Estd: 6 Jan. 1979
Reg.No. MAH/1184/Kop.
E-mail : bacpvd@yahoo.co.in

UGC (2 f & 12 B) dt. 23 June 2006
Perm. Affi.No.Affi/T.2/SGB/10780 dt.16 Feb 2005
Jr.College Index No.23-06-004 J

Jayprakash Education Society's
DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA
Barrister Tatyasaheb Mane Vidyanagar, Peth Vadgaon - 416112.
Dist. Kolhapur (Maharashtra) Ph.Office : 0230-2471086

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Founder Chairman : Hon. Adv. Nanasaheb S. Mane B.A., LL.B., D.N.A
Chairman : Shri. Satish S. Mane M.A., M.Phil
Principal : Dr. S. D. Disale M.Sc. Ph.D Mob. : 7709880950

3.3.1

Number of research papers published per teacher in the Journals notified in UGC care list during the last five years.

Particulars

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of the paper	ISSN
1.	Dr. A. D. Attar	Current Status of Clock Hour Basis (CHB) Professors in Maharashtra	2394-7780
2.	Dr. A. D. Attar	भारतातील राजकारण, अर्थकारण आणि कल्याणकारी राज्य	2581-8848
3.	Dr. S. A. Tavandkar	Evolution of Rural Development Through Panchayat Raj System	2454-7905
4.	Dr. S. T. Birnale	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार	2319-9318
5.	Mr. A. D. Powar	कृषी किमत धोरण	2230-9578
6.	Dr. J. S. Kartik	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	2278-9308
7.	Dr. R. R. Kuldeep	Ants Among Elephants: A Story of Tranquil Heroism in the Formation of Modern India	2582-5429
8.	Ms. J. S. Shaikh	Womanist Consciousness in Sindiwe Magona's Beauty's Gift	2319-9318
9.	Dr. R. P. Mane	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे शेतीविषयक धोरण	2347-7075
10.	Mr. A. A. Gurav	Management of E-Resources	2348-7143
11.	Dr. S. V. Padmakar	मराठी दलित कविता: बदलते संदर्भ	2319-6025
12.	Dr. S. V. Padmakar	आधुनिक ग्रामीण साहित्यातील स्त्रीचित्रण	2319-9318
13.	Dr. S. V. Padmakar	भटक्या समाजातील स्त्रियांची आत्मकथने	2581-8848
14.	Dr. S. V. Padmakar	दलित साहित्य: काही विशेष	2582-5429
15.	Dr. S. V. Padmakar	समतेचा नाव विचार: हॉटेल माझा देश	2231-4377
16.	Dr. S. V. Padmakar	मराठीतील निसर्ग कविता	2349-638x
17.	Dr. S. V. Padmakar	लोकव्यवहारातील लोकसमजुती	2319-6025
18.	Dr. S. V. Padmakar	भाषांतर संकल्पना, स्वरूप आणि विशेष	2278-9308
19.	Dr. S. V. Padmakar	वृत्तपत्रीय भाषिक विशेष	2454-7905

20.	Mr. S. S.Wadave	मराठेकालीन न्यायपद्धती: स्वरूप व विकास	2277-8063
21.	Mr. J. C. Ghatage	Religion & Violence in India	2278-3199
22.	Mr. J. C. Ghatage	Homeless People in India: As a Social Problem	2231-1629
23.	Mr. J. C. Ghatage	Forces & Impact of Migratiion on Society	2319-4766
24.	Mr. J. C. Ghatage	Dr. Babasaheb Ambedkar's Views & Thoughts & Work Regarding Education	2319-9318
25.	Mr. J. C. Ghatage	Impact of COVID-19 Pandemic on India	2277-5730
26.	Dr. S. V. Padmakar	मध्ययुगीन संत साहित्यातील विद्रोह	2454-7905
27.	Mr. J. C. Ghatage	कोव्हीड-१९ उगम, प्रसार, प्रतिबंध आणि भारतीय समाज	2278-3199
28.	Dr. A. D. Attar	फातिमा शेख आणि राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक योगदान	2319-9318
29.	Dr. A. D. Attar	महाराष्ट्रातील स्थलांतर प्रश्न आणि उपाय	2349-638x
30.	Dr. S. A. Tavandkar	संशोधन अहवाल	2230-9578
31.	Dr. S. A. Tavandkar	Information Technology & Economic Development	2277-5730
32.	Dr. S. A. Tavandkar	Tourism Industry & Economic Growth (2010-18)	2230-9578
33.	Mr. A. D. Powar	भारतीय अर्थव्यवस्थेचे कॅशलेस मधील स्थान	2319-9318
34.	Mr. A. D. Powar	डिजीटल इंडियाचे भारतातील स्थान	2277-5730
35.	Ms. S. S. Amrutsagar	Depreciation of Rupee	2349-638x
36.	Mr. T. J. Moharekar	Special Component Plan for SCs: Trends in Maharashtra	2349-5162
37.	Dr. A. D. Attar	भारताच्या मानव विकास निर्देशकांचे विश्लेषण	2278-5655
38.	Dr. A. D. Attar	महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार व त्याची सध्यस्थितीतील उपयुक्तता	2348-7143
39.	Dr. S. T. Birnale	Bio-Gas is Alternative Source of Energy in Rural India	2278-5655
40.	Dr. S. A. Tavandkar	Indian Agriculture: Problems, Solutions & Challenges	2278-5655
41.	Dr. R. R. Kuldeep	Allegorical Shades of 'Mary' in J. R. R. Tolkien's Work	2349-638x
42.	Dr. R. R. Kuldeep	Theory of 'Sub-Creation'	0368-4199
43.	Dr. R. R. Kuldeep	Green Tolkien	2348-7143
44.	Mr. A. A. Gurav	Li-Fi: The New Way of Connectivity	2349-638x
45.	Dr. S. V. Padmakar	महात्मा गांधी आणि स्त्री विचार	2348-7143
46.	Dr. S. V. Padmakar	धम्मपाल रत्नाकरांच्या साहित्यातील हॉटेल कामगारांचे चित्र	2319-6025

47.	Dr. S. V. Padmakar	मराठी दलित कवितेवरील सांस्कृतिक परिणाम	2277-5730
48.	Mr. S. S.Wadave	डॉ. आंबेडकरांची कामगार चळवळीसंबंधी भूमिका: एक अवलोकन	2348-7143
49.	Ms. S. S. Amrutsagar	Higher Education in India: Emerging Issues & Challenges	2277-8721
50.	Ms. S. S. Amrutsagar	A Study of Green Banking Trends in India	2349-638x
51.	Mr. J. C. Ghatage	Rape Culture Prevailing of India: A Socio-legal Study	2278-3199
52.	Mr. K. C. Kanade	भारतीय उच्च शिक्षण प्रणालीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	2277-8721

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Estd. 1979

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Estd: 6 Jan. 1979
Reg.No.:MAH/1184/Kop.
E-mail : bacpvd@yahoo.co.in

UGC [2 f & 12 B] dt. 23 June 2006
Perm. Affi.No.Affi/T.2/SGB/10780 dt.16 Feb.2005
Jr.College Index No.23-06-004 J

Jayprakash Education Society's

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA

Barrister Tatyasaheb Mane Vidyanagar, Peth Vadgaon - 416112.
Dist. Kolhapur (Maharashtra) Ph.Office : 0230-2471086

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Founder Chairman : Hon. Adv. Nanasaheb S. Mane
B.A., LLB., Ex.MLA

Chairman : Shri. Satish S. Mane
M.A., M.Phil

Principal : Dr. S. D. Disale
M.Sc., Ph.D
Mob. : 7709880950

Research papers published per teacher in the Journals notified in UGC Care list during the year (2021-22)

Particulars

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of the paper
1.	Dr. A. D. Attar	Current Status of Clock Hour Basis (CHB) Professors in Maharashtra
2.	Dr. A. D. Attar	भारतातील राजकारण, अर्थकारण आणि कल्याणकारी राज्य
3.	Dr. S. A. Tavandkar	Evolution of Rural Development Through Panchayat Raj System
4.	Dr. S. T. Bimale	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार
5.	Mr. A. D. Powar	कृषी किमत धोरण
6.	Dr. J. S. Kartik	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार
7.	Dr. R. R. Kuldeep	Ants Among Elephants: A Story of Tranquil Heroism in the Formation of Modern India
8.	Mrs. J. S. Shaikh	Womanist Consciousness in Sindiwe Magona's Beauty's Gift
9.	Dr. R. P. Mane	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे शेतीविषयक धोरण
10.	Mr. A. A. Gurav	Management of E-Resources
11.	Dr. S. V. Padmakar	मराठी दलित कविता: बदलते संदर्भ
12.	Dr. S. V. Padmakar	आधुनिक ग्रामीण साहित्यातील स्त्रीचित्रण
13.	Dr. S. V. Padmakar	भटक्या समाजातील स्त्रियांची आत्मकथने
14.	Dr. S. V. Padmakar	दलित साहित्य: काही विशेष
15.	Dr. S. V. Padmakar	समतेचा नाव विचार: हॉटेल माझा देश
16.	Dr. S. V. Padmakar	मराठीतील निसर्ग कविता
17.	Dr. S. V. Padmakar	लोकव्यवहारातील लोकसमजुती
18.	Dr. S. V. Padmakar	भाषांतर संकल्पना, स्वरूप आणि विशेष
19.	Dr. S. V. Padmakar	वृत्तपत्रीय भाषिक विशेष
20.	Mr. S. S.Wadave	मराठेकालीन न्यायपद्धती: स्वरूप व विकास
21.	Mr. J. C. Ghatage	Religion & Violence in India
22.	Mr. J. C. Ghatage	Homeless People in India: As a Social Problem
23.	Mr. J. C. Ghatage	Forces & Impact of Migratiion on Society
24.	Mr. J. C. Ghatage	Dr. Babasaheb Ambedkar's Views & Thoughts & Work Regarding Education
25.	Mr. J. C. Ghatage	Impact of COVID-19 Pandemic on India

Dr.Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Estd. 1979 * Peth Vadgaon

Principal,
Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist.Kolhapur,Maharashtra

Volume 9, Issue 2 (XXI)
April – June 2022
ISSN: 2394 – 7780

IJAIR
IMPACT FACTOR
7.36

International Journal of
Advance and Innovative Research

Indian Academicians and Researchers Association
www.iaraedu.com

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2018)

This certificate is awarded to

International Journal of Advance & Innovative Research
(ISSN: 2394-7780)

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process
SJIF 2018 = 7.363

SJIF (A division of InnoSpace)

SJIFactor Project Manager
International Advisory Services
INNOSPACE INTERNATIONAL

SJIFactor Project

A STUDY ON GROWTH OF MUTUAL FUNDS IN INDIA: AN OPPORTUNITY FOR YOUTH IN INDIA 164 – 167

Miss. Daksha Siyaram Choudhary and Faiyaz Lukman Charoliya

LESSONS FROM ANCIENT INDIA FOR SKILL DEVELOPMENT IN MODERN INDIA 168 – 173

Dr. Rita Sharma

CURRENT STATUS OF CLOCK HOUR BASIS (CHB) PROFESSOR IN MAHARASHTRA 174 – 177

Dr. Aslam Dastagir Attar

REVIEW OF 'SKILL INDIA MISSION' IN CREATING 'SKILLING AND EMPLOYMENT OPPORTUNITIES' FOR INDIAN YOUTH 178 – 181

Prakash Nhanu Talankar

THE ECONOMIC IMPACT OF COVID-19 ON INDIA 182 – 185

Mr. Sanjay Yashwant Partole

IMPACTS OF ICT ON SOCIAL AND PERSONAL LIVES OF YOUTH IN MODERN INDIA 186 – 191

Yogesh Dilip Patil and Jeevan P. Vichare

IMPACT OF ICT ON THE HEALTH SECTOR 192 – 196

Mr. Jeevan Vichare and Mr. Yogesh Dilip Patil

A STUDY ON SKILL DEVELOPMENT PROGRAM OF GOVERNMENT AND ITS AWARENESS AMONG YOUTH WITH RESPECT TO ULHASNAGAR ZONE 197 - 201

Anish Kalwani and Wendrich Soares

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 9, Issue 2 (XXI): April - June 2022
ISSN 2394 - 7780

CURRENT STATUS OF CLOCK HOUR BASIS (CHB) PROFESSOR IN MAHARASHTRA

Dr. Aslam Dastagir Attar
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth-Vadgaon Tal- Hathkanangale, Kolhapur- 416112

ABSTRACT
Data emerging from census 2011 suggest unemployment rate is high among the better qualified that is 15.73 %. In 2021 the Unemployment rate India will be 19.4 % graduates and higher. In Maharashtra there are 12,000 vacancies for professors in 1,171 non-government colleges. Due to non-filling of vacancies, 24,000 professors are working in the college on CHB basis as per 1:2 governments GR. In India various central universities in the country there are 18,600 vacancies for assistant professors and associate professors. This is a dangerous thing in terms of the quality of the college. Moreover, the negative attitude of the younger generation towards this field will have a direct impact on the country's research and if it is not acted upon in time, the youth in higher education will disappear and the overall development of the country will be hampered. The recent Government of India's Audit Report (CAG) up to March 2021 shows that the Maharashtra government has had a direct impact on higher education due to austerity and irregularities in spending of funds received from the Center. Colleges and universities, under the guise of advertisement approval, post approval, proposal approval, honorarium bill, delay for four-five months for honorarium and it is too late for honorarium to be collected. This leads to financial hardship for professors working on the CHB basis. On the one hand, they work full time and on the other hand, due to insufficient and meager remuneration, these professors rush for part-time employment to support their families. E.g. they are selling vegetables, tea pottery, and handcart business, teaching classes, chicken and fish business, waiters, small businesses, security. This issue is very serious condition in terms of employment in higher education.

Keywords: Clock Hour Basis (CHB), Assistant professor, UGC, University, College.

INTRODUCTION
Looking at the condition of in higher education in India as well as in Maharashtra over last fifteen years, the attitude towards higher education is becoming more and more negative. Developed nations provide funding to increase youth participation in higher education and research, and colleges and universities focus on specialized research. But considering India, the overall situation seems to be one of leakage in higher education, lack of funding for research, closure of UGC research fund, no permanent recruitment of professors. There are 17,000 vacancies in 1,171 non-government colleges in the state as per the number of students as on 1st October, 2017 and the vacancies of professors who have retired so far. In the state of Maharashtra, on an average 48 percent seats are vacant in 15 universities and 27 percent in colleges. In Maharashtra an average of 3,000 professors are retiring every year. At present 50 per cent of the seats are vacant. Compared to the total number of professors, the number of professors on CHB basis is 50 percent. The picture of India is nothing else. There are 18,600 vacancies for Assistant Professors and Associate Professors in various Central Universities across the country. As per the study of 1st October, 2017 there are 9,511 vacancies of professors in non-government colleges. The condition of colleges in Maharashtra is getting worse due to non-recruitment of professors. This is having a direct effect on the quality of colleges and universities.

OBJECTIVES
1) To know the status of higher education in the state of Maharashtra.

2) To study the vacancies of professors in the state of Maharashtra and the recruitment of professors on CHB basis.

3) To suggest measures for the remuneration of professors on CHB basis Professor.

HYPOTHESIS
1) The condition of professors who working on CHB basis in colleges of Maharashtra is very poor.

RESEARCH METHODOLOGY
The research paper is mainly based on secondary data. It is collected from published sources. Secondary data was collected through various books, census report 2001 and 2011, economic survey reports, various articles in newspaper (Loksatta, Lokmat, Pudhari), internet etc. Research paper is limited to CHB basis professor in Maharashtra.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

ISSN 2394 - 7780

Status of CHB Professor of Maharashtra

Recently, the Government of India's Audit (CAG) report up to March 2021 has focused on the Government of Maharashtra's higher education policy and implementation. Considering the figure from 2015-16 to 2020-21, the funds received from the Center could not be spent. On the other hand, it seems to be about austerity and cost reduction. Expenditure on higher education, which is expected to be 2 percent of GDP for higher education, has come down to 0.31 percent. Many activities like research, resources, new experiments, recruitment of full time teachers and their training in universities are undertaken, while universities are not seen striving for it.

Colleges have appointed 2 full time professors as per government policy for the 1 full time posts. The admission process in the college, the work of the NAAC, the committee members in the college, the smooth conduct of the examinations, all other academic and non-academic responsibilities, but on the other hand the financial worries are neglecting the professors on CHB basis. The government has exploited the professors by appointing them on temporary basis for 9 months, 6 months (in the academic year 2021-22) as part-time work due to non-payment of full honorarium on time basis. On the one hand, the honorarium for professors on CHB basis Professor was increased. On the other hand, he used to reduce the honorarium by differentiating between hour and hour. The Government of Maharashtra increased the honorarium of professors on CHB basis after 14th November 2018 as per the circular, but justice could not be done. Terms and conditions were laid down. It is unjust to work in the same college and write a stamp for it. Before 2018 GR, there were 240 honorariums and CHB basis Professor was getting work in two colleges. 13,000 honorariums were received from 2 colleges.

The new Governance narrow2018/ (185/18) mshi-3 dated- 14 Nov. 2018 is getting 625 rupees honorariums per hour, but in most colleges the hour is 45 to 55 minutes. And the government pays the honorarium on minute basis. CHB basis professor get lees honorarium. Therefore, the government should close the difference between clock hours and college time- table hours. MIDC and other places get 15,000 salaries, PF, medical benefits then the question of what exactly can be achieved by getting higher education comes before the eligibility holders. Colleges and universities, under the guise of advertisement approval, post approval, proposal approval, honorarium bill, delay for four-five months for honorarium and it is too late for honorarium to be collected. This leads to financial hardship for professors working on the CHB basis Professor. On the one hand, they work full time and on the other hand, due to insufficient and meager remuneration, these professors rush for part-time employment to support their families. E.g. they are selling teaching classes, chicken and fish business, vegetables, tea pottery, and handcart business, waiters, small businesses, security. This issue is very serious in terms of employment in higher education.

NET And SET Exam Result

Table No.1

Year	JRF	Lecturer	Total	SET exam (Maharashtra state)	SET exam (West Bengal State)
June,2002	354	1,507	1,861	-------	---------
June ,2007	448	4,850	5,267	-------	1,643 (2013)
Dec. 2007	448	5,483	5,931	-------	859 (2014)
June,2011	3,392	8,504	11,896	-------	1,047 (2015)
June,2019	4,756	50,000	54,756	5,415 (June 2019)	2,842 (2017)
Dec. 2019	5,092	60,142	65,234	4,114 (Dec.2020)	3,374 (2018)
June,2020	6,171	40,986	47,157	5,297 (Sept.2021)	3,586 (2020)

(Source: www.ugc.ac.in & www.setexam.unipune.ac.in.translate)

Table no.1 shows the number of NET and SET exam qualify candidates. The numbers of NET exam qualified candidates in 2002 were 1,861. That number rose to 47,157 in June 2020. UGC and Universities conducted the SET exam and increasing the number of unemployment by increasing the passing percentage. On the other hand, eligible candidate gets meager and irregular honorarium.

FINDINGS

1) Contract professors carry out all the tasks from admission process, NAAC, examination smooth running full time, but they are appointed for the 9 months as well as short time temporary appointments.

2) Irregularities in honorarium have resulted in financial and mental turmoil for most of the professors on CHB basis Professor and hence they are working part time to carry out family responsibilities e.g. Tea pot, waiter, security, chicken business, farm labor, selling vegetables, small business on handcart, teaching class etc.

ISSN 2394 - 7780

3) It takes 30-35 years to get qualified education to become a professor in a college. At the same age, one has to carry out the exercise of handling family responsibilities.

4) Neither the guarantee of the future, nor other social provisions have made the lives of the professors working on such a tacit basis dark.

5) The number of professors on CHB basis Professor is 50 percent of the total professors in Maharashtra. Of course, most of the colleges in Maharashtra are dependent on professors on contract / CHB basis Professor, which has a direct effect on the NAAC of the college and especially on the quality.

6) In the current inflation, the serious question is how to run the family car in the honorarium actually received.

7) The vacancies of professors in Maharashtra, even if they do not get a job so now a days he has mentally disturb

8) There are vacancies in colleges in states like Karnataka, Kerala, Jammu and Kashmir, Rajasthan, but they are paying regular salaries of Rs 30,000 to Rs 40,000 to the professors appointed on such posts, but in progressive states like Maharashtra, teachers on CHB basis are being treated unfairly.

9) An average of three thousand professors is retiring every year in Maharashtra. Qualified professors like NET, SET, and Ph.D. are working in these posts on very low salary and due to this many colleges are also struggling due to the professors who are on CHB basis.

10) As per Government Resolution GR dated 14/11/2018 and 22/01/2021, proposal of honorarium on CHB basis Professor should be sent in time every month. However, the fact that colleges do not send honorarium proposals on time and office workers do not get time to send proposals in three-four months is a very serious matter. The big question, on the other hand, is how colleges will play a role in sending monthly honorarium bills.

11) The permanent professors, principals, office clerks of the college take care of the NAAC, examination supervisor, admission process and other important tasks from the professors on CHB basis Professor and take credit for it. But when CHB proposals are solicited, it is ignored and the honorarium is exhausted as the proposals are not sent on time, resulting in financial embarrassment for such professors.

12) When a college student sees the status of the professor who teaches him, he looks at the field narrowly and does not come to higher education. As a result, new youths do not come to higher education and research, which does not lead to innovation, has a direct effect on the development of the country.

13) Due to insufficient and irregular honorarium, it is not possible to attend conferences, workshops, seminars and research papers organized to enhance special knowledge and skills. This is a very serious matter for the research of the country.

14) The Central and State Governments implement different schemes for various constituents, but the question of professors on CHB basis Professor has been ignored. The Maharashtra government has not provided any help in the Covid-19 epidemic, even though there are official statistics of professors on CHB basis Professor.

15) According to the central budget of the Government of India, 6 percent of GDP should be spent on education but in reality 1.6 percent is spent on education. On the other hand, the state of Maharashtra is reluctant to spend the funds received from the Center for higher education. The special thing is that they are frugal in this, this matter is very serious.

SUGGESTIONS

1) The university should start organizing and a special camp in the month of June-July for the recognition of professorship on the basis of CHB basis Professor.

2) Professors on the CHB basis have been teaching in the same college for many years. The New applications should be scrutinized and approved immediately.

3) Advertising approval from the university immediately before the start of the academic session. Sometimes if the eligible candidate is not met, the first list should be sent for approval without waiting for it.

4) The government should allow professors on CHB basis Professor to work in two colleges in the academic year. In many colleges, it is compulsory to take the remaining lecturer without honorarium. E.g. If a college has 14 hours of a subject, only one professor is recognized. On the one hand, no candidate is taken for the remaining five hours, not more than 9 weeks.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

ISSN 2394 - 7780

5) The Government of Maharashtra has decided to appoint two candidates for one post on the basis of CHB professors for the recruitment. Remuneration is no deducted during the examination period. No has been taken work bond is prepared at the time of appointment.

6) For a vacancy, two contract professors should be appointed for a monthly honorarium of 30,000 for 11 months. If the current recruitment process is prevalent, two colleges should be allowed to work. Appointments should be made every year for five years without advertisement or until full time vacancies are filled.

7) Experience of CHB basis professors should be considered after permanent appointment.

8) NET-SET exam should not be allowed to take by the UGC and the universities conducting the SET exam in each state, or close it for a few years, unless adjusted in the job. Because of this again many eligible unemployed are coming out, this problem is becoming more and more serious at the level of every state and country as a whole.

9) The government of Maharashtra should provide unemployment benefits to those who have completed NET, SET, and Ph.D. and also after getting higher education.

11) All state governments in India should provide jobs to NET, SET and Ph.D. qualified youth in primary, secondary and higher secondary schools, Zilla Parishad, Panchayat Samiti.

CONCLUSION

The quality of higher education is deteriorating due to the mentality of pushing for the vacancies of professors and government vacancies in the universities and colleges of India. Not filling the vacancies of university and college professors for years. This matter is very serious in terms of quality. Appointment of seasonal professors, their honorarium, condition of service etc. for vacancies in Maharashtra especially in colleges. Matter is thought provoking. If the government, universities and colleges do not take timely steps in this regard, there may be shortage of youth in this field. If India wants to be a superpower, this is not a tolerable issue. The condition of CHB basis professor in Maharashtra is very serious. Government, universities and colleges do not allow them to live a good life in the society. The government needs to make good government decision on minimum wage, social benefits, experience for CHB basis professor and implement it.

REFERENCES

1) Ahamd, Shakeel, (2008). UGC NET: A Measure To Maintain Quality In Teaching And Research University News, 46(20), 1-5.

2) M. Mandirasalam, Dr. S. Srinivasa Ragavan, (2012). Ugc-net Examination: On Overview And A Study On Its Results Of June 2010, Dec. 2010 And June 2011 With Special Reference To Tamilnadu And Lis, January 2012.

3) www.ugc.ac.in/inside/net.html

4) www.ugcnetonline.in/notification.php

5) www.ugc.ac.in/inside/gradesearsh11j.html

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार"

- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

विवेकानंद कॉलेज

कोल्हापूर

NAAC Reaccredited 'A' with CGPA-3.24 (In 3rd cycle)

ISSN : -2581-8848

VIVEK RESEARCH JOURNAL

A Biannual Peer reviewed National Journal of Multi Disciplinary Research Articles

Vivek Research Journal (Online)
Vol. VI No I
ISSN: 2581-8848
June, 2022

Neo-Liberal Reforms and Welfare in India

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

Index

Sr. No	Title	Name	Page No.
1	Globalization And Neoliberal Economic Reforms In India	MS. Vaishali D Patil Ms. Snehal Ashok Sonule	1 - 5
2	Impact of Neo-liberalization on Indian Agriculture	Dr. Amol G. Sonwale Dr. Bandu J Kadam	6 - 11
3	भारतीय शेतीचे नियोजनकालीन महत्त्व	प्रा. परशुराम भागोजी कांबळे	12 - 17
4	Globalization and Neo-liberal Economic Reforms in India	Dr. V. V. Rai Jadhav	18 - 21
5	Neo-liberalism and India's New Economic Policy Some Critical Thoughts	Dr. Mahesh D. Chougule Dr.Sagar R.Powar	22 - 29
6	भांडवलशाही विरोधातील श्रमिक मुक्ती दलाचे लढे	श्री. सुपने उत्तम बाबासो	30 - 32
7	COMPARATIVE ANALYSIS OF MSMEs IN THE ERA OF PRE & POST LIBERALISATION	Ms. Apurva S. Khandekar	33 - 42
8	भारतातील राजकारण, अर्थकारण आणि कल्याणकारी राज्य	Mr. Aslam Attar	43 - 49
9	Welfare Schemes in India for Women Empowerment	Dr. Lekhika U. Meshram	50 - 54
10	A Review of Social Security Paradigm in India	Ms. Samiksha A. Farakate	55 - 60
11	उदारीकरणाच्या काळातील भारतातील दूरसंचार क्षेत्राची प्रगती	साक्षी विलास वालकुंजे	61 - 64
12	उदारीकरणाचा भारतीय शेतीवर झालेला परिणाम	गायत्री तावडे	65 - 68

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

भारतातील राजकारण, अर्थकारण आणि कल्याणकारी राज्य

डॉ. अस्लम दस्तगीर अत्तार
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
पेठवडगाव, जि.कोल्हापूर
Email: adattar24@gmail.com

गोषवारा:

लोकशाहीमध्ये लोकांचे कल्याण ही संकल्पना मतपेटीतून जात असते. लोकशाहीमध्ये लोकांच्या कल्याणाचा मार्ग निवडणुकीमार्गे जात असतो. महागाई, जातीय संघर्ष, इतर सामाजिक व आर्थिक स्थितंतरे इ. बद्दलची आपली मते मतपेटीतून व्यक्त होत असतात. एकीकडे लोकांच्या नवीन सरकारकडून अपेक्षा वाढत जात असताना त्या अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी महसुली तुट, अंदाजपत्रकीय तुट याकडे दुर्लक्ष करावे लागते. कल्याणकारी राज्य या संकल्पनेनुसार सरकारकडून मदत करताना दोन माध्यमातून मदत केली पाहिजे. एक म्हणजे थेट हस्तांतर दुसरे संस्थात्मक मार्गाने थेट अनुदान देणे. कल्याणकारी राज्य ही संकल्पना स्वीडन, नॉर्वे, डेन्मार्क यांसारख्या प्रगत राष्ट्रातून आलेली दिसते. भारतात कल्याणकारी राज्य कल्पनेत अनेक योजना आहेत. उदा. अन्नसुरक्षा, ग्रामीण आवास, जननी सुरक्षा योजना, मनरेगा, जन-धन योजना इ. अनेक सामाजिक सुधारणा व त्यांची अंमलबजावणी याकरीता सरकारवर पुष्कळवेळी मतपेटीचा दबाव असतो. पण सरकारमध्ये पुरेसे संख्याबळ असेल तर मतपेटीचा दबाव कमी असतो. बहुजन, वंचित, शोषित घटकांना शिक्षण, आरोग्य, जगण्याचे हक्क जाणीवपूर्वक बाजूला सारल्याचे चित्र आपणास स्पष्ट दिसले नाही तर नवलच. मतपेटयातून आलेला निकाल यातून त्या सरकारकडे तज्ञ नसतील तर स्वायत्त संस्थाची स्थिती फारच गंभीर होते. उदा. रिझर्व बँकेची केलेली अवस्था, पंचवार्षिक योजना बंद करणे. स्वायत्त संस्था याकडे सरकारने खूपच गांभीर्याने पाहणे आवश्यक आहे. कारण याची स्वायतत्ता नाहीशी झाली तर याचे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम घडून येतो. व या परिस्थितीतून बाहेर पडणे कठीण बनते. लोकशाहीमध्ये असो अगर कोणत्याही देशाचे सरकार बनत असताना लोकांनी विचार करून सरकार निवडले पाहीजे. धर्म, भावना या गोष्टी बाजूला सारून सरकार बनवायला हवे.

सूचक शब्द : कल्याणकारी राज्य (Welfare State), लोकशाही, स्वायत संस्था, सरकार

प्रस्तावना :

ॲडम स्मिथ यांच्या मते, खाजगी उपक्रमाना प्रोत्साहन देऊन समाजाचे जास्तीत जास्त हित साध्य करण्यासाठी सरकारने नियंत्रकाची भूमिका पार पाडावी.

सरकारने संरक्षण अंतर्गत कायदा व सुव्यवस्था व प्रशासन व न्यायदान या कार्याबरोबर जनहिताची कामे केली पाहिजेत. राज्य हे पोलीसी राज्य न राहता कल्याणकारी राज्य झाले पाहिजे. राजकीय पक्षांची मानसिकता सत्तेवर आल्यानंतर सरकारचा खजिना रीकामा करणे व प्रसंगी ज्या मतांच्या जीवावर सत्तेत आले त्या लोकांसाठी हळूहळू योजना राबवायला सुरुवात करतात. व यातून मोठा दबाव त्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर पडतो. राजकीय पक्षांचे धोरणामुळे लोकशाहीमध्ये मोठ्या आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. यातून सरकार आर्थिक दिवाळखोरीत अडकण्याची शक्यता

निर्माण होते. कल्याणकारी भूमिका व अर्थव्यवस्था या दोन्ही बाजू प्रत्येक राजकीय पक्षाने तपासल्या पाहिजेत. त्या देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकास कसा राखावा हे राजकीय पक्षांनी आत्मसात केले पाहिजे. जनतेला मोफत वीज, थेट खात्यात रोख रक्कम अनुदान, कर्जमाफी यासारखी आश्वासने दयायची व सत्तेत यायचे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर बोजा टाकायचा यातून सार्वजनिक कर्ज वाढत जाऊन तो देश कर्जाच्या सापळ्यात अडकून त्या देशाची स्थिती श्रीलंका देशासारखी झाल्याशिवाय राहणार नाही.

कल्याणकारी राज्य संकल्पना :

स्थूलमानाने देशातील सर्व नागरिकांच्या मूलभूत कल्याणाची म्हणजे योगक्षेमाची जबाबदारी स्वीकारून, त्यानुसार आपली शासकीय धोरणे व कार्य ठरवणारी राज्यसंस्था. कल्याणकारी राज्य व्यक्तीला न्याय हक्कापासून आणि स्वातंत्र्यापासून वंचित न करता, वर्गीय संघर्ष टाळून सामाजिक आणि आर्थिक बदलांनी सामाजिक कल्याण साधण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. कल्याणकारी राज्य मक्तेदारीला विरोध करून संपत्तीच्या केंद्रीकरणाचा धोका टाळते, भांडवल व मनुष्यबळ यांचा जास्तीत-जास्त आणि परस्परपूरक वापर करून उत्पादन वाढविण्यासाठी प्रयत्नशील राहते. नफ्याची योग्यवाटणी,जबाबदारी आणि संधी यांचा समतोल राखून सामाजिक सुरेक्षेचे वातावरण तयार करते. कल्याणकारी राज्यात नियोजनाला महत्वपूर्ण स्थान असते.

व्याख्या :

1) G. D. H. Cole : "The welfare state is a society in which an assured minimum standard of living and opportunity becomes the possession of every citizen."

2) प्रो. लास्की : "कल्याणकारी राज्य लोगों का वह संघटन है जिसमें कि सबका सामूहिक रूप से हित हो सके"

उद्दिष्टे:

1) भारतातील लोक कल्याणकारी योजनांचा आढावा घेणे.

2) भारतातील लोक कल्याणकारी योजनांचा अभ्यास करणे.

3) भारतातील सरकार व त्याची धोरणे याचा आढावा घेणे.

गृहितके :

1) बहुजन, वंचित, शोषित घटकाकडे सरकारने विशेष लक्ष दयायला पाहिजे पण भारतात दुर्लक्ष केले आहे.

2) भारतात सर्वसमावेशक विकास (Inclusive Growth) मधील अडथळे खूप आहेत.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

.संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन पेपर हा दुय्यम साधन सामग्रीवर आधारित असून त्याकरीता CME Report, Census 2011, कंज्यूमर कॉन्फीडन्स इंडेक्स, उपभोग व्यय सर्वेक्षण 2017-18, UNDP Report 2021, विविध लेख, मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट इ. चा वापर करण्यात आला आहे. हा संशोधन पेपर "भारतातील राजकारण, अर्थकारण व कल्याणकारी राज्य" यावरती आधारीत आहे.

भारतातील कल्याणकारी योजना:

भारताने स्वातंत्र्यानंतर मिश्र अर्थव्यवस्था स्वीकारली .मिश्र अर्थव्यवस्थेत सरकारची भूमिका निर्णायक स्वरूपाची असते .मिश्र अर्थव्यवस्थेत सरकारची भूमिका सार्वजनिक क्षेत्रांचा विकास करणे संयुक्त व खाजगी विकासाला चालना देणे विकास कामांना पुरेसा निधी उपलब्ध करून देणे ,देशाच्या आर्थिक व्यवहारात विधायक भूमिका बजावणे ,राष्ट्रातील आर्थिक विषमतेची दरी कमी करणे, काम करणाऱ्या सक्षम लोकांना काम उपलब्ध करून देणे इत्यादीसाठी सरकारची भूमिका महत्त्वाची ठरते. समाजातील सर्वांना नियोजनाचा लाभ प्राप्त करून देण्यासाठी सरकारला महत्त्वपूर्ण जबाबदारी पार पाडावी लागते. राष्ट्रातील विविध क्षेत्रांचा विकास करताना योजनांचा लाभ गरिबांना अधिक मिळवून देण्याचे कार्य करावे लागते. आर्थिक नियोजनाची गरज वंचित वर्गाच्या राहणीमानात झालेल्या सुधारणा यातून स्पष्ट होते. सामाजिक वस्तू व सेवासाठी पसंती सिध्दांत अँथनी डाऊन्स यांनी मांडला. बहुमताने कोणती वस्तु व सेवा पुरवावी याकरिता मतदान घ्यावे .बहुमताच्या आधारे त्या वस्तू व सेवा पुरवाव्या. अँथनी डाउन्स यांच्या मते ,यांच्या मते राजकीय पक्ष समाजातील उत्पादन साधनांचे कार्यक्षम वाटप करण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत. त्यांच्या मते निवडून दिलेले राजकीय पक्ष व प्रतिनिधी स्वार्थाने प्रेरित झालेला असतात ते आदर्श सामाजिक धोरणे साध्य करण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत. म्हणजेच उत्तम सामाजिक कल्याणासाठी ते प्रयत्नशील नसतात. मतदानातील टक्केवारी कमी राहणे ही लोकशाहीच्या दृष्टीने धोकादायक आहे .महागाई ,इंधन ,किंमती दरवाढ ,बेरोजगारी , धार्मिक बाबी ,आर्थिक व सामाजिक स्थिततरे हे मुद्दे घेऊन निवडणुका जिंकायच्या व नंतर दिलेली आश्वासने विसरून जायचे .ही वस्तुस्थिती भारतात दिसून येते .भारतात सध्या 75 विविध प्रकरच्या लोक कल्याणकारी योजना आढळतात.

1) प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना 2,25,000 कोटी हस्तांतर

2) जन धन योजना 34.26 कोटी खाती उघडली त्यामध्ये 90,000 कोटी पेक्षा अधिक पैसे जमा आहेत.

3) मुद्रा योजना 16 कोटी वाटप

4) अटल पेन्शन योजना 3.32 कोटी

5) प्रधानमंत्री सुरक्षा विमा 24.57 कोटी व प्रधानमंत्री जीवन ज्योती विमा 10.81 कोटी लाभधारक 04 ऑक्टोबर 2021 पर्यंत

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

6) बेटी बचाओ- बेटी पढाओ (सुकन्या समृद्धी स्कीम)

7) उज्ज्वला योजना 3.46 कोटी घरेलू गैस कनेक्शन वितरीत केले आहेत.

9) आयुष्यमान भारत योजनेअंतर्गत 04 ऑक्टोबर 2021 पर्यंत 2.18 कोटी अधिक लोकांनी लाभ घेतला.

10) गरीब कल्याण अन्न योजना 3.40 लाख कोटी 80 कोटी लोकांना धान्य

11) जल जीवन मिशन 8.27 कोटी ग्रामीण घरांना नळपाणी पुरवठा लाभ

RBI आकडेवारीनुसार अन्न, इंधन, खते, सबसिडी याकरीता सध्याच्या सरकारने 2014-22 या दरम्यान 91 लाख कोटी खर्च केले. तर मागच्या सरकारने 2004-14 या काळात 49.2 लाख कोटी खर्च केले.

सध्याचे भारतीय राजकारण, अर्थकारण:

सध्याचे भारतीय राजकारण, अर्थकारण समजून घेताना अनेक बाबीवर प्रकाशझोत टाकायला हवा.

1) **जीडीपी आणि HDI :**

भारताचा वृद्धीदर 2019 मध्ये 6.55% होता, तर 2021 मध्ये 6.6% होता तर 2022 ला तो 9.2% इतका सध्या करायचा होता. एकीकडे भारताचा जीडीपी मधील वृद्धीदर बाकीच्या देशाच्या मानाने अत्यंत चांगला आहे. मात्र HDI (Human Development Index) 189 देशातील स्थान मात्र 131 ते 129 या दरम्यान राहते. HDI मूल्य वाढविणे हे मोठे आव्हान भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर आहे. त्यासाठी शिक्षण, आरोग्य, उत्पन्न या विशेष बाबीवर लक्ष द्यायला हवे. शिक्षणातील गळती रोखायला हवी, श्रमसहभाजन दर वाढवायला हवातसेच लिंग असमानता यावर भारताने काम केले पाहिजे. जेणेकरून HDI मधील मुल्य वाढेल. मात्र देश धार्मिक, राजकीय बाबीत गुंतला आहे.

2) **गरीबी:**

संयुक्त राष्ट्रांच्या अहवालानुसार भारतात 2020 मध्ये 4 कोटी ६० लाख नागरीक गरीबीच्या खाईत लोटले आहेत. जगभरातल्या गरीबामधील 50% गरीब भारतात आहेत. उपभोग व्यय सर्वेक्षण 2017-18 नुसार गेल्या 8 वर्षात 1.52 कोटी गरिबांची संख्या वाढली आहे. HDI मूल्य कमी असायला दारिद्र्य एकमेव कारण आहे. याकरीता विविध योजना अंमलबजावणी केली पाहिजे.

3) **आर्थिक विषमता:**

जागतिक विषमता अहवालात भारताचा उल्लेख गरीब व असमानता असलेला देश असे केले आहे. भारतात वरच्या आर्थिक स्तरातील 10% लोकांकडे राष्ट्रीय उत्पनाच्या 57.1% भाग जातो. तर खालच्या वर्गातील तब्बल निम्या लोकसंख्येकडे केवळ 13% भाग जातो. सर्वात श्रीमंत अशा अवघ्या

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon. Dist. Kolhapur

1% वर्गाकडे देशांच्या एकूण उत्पनाच्या 22% भाग जातो. याच काळात भारतात अब्जाधीशांची संख्या 2020 मध्ये 102 वरून 142 झाली. भारतात आर्थिक विषमता मोठया प्रमाणात वाढत आहे. व यातून गरीब व श्रीमंत यामधील दरी वाढतच आहे.

4) बेरोजगारी :

अर्थतज्ञ कौशिक बसू यांच्या मते, मागील तीन दशकांच्या तुलनेत देशात बेरोजगार दर सर्वाधिक आहे. बेरोजगारांची संख्या २०१४ मध्ये १४ कोटी होती. ती २०१८ मध्ये ३० कोटी तर डिसेंबर २०२१ पर्यन्त 5.3 कोटी बेरोजगार लोकसंख्या होती. भारतातील बेरोजगारीचा मुद्दा चिंताजनक आहे. मेक इन इंडीया सारख्या उपक्रमांच्या माध्यमातून उत्पादन, रोजगार फायदा मिळू शकलेला नाही.

5) खाजगीकरण व भांडवलदार लोकांचा फायदा :

जेव्हा निवडक धनिकासाठी सत्ता राबवली जाते, सत्ताधीश अशा धनिकांचे गुलाम बनतात तेव्हां ते सरकारची मालमत्ता कवडी मोलाने या धनिकाच्या पदरात नेऊन देतात. जिथे देशातील 90% संपत्ती ही मूठभर श्रीमंताच्या हातात एकवटलेली असते. असे विचार प्रसिद्ध विचारवंत नोम चॉम्स्की मांडले. भारताची वाटचाल याच दिशेने सुरु आहे ही बाब विचार करायला लावणारी आहे. तेल, वायू, बंदरे, विमानतळे, उर्जा अशा जवळपास 100 मालमत्तांचे खाजगीकरण यातून 1.3 ट्रिलियन पैसा उभारला जाईल. केंद्र सरकारने 26 सार्वजनिक शेत्रातील कंपन्याचे खाजगीकरण करण्याचा निर्णय घेतला आहे. त्यामध्ये Air India, BPCL, BCPL, HNL,HFL या कंपन्याचा समावेश आहे. यातून गरीब, वंचित घटकांना त्या वस्तू घेणे परवडणार नाही.

6) ग्राहकाचा खर्च :

भारतात कंज्यूमर कॉन्फीडन्स इंडेक्सनुसार ग्राहकाचा खर्च करण्याचा आत्मविश्वास 50% पेक्षा कमी झाला आहे. कमी मिळकत आणि वाढती महागाई यामुळे लोक खर्च करीत नाहीत. ज्याचा वाईट परिणाम आपल्या अर्थव्यवस्थेवर होतो.

7) स्वायत्त संस्थाची स्थिती:

स्वायत्त संस्थाची लोकशाहीमध्ये विशेषतः लोककल्याणकारी राज्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका असते. सध्याच्या सरकारने स्वायत संस्थाची स्वायतत्ता काढून घेतली आहे. ज्या कारणासाठी ह्या संस्था स्थापन झाल्या त्याचा उद्देशच नाहीसा झाला आहे. Reserve Bank of India मध्ये एकही गव्हर्नर आपला कार्यकाळ पूर्ण होई पर्यंत थांबला नाही. याचाच दुसरा अर्थ असा काढता येईल की स्वायत संस्थामध्ये सरकारचा हस्तक्षेप वाढला आहे. नियोजन आयोग बंद करणे, नीती आयोग स्थापना यामुळे वंचित, शोषित घटकांचा मिळणारा हक्काचा निधी बंद झाला आहे. मतदानाच्या पेटीतून ह्या सर्व घटकांना न्याय मिळावा ही अपेक्षा असताना निराशा होणे. हे लोकशाहीप्रधान देशाला भूषणावाह नक्कीच नाही.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur

8) राजकीय कुरघोडी व यंत्रणांचा वापर:

सध्या भारतात प्रगल्भ राजकारण दिसत नाही. अनेक मुद्दे घेऊन संसदेत चर्चा साकारल्या जाव्या व यातून सकारात्मक विकासाचे मुद्दे मांडले जाऊन प्रगत देशाची निर्मिती व्हावी असे असताना याउलट चित्र सध्या दिसत असून संसदेचा वेळ वाया जाऊन करदात्यांचा हेतू सफल झालेला दिसत नाही. ईडी व इतर तपास यंत्रणाचा वापर राजकीय कुरघोडी साठी वापर सध्या होत आहे. ही बाब देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने फारच गंभीर आहे.

9) इंधन किंमती:

उज्वला योजना गरीब कुटुंबातील महिलांना गैस वितरण केले होते. मात्र आजचे दर 1000 रुपये आहेत. पेट्रोल, डिझेल किंमती 120 पार करून गेल्या आहेत. यामुळे सर्व सामान्य लोकांच्या जगण्याचे हाल सध्या होत आहेत. पण भारतीय लोकप्रतिनिधी हनुमान चालीसा व मशिदी भोंगे यावर काम करीत आहेत. ही लोक कल्याणकारी राज्याची गुणवैशिष्ट्ये मुळीच नाहीत.

10) नोटाबंदी व जीएसटी :

नोटाबंदी नंतर 99.3% नोटा Reserve Bank of India कडे परत आल्या. नोटाबंदी हा सरकारचा निर्णय चुकला होता. याउलट याच काळात राष्ट्रीय उत्पन्न 2% नी घसरले. अंदाजे 3 लाख ते 3.5 लाख कोटींचे नुकसान होत. नोटाबंदी हा सरकारचा निर्णय पूर्वतयारी शिवाय घेतलेला होता. यातून साध्य काहीच झाले नाही. याउलट नवीन नोटांच्या छपाईसाठी 21,000 कोटी रुपये खर्च झाले. त्याचे अर्थव्यवस्थेवर वाईट परिणाम झाले. जीएसटी निर्णय देखील पुर्वीच्या सरकारने घेतला असला तरी त्याची योग्य अमंलबजावणी झालेली नाही.

11) कोरोना महामारी:

कोरोना महामारी स्थिती सरकारला हाताळायला आलेली नाही. यात सर्वसामान्य जनता यांना खूप त्रास सहन करावा लागला. थाळी वाजवून, मेणबत्ती लावून कोरोना गेलेला नाही. उलट परिस्थिती खूपच गंभीर बनली होती. कोरोना महामारी स्थिती असताना उत्तराखंड मध्ये कुंभमेळा साठी सरकारने परवानगी देलेली होती. ज्यामध्ये 35 लाख लोक सामील झालेली होते. पण दुसरीकडे निजामुद्दीन मर्कज, दिल्ली यात वेगळा न्याय दिलेला होता. यातून सरकारची 'धर्मनिरपेक्षता' दिसून येते. ही बाब धर्मनिरपेक्ष देश म्हणून लोकांच्या पचनी पडलेली नाही.

12) पीएम केयर फंड:

पीएम केयर फंड पूर्णपणे वापरायला हवा पण तसे झाले नाही. कोरोना महामारीत सरकारने धान्य दिले पण रोजगार गेल्याने बिकट परिस्थिती झालेली होती. या काळात गरीब लोकांना अनुदान, बेकारभत्ते द्यायला हवे होते पण तसे झाले नाही. पीएम केयर फंड याकरीता वापरायला हवा होता.

निष्कर्ष:

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

सरकारने करदात्यांचा पैसा समाजामध्ये विकासाकरीता वापरायला हवा पण सध्याचे सरकार असा प्रयोग करताना दिसत नाही. हा पैसा पुतळ्यांसाठी वापरला जातो. ही बाब खूपच गंभीर आहे. 200 कोटी रक्कम सरकारने सरदार पटेल पुतळ्याकरीता दिले तर त्याच्या जाहिरातीसाठी 2.64 कोटी खर्च करते. एकीकडे गरीब महिलासाठी उज्ज्वला गॅस योजना करीता कनेक्शन दिले पण दुसरीकडे याची सबसिडी बंद केली. शिक्षण, आरोग्य स्थिती फारच गंभीर केली आहे. शिक्षण, आरोग्यावरील, पायाभूत सोई-सुविधा खर्च वाढविला पाहिजे. पण सरकार त्यामध्ये कपात करीत असताना दिसत आहे, ही बाब खूपच गंभीर आहे. स्वायत्त संस्था मधील सरकारचा हस्तक्षेप हा थांबला पाहिजे. राजकीय कुरघोडीसाठी ईडी व इतर तपास यंत्रणाचा वापर करताना सरकार दिसत आहे. यातून सरकार विरोधी वातावरण तयार होत नाही. यामुळे सर्व सामान्य जनतेचे हक्क दाबले जाण्याची शक्यता जास्त असते. एकीकडे भारताचा जीडीपी मधील वृद्धीदर बाकीच्या देशाच्या मानाने अत्यंत चांगला आहे. मात्र HDI (Human Development Index) Rank 181 देशामधील स्थान मात्र 131 ते 129 या दरम्यान आहे. HDI मूल्य वाढविणे हे मोठे आव्हान भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर आहे. त्यासाठी शिक्षण, आरोग्य, उत्पन्न या बाबीवर विशेष लक्ष द्यायला हवे. शिक्षणातील गळती रोखायला हवी, उत्पन्न वाढीसाठी प्रयत्न करायला हवे. गरीबी दूर करण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले पाहिजेत. पण देशातील सरकार मात्र धार्मिक, राजकीय बाबतीत गुंतला आहे. सरदार पटेल पुतळा, राम मंदीर, अनेक कल्याणकारी योजना बंद, स्वायत्त संस्था मधील सरकारचा हस्तक्षेप, न्यायव्यवस्था डळमळीत करणे इ. गोष्टी सरकारकडून होत आहेत. तर दुसरीकडे इंधन दरवाढ, महागाई, बेकरी, शिक्षण, आरोग्य इ. बाबीकडे सोईस्कर दुर्लक्ष केले जात आहे.

संदर्भ:

1) CME Report
2) Census 2011
3) Goldman , Peter , The Welfare State, London, 1964
4) कंज्यूमर कॉन्फीडन्स इंडेक्स
5) उपभोग व्यय सर्वेक्षण 2017-18
6) UNDP Report 2021
7) www.pmindia.gov.in/mr/news_updates/%E0%A4%96%E0%A4%BE%E0%
8) wwww.bbc.com/Marathi/india_46128639.amp

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE – LII Year – 7 29 March 2022

Special Issue

Indian Economy: Opportunities and Challenges in 21st Centure

:: Editor ::

Dr. M. V. Hiray

Head Dept. of Economics

MSG Art, Sci. & Com. College, Malegaon Camp. Nashik (MS)

:: Co-Editor ::

Dr. D. N. Sonawane

Dr. B. M. Sonawane

Dept. of Economics

MSG Art, Sci. & Com. College, Malegaon Camp. Nashik (MS)

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskrti Public School, Nanded.(MH. India)

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India - Maharashtra) **Email:** Shrishprakashan2009@gmil.com umbarkar.rajesh@yahoo.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar Mob. No: +91-9623979067

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	**Dr. Vasant Biradar** Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	**Prof. Dr. Durgadas D. Choudhari** Head Dept. of Economics Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy. SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr.Kamble Ratnakar Ramrao Associate Professor, Dept.of Economics, Sharda Mahavidyalaya, Parbhani(MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	**Dr. Vikas Kundu** Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat - Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. Dr. Chitanand M. P.** Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Dr. Anand R. Ashturkar** Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	"MUSTARD CULTIVATION: A PROSPECTIVE SECTOR OF THE FARMERS IN THE SIVASAGAR DISTRICT OF ASSAM."	Dr. Pankaj Jyoti Hazarika Sri. Prafulla Saikia Miss. Farbin Sultana Begum	01
02.	A STUDY ON WOMEN'S ECONOMIC EMPOWERMENT IN INDIA IN 21ST CENTURY	Ratnshwari Keshari	06
03.	WOMEN EMPOWERMENT	Prof. Pallavi Sandeep Gawaree	08
04.	IMPACT OF RURAL CREDIT ON THE AGRICULTURAL SECTOR	Dr. Rathna N.	12
05.	WOMEN EMPOWERMENT THROUGH AGRICULTURE SECTOR	Smt. Surekha Ramchandra Jadhav Dr. Ashalata Sonawane	18
04.	"RECENT TRENDS USED IN E- BANKING AND ITS BENEFITS"	Mr. NARAYAN VINOD NARAYAN	23
05.	A STUDY OF FACTORS AFFECTING JOB SATISFACTION OF TEACHERS	Miss. Bagwan Samreen Nizam Dr Pushpalata Santosh Trimukhe (Kawale)	27
06.	A STUDY OF POVERTY AND UNEMPLOYMENT IN INDIA	Prof. Shaikh Rahim Kalim	30
.07.	RURALDEVELOPMENT- SOCIO-ECONOMIC AND ECOLOGICAL IMPACTS OF WATERSHED MANAGEMENTIN INDIA IN 21ST CENTURY.	Miss Deepanjali Deepak Jambhale	34
08.	"TO DEVELOP ECONOMY AND STABILITY OF COUNTRY AGRICULTURAL MARKETING IS IMPORTANT."	Dr. Balasaheb Chabuji Aher	40
09.	"A STUDY OF MARKETING FUNCTIONS AND MARKETING METHODS OF AGRICULTURAL PRODUCE IN MAHARASHTRA"	Dr. Narayan N. Gadhe	44
10.	AN OVERVIEW ON ONLINE TEACHING LEARNING V/S OFFLINE TEACHING LEARNING	Rubeena Abdus Sattar	48
11.	PROBLEMS AND PROSPECTS OF BAMBOO PRODUCT MANUFACTURERS DURING COVID-19: A CASE STUDY OF THIRUVANANTHAPURAM DISTRICT IN KERALA	Dr. Maneesh. B	53

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

71.	INDIAN AGRICULTURE: ISSUES & CHALLENGES	Dr. R. K Jadhav	324
72.	INDUSTRY 4.0 AND INDIA : OPPORTUNITY AND CHALLENGES	Dr. B. M. Sonawane	327
73.	"A STUDY OF INDUSTRIAL FINANCE IN THE CONTEXT OF INDIAN ECONOMY"	Dr. Parag P.Kadam	332
74.	"EVALUATION OF RURAL DEVELOPMENT THROUGH PANCHAYATI RAJ SYSYEM"	Dr. Surekha Anil Tawandkar	339
75.	"MGNREGA : A Journey since Inception"	Dr. Brijen Patel	346
76.	THE ROLE OF SOCIAL REFORMS & IT'S CHALLENGES OF EFFECTIVE POLICY. IN EMERGING ECONOMICS	Dr. Ansari Naseem Bano Jameel Ahmed	350
77.	UNION BUDGET HIGHLIGHTS 2022-2023	Dr. Rajesh G. Umbarkar	356
78.	RURAL DEVELOPMENT	Dube Avinash Shivnarayan	

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

"EVALUATION OF RURAL DEVELOPMENT THROUGH PANCHAYATI RAJ SYSYEM"

Dr. Surekha Anil Tawandkar

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Pethvadgaon. Tal- Hatkanangle, Dist- Kolhapur, Pin. 416112

ABSTRACT:

The rural India is characterized by wide Spread Poverty and large scale unemployment and under-employment. India the rural areas remain mainly 'traditional' . The available resources are even now largely controlled by the elite who constitute a minority of the population . Several primordial structures, such as caste relations, land-based patron-client relations and various cultures practices, permeate the social systems, in rural society, sometimes arresting the process of social change. As a result we witness, skewed distribution of benefits and uneven development of rural areas. Hence there is a strong case for people's participation through, Panchayati Raj to correct this anomaly .The people's participation in development activities was accepted as a policy imperative and decentralization through reactivation of Panchayati Raj System was to be an important Step in this direction. Panchayati Raj institutes village local government that plays a significant role in the development of villages especially , health, agricultural developments, women and child development and women participation in local government, etc. The present research paper considers how the Panchayati Raj System was developed, and similarly , Panchayati Raj system evaluated.

INTRODUCTION:

Panchayati Raj refers to the System of local self – government operating in rural areas of India. It derives its name from the indigenous systems of governance in villages and among castes and communities by a group or council of elders called Panchayat, who have been prevalent in northern parts of the South Asia for Centuries. In contemporary India, Panchayats, along with municipal corporations in urban areas are the third level of governance , district from the central (federal) and state (provincial) Governments. But in several states in India , they were not given enough power and responsibilities and were neglect, although modern village panchayats have been constituted since the late 1950s. The 73rd Constitutional amendment of 1992 laid out provisions for the creation of local self –government institutions in villages consisting of an elected body called Panchayat which will be accountable to the Gram Sabha – the assembly of all eligible voters in a village. The amendment mandated states to conduct regular elections to Panchayats and also laid out the broad function of Panchayat Raj the preparation and implementation of plans for economic development and social justice. It also made provisions to ensure adequate and sustained financial resources for these institutions to operate autonomously. This research paper looks at how the panchayati Raj system has evolved since independence and what the current situation is. Secondary data is used to write this research paper.

OBJECTIVES:

1. To examine the various committees implemented for the development of rural areas.
2. To study the correlation between Panchayat Raj system and rural development.

HYPOTHESIS:

1. There is no transparency in the implementation of various schemes in rural areas.
2. Representatives from rural areas are not well educated.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Pethvadgaon, Dist. Kolhapur.

3. Husbands of female representatives are more involved in politics and economics in rural areas.

STAGES OF DEVELOPMENT IN PANCHAYAT RAJ SYSTEM:

1. The Community Development Programme:

On 15 August 1947 , India got an opportunity of redeeming the pledges made to the people during the long –drawn freedom movement. Among the first tasks that India had to assume was the formulation and execution of the first five year plan in the fifties. Post Independence the first major development program launched in India was Community Development Programme in 1952. Core philosophy was overall development of rural areas and people's participation. This program was formulated to provide an administrative framework through which the government might each to the district, tehsil/taluka and village leval.

All the district of the country were divided into "Development Blocks", and a "Block Development Officer(BDO)" was made in charge of each block. Below the BDO were appointed the workers called village level workers (VLW) who were responsible to keep in touch with 10-12 villages. So, a nationwide structure was started to be created. Thousands of BDOs and VLWs were trained for the job of carrying out array of government programmes and make it possible to reach the government to villeges. Top authority was "Community Development Organization" and a Community Development Research Centre was created with best academic brains of the country at that time.

This programme was not successful. It's failure was directly attributed to inadequacy of avenues of popular participation in local level programmes of rural development. This was the conclusion of the study team headed Balwant Rai Mehta.

2. Balwant Rai Mehta Committee Report:

Un 1957, the Balavant Rai Mehta Committee was appointed to study the Community Development Programmes and National Extension Services Programme especially from the point of view of assessing the extent of people's participation and to recommend the creation of the institutions through which such participation can be achieved.

Balwant Rai Mehta was one of the legendry freedom fighters of the country who participated in the Bardoli Satyagraha. He is best known as the second Chief Minister of Gujarat. Balavant Rai Mehta was a parliamentarian when the committee was established . He is credited for pioneering the concept the Panchayati Raj in India and also known as Father of Panchayati Raj in India.

The Key recommendations of Balwant Rai Mehta Committee were as follows.

Panchayati Raj Institutions should be composed of elected representatives and should enjoy enough autonomy and ferrdom. The Balavant Rai Mehta committee recommended a 3-tier Panchayati Raj System which includes:

- Zila Parishad at the District Level.
- Panchayati Samiti at the Blok/Tehsil/Taluka Level.
- Gram Panchayat at the village level

The committee recommended that the Gram Panchayats should be constituted with directly elected representatives, whereas the Panchayat Samiti and Zila Parishad should be the constituted with indirectly elected members.

- The status of the Panchayat Samiti should be of that of an executive body, while the status of the Zila Parishad should be that of an advisory body.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur.

- The Zila Parishad should be chaired by the District Collector.
- These democratic bodies must be given genuine powers.
- These bodies should be given adequate resources to carry out the functions and fulfill responsibilities.

The Balavant Rai Mehta report was greeted very warmly, and Panchayati Raj was introduced with great fanfare all over the country . The committee recommended a three tire system of rural local government, which is called panchayati raj.The principal thrust of the Mehta report was on the decentralization of democratic institutions in an effort to shirt decision centers closer to the people to ensure their participation , and to put the bureaucracy under local popular control.

The recommendations of the Balavant Rai Mehta Committee were accepted by the National Development Council in 1958 and subsequently Rajasthan in 1959 became the first state in India to launch the Panchayati Raj . The institution of Panchayati Raj was inaugurated by Jawahar lal Nehru on October 2,1959 in Nagaur District of Rajasyhan. Nine days later, Andhra Pradesh became the second state to launch Panchayati Raj at Shadnagar near Hyderabad. The launch of the Panchayati Raj Institutions was thumping success and soon the states started adopting the institutions. This continued for 5-6 years and after that the institutions started crippling due to lack of resources, political will, and bureaucratic apathy and change the government priorities. The rural elites dominated the system and the benefit of the development schemes was not able to reach to the last corner of the country.

The legitimacy of the Panchayati Raj Institutions came under questios. There was not much development in this site until the Congress was thrown out of center and Janta Government came in 1977. However, before that there are some efforts in the form of committees were done to make the system more efficient.

Santhanam Committee:1963

The Balawant Rai Mehta Committee was followed by the Santhanam Committee. This committee was formed by the Government of India to solve the following important practical questions.

- How and in what ratio, the revenues should be handed over to PRIs?
- What should be the criteria of sanction of grants to them by State Government.
- What should be the status of the financial Relations between the different levels of PRIs?

So, in a nutshell, the Santhanam committee's scope of study was the financial matters of the PRIs. The important recommendations this committee made are as follows:

- The Panchayati Raj Finance Corporations should be established.
- All the grants at the state leval should be sent in a consolidated form to various PRIs.
- Panshayats should have power to levy special tax which should be based upon the land revenue and house tax etc.

It turns out that Santhanam Committee gave some Practical recommendations to matters of financial relevance. There was one more major issue of Implementation of PRIs. This was- what should be the point of decentralization? Should it be a Tehsil/Taluks/block or a District? If it is a district, then what should be the relevancy of the middle tier of Panchayat Samitees? If it is to be Tehsil/Taluka/block, then how the effective decentralization can take place looking at vastness of the country?.After this Ashok Mehta Committee and G.V.K.Rao Committee were formed.

Ashok Mehta Committee: 1977

In December 1977, the Janta Government appointed a 13 member committee which was headed by Mr. Ashok Mehta. The committee was appointed for following:

- What are the causes responsible for poor performanceof the PRIs?
- What measures should be taken to improve performance of the PRIs?

The Ashok Mehta Committee submitted its report in 1978 and made more than 130 recommendations. The essence of Ashok Mehta Committee recommendations is as follows:

3-tier should be replaced by the 2-tier system. The upper tier would be the Zila Parishad at the district level and lower tier should be the Mandal Panchayat, which should be Panchayat of group of villeges covering a population of 15000 to 20000. The committee recommended that the base of the Panchayati Raj System should be a Mandal Panchayats. Each Mandal Panchayat should contain 15 members directly elected by the people. The head of the Mandal Panchayat should be elected among the members themselves.

Zila Parishad should be the executive body and made responsible for planning at the district level. The Zila Parishad members should be elected as well as nominated . The MLA and MPs of the area should have the status of the Ex-officio chairman of the Zila Parishads. Development functions should be transferred to the Zila Parishad and all development staff should work under its control and supervision.

From the above recommendation you can see that the Ashok Mehta Committee recommended abolishing the middle tier i.e. Blocks as unit of administration. It recommended that the district should be the first point for decentralization under popular supervision below the state level. In the matters of finance, the committee said that compulsory items of taxation should be put under the jurisdictions of the Zila Parishads so that they are able to mobilize their own financial resources.

The committee recommended that there should be regular audit at the district level and a committee of legislatures should check whether the funds allotted for the vulnerable social and economic groups are actually spent on them.

One more important recommendations of this committee was that there should be Nyaya Panchayats as separate bodies from that of development Panchayats. The Nyaya Panchayats should be presided over by a qualified judge. It was the Ashok Mehta Committee that recommended that there should be a minister for Panchayati Raj in the state council of ministers to look after the affairs of the Panchayati Raj institutions.

Summary, the Ashok Mehta committee made very good recommendations, but before any action could be taken on the recommendations of this committee, the Janata Government collapsed. So, the zeal to implement the recommendations got wiped out. However West Bengal and Karnataka were two state that took initiatives on the basis of recommendations of the Ashok Mehta Committee.

As per the recommendations the Karnataka Government passed the Karnataka Zilla Parishad s, Taluka Panchayat Samitis, Mandal Panchayats and Nyaya Panchayats Act, 1983 (Karnataka Act 20 of 1985). The Ashok Mehta committee noted that except the states of Maharashtra and Gujarat , the PRIs were not given an opportunity to take up implementation at a satisfactory level . The Zila Parishads were not relevant in the implementation of several Government programmes which ought to implement at the grass root level. Committee noted that the bureaucracy was also responsible for the decline for particularly two reasons:

- The officers felt that they are primarily accountable to the state Governments.
- They were not able to adjust to the working under the supervision of the elected representatives.

G.V.K. Rao Committee:1985

The Ashok Metha Committee was followed by GVK Rao Committee in 1985. This Committee was appointed prior to the 7th Five Year Plan, to recommend on an integrated concept for growth and poverty alleviation. The committee had the following tasks:

- Examine the existing administration structure for rural development and detail out the functions and revenue resources of the PRIs.
- Recommend the administrative arrangements for rural development and poverty alleviation programmes.
- Recommend on revitalizing the PRI.

The essence of the recommendations of the GVK Rao Committee is as follows:

- The district level Zila Parishad should be the basic unit for policy planning and programme implementation. The Zila Parishad should be the pivotal body for the scheme of the democratic decentralization.
- The state level planning functions should be transferred to the Zila Parishad for effective decentralized planning.

So, in a nutshell,the GVK Rao Committee was of the view of making the district as the pole of democratic centralization. The committee also recommended that a post of District Development Commissioner should be created,who would work as the CEO of the Zila Parishad. The District Development Commissioner should be the in charge of all the development departments at the district level.

This was a big deviation from the previous committees which recommended the lower bodies as bases and assigned the major role to the Panchayats and Mandal Panchayats in the development.

L.M.Singhvi Committee: 1986

A year after the GVK Rao committee, the Government of India set up Dr. L.M.Singhvi Committee. The Prime Minister was Rajiv Gandhi. The L.M. Singhvi Committee was of the view that the Panchayati Raj Institutions declined in the country because of –

- Absebce of a clear concept.
- Absence of political will.
- Lack of research , evaluation and monitoring .

The committee was in favour of making ways for the PRIs to ensure the availability of the enough financial resources. The L.M.Singhvi Committee is best known for recommending the constitutional status for Panchayats. This was virtually the first committee after decades of India's experiments with the decentralization which found the "Gram Sabhas" as the "incarnation of the direct democracy."

RECOMMENDATIONS:

- The PRIs should be recognized, protected and preserved constitutionally. A new chapter should be added in the Constitution of India which should enshrine the provisions to ensure free, regular and fair elections in the PRIs.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

- For revenue procedures, the Singhvi Committee was of the view that there should be optional and compulsory levies which should be entrusted to the PRIs. For initial years, the state government may levy on behalf of the PRIs and disburse money to them. This disbursement should be based upon the recommendation of the State Finance Commissions.
- For Jurisdiction of thr PRIs, Nyaya Panchayats should be established for a cluster of villages.
- Gram Sabha is the embodiment of the direct democracy and the village Panchayats should be more organized. Gram Sabha should be given Importance.
- The Singhvi Committee also recommended establishment of the Judicial Tribunals in the states which would tackle the controversies regarding the elections to the Panchayati Raj institutions.

Singhvi Committee versus Sarkaria Commission.

The above recommendations of the Singhvi Committee, though revolutionary, were opposed bt the Sarkaria Commission on Centre-State Relations, which submitted its report in 1988. This commission was of the view that enacting any law on the Panchayats is exclusive power vested in the states and rather than adding new chapter in the constitution, there should be a uniform law, applicable throughout India. A Model bill can be drafted on the basis of consensus among all the state at the level of Interstate Council.

64th Amendment Bill:

Despite the contradictory view of the Sarkaria Commission, the government had zeroed in on giving constitutional protection to the PRIs. In this regard, the 64th amendment bill was introduced in the parliament by Rajiv Gandhi Government on 15 May 1989. The bill got lapsed because it could not pass in Rajya Sabha. This was on 15 October 1989. On 27 November 1989, the tenure of the Rajiv Gandhi government ended and elections were held. Rajiv Gandhi lost the elections, and the result was a minority government under V.P.Singh and the National Front. This was the first minority government , since 1947, with help of the Left Parties and Bharatiya Janta Party, who supported the government from outside.

74th amendment Bill:

The VP Singh Government introduced the 74th Constitutional Amendment Bill on September 7,1990. This bill also got lapsed because the minority Government of VP Singh collapsed leading to dissolution of the Lok Sabha.

72nd Amendment Bill and 73rd Amendment Act:

The 72nd amendment Bill was enshrining a comprehensive amendment of the Constitution and was intraduced on 10th September, 1991 by G. Venkat swamy. The bill was passed in the Lok Sabha on December 22, 1992 and the Rajya Sabha on December 23,1992. After having been ratified by 17 state assemblies this bill came into effect as Constitution 73rd Amendment Act 1993 w.e.f. April 24, 1993.

Thus, April 24,1993 became the landmark day in the history of Panchayati Raj in India.By this amendment act, a new part IX was inserted in the Constitution of India enshrining the provisions for the Panchayats. Here please note that Original part IX was repealed by one the amendments of the constitution. Constitution (Seventy Forth Amendment) Act, 1992 has introduced a new part IXA in the Constitution, which deals with Municipalities.

Present situation of Panchayati Raj:

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

At present Panchayat Raj system is running through three tier system.To strengthen e-governence in Panchayati Raj Institutions (PRIs) across the country, Ministry of Panchayati Raj (MOPR) has launched e-gramswaraj, a user friendly web-based portal. eGramswaraj aims to bring in better transparency in the decentralized planning, process reporting and work based accounting. Currently "Svamitva" scheme has been launched.

Major Findings:

At present there is transparency in the functioning of Panchayati Raj. E-Governance are being used everywhere. Government benefits are reaching many people at the grassroots level. Welfare schemes of various governments are reaching out to the people.Women power developing in rural areas.Similarly, in Panchayati Raj System, Women representatives are being elected. Overall, the Panchayati Raj System has been Successful. In this regard, the Balwant Rai Committee has to be Considered first.

SOURCE:

Books:

1. M.Aslam, "PANCHAYATI RAJ IN INDIA", National Book Trust, India.New Delhi. First Edition , 2007.pp. 18,19.
2. Patil V.B. "Panchayat Raj", Prashant Publication, Jalgaon ., First Edition ,2012.pp. 78,79.
3. Kondekar A.Y., " Rural Sociology", Phadke Prakashan , Kolhapur.,First edition 2005.pp. 124,125.
4. Singh Yogendra.,"Social Change in India", K'Sagar Publications, Pune., First edition,2009.pp. 100,101.

Weblinks:

1.En.m.wikipedia.org 2. Particpedia.net 3. www.surendranathcollege.org.
3. www.gktoday.in

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

संतोष विरनाक

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता

Special Issue

Sarvoday Shikshan Sanstha's

Arts, Commerce and Science College, Kowad.

Tal. Chandgad, Dist. Kolhapur (Maharashtra) – 416508

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Re-accredited by NAAC 'B+'

Email : kowad2.cl@unishivaji.ac.in Web : www.acscollegekowad.com

One day National Online Webinar on

Dr. Babasaheb Ambedkar's Human Rights, Socio-Economic and Political Thoughts

Date : 10/04/2022, Day : Sunday

Organized by NSS and Sociology Department under the aegis of IQAC.

Dr. Khanderavaji S. Kale
Cordinator

Dr. V. K. Dalvi
Co-coordinator

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.0741/2/MH/26/1/P/TC/251/95

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At Post Limbaganesh Tq Dist Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubl@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

13) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना यांचे परस्पर संबंध — एक ...
गोविंद यशवंतराव पाटोळे, पुणे ||66

14) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय आणि सामाजिक विचार
डॉ. बेलखेडे महादेव बी., जि.नांदेड ||70

15) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार
प्रा.शिवानंद सुरेश शिदगौंड, कोवाड ||75

16) डॉ.बाबासाहेब आंबेडक आणि भारतीय राज्यघटना
प्राध्यापिका ज्योती लक्ष्मण सोनवणे, इगतपुरी ||78

17) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दलित स्त्रीयाविषय सामाजिक विचार
सिमा मुकूंदराव कांबळे, औरंगाबाद ||85

18) आर्थिक आणि सामाजिक विचार
श्री. आकाश संजय ब्राम्हणे, श्री. अभिजीत आबासो पाटील, कोल्हापूर ||88

19) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार
डॉ. संतोष तात्यासो बिरनाळे, जि. कोल्हापुर ||93

20) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आणि स्त्रीमुक्ती
दिपिका दशरथराव बनसोडे, औरंगाबाद ||97

21) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार
अभिनित्ता लक्ष्मण बनकर, औरंगाबाद ||99

22) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाजशास्त्रीय विचार: एक संक्षिप्त अभ्यास
डॉ. राज चव्हाण, प्रा. सोनिया चव्हाण, सातारा(स्वायत्त) ||103

23) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री सशक्तीकरण विषयक विचार आणि कार्य
श्री. किरण गणपत कुंभार, सातारा ||110

24) Educational Philosophy of Dr. Babasaheb Ambedkar
Prof. Ambadas Ashok Mane, Dist. Pune ||113

25) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार
डॉ. गंगासागर तुळसीदास चोले, जि. कोल्हापूर ||117

26) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार व कार्य : एक समाजशास्त्रीय ...
डॉ.सुनिषा बालासाहेब देशमुख, जि.बीड ||119

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

19

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार

डॉ. संतोष तात्यासो बिरनाळे
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,पेठ–वडगांव
जि. कोल्हापुर

घोषवारा :–

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, घटनेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष, दलितांचे उध्दारकर्ते म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य अनमोल आहे. संपूर्ण जगामध्ये त्यांची ख्याती शिक्षणतज्ञ, ग्रंथकार, प्राध्यापक, देशभक्त म्हणून असलेले आपणास पहावयास मिळते. त्यांनी अर्थशास्त्र, इतिहास व राजकारणावर विपुल असे ग्रंथ लेखन केलेले आहे. निरनिराळ्या धर्मग्रंथांचा तौलनिक अभ्यास करून त्याविषयी आपली मतं व्यक्त केलेली आहेत. नेहरूंच्या मंत्रिमंडळात कायदे मंत्री पदाची धुरा त्यांनी यशस्वीपणे सांभाळली आहे. सन १९९० मध्ये भारतातील सर्वोच्च भारतरत्न या पदवीने त्यांना सन्मानित केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांना अनेक पैलू आहेत. यामध्ये सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक व आर्थिक इत्यादींचा समावेश होतो. परंतु त्यांच्या आर्थिक विचारांच्या पैलूकडे अनेक लोकांचे दुर्लक्ष झालेले पाहावयास मिळते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक पैलूकडे प्रकाशझोत टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

१. प्रास्ताविक:–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पदवी व पीएच. डी साठी लिहिलेल्याप्रबंधातून अर्थशास्त्रीय विचार स्पष्ट होतात. विविध विषयावर त्यांनी केलेल्या लिखाणामधून त्यांच्या आर्थिक विचारांची कल्पना येते. त्याशिवाय स्वतंत्र मजूर पक्ष, अ. भा. शे. का. फेडरेशन यांचे निवडणूक काळातील जाहीरनामे, भारतीय राज्यघटनेवरील भाषणे, बहिष्कृत भारत व मुकनायक या पत्रकामधील लेखन यामधून त्यांचे आर्थिक विचार प्रतिबिंबित होतात. त्याशिवाय त्यांच्या अनेक ग्रंथांमधून ही अर्थशास्त्रीय विचार मांडलेले पहावयास मिळतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अर्थशास्त्रामध्ये दर्जेदार स्वरूपाचे लेखन केलेले आहे. म्हणूनच अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांच्या दुर्लक्षित राहिलेल्या पैलूवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये केलेला आहे.

२. उद्दिष्टे:–

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 'आर्थिक विचारांचा' अभ्यास करणे.

२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 'शेतीविषयक विचारांचा' अभ्यास करणे.

३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 'चलनविषयक विचारांचा' अभ्यास करणे.

४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 'सार्वजनिक आयव्ययाचा' अभ्यास करणे.

३. संशोधन पद्धती:–

प्रस्तुत शोधनिबंध दुय्यम सामग्रीवर अवलंबून आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विविध मासिकातील प्रकाशित व अप्रकाशित लेख, अर्थशास्त्रीय ग्रंथ, त्यांची विविध भाषणे आणि इंटरनेट इत्यादी साधनांचा आधार घेतलेला आहे.

४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दर्जेदार अर्थशास्त्रीय लेखन :–

१. 'एडमिनिस्ट्रेशन अँड फायनान्स ऑफ ईस्ट इंडिया कंपनी' १९१५ (एम.ए. ची पदवी संपादन करण्यासाठी कोलंबिया विद्यापीठात सादर केलेला प्रबंध)

२. 'स्मॉल फोल्डिंग इन इंडिया अँड देअर रेमिडीज' १९१८ (जनरल ऑफ दि इंडियन इकॉनॉमिक सोसायटी मध्ये प्रकाशित लेख)

३. 'द इव्होल्युशन ऑफ प्रॉव्हिन्शियल फायनान्स इन ब्रिटीश इंडिया' १९२५ (पीएच. डी. साठी सादर केलेला प्रबंध)

४. 'द प्रॉब्लेम ऑफ रुपी, इट्स ओरिजिन अँड इट्स सोल्युशन' १९३२ (डी. एससी. साठी सादर

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

केलेला प्रबंध)

५. 'बहिष्कृत भारत' पत्रिकेतील अग्रलेख — 'महार आणि त्यांचे वतन' दि. २ १६, ३०–०६–१९२७

६. 'बहिष्कृत भारत' पत्रिकेतील अग्रलेख — 'खोती उर्फ शेतकरी वर्गाची गुलामगिरी' दि. ०३–०५–१९२७

५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रीय विचार :—

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांची विभागणी पुढीलप्रमाणे करता येईल. शेतीविषयक विचार, चलनविषयक विचार व सार्वजनिक आयव्ययविषयक विचार.

प. शेतीविषयक विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शेतीविषयक विचार त्यांच्या विविध ग्रंथात मांडले आहेत. भारतीय शेतीचे लहान धारण क्षेत्र, जमीन महसूल, सामुदायिक शेती, सहकारी शेती, महार–वतन व खोती पद्धत याबद्दलचे विपुल लेखन त्यांच्या ग्रंथात आढळते. सन १९१८ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या Small Holdings in India and Their Remedies (भारतीय अल्प भूधारणा आणि त्यावरील उपाय) आणि सन १९४७ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या States and Minorities (राज्य आणि अल्पसंख्यांक) या ग्रंथात शेती विषयक विस्तृत असे लेखन झालेले आढळते.

अ. भारतातील लहान धारणक्षेत्र आणि त्यावरील उपाय

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सन १९१८ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या Small Holdings in India and Their Remedies (भारतातील लहान धारणक्षेत्र आणि त्यावरील उपाय) या लेखात भारताच्या शेती विषयक प्रश्नांसंबंधी विचार मांडले आहेत. भारतीय शेतीमध्ये लहान धारणक्षेत्र ही एक गंभीर समस्या आहे. त्यामध्ये सुद्धा धारणक्षेत्र विखुरलेले असल्याने ही समस्या अधिक गंभीर झाली आहे. भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. ७०% लोक शेतीवर अवलंबून आहेत. शेती धारणक्षेत्र यासंदर्भात विचार करत असताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी एकूण तीन प्रश्न उपस्थित केलेले आहेत. तसेच त्याचे स्पष्टीकरण सुद्धा दिलेले आहे.

१. धारणक्षेत्राचे विखंडन मुळात का होते?

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते 'वारसा हक्क' हे जमिनीच्या विभाजनाचे मुख्य कारण नसून शेतीवर असणारा 'लोकसंख्येचा अतिरिक्त भार' हेच शेतीच्या विभाजिकरणाचे मुख्य कारण आहे. उपजीविकेच्या साधनांची कमतरता असल्यामुळे लोक शेतीचे लहान लहान तुकडे करण्याचा मार्ग स्वीकारतात. उपजीविकेचा दुसरा कोणताही मार्ग उपलब्ध असता तर त्यांनी हे तुकडे करणे सोडून दिले असते.

२. किफायतशीर धारणक्षेत्र कसे ठरवायचे?

किफायतशीर धारणक्षेत्र म्हणजे नुसते जमिनीच्या आकारमान नसून धारणक्षेत्र आणि कार्यदक्ष मशागत करण्यासाठी आवश्यक असलेली इतर सामग्री यांचा योग्य मेळ होय. त्यामुळे लहान धारणक्षेत्र ही भारताची समस्या नसून भांडवल व इतर साधनसामुग्रीचा तुटवडा ही खरी समस्या आहे. शेतीत अतिरिक्त उत्पादन न झाल्यामुळे बचत कमी होते व त्यामुळे भांडवल तुटवडा निर्माण होतो. मोठे धारणक्षेत्र किफायतशीर व लहान धारणक्षेत्र अकिफायतशीर हा युक्तिवाद चुकीचा ठरू शकतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, शेती हा उत्पादन उपक्रम असून त्याला उपभोगाचा निकष लावून किफायतशीर धारण क्षेत्र ठरविणे चूक आहे.

३. विखुरलेल्या व लहान धारणक्षेत्राच्या समस्येवरील उपाय कोणता?

विखुरलेल्या व लहान धारणक्षेत्रावरील उपाय म्हणजे 'औद्योगीकरण' होय. औद्योगिकरणामुळे शेतीक्षेत्रातील बेकार श्रमिक बिगर शेतीक्षेत्रात सामावून घेतले जातील उपजीविकेसाठी त्यांना इतरांवर अवलंबून राहावे लागणार नाही ते श्रमिक स्वत: काम करून राष्ट्रीय उत्पन्नात भर घालतील. जमिनी पासून मिळणारा फायदा संपुष्टात येऊन जमिनीवरील भार कमी होईल परिणामी विभाजन व विखंडन कमी होईल. भांडवल व इतर साधनांचा वापर वाढल्याने आपोआप धारण क्षेत्र मोठे करावे लागतील.

ब. जमीन महसूल

जमीन महसूल हा अन्यायकारक आहे. जमीन महसूल आकारताना उत्पन्नावर आकारणी अन्यायकारक आहे. कमी उत्पन्न असणाऱ्या शेतकऱ्यांकडून कमी

Dr. Babasaheb Ambedkar Vidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur

महसूल घेतला पाहिजे. त्यांच्यामते जमीन महसुलाची आकारणी ही शेती उत्पन्नाच्या प्रमाणात केली पाहिजे. यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जमीन महसूल संहितेचे घटक वे कलम रद्द करून जमीन महसूल प्राप्तिकराच्या कक्षेत आणला पाहिजे असे विचार व्यक्त केले आहेत.

क. सामुदायिक शेती

शेती उत्पादन वाढविण्यासाठी यंत्रप्रधान शेती, विस्तृत शेती तसेच सहकारी व सामुदायिक शेती आदींचा पुरस्कार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेला होता. जमीनदारीचे उच्चाटन झाल्यानंतर शेतकऱ्याला जमिनीची वैयक्तिक मालकी न देता शेती हा राज्य सरकारचा प्रमुख उद्योग मानावा असे मत त्यांनी व्यक्त केले. पडीक जमीन लागवडीखाली आणावी त्यामुळे कृषी उत्पादन वाढेल यासारखे विचार त्यांच्या 'स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या जाहीरनाम्यातही असलेले आढळतात'.

ड. सहकारी शेती

विखुरलेल्या व लहान धारण क्षेत्राला एकत्रित आणायचा असेल तर सहकारी शेती हा एक उत्तम पर्याय आहे. शेतकऱ्यास त्याच्या धारणक्षेत्राला लागून असलेल्या धारणक्षेत्रास जोडल्या शिवाय जमीन कसता येणार नाही. सहकारी शेत हे मोठ्ठ आकारमानाचे असेल तरच ते एकसंघ ही असेल. सहकारी शेतीच्या बाबतीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी वरील विचार मांडले आहेत.

इ. महार वतन

महार वतनातील अनेक दोष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दाखवून दिले आहेत. जमिनीच्या शोड्ढ तुकड्यासाठी २४ तास काम, दर महिन्याला दोन आणे ते रुपया—दीड रुपया असा मुशाहिरा मिळे असे दोषपूर्ण महार वतन खालसा करावे असे मत व्यक्त करताना त्याविषयीची कारणेसुद्धा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्पष्ट केली आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, महार वतन का खालसा करावे? याची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. वतनामुळे महार स्वाभिमानशून्य झाले आहेत.

२. महारांची महत्त्वकांक्षा मारली गेली आहे.

३. वतनदारी नष्ट केल्याशिवाय सामाजिक सुधारणा अशक्य आहेत.

सन १९२८ मध्ये मुंबईच्या विधिमंडळात कायद्यामध्ये दुरुस्ती सुचविणारे विधेयक त्यांनी मांडले होते. परंतु १९२९ मध्ये ते मागे घेण्यात आले. १९३९ मध्ये पुन्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महारांच्या वतनी जमिनी रयतवारी जमिनी कराव्यात, महारांना सरकारी कनिष्ठ नोकर समजून मासिक वेतन द्यावे व फक्त सरकारी कामे त्यांना सांगावीत अशा मागण्या केल्या. महारांनी जमिनीच्या लहान तुकड्यावर गुजराण न करता पडीक जमीन लागवडीखाली आणावी असे त्यांचे मत होते.

ई. खोती पद्धती

ब्रिटिश कालखंडामध्ये रत्नागिरी, कुलाबा इत्यादी भागात जमीन कसण्यासाठी खोती पद्धत अस्तित्वात होती. जमिनीच्या महसूलाकरिता सरकारचा प्रतिनिधी म्हणून खोत काम करत असे. शेतकऱ्याला सरकारी देणी देऊन खोती हक्काबद्दल वेगळे देणे द्यावे लागे. हा खोत विविध प्रकारे शेतकऱ्यावर जुलूम करीत असे. प्रसंगी अनेक वेळी खोत शेतकऱ्यांच्या जमिनी बळकावत असे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी खोती पद्धती विरुद्ध रत्नागिरी येथील दलित वर्गीयांच्या परिषदेत आवाज उठविला. जमीन कसणाऱ्यांना कुळांचे वहिवाटीची हक्क मिळावेत व रयतवारी पद्धती आणावी यासाठी मुंबई विधिमंडळात घर्त्ती मध्ये त्यांनी खोती पद्धती रद्द करण्यासंबंधीचे विधेयक मांडले.

पप. चलनविषयक विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'डॉक्टर ऑफ सायन्स' पदवीसाठी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स मध्ये जो प्रबंध सादर केला होता. त्यावर आधारित The Problem of Rupee हा ग्रंथ १९२५ मध्ये प्रसिद्ध केला. १९४७ साली History of Indian Currency and Banking या नावाने तो ग्रंथ पुन्हा प्रकाशित झाला. यामध्ये त्यानी भारतासाठी आदर्श चलन पद्धती कोणती यावर आपले विचार मांडले आहेत. प्रा. केन्स व ईतर अर्थतज्ज्ञांनी सुवर्ण विनिमय परिमाण लवचिक असल्याने व या व्यवस्थेची निर्मिती ही देशातील सोन्याच्या साठ्यावर अवलंबून नसल्याने ही पद्धती भारतासाठी योग्य आहे असे प्रतिपादन केले. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी याला कडाडून विरोध केला. त्यांच्या मते, या व्यवस्थेची निर्मिती लवचिक असल्यामुळे ती

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

अनिर्बंध होऊ शकते. यातून भाववाढ निर्माण होऊन रुपयाची किंमत घसरु शकते. सुवर्ण विनिमय परिमाण असताना भारतात कशीभाववाढ झाली याचे साधार विवेचन त्यांनी दिले. त्यांना सुवर्ण परिमाण पद्धती हीच भारतासाठी योग्य असून ऐतिहासिक पुरावे देऊन सुवर्ण परिमाण पद्धतीत भारतात किमती कशा स्थिर होत्या हे दाखवून दिले.

रिझर्व बँकेच्या निर्मितीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरयांचे योगदान

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी देशाच्या मध्यवर्ती बँकेच्या निर्मितीसाठी नेमलेल्या 'हिल्टन यंग' कमिशनसमोर साक्ष दिली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशाच्या मध्यवर्ती बँकेच्या संदर्भात केलेल्या शिफारशी आयोगाने स्वीकारून त्या ब्रिटीश सरकार समोर सादर केल्या. या शिफारशी तत्कालीन ब्रिटिश सरकारनेही स्वीकारल्या. त्यामुळे ब्रिटीश सरकारने भारतामध्ये १ एप्रिल १९३५ साली मध्यवर्ती बँकेची स्थापना केली आणि नंतर या बँकेचे १ जानेवारी १९४९ रोजी राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. पुढील काळात हीच बँक देशाची मध्यवर्ती बँक म्हणजेच 'रिझर्व बँक' म्हणून ओळखू लागली. म्हणजेच भारतातील मध्यवर्ती बँक स्थापन करण्याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याकडे जाते.

पपप. सार्वजनिक आयव्यय

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी एम. ए. च्या पदवीसाठी Administration and Finance of the East India Company हा शोधनिबंध लिहिला. तसेच पीएच. डी. पदवी साठी The Evaluation of Provincial Finance in British India हा प्रबंध लिहिला. या दोन्ही प्रबंधात त्यांचे सार्वजनिक आयव्यय विषयक विचार आढळतात.

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन व वित्तव्यवस्था १७९२ ते १८५८ मध्ये भारतीयांच्या दृष्टिकोनातून कसे अन्यायकारक होते हे आपल्या प्रबंधातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दाखवून दिले. जवळपास ६० वर्षांच्या कालखंडामध्ये भारतीय जनतेची प्रचंड आर्थिक पिळवणूक ईस्ट इंडिया कंपनीने केली. या काळात एकूण महसूल ५५ लाख पौंडवरून ३१७ लाख पौंड इतका वाढला. पैकी ५४ टक्के वाटा हा जमिनीवरील करातून होता. हा अत्यंत जाचक कर असून त्यामुळे भारतातील शेतकरी वर्ग पिचला जात होता. तसेच ब्रिटिशांनी अंतर्गत कर्जे मोठ्या प्रमाणात उभारली. ही रक्कम ७० लाख पौंड वरून ६०७ लाख पौंड झाली असून या कंपनीने इंग्लंडमध्ये किती कर्ज उभारावी याला निर्बंध असल्याने विदेशी कर्ज फारसे उभारले नाही. महसुली उत्पन्न प्रचंड असा त्यांचा विनियोग करताना मात्र भारतीय जनतेच्या विकासासाठी अत्यंत नगण्य रक्कम खर्च करण्यात आली.जॉन ब्राईट या परदेशी तज्ञाचाही दाखला त्यांनी दिला आहे. त्यांच्या मते, मॅचेस्टर या एका शहरात पाण्यावर जेवढा खर्च होतो. त्यापेक्षा कमी खर्च भारतासारख्या देशात सार्वजनिक बांधकामावर केला जातो. १८५८ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनी बरखास्त झाल्यानंतर ६६३ लाख पौंड कर्जाचा बोजा दरिद्री भारतावर टाकून अन्याय केला आहे. महसुलाचा विनियोग भारताशी संबंधित नसलेल्या बाबींवरही करण्यात येत आहे हे त्यांनी सप्रमाण दाखवून दिले.

६. समारोप :–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या विविध ग्रंथांमधून विपुल अर्थशास्त्रीय लेखन केलेले आढळून येते. त्यांचे कार्य विशिष्ट वर्गातपुरते मर्यादित नसून शेतकरी, शेती, उद्योग, परकीय व्यापार, वित्तव्यवस्था, बँकिंग, गरिबी, विषमता यासारख्या अनेक घटकांबद्दल असलेले पहावयास मिळते. भारतीय अर्थव्यवस्था भक्कम व्हावी यासाठी त्यांनी दिलेले योगदान अतुलनीय आहे. आपल्या विविध ग्रंथांमधून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या आर्थिक विचारांचा स्वीकार भारताने केल्यास तो अधिक चांगल्या प्रकारे प्रगती करू शकेल.

७. संदर्भसूची :–

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — धनंजय कीर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई (१९९९)

२ भारतातील लहान जमिन धारणक्षेत्र व त्यावरील उपाय – डॉ. बी आर आंबेडकर, भारतीय अर्थशास्त्र सोसायटीचे जर्नल, खंड–१ (१९१८)

३. आर्थिक विचारांचा इतिहास – संपादक, प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील, फडके प्रकाशन, (जानेवारी २०१६)

४. आर्थिक विचारांचा इतिहास – डॉ. अनिलकुमार वावरे, प्रा. संजय धोंडे व डॉ. अनिल सत्रे, एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद (जून २०१५)

५. महाराष्ट्र शासन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लिखाण व व्याख्याने खंड–१ (१९७९)

६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे

Perh Vatgaon, Dist. Kolhapur.

Peer reviewed Journal Impact Factor: 7.265 ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

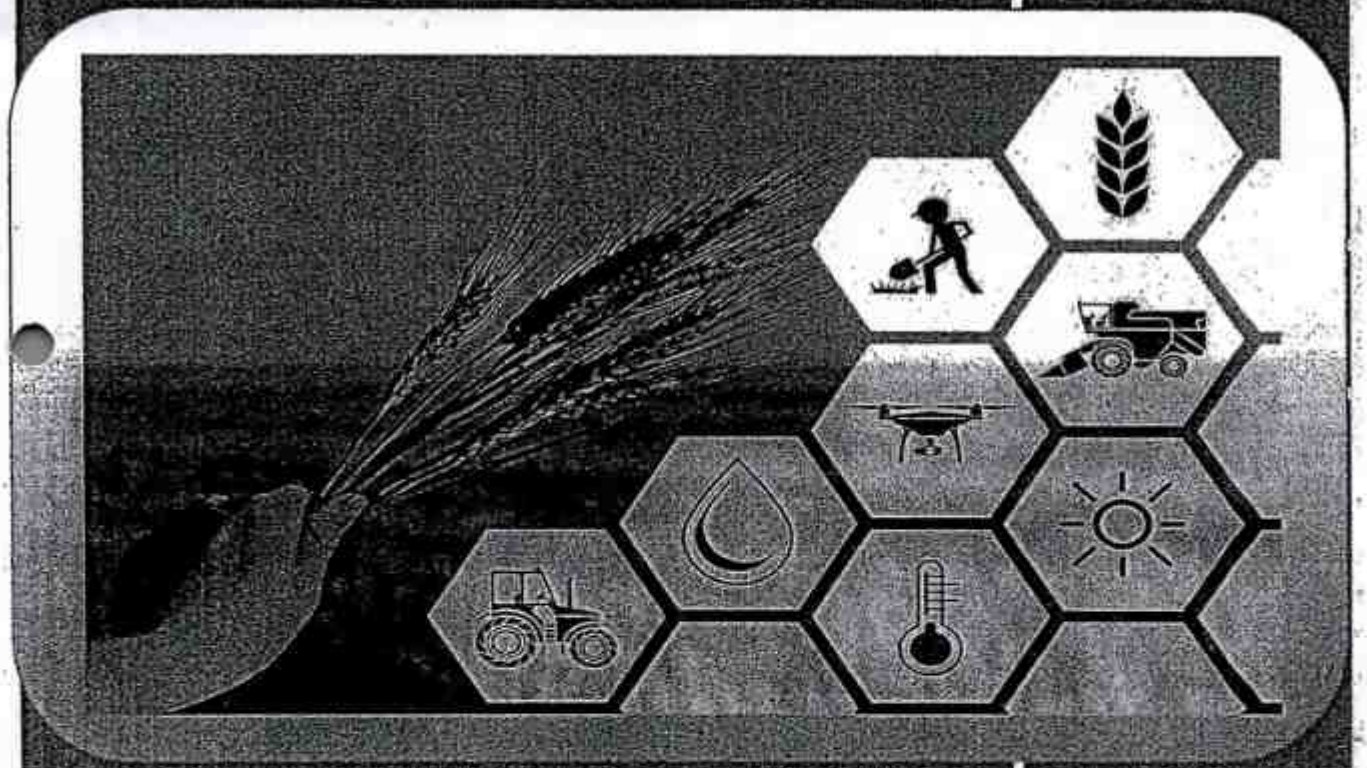
March-2022 Volume-13 Issue-16

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
Editor
Dr. C. V. Murumkar
Co-Editor
Dr. S.K. Patil
Mr. K.V. Kulkarni

Address
Ravichandram, Survey No. 101/1, Plot No. 23, Muktadeo Nagar, Jalgaon (M.S.) 425 002

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	भारत में जैविक कृषि Dr. Kapil Panchabhai Ghosiya	1-4
2	'एकबेतवा – एकमीरा – एकउर्वशी'('बेतवाबहतीरही'उपन्यासकेसंदर्भमें) डॉ.मृणाल शिवाजीराव गोरे	5-7
3	दलित साहित्य के प्रेरणास्त्रोत: डॉ.बाबासाहब आंबेडकर श्री. किसन भानुदास वाघमोडे	8-11
4	कोविड -१९चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम प्रा. प्रताप बाबुराव शिद, डॉ. लहू सिताराम वावरे	12-15
5	कंत्राटी/करार शेती प्रा. गणेश गंभीरराव देशमुख	16-19
6	शेतमजुरांपुढील आव्हाने डॉ. उमेश चिंधु भोकसे	20-23
✓	कृषी किंमत धोरण प्रा. अमित धर्मा पोवार	24-29
8	WTO चे कृषी संबंधित करार व त्याचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम डॉ.आर.एस. वानखेडे, डॉ.अरविंद अमृत बडगुजर	30-32
9	करार शेती: एक अध्ययन राहुल मोरेश्वर लभाने	33-36
10	शाश्वत शेती काळाची गरज कु. ए. एस. बनसोडे	37-40
11	कृषी क्षेत्रातील कामगारांसमोरील आव्हाने प्रा. जयश्री मच्छिंद्र बगाटे	41-44
12	भारतीय शेतीची बदलती पीक रचना कु. सुप्रिया रविंद्र नाळे	45-47
13	अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे डॉ. एस. पी. उगले, कुशारे संगिता सुदाम	48-52
14	भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेवरील कोव्हीड - १९च्या परिणामाचे विश्लेषण डॉ. सुभाष तातेराव पंडित	53-56
15	भारतीय शेती क्षेत्रामध्ये सहकाराचे योगदान प्रा.डॉ. जगन्नाथ मोतीराम साळवे	57-59
16	सहकारी शेती एक वास्तव के. एस. तिडके	60-63

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Refereed and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, March-2022, Volume-13 Issue-16

कृषी किंमत धोरण

प्रा. अमित धर्मा पोवार
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठ वडगाव
ई-मेल amitpowar2019@gmail.com

प्रस्तावना :

भारताची अर्थव्यवस्था कृषिप्रधान आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कृषीवरील अवलंबित्व सध्या कमी झाले आहे. मात्र एकंदर देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी कृषी क्षेत्राचा विकास महत्त्वाचा आहे. भारतामध्ये वाढत्या लोकसंख्येला अन्नपुरवठा करण्याचे कार्य कृषी क्षेत्राकडून केले जाते. भारतीय शेती क्षेत्राची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी पाहिली तर भारतीय कृषी पारंपारिक व निर्वाह प्रकारची होती असे दिसते यामध्ये प्रामुख्याने खाद्य पिकांचे उत्पादन काढण्यावर भर होता. त्यामुळे अशा पीक उत्पादनाच्या किंमती रास्त आणि निश्चित असणे आवश्यक आहे. भारतातील शेतमाल खर्च आणि किंमत आयोग हा शेतमालाच्या किंमत निश्चित करण्यासाठी केंद्र शासनाने नेमलेला एक आयोग आहे. स्वतंत्र भारतातही टप्याटप्याने शेती विकासावर भर देण्यात आला. देशाचे आर्थिक धोरण उच्च विकासदरास अनुकूल राखण्याच्या प्रयत्नाचा एक भाग म्हणून शेतमालाच्या किंमती बाबतही काही विशिष्ट धोरणाचा पाठपुरावा करण्यात आला. त्यासाठी 1965 मध्ये शेतमाल किंमत आयोगाची (ॲग्रिकल्चरल प्राइसेस कमिशन-ए.पी.सी.) स्थापना करण्यात आली या आयोगाची कार्यकक्षा वेळोवेळी वाढविण्यात आली. 1985 साली याचे नामांतर "शेतमाल खर्च आणि किंमत आयोग (सी.ए.सी.पी.) असे करण्यात आले व याद्वारे कृषी किंमत धोरणामध्ये कृषी मालाच्या (पिकांच्या) किमान आधारभू किंमती (एम.एस.पी.) निश्चित केल्या जाऊ लागल्या.

1) सूचक शब्द :

ए.पी.सी., सी.ए.सी.पी., एम.एस.पी.इ.

2) उद्दिष्टे :

1) शेतमालासाठी किंमत धोरणाची आवश्यकता स्पष्ट करणे.
2) कृषी किंमत धोरणाची वाटचाल जाणून घेणे.
3) कृषी किंमत धोरणाचा अभ्यास करणे.
4) किमान आधारभूत किंमत जाणून घेणे.
5) सध्याच्या कृषी मंत्रालयामार्फत जाहीर किंमत निश्चितीचा आढावा घेणे.

3) संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन पेपर हा मुख्यत: दुय्यम सामग्रीवर आधारित आहे. यासाठी न्यूज पेपर, विविध मासिके, पुस्तके, इंटरनेट इ. चा वापर करण्यात आला आहे.

4) कृषी किंमत धोरणाची आवश्यकता / गरज :

कृषीमाल उत्पादीत करणारा शेतकरी, उपभोग घेणारे ग्राहक, कर्ज देणारे कर्जपुरवठादार, खरेदी-विक्री विपणनातील मध्यस्थ, व्यापारी, निर्यातदार यांच्या हितांच्या रक्षणासाठी आणि अर्थव्यवस्थेच्या संतुलित विकासासाठी शेतमालाच्या किंमतीबाबत धोरणाची आवश्यकता असते. या धोरणामुळे शेतकऱ्यांना शेतीमध्ये अधिक भांडवल गुंतवणुकीची प्रेरणा मिळते. शेतमालाच्या किंमती शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने किफायतशीर असतील, तरच शेतकरी अधिक गुंतवणूक करून शेतीत आधुनिकीकरण घडवून आण्याचा प्रयत्न करतील. त्याचप्रमाणे या किंमतीच्या माध्यमातून ग्राहकांच्या हितांची जपवणूक करणे आवश्यक ठरते. अन्यथा किंमतवाढीचे/ भाववाढीचे चक्र निर्माण होईल. त्यामुळे कृषी

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon,
Dist. Kolhapur.

व दुय्यम क्षेत्राच्या विकासासाठी, नागरिकांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने योग्य स्वरूपाचे कृषी किंमत धोरण असणे आवश्यक आहे.

5) कृषी किंमत धोरणाची वाटचाल :

भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळात पंजाबमध्ये डिसेंबर 1941 मध्ये गव्हाच्या किंमतीवर निर्बंध घातले, त्याची अंमलबजावणी 1942 मध्ये झाली. त्यानुसार अन्नधान्याचा व्यवसाय करण्यासाठी परवाने देणे सुरू झाले. त्याचवर्षी डिसेंबरमध्ये अन्नधान्य विभागाची निर्मिती करण्यात आली. पुढे बंगालमध्ये दुष्काळ पडला. त्यानंतरच्या काळात अन्नधान्य क्षेत्राकडे सरकारने अधिक लक्ष घालण्याची मागणी जोर धरू लागली. त्यावेळी इंग्रज सरकारने जुलै 1943 मध्ये सर थिओडोर ग्रिगोरी यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. अन्नधान्यांच्या दरामध्ये होणारी चढ-उतार कमी करण्यासाठी उपाय योजना सुचविणे यासाठी प्रयत्न केले. या समितीने केलेल्या अनेक शिफारशींपैकी मुख्य अन्नधान्य घटकांवर दर निश्चितीसाठी नियंत्रण ठेवणे, अन्नधान्याच्या किंमतीनुसार त्याची माहिती संकलित करण्याच्या पध्दतीमध्ये सुधारणा करणे या महत्वाच्या शिफारशी केल्या आहेत. पुढे टी.टी. कृष्णम्माचारी यांच्या अध्यक्षतेखाली डिसेंबर 1943 मध्ये शेतमालाच्या किंमती नियंत्रित करण्यासाठी उपसमिती स्थापन केली. शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाला हमी भाव देणे, कृषी व औद्योगिक क्षेत्रातील उत्पन्नात समानता आणणे, अन्नधान्याच्या किंमती जाहीर करणे, अन्नधान्याची किमान दर मर्यादा कमाल उत्पादनावरून ठरविणे, तसेच त्यासाठी वाहतूक खर्च, विपणन आणि इतर खर्च याचाही विचार करणे. या धोरणाची अंमलबजावणी होण्यासाठी राष्ट्रीय स्तरावर एका संस्थेची निर्मिती करावी अशा शिफारशी केल्या होत्या.

स्वातंत्र्यानंतर पी.एन. थापर यांच्या अध्यक्षतेखाली नोव्हेंबर 1953 मध्ये कृषी उत्पादन दर चौकशी समितीची स्थापना करण्यात आली. समितीने 1954 मध्ये आपला अहवाल सादर केला. माहिती गोळा करणे आणि विस्तृत बाजारपेठेची माहिती मिळविण्यात सुधारणा करणे, कृषीदर समितीचे धोरण ठरविण्यासाठी मिळालेल्या माहितीच्या आधारे सुधारणा करणे, बाजारातील बातम्यांमध्ये सुधारणा करणे इ. शिफारशी या समितीने केल्या होत्या. त्यांचा पाठपुरावा केल्यामुळे कृषी उत्पादन दराच्या किंमती निश्चित करण्यात सुधारणा दिसून आली. पुढे 1954 मध्ये एम.व्ही. कृष्णप्पा यांच्या अध्यक्षतेखाली कृषी उत्पादन चढ-उतार देखरेख समितीची स्थापना करण्यात आली होती. अन्नधान्याच्या किंमती वाढीची कारणे शोधून ती कमी करण्यासाठी 1957 मध्ये अशोक मेहता समितीची स्थापना करण्यात आली. त्यानंतर 1964 मध्ये एल. के. झा यांच्या अध्यक्षतेखाली अन्नधान्य किंमत निश्चिती समिती नेमण्यात आली. जानेवारी 1965 मध्ये भारत सरकारने एम. एल. दंतवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली कृषी मूल्य आयोगाची स्थापना केली. सुरूवातीला या आयोगाचा कार्यकाल तीन वर्षाचा होता, परंतु किंमत धोरणातील या आयोगाचे महत्व लक्षात घेता यास कायम स्वरूप देण्यात आले. कृषी मूल्य आयोगाचे 1985 मध्ये 'कृषी खर्च व मूल्य आयोग' असे नामकरण करण्यात आले. कृषी मालाची योग्य किंमत ठरवून सरकारला देशाची आर्थिक स्थिती नियंत्रणात ठेवण्यास मदत करणे, तसेच उत्पादक आणि ग्राहकांच्या हिताचे रक्षण करणे हा या आयोगाचा मुख्य उद्देश आहे. त्याचबरोबर किमान आधार किंमत निश्चित करणे, किंमतीतील चढ-उतारावर नियंत्रण ठेवणे, कृषी उत्पादनांच्या प्रचलीत विपणन पध्दतीतील विपणन खर्च आणि मध्यस्थांच्या नफ्याचा अभ्यास करणे, बी-बियाणे, खते व किटकनाशके इ. मध्ये काही अडचणी येत असतील किंवा साधनांची अनउपलब्धता किंवा त्यांच्या किंमती अधिक असल्यास तसेच कृषीविषयक इतर समस्या सोडविण्यासाठी सरकारला आवश्यक त्या सुचना करणे, सरकारने जाहीर केलेल्या कृषी किंमत धोरणाचा अभ्यास करून त्यासंदर्भात सरकारला सल्ला देण्याचे कार्य हा आयोग करतो. सध्या 25 पिकांच्या बाबतीत केंद्र सरकार किमान आधारभूत किंमती निश्चित करत असते. या किंमती निश्चित करताना शेतकरी व ग्राहक, देशातील कारखान्यांची गरज लक्षात घेतली जाते. अनेक रोख पिकांच्या (ऊस, तेलबिया, कापूस, ताग इ.) किंमती निश्चित केल्या जातात. मळ्याच्या शेतीमध्ये उत्पादित होणाऱ्या शेतमालाच्या किंमती (कॉफी, रबर इ.) आंतरराष्ट्रीय किंमत पातळी समोर ठेवून निश्चित केल्या जातात.

6) कृषी किंमत धोरण (Agricultural Price Policy) :

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Tal. Vadgaon, Dist. Kolhapur

कृषीमालास योग्य भाव मिळाल्यास शेतकऱ्यांना जास्त उत्पन्न मिळुन त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारते. त्याचबरोबर योग्य किंमतीमुळे शेती उत्पादन वाढीस चालना मिळते. शेतमालाच्या किंमती स्थिर राहिल्यास शेतीचा विकास होण्यास मदत होते. त्या किंमती स्थिर रहाव्यात यासाठी देशात शेतमालविषयक किंमत धोरणाची आवश्यकता आहे. शेतमाल किंमत धोरणाची शेती विकासात महत्वाची भूमिका आहे. त्यामुळे किंमतीमधील चढ-उतारावर नियंत्रण ठेवता येते.

अ) कृषीमालविषयक किंमत धोरणाची उद्दिष्टे :

शेतमाल विषयक धोरणाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

1. आदानाच्या किंमती विगर आदानांच्या किंमती यामध्ये योग्य समन्वय राखणे तसेच शेती वस्तू व औद्योगिक वस्तू यामधील व्यापारशर्तीत समन्वय राखणे. या दोन्हीही क्षेत्रातील किंमतीत तीव्र स्वरूपाचे बदल न होऊ देणे.
2. विविध पिकांच्या किंमतीमध्ये योग्य संबंध राखणे की जेणेकरुन विविध पिकांच्या वाढत्या मागणीची गरजपूर्ण करता येईल.
3. शेतमालातील मर्यादित किंमत उच्चवचनाद्वारे शेतकऱ्यांच्या व ग्राहकांच्या आर्थिक लाभात योग्य समन्वय साधणे.
4. किंमत वाढीतील चक्रीय उच्चवचने कमी करणे व शेतमाल किंमतीतील हंगामी उच्चवचने किमान करणे.
5. देशातील विविध प्रदेशातील शेतमालाच्या किंमतीत समानता राखणे.
6. आर्थिक विकासासाठी होणाऱ्या वाढीव सार्वजनिक खर्चामुळे होणारी सर्वसाधारण किंमतवाढ स्थिर ठेवणे.
7. शेतकऱ्यांना, शेतमाल उत्पादनासाठी लागणाऱ्या शेती आदानाच्या किंमती व शेतमालाच्या विक्री किंमती यांच्यात योग्य समन्वय ठेवणे.
8. देशातील लोकांचा समतोल आहार व उद्योगासाठी असणारी कच्चा मालाची गरज पूर्ण करण्यासाठी विविध वस्तूंच्या उत्पादनात वाढ करणे.
9. ग्राहकांची उपभोग्य वस्तू स्वस्त दरात खरेदी करण्याची आवड योग्य किंमत निश्चित करून टिकवून ठेवणे.

ब) कृषीविषयक किंमत धोरणाची साधने :

भारत सरकारने अवलंबिलेल्या कृषीमाल विषयक किंमत धोरणामध्ये अनेक उपायांचा अवलंब केलेला आहे. मालाच्या किंमती योग्य आणि स्थिर ठेवण्याच्या दृष्टीकोनातून भारत सरकारने खालील साधनांचा वापर केलेला आहे.

1. **किमान आधारभूत किंमत :**

शेतकऱ्यांनी उत्पादीत केलेल्या शेतमालाच्या किंमतीची सरकारकडून दीर्घकालीन हमी मिळणे यास किमान आधारभूत किंमत म्हणतात. या किंमतीनुसार दिर्घकाळात शेतमालाच्या किंमती स्थिर राहतील. अशी सरकारकडून शेतकऱ्यांना हमी मिळत असते. त्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये पीक उत्पादनासाठी विश्वास निर्माण होतो. किमान आधारभूत किंमत ही शेतमाल उत्पादन खर्चावर आधारीत असतात.

2. **सरकारी खरेदी किंमत :**

भारत सरकार ज्या किंमतीस धान्याची खरेदी करत असते, अशा किंमतीना सरकारी खरेदी किंमत म्हणतात. सामान्यपणे अशा किमती किमान आधारभूत किमतीपेक्षा जास्त व बाजारातील किंमतीपेक्षा कमी असतात. सरकारी खरेदी किंमतीमुळे शेतकऱ्यांना उत्पादन वाढीस प्रेरणा मिळते. शेतीविकास होण्यास मदत होते.

3. **कायदेशीर किमान आधारभूत किंमत :**

देशाचे सरकार काही ठिकाणाच्या किंमतीस कायदेशीर दर्जा देत असते किंवा ज्या पिकांच्या किंमती सरकार कायद्यानुसार ठरवत असते, अशा किंमतींना कायदेशीर किमान आधारभूत किंमत असे म्हणतात. सरकारने ठरविलेल्या कायदेशीर किमान आधारभूत किंमतीपेक्षा कमी किंमतीला संबंधित पिकांची खरेदी केल्यास अशा प्रकारचे कृत्य

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

बेकायदेशीर मानले जाते. त्यामुळेच साखर कारखान्यांना ऊसाचा दर किमान आधारभूत किंमतीपेक्षा कमी देता येत नाही. तेलबियांच्या किंमतीसुध्दा याच पध्दतीने निश्चित केलेल्या आहेत.

4. सार्वजनिक वितरण प्रणाली :सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे सरकार समाजातील लोकांना अन्नधान्याची स्वस्त किंमतीत विक्री करते. सरकारी खरेदी किंमतीपेक्षा स्वस्त धान्य दुकानातील किंमती कमी असतात. यामुळे अर्थव्यवस्थेतील किंमत पातळी स्थिर राखण्यास मदत होते. सरकारच्या किंमत धोरणाचे सार्वजनिक वितरण प्रणाली हे महत्वाचे साधन आहे.

5. सरकारी साठा :

शेतमालाच्या किंमती स्थिर राखण्यासाठी देशाच्या सरकारकडून करण्यात येणारा धान्याचा साठा म्हणजेच सरकारी किंवा शिल्लकी साठा होय. भारतीय अन्न महामंडळ व नाफेड या दोन संस्था आवश्यक अन्न धान्याचा साठा करत असतात. त्या साठ्याचा वापर उत्पादनाची टंचाई निर्माण झाल्यावर केला जातो.

6. पतविषयक सुविधा :

भारतीय शेतकऱ्यांना कमी व्याजदराने कर्जपुरवठा करण्यासाठी सरकारने अनेक प्रयत्न केलेले आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाचा साठा करता येतो. ज्योवळी चांगल्या किंमती असतील त्यावेळी त्या मालाची विक्री करता येते. परिणामत: कृषीमालाच्या किंमतीमध्ये स्थैर्य टिकुन राहते.

7) किमान आधारभूत किंमतीचे धोरण :

सध्याच्या कृषी किंमत धोरणामध्ये प्रामुख्याने किमान आधारभूत किंमत (एम.एस.पी.) या संकल्पनेचा वापर करून शेतमालाच्या किंमती निश्चित केल्या जातात. किमान आधारभूत किंमत (एम.एस.पी.) म्हणजे ज्या किमान किंमतीस शासन शेतकऱ्यांकडून अन्नधान्य खरेदी करण्यास बाध्य असते, ती किंमत होय. त्या अन्नधान्य पिकांचा बाजारभाव काहीही असला तरीही शासनास या किंमतीस अन्नधान्य खरेदी करावे लागते. अशा किंमती शासन संबंधित पिकांच्या पेरणीपूर्वीच जाहीर करते.

अ) किमान आधारभूत किंमत धोरणाची उद्दिष्टे :

1) शेतमाल उत्पादकाचे रक्षण करणे.
2) विविध पिकांचे उत्पादन करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे.
3) शेती उत्पादनात वाढ घडवून आणणे.
4) शेतकऱ्यांच्या मालाला बाजारात आणण्यासाठी प्रोत्साहन देणे.
5) किंमतीतील अतिरिक्त वाढीविरूध्द उपभोक्त्यांचे संरक्षण करणे.

ब) किमान आधारभूत किंमत धोरणाची कार्ये :

1) शेतकऱ्यांना शेतमालासाठी किमान किमतीची शाश्वती देणे.
2) शेतमालाच्या किंमतीत चढ-उतार होऊ न देणे.
3) शेतीतील उत्पादनावर नियंत्रण ठेवणे.
4) शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात स्थिरता निर्माण करणे.
5) उत्पादन वाढीला प्रोत्साहन देण्यासाठी सहाय्य करणे.
6) पिकाखालील क्षेत्रातील मोठे बदल टाळणे.

देशातील कृषीमालाच्या किंमती निर्धारीत करण्यासाठी सन 1965 मध्ये 'कृषी मूल्य आयोगाची' (ए.पी.सी.) स्थापना करण्यात आली होती. पुढे मार्च 1985 पासून या आयोगाचे नामकरण 'कृषी मूल्य व किंमत आयोग' असे करण्यात आले. किमान आधारभूत किंमती (एम.एस.पी.) या 'कृषी मूल्य व किंमत आयोगा' (सी.ए.सी.पी.) मार्फत तयार केल्या जातात व भारत सरकारच्या कृषी मंत्रालयामार्फत जाहीर केल्या जातात.

सध्या कृषी मंत्रालयामार्फत एकूण 25 पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती (एम.एस.पी.) जाहीर केल्या जातात.

अ) खरीप हंगामातील पीके :

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

अ. क्र.	पीक	प्रजाती	वर्ष 2020-21 (प्रति क्विंटल रू.)	वर्ष 2021-22 (प्रति क्विंटल रू.)	मागील वर्षाशी तुलना करता किंमतीतील बदल (प्रति क्विंटल रू.)
1.	तांदुळ	सामान्य	1868	1940	+72
		अ-ग्रेणी	1888	1960	+72
2.	ज्वारी	हायब्रीड	2620	2738	+118
		मालदांडी	2640	2758	+118
3.	बाजरी		2150	2250	+100
4.	मका		1850	1870	+20
5.	तुर		6000	6300	+300
6.	मुग		7196	7275	+79
7.	उडीद		6000	6300	+300
8.	कापूस	मध्यम धागा	5515	5726	+211
		लांब धागा	5825	6025	+200
9.	भुईमूग		5275	5550	+275
10.	सुर्यफुल		5885	6015	+130
11.	सोयाबीन	काळया व पिवळ्या	3880	3950	+70
12.	तीळ		6855	7307	+452
13.	कारले		6695	6930	+235
14.	नाचणी		3295	3377	+82

वरील कोष्टकावरून असे दिसुन येते की, पीक उत्पादकाला, त्याच्या कृषीमालासाठी लाभकारक मूल्य सुनिश्चित करण्यासाठी केंद्र सरकारने, 2021-22 च्या विपणन हंगामासाठी खरीप पिकांच्या किमान आधारभूत किंमतीत वाढ केली आहे. सन 2020-21 च्या तुलनेत तिळाच्या एमएसपी मध्ये सर्वोच्च 452 रू. प्रती क्विंटल वाढ करण्यात आली आहे. त्यानंतर तूर आणि उडीद 300 रू. प्रती क्विंटल, भुईमूग 275 रू. प्रती क्विंटल, कारले बिया 235 रू. प्रती क्विंटल वाढ करण्यात आली आहे. पीक वैविध्यासा प्रोत्साहन देण्यासाठी ही भिन्नता ठेवण्यात आली आहे.

ब) रब्बी हंगामातील पीके :

अ. क्र.	पीक	वर्ष 2020-21 (प्रति क्विंटल रू.)	वर्ष 2021-22 (प्रति क्विंटल रू.)	मागील वर्षाशी तुलना करता किंमतीतील बदल (प्रति क्विंटल रू.)
1.	गहु	1975	2015	+40
2.	जव/सातू (Barley)	1600	1635	+35
3.	हरभरा	5100	5230	+130
4.	मसूर	5100	5500	+400
5.	मोहरी	4590	5050	+400
6.	करडई (Safflower)	5327	5441	+114

वरील कोष्टकावरून असे दिसून येते की, केंद्र सरकारने सन 2021-22 च्या विपणन हंगामासाठी रब्बी पिकांच्या किमान आधारभूत किंमतीत वाढ केली आहे. सन 2020-21 च्या तुलनेत मसुर आणि मोहरीच्या एम.एस.पी. मध्ये सर्वोच्च

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon,
Dist. Kolhapur.

400 रु. प्रती क्विंटल वाढ करण्यात आली आहे. त्यानंतर हरभरा 130 रु. प्रती क्विंटल आणि करडई 114 रु. प्रती क्विंटल इतकी वाढ करण्यात आली आहे.

ब) इतर व्यापारी पीके :

अ. क्र.	पीक	वर्ष 2020-21 (प्रति क्विंटल रु.)	वर्ष 2021-22 (प्रति क्विंटल रु.)	मागील वर्षाशी तुलना करता किंमतीतील बदल (प्रति क्विंटल रु.)
1.	ताग	4225	4500	+275
2.	ऊस	285	290	+05
3.	सुके खोबरे (copra)	9960	10335	+375
4.	न सोललेले नारळ (De husked Coconut)	2700	2800	+100

वरील कोष्टकावरून असे स्पष्ट करता येते की, केंद्र सरकारने सन 2021-22 च्या विपणन हंगामासाठी इतर व्यापारी पिकांच्या किमान आधारभूत किंमतीत वाढ केली आहे. सन 2020-21 च्या तुलनेत सुके खोबरे 375 रु. प्रती क्विंटल वाढ करण्यात आली आहे. तसेच ताग या पीकामध्ये 275 रु. प्रती क्विंटल वाढ करण्यात आली.

निष्कर्ष : कृषी क्षेत्रासाठी जे जे प्रयत्न शासनाने केले, त्यांची परिपूर्णपणे अंमलबजावणी झालेली दिसून येत नाही. म्हणून यासाठी कोणती धोरणे सरकारी पातळीवर, तसेच स्थानिक पातळीवर राबवावीत याचाही विचार करणे आवश्यक आहे. यासंदर्भात स्वामीनाथन व निती आयोग यांनी काही सुचना केल्या असून, त्यामध्ये आधुनिक कृषी क्षेत्रातील गरज ओळखून कृषी क्षेत्रात खासगी गुंतवणूक वाढावी यासाठी आवश्यक कृषी वस्तूंचा कायदा व राज्य कृषी उत्पादन विपणन समिती कायद्यामध्ये दुरुस्ती करणे, रयत बाजार, ई-व्यापार, उत्पादक ते उपभोक्ता विपणन पध्दती या बाजारपेठेच्या प्रकारांचा अवलंब करावा. ग्रामीण भागातील बाजार व्यवस्थेत सुधारणा करणे गरजेचे आहे. राष्ट्रीय नमुना पाहणीनुसार फक्त 16 % लोकच अधीकृत बाजारपेठेत आपला माल विकतात. संवेदनशील कृषी मालाच्या भाववाढीकडे अत्यंत बारकाईने लक्ष देणे आवश्यक आहे. विशेषत: नगदी व नाशवंत पिकांची किंमत निश्चिती काळजीपूर्वक व्हावी. शासनाने कृषीमालाच्या किंमती संदर्भात आजपर्यंत घेतलेले निर्णय पुर्णपणे शेतकऱ्यांना फायद्याचे ठरले आहेत, असे म्हणता येणार नाही. कारण शेतमालाच्या किंमती व औद्योगिक वस्तूंच्या किंमती यांच्यामध्ये झालेल्या वाढीचा दर विचारात घेतला असता त्यात खूप मोठी तफावत दिसून येते. कृषी किंमतीची परिस्थिती विचारात घेता, सरकारला कृषीमालाच्या किंमतीविषयक धोरण ठरविताना दूरदृष्टीची आवश्यकता आहे, असे वाटते. केंद्र सरकारने सन 2021-22 मध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत किमान आधारभूत किंमतीत भरघोस वाढ करूनही शेतकऱ्यांमध्ये नाराजीचा सूर आहे. कारण बाजारपेठेत आजही बहुतांश शेतमालांना योग्य अशी आधारभुत किंमत मिळत नाही. केंद्र सरकारने सन 2022 या वर्ष अखेरपर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे, मात्र त्यावर शेतकऱ्यांचा विश्वास नाही. सरकारने ज्या पध्दतीने जीएसटीची काटेकोरपणे अंमलबजावणी केली, तशी कृषी धोरणासंदर्भात होत नाही. अनेक योजना सरकारकडून राबविण्यात येतात, परंतु सदोष व्यवस्था असल्यामुळे त्याची अंमलबजावणी योग्य पध्दतीने होताना दिसत नाही. सरकारने नवीन योजना जाहीर करत असताना बाजारपेठेचा व पीकरचनेचा विचार करावा. कृषी क्षेत्रातील समस्या आणखी गुंतागुंतीच्या होणार नाहीत या बाबींकडे सरकारने लक्ष दिले पाहिजे, तरच कृषी क्षेत्राचा चांगल्या पध्दतीने शाश्वत विकास घडून येईल.

संदर्भ :

1. Kahlon A.S. and Tyagi D.S.(1983), Agricultural Price Policy in India, Allies Publishers Private limited, New Delhi.
2. Government of India, Comp. Agricultral price policy - A Long Term perspective, New Delhi, 1986.
3. मराठवाडा अर्थशास्त्र परिषदेचे 36 वे अधिवेशन (किनवट, जि. नांदेड, 4 व 5 फेब्रुवारी, 2019) श्रीपाद कुलकर्णी (Shripal.kulkarni@timesgroup.com)
4. http://www.rcboc.org
5. अभिनव वार्षिकी 2022-पी.के. सानप व एफ.डी.पठाण अभिनव प्रकाशन, पुणे.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

September-2021
ISSUE No- (CCCXVIII) 318 (A)

Thoughts and Works of Dr. Babasaheb Ambedkar

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Pramod S. Meshram
I/c Principal,
Shri M. H. K. College of
Arts & Comm. Pachal

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication Amaravati
Website – www.aadharsocial.com Email – aadharsocial@gmail.com

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

September-2021

ISSUE No- (CCCXVIII) 318

Thoughts and Works of Dr. Babasaheb Ambedkar

Chief Editor
Prof. Virag.S.Gawande
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Editor
Dr. Pramod S. Meshram
I/c Principal,
Shri M. H. K. College of Arts & Comm. Pachal .

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Mahavidyalaya Dr. Babasaheb Ambedkar

Editorial Board

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director,
Aadhar Social Research & Development Training, Amravati [M.S.] INDIA

Editor
Dr. Pramod S. Meshram
Incharge-Principal
Shri. M. H. K. College, Pachal
Tal – Rajapur, Dist - Ratnagiri

❖ Executive-Editors

Asst. Prof. Sanjay Vasant Nimbalkar, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal
Asst. Prof. Dr. Vikas Shankar Patil, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal
Asst. Prof. Dr. Ashok Dnyandeo Patil, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal
Asst. Prof. Dr. Sudhir Sopan Waghmare, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal

❖ Advisory Board

Professor Dr. Sandesh Wagh Head of History Department, University of Mumbai
Dr. Tarachand Gedam Principal, Dr. Babasaheb Ambedkar Arts, Commerce & Science College Surtoli
Prof. Dr. Santosh Bansod Head of History Department, Narayanrao Rana Mahavidyalay, Badnera, Amravati
Prof. Dr. Priti Bagade-Khandare Department of History, Dr. Hari Sing Gour Central University Sagar (M.P.)
Hon. Mr. Manohar Hari Khapane, President, Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal, Pachal
Hon. Mr. Chandrakant Lingayat, Secretary, Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal, Pachal
Asst. Prof. Priyraj Maheshkar, Priyadarshani Mahila College, Wardha
Asst. Prof. Dr. Sanjay Patole, Department of Marathi, I. C. S. College, Khed, Ratnagiri
Asst. Prof. Dr. Santosh Raibole, Arts & commerce College, Phondaghat, Sindhudurg
Asst. Prof. Lankesh Gajbhiye, Arts, Commerce & Science College, Patpanhale, Ratnagiri

❖ Review Committee

Asst. Prof. Dr. Balwant Tukaram Dabhade, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal
Asst. Prof. Subhash Sitaram Dhongade, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal
Asst. Prof. Nandkumar Govind Devan, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal
Asst. Prof. Babasaheb Kashyap, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal
Mr. Manohar Ramulu Kondagurle, Librarian, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal
Mr. Vikas Gawai, Research Student, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad
Asst. Prof. Dr. Rupesh Meshram, Dr. Babasaheb Ambedkar Arts, Commerce & Science College, Bramhapuri
Asst. Prof. Dr. Deepak Bansod, K. B. College, Thana
Dr. Uttam Rathod, Vice Principal, Nutan College, Selu, Parbhani
Asst. Prof. Dr. Ankush Sohni, Sheth J. N. Paliwala College, Pali, Raigad
Asst. Prof. Dr. Kishor Wasnik, N. M. D. College, Gondiya
Asst. Prof. Dr. Dilip Jadhav, Late Bapusaheb Patil College, Hanegaon, Nanded
Dr. Kanta Kamble, Incharge Principal, D. J. Samant College, Pali, Ratnagiri
Asst. Prof. Dr. Sharada Bande, Late Suryabhanji Pawar College, Purna, Nanded
Asst. Prof. Dr. Prem Achary, J. S. M. College, Alibagh, Raigad
Assi Prof. B A Kashyap, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal

INDEX-A

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता आणि सद्यस्थिती — प्रा. डॉ. संतोष पां. बनसोड	1
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सिध्दांतवादी सामाजिक चळवळ — डॉ. प्रमोद एस. मेश्राम	7
3	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित साहित्य — डॉ.विकास शंकर पाटील	12
4	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची राष्ट्रवाद संकल्पना — प्रा.श्री. अमोल अरूण कुंभार	16
5	बाबासाहेब आणि वर्तमान काळात धर्मांतराची आवश्यकता — डॉ. अनंता सूर	21
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार व कार्य — अनिल मधुकर केदारे /प्रा.डॉ. सोंडगे तात्याराम परमेश्वर	28
7	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीतील स्त्रीयांचे योगदान — प्रा. डॉ. अनिल आय. थूल	33
8	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शिक्षण विषयक दृष्टीकोन— एक नवा दृष्टीक्षेप — डॉ.अनिता शिंदे	38
9	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषीविषयक विचार आणि सामाजिक न्याय — प्रा.डॉ.गव्हाळे बी.व्ही.	42
10	स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील मराठी साहित्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा प्रभाव आणि परिणाम डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	47
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार — भिमराव परमेश्वर वाघमारे	53
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्रवादविषयक विचार — प्रा. डॉ. चांगुणा विठठल कदम	56
13	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — एक असामान्य अर्थतज्ज्ञ — चार्वाक आनंदराव खैरे	61
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविशयक विचार व कार्य — प्रा.चिन्नना एम. चालूरकर	66
15	डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार — प्रा.डॉ.डी डी.जोंधळे	70
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिलांविषयक विचार व कार्य — प्रा. दिलीप यशवंत बर्वे	76
17	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन — प्रा.डॉ.जाधव दिलीप रामचंद्रराव	82
18	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मविषयक विचार — प्रा. ज्ञानेश्वर भोसले	85

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

19	बाबासाहेबांचे धर्मांतर डॉ. गजानन लोंढे	90
20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कामगार विषयक विचार व कार्ये. गोकुळ भटू अहिरे	96
21	अर्थ शास्त्रज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर जयश्री भदर्गे	101
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती विषयक विचार डॉ. ज्योती परब	105
23	राष्ट्रभक्त डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर डॉ. कैलास महाले	111
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा दलित कवितेवरील प्रभाव डॉ. कैलास बुधा वाघ	115
25	डॉ. बबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक विचार प्रा.डॉ कार्तिक पोळ	122
26	ग्रंथकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. डॉ. किशोर शेषराव चौरे	126
27	२१व्या शतकातील महानायक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा.डॉ. लखपती वा. गायकवाड	135
28	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मनिरपेक्षतेसंबधी विचार प्रा. लक्ष्मण नागोराव कुमारे/प्रा. डॉ. सुनील दिनकर पवार	139
29	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आणि कार्य मधुरा मकरंद पाटिल	142
30	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टीकोन प्रा.डॉ. कदम मोतीराम विठ्ठलराव	148
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषिक्षेत्रातील योगदान आणि कृषिविशयक विचारांचे अध्ययन प्रा. डॉ. एन. एन. गाढे	151
32	पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नवाजी गेंदलाल घरत	155
33	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'मूकनायका'तील अग्रलेख प्रा. नील नागभिडे	159
34	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घडवून आणलेले सत्याग्रह प्रा.डॉ.पंजाब लक्ष्मण शेरे	164
35	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता एक विचारमंथन प्रा.डॉ. मोकळ प्रभाकर रामजी	167
36	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व बौध्दधर्म विषयक विचार कार्य प्रा.डॉ.प्रदीप पांडुरंग तलवारे	170
37	पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर डॉ. प्राजक्ता रामदास शित्रे	175
38	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती विषयक विचार प्रा प्रमोद केशवराव मुळे	185
39	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक विचार प्रा. डॉ. देविदास विक्रम हारगिले	188
40	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार सहा. प्रा. परमानंद उके	193

41	उदारवादी प्रजातंत्र के संदर्भ में बाबासाहाब डॉ. अम्बेडकर के विचार डॉ. किशोर बी. वासनिक	197
42	डॉ. आंबेडकरजी के महिला विषयक विचार श्रीमती. डॉ. करूणा दत्तात्रय अहिरे	201
43	हिंदी उपन्यास-साहित्य में प्रतिबिंबित डॉ. आंबेडकरजी की विचारधारा प्रा. डॉ. अशोक आनंदराव साळुंखे	204
44	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का नारीसंबधी दृष्टीकोन और कार्य प्रा. अशोक गोविंदराव उघडे	209
45	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची विद्रोही पत्रकारिता डॉ. संभाजी पाटील /प्रा. बापूसाहेब जवळेकर	212
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता रोहिणी साळुंखे-चव्हाण	221
47	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणिबौध्द धर्म डॉ. रोहिणी रामचंद्र हाके	225
48	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची समाजरचनेची सैध्दांन्तिक मांडणी डॉ. रेखा कचरूजी मेश्राम	228
49	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची महिला विषय भूमिका व कार्य : एक चिकित्सा डॉ. रेखा मनोहर बडोदेकर	233
50	अस्पृश्यतामुक्ती चळवळ आणि आंबेडकरी चळवळ प्रा.रमेश शंकर माने	237
51	आंबेडकरवादी कविता डॉ. राखी मंगेश जाधव	245
52	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता आणि सद्य:स्थिती प्रा. प्रदीप सहदेव चोपडे	249
53	डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांची अग्रलेखाची भाषाशैली डॉ पांडुरंग गावडे	253
54	डॉ. आंबेडकर: व्यक्तित्व आणि कार्य प्रा. मुरलीधर बापूराव गवळी	256
55	भारतीय महिलांचे उद्धारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा.मिलिंद व्यंकटी घाडगे	260
56	ग्रंथकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर श्रीमती मंजुषा कमलाकर स्वामी	261
57	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य डॉ. राजशेखर हिरेमठ	266
58	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार डॉ. गुरूनाथ इथाम सामंत /डॉ. जयंत शिवाजी कार्तिक	270
59	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे साहित्यविषयक विचार आणि कार्य डॉ. एकनाथ श्रीपती फुटाणे	277

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -7.675, Issue NO, 318 (CCCXVIII) A

ISSN : 2278-9308 September, 2021

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार

डॉ. गुरूनाथ इश्राम सामंत

सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

पेठवडगाव, मो.८४२१३७९९१३ Email Id : samant.gurunath@gmail.com

डॉ. जयंत शिवाजी कार्तिक

सहायक प्राध्यापक, इंग्रजी विभाग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

पेठवडगाव, मो. ९६५७५३९७७२

गोषवारा :

भारताच्या इतिहासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव सुवर्ण अक्षरांनी कोरले आहे. त्यांनी भारतातील शोषित, वंचित घटकांसाठी आपले संपूर्ण आयुष्य खर्च केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर भारतातील सामाजिक समस्येवर आंदोलन आणि सत्याग्रह केले. त्याप्रमाणे आपल्या विचारांचा पगडा समाजातील वंचित लोकांपर्यंत पोहचवला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक अभ्यासू विचारवंत, बंडखोर प्रवृत्तीचे प्रसंगी एकट्याने लढा देणारे समाजसुधारक होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचे अनेक पैलू आहेत. यामध्ये सामाजिक, राजकीय, शैक्षणीक, महिला, धर्म, घटना आणि आर्थिक इत्यादींचा समावेश होतो. परंतू डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांकडे फारसे लक्ष दिले गेले नाही किंबहूना ते एक जागतिक किर्तीचे अर्थतज्ज्ञ होते याकडे दुर्लक्ष केले जाते ही एक खेदाची गोष्ट आहे.

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक, राजकीय, धर्म, स्त्रिया, संविधान, शिक्षण अणि आर्थिक विचार मांडले ते फक्त विचार मांडणारे विचारवंत नव्हते तर ते विचार प्रत्यक्ष कृतीतून व्यक्त करणारे धोरणकर्ते व तज्ज्ञ होते. त्यांचे आर्थिक विचार भारताच्या नव्हे तर जगाच्या दृष्टीने विशेष महत्त्वाचे आहेत. कारण ते उपयोजित आणि व्यावहारिक स्वरूपाचे होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक जागतिककिर्तीचे अर्थशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी आर्थिक समस्या, धोरण सिद्धांत यावर भाष्य करुन आपले आर्थिक विचार मांडले. त्यांच्या आर्थिक विचारात चलन, सार्वजनिक आयव्यय, मध्यवर्ती बँक, विकास नीती, श्रम, जल, ऊर्जा, शेती आणि जातीचे अर्थशास्त्र इत्यादींचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व म्हणून आपण त्यांना ओळखतो. थोर समाजसुधारक, भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून त्यांना ओळखले जाते. परंतू त्यांचे पांडित्य हे केवळ कायदे शास्त्रापर्यंत मर्यादित नव्हते तर ज्ञानाच्या विविध शाखांमध्ये ते चमकले होते. राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, धर्मशास्त्र आणि अर्थशास्त्र अशा विविध शाखांचा अभ्यास त्यांनी केलेला दिसून येतो. यामध्ये विविध पदव्या घेतलेल्या आढळतात. त्याचबरोबर त्यांनी अभ्यासपूर्ण लेखन केलेले दिसून येते. लेखन करताना त्यांनी अनेक विषयांना हात घातलेला आहे आणि त्याचे चिंतन केले आहे. थोर समाजसुधारक, दलितांचे कैवारी, पत्रकार, शिक्षणतज्ज्ञ, घटनाकार, संसदपट्टू अशा अनेक पैलूने ओळखले जाते. त्याचबरोबर त्यांचा आणखी एक पैलू आहे तो म्हणजे अर्थतज्ज्ञ. अर्थशास्त्रज्ञ हा त्यांचा पैलू मात्र दुर्लक्षित राहिला आहे. मूलतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे

अर्थशात्राचे विद्यार्थी होते. त्यांचे एम.ए., पीएच.डी. आणि डी.एस्सी चे शिक्षण अर्थशास्त्रामध्ये झाले. परदेशातून शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर ते मुंबई येथील 'सिडनेहॅम कॉलेज' मध्ये अर्थशास्त्र विषयाचे प्राध्यापक होते. ते आंतरराष्ट्रीयकिर्तीचे अर्थशास्त्रज्ञ व धोरणकर्ते होते. भारताच्या विकासाचे धोरणकर्ते होते. भारताच्या नियोजन विकासाचा पाया सर्वप्रथम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी रचला. भारताच्या आर्थिक नियोजन विकासाच्या इतिहासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना दुर्लक्षित केले जाते ही एक शोकांतिका आहे. प्रस्तुत लेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयास केला आहे.

उद्दिष्ट :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम समाग्रीवर अवलंबून आहे. या शोधनिबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचाराबर प्रकाशझोत टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला असून यामध्ये विविध मासिक, प्रकाशित अप्रकाशित लेख आणि इंटरनेट इत्यादी दुय्यम साधनांचा आधार घेतला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रीय लेखन :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अर्थशास्त्राचे गाडे, व्यासंगी, अभ्यासक होते. 'कोलंबिया विद्यापीठात' एम. ए. च्या पदवीसाठी 'ईस्ट इंडिया कंपनी प्रशासन आणि अर्थसूत्र' आणि पीएच.डी. साठी 'ब्रिटिश हिंदूस्थानातील प्रांतिक अर्थरचनेची उत्क्रांती' असे त्यांचे विषय होते. तसेच 'लंडन स्कुल ऑफ इकॉनॉमिक्स या विद्यापीठात' डी. एस्सी या पदवीसाठी 'रूपयाचा प्रश्न' हा प्रबंध लिहिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताच्या आर्थिक आणि सामाजिक समस्येबर, संशोधन केले. त्यांचे आर्थिक विचार मूलतः भारताच्या समस्येबर शास्त्रशुद्ध आकडेवारीच्या मदतीने, तथ्य संकलनाच्या साहायाने विश्लेषणात्मक पद्धतीने मांडले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अर्थशास्त्रावर महत्त्वाचे तीन ग्रंथ लिहिले ते पुढीलप्रमाणे-

1) ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲंड फायनान्स ऑफ दि ईस्ट इंडिया कंपनी (1792-1858) -

'ईस्ट इंडिया कंपनी'चे सरकार आपल्या धोरणाच्या माध्यमातून भारताची कशी लूट करते, भारताचा ऱ्हास कसा केला हे आकडेवारीच्या साह्याने विश्लेषण या शोधनिबंधात केले आहे. भारत हा नैसर्गिक साधन संपत्तीने नटलेला देश होता. या देशात विपुल प्रमाणात नैसर्गिक साधन संपत्ती होती. साहजिकच उद्योगांना लागणारा कच्चा माल ब्रिटिशांना उपलब्ध झाला होता. त्यामुळे ते भारतातील लोकांच्यावर मोठ्या प्रमाणात अन्याय करत होते. ब्रिटिशांचे महसूलाचे धोरण, शेतसाऱ्याचे धोरण बरोबर नव्हते त्यामुळे भारतात शेतीचा विकास झाला नाही. एकूण महसुलापैकी जास्तीजास्त महसुल हा शेतसाऱ्यापासून मिळत होता. सामान्य शेतकरी शेतसाऱ्याच्या वसुलीमुळे त्रस्त झाले आणि इतर भारतीयांवरही वेगवेगळे कर लावल्याने ब्रिटिशांची अर्थनीती भारतीयावर अन्याय करणारी होती. तसेच भारतातील उद्योगांचा विकास करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले नाहीत कारण त्यावेळी इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती झाली होती. मोठ्या प्रमाणात यांत्रिकीकरण झाल्यामुळे युरोपीयन राष्ट्रांना मोठ्या बाजारपेठांची आवश्यकता होती आणि भारताची लोकसंख्या जास्त असल्याने भारताची बाजारपेठ मोठी होती. ही बाजारपेठ कबीज करण्यासाठी आपल्या औद्योगिक विकासाला बळ देण्यासाठी भारताचा औद्योगिक विकास कसा होणार नाही याची रचना आपल्या करविषयक धोरणामध्ये ब्रिटिशांनी केली. असे डॉ. बाबासाहेब म्हणतात. तसेच ब्रिटिश सरकारने आयात शुल्क (दर) सर्वात कमी ठेवण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे इंग्लंड किंवा युरोपियन राष्ट्रात तयार झालेला पक्का माल स्वस्त भारतात येईल यामुळे भारतात हा माल तयार केला जाणार

नाही यामधून भारताला तो माल उपलब्ध होईल. इंग्लंडला, युरोपीय राष्ट्रांना मोठे बाजारपेठ तयार होईल यामुळे औद्योगिक क्षेत्राचा विकास इंग्लंड आणि युरोपीय राष्ट्रात वेगाने होईल. ब्रिटिश सरकारने भारताच्या विकासासाठी खर्च करण्याचा प्रयत्न केला नाही. तर ब्रिटिश सरकारने आपल्या साम्राज्यवादीसाठी लष्करावर जास्ती जास्त खर्च केला असे विवेचन डॉ. आंबेडकरांनी या शोधनिबंधात केले.

2) इव्होल्यूशन ऑफ प्रोव्हिन्शियल फायनान्स ऑफ ब्रिटिश इंडिया-

'ब्रिटिश भारतातील प्रांतिक वित्ताची उत्क्रांती' 1833 ते 1921 या कालखंडातील ब्रिटिश भारतातील केंद्रशासन व घटकराज्य (प्रांतिक सरकार) यांच्यातील संशोधन म्हणजे डॉ. बाबासाहेबांचा हा ग्रंथ होय. हा शोधप्रबंध डॉ. सेलिग्मन यांच्या मार्गदर्शनाखाली पीएच. डी. साठी कोलंबिया विद्यापीठात डॉ. आंबेडकरांनी सादर केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1917 साली संशोधनाचे कार्य पूर्ण करून पीएच.डी. प्राप्त केली. या प्रबंधामध्ये त्यांनी ब्रिटिश सरकारच्या कालावधीत ब्रिटिश सरकारची वित्त व्यवस्था चुकीची होती. वित्तीय महसुल साधनांचं केंद्रीकरण झाले होते. परंतु त्यांचा पाया अत्यंत कमकुवत होता. केंद्र सरकार आणि प्रांतिक सरकार यांच्यातील आर्थिक संबंध कसे विकसित होते गेले. याचे विश्लेषण केले. या प्रबंधात 'इव्होल्यूशन फायनान्स आणि फेडरल फायनान्स' ही संकल्पना त्यांनी मांडली. त्यामध्ये बाबासाहेब म्हणतात, केंद्र सरकार बरोबरच प्रांतिक सरकार महसुलाच्या उत्पन्नाच्या दृष्टीने बळकट केले पाहिजे. या प्रबंधात त्यांनी एक महत्त्वाची शिफारस केली होती. केंद्र सरकार आणि प्रांतिक सरकार यांच्या मध्ये राज्यवित्तीय समतोल आणण्यासाठी एका यंत्रणेची गरज आहे, ती यंत्रणा म्हणजे वित्त आयोग. या शिफारशीमुळे भारतात आतापर्यंत 15 वित्त आयोग स्थापन केले गेले. या वित्त आयोगाचे संपूर्ण श्रेय हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना जाते.

3) दि प्रॉब्लेम ऑफ रूपी इटस् ओरिजीन अँड सोल्यूशन :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा दि प्रॉब्लेम ऑफ रूपी इटस् ओरिजीन अँड सोल्यूशन हा अत्यंत महत्त्वाचा अर्थशास्त्रीय ग्रंथ आहे. 'डॉक्टर ऑफ सायन्स' या पदवीसाठी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स (लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिक्स सायन्स) या विद्यापीठाला हा प्रबंध सादर केला. हा ग्रंथ प्रथम 1923 साली प्रसिद्ध झाला आणि नंतर 1947 मध्ये पुन्हा प्रकाशित करण्यात आला. या ग्रंथात सन 1800 पासून ते सन 1893 पर्यंतच्या कालखंडात विनिमयाचे माध्यम म्हणून भारतीय चलनाची कशी उत्क्रांती झाली तसेच सन 1920 च्या दशकाच्या पूर्वार्धात भारतात सुयोग्य चलनाची निवड करण्यात आलेल्या अडथळ्याचेही विवेचन केले आहे.

भारतातील चलन व्यवस्था आणि बँकिंग व्यवस्था यांचा अभ्यास त्यांनी केला आणि त्यांनी असे दाखवून दिले की भारतातील विनिमय दर यामध्ये स्थित्यंतर का हेऊ लागली आहेत. भारतातील चलनव्यवस्था कशी चुकीची आहे ती कशा रीतीने बदलत गेली आणि भारताला नेमकी कोणती चलनपद्धती योग्य आहे जेणेकरून भारताचा विकास, प्रगती गतीमान करू शकेल याचे संशोधन या डी. एस्सी च्या प्रबंधात डॉ. बाबासाहेबानी केले. हे करत असताना जागतिक कीर्तीचे अर्थतज्ज्ञ प्रा. जे. एम. केन्स यांच्या विचाराला आंबेडकर यांनी आक्षेप घेतला. भारताला सुवर्ण विनिमय पद्धती अयोग्य आहे त्याऐवजी सुवर्ण परिमाण पद्धती ही भारताला योग्य आहे असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. परंतू प्रा. केन्स यांचे असे मत होते की भारताने सुवर्ण विनिमय पद्धत स्वीकारावी.

भारताला अपरिवर्तनीय कागदी चलनाची किंवा मर्यादित अपरिवर्तनीय कागदी चलनाची गरज आहे. मर्यादित अपरिवर्तनीय कागदी चलनाची पद्धत जर भारताने स्वीकारली तर भारताचा विकास आणि प्रगती होईल अन्यथा नाही. भारताने अपरिवर्तनीय कागदी चलन वद्धत स्वीकारली पण ती मर्यादित नसून अमर्यादित कागदी चलन पद्धत स्वीकारली त्यामुळे आज भाववाढ, गरिबी, आर्थिक विषमता यासारखे अनेक समस्या निर्माण होण्यास कारणीभूत ठरले आहे.

या प्रबंधातील महत्त्वाची बाब म्हणजे भारतीय रिझर्व्ह बँक होय. भारतातील वित्तव्यवस्था, कोलमडलेली आहे. चलनव्यवस्था ढासळलेली आहे. विनिमय दर प्रतिकूल आहे. बँकिंग व्यवस्था विघडलेली आहे आणि या सर्वांवर कोणाचे तरी नियमन अथवा नियंत्रण पाहिजे यासाठी एका स्वायत्त संस्थेची गरज आहे आणि ती तत्काळ स्थापन केली पाहिजे अशा प्रकारची शिफारस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या प्रंबधात केली होती. भारतातील ही प्रतिकूल परिस्थिती बघून ब्रिटिश सरकारने असे ठरविले की भारतामध्ये बँकिंग व्यवस्था, चलन व्यवस्था वित्त व्यवस्था यामध्ये सुधारणा / बदल केला पाहिजे. म्हणून ब्रिटिश सरकारने हिल्टन यंग यांच्या अध्यक्षतेखाली 'रॉयल कमिशन' स्थापन केला. या कमिशनने भारतातील बँकिंग व्यवस्थेचा, चलन व्यवस्थेचा अभ्यास करायाचा आणि ब्रिटिश सरकारला बँकिंग व्यवस्था सुधारणेबाबत शिफारस करायची आणि या शिफारसीचा स्वीकार करून तत्कालीन सरकारने अमंलबजावणी करण्याचे ठरले. रॉयल कमिशनने डॉ. आंबेडकरांच्या 'दि प्रॉब्लेम ऑफ रूपी' या ग्रंथाचा अभ्यास केला होता. 'हिल्टन यंग' या कमिशनने जी प्रश्नावली तयार केली होती त्या प्रश्नाची उत्तरे ही डॉ. बाबासाहेबांच्या या ग्रंथात होती. डॉ. बाबासाहेबांची या आयोगापुढे दिलेली साक्ष ही अत्यंत महत्त्वाची आहे. डॉ. आंबेडकरांनी आयोगाबरोबर चर्चा केली. सदर चर्चेमध्ये भारतातील बँकिंग व्यवस्था, चलनव्यवस्था, वित्त व्यवस्था कशी आह? व्यापार कसा आह? विनिमय दर का घसरत चालला आहे? याला कोणती धोरणे जबाबदार आहेत व ती कशी बदलली पाहिजे आणि कोणती धोरणे आवश्यक आहेत. अशी महत्त्वपूर्ण चर्चा ही रॉयल कमिशन आणि डॉ. बाबासाहेब यांच्यामध्ये झाली. ही चर्चा झाल्यानंतर आयोगाच्या लक्षात असे आले की, डॉ. बाबासाहेबांनी आम्हाला जे सांगतात ते या ग्रंथामध्ये आहे. आयोगाचे सदस्यांनी डॉ. आंबेडकर यांना असे सांगतील तुम्ही जी चर्चा केली आणि त्या चर्चेतील बँकिंग व्यवस्था सुधारणा करण्याबाबतीतील सर्व मुद्दे या पुस्तकात आहेत. त्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्यांना असे म्हणतात की, 'श्रीमान तुमच्या जवळ जो ग्रंथ आहे त्या ग्रंथाचा लेखक मी आहे डॉ. बी. आर. आंबेडकर आहे'. आयोगाला आश्चर्य वाटले आणि ही चर्चा गांभीर्याने व व्यापक स्वरुपात झाली. डॉ. आंबेडकरांनी त्यांना सांगितले आज भारतातील चलन, व्यवस्था बँकिंग व्यवस्था, वित्त व्यवस्था कोलमडली आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापार, विनिमय दर कोलमडलेला आहे आणि यासाठी तत्कालीन 'ईस्ट इंडिया कंपनी'चे धोरणकर्ते हे जबाबदार आहेत म्हणून भारतामध्ये आर्थिक स्थैर्य आणण्याची गरज आहे. आर्थिक स्थिरता आणण्यासाठी एका स्वायत्त संस्था म्हणजे तावडतोब भारतात मध्यवर्ती बँकेची स्थापना केली पाहिजे ही मध्यवर्ती बँक आर्थिक स्थैर्य आणू शकेल. देशाचा विकास गतिमान करण्यासाठी मदत करू शकेल. अशी शिफारस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी आयोगासमोर केली. ही शिफारस 'हिल्टन यंग' या आयोगाने स्वीकारली आणि ती ब्रिटीश सरकारला सादर केली. ही शिफारस तत्कालीन ब्रिटिश सरकारने स्वीकारली. ब्रिटिश सरकारने भारतामध्ये मध्यवर्ती बँकेची स्थापना 1 एप्रिल 1935 मध्ये केली आणि नंतर या बँकचे 1 जानेवारी 1949 रोजी राष्ट्रीयकरण होऊन ही बँक सरकारच्या मालकीच झाली. पुढे या बँकेला भारतीय रिझर्व्ह बँक म्हणून ओळखू लागले.. म्हणजेच भारतातील मध्यवर्ती बँक स्थापन करण्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा सिंहाचा वाटा आहे हे वास्तव नाकारता येणार नाही. एक अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून डॉ. बाबासाहेबांचे आर्थिक विचार भारतीयांना आत्मसात करता आले नाही हे दुर्देव्यच म्हणावे लागेल.

शेतीविषयक विचार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार त्यांच्या 1918 मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या Small Holdings in India and Their Remedies (भारतीय अल्प भूधारणा आणि त्यावरील उपाय) आणि 1947 मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या States and Minorities (राज्य आणि अल्पसंख्याक) या ग्रंथात आढळतात. त्यांच्या शेतीविषयक विचारांमध्ये शेतजमिनीची धारणा क्षेत्र, जमीन महसुल, सहकारी शेती, महार वतन, खोती पद्धत यासंबंधी काळाच्या पुढे जाऊन विचार मांडले.

डॉ. बाबासाहेबांनी 'भारतातील लहान जमीन धारणेचे आकारमान व त्यावरील उपाय' या शीर्षकाचा लेख भारतीय अर्थशास्त्र सोसायटीच्या मासिकमध्ये 1918 साली प्रसिद्ध किला होता. त्यामध्ये डॉ. आंबेडकरांनी आकडेवरीलच्या आधारे असे निष्कर्ष काढले की, जमीन धारणेचे आकारमान सतत कमी होत आहे. आणि त्यामुळे शेतीच्या विकासात मोठी अडचण निर्माण होत आहे. याची प्रमुख कारण म्हणजे जमिनीचे होणारे विभाजन व अपखंडन. ग्रामीण भागात पर्यायी रोजगाराच्या कोणत्याही संधी उपलब्ध नसल्यामुळे अल्प जमिनीचा वापर शेतकरी उपजीविकेसाठी करतात. शेतीच्या विकासासाठी लहान लहान आकाराच्या जमिनीचे एकत्रीकरण करणे गरजेचे आहे. लहान आकाराच्या जमिनीच्या एकत्रीकरणामुळे जमीन अपखंडनाच्या दुष्परिणामाची तीव्रता कमी होईल परंतू जमिनीच्या अल्पधारण आकारमानाचा दुष्परिणाम कमी होणान नाही. जोपर्यंत एकत्रित केल्या जाणाऱ्या जमीन धारणेचे आकारमान पर्याप्त होत नाही तोपर्यंत शेतीच्या विकासाला चालना मिळणार नाही. जमीन धारण क्षेत्राचे पर्याप्त आकारमान निश्चित करण्यासाठी उपभोग ही कसोटी मानली जात होती. या उपभोग कसोटीला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विरोध केला होता. कारण शेती हा एक उद्योग आहे असे त्यांचे मत होते. त्यामुळे कृषी उत्पादनाच्या प्रक्रियेत विविध साधनांचा विशेषतः जमीन, भांडवल व श्रम इत्यादी घटकांचा पर्याप्त मेळ साध्य करणे गरजेचे आहे. ज्यामुळे प्रत्येक घटकांची उत्पादकता सर्वात जास्त राहील. पर्याप्त जमीन धारणा हे जमिनीच्या आकारमानाबरोबर इतर उत्पादन घटकांच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असते. जमिनीचे आकारमान अत्यंत कमी असताना सुद्धा शेतकरी शेती करतात, कारण इतर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध नाहीत त्यासाठी औद्योगिकीकरण हा एकमेव मार्ग बाबासाहेबांनी सुचविला होता. कारण त्यामुळे शेतीवरील वाढत्या लोकसंख्येचा भार कमी होईल आणि वाढत्या बेरोजगारीची समस्या कमी होईल व घटत्या जमीन धारणेच्या आकारमानाला आळा बसेल. तसेच अतिरिक्त मनुष्यबळ शेतीत कार्यरत असतात. अतिरिक्त मनुष्यबळ संकल्पना प्रथमतः डॉ. बाबासाहेबांनी मांडली अशा अतिरिक्त मनुष्यबळाचे स्थलांतर उद्योगाकडे झाले तर त्याची उत्पादकता वाढेल व परिणामी औद्योगिक विकासाला चालना मिळेल.

ब्रिटिश राजवटीत दोन जुलूमी पद्धती होत्या. त्यापैकी एक महार वतन पद्धती आणि खोती पद्धती. महार वतन पद्धतीमध्ये महारांना कनिष्ठ प्रतीच्या जमिनी दिल्या होत्या व त्याबदल्यात महारांना वेडबिगारासारखे राबविले जात होते. या प्रथेचे निर्मुलन करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी मुंबई विधिमंडळात 1937 साली याबाबत मसुदा सादर केला. परिणामी ही पद्धती ही पद्धत बॉम्बे इनफेरिअर व्हिलेज वतन निर्मूलन कायद्याअंतर्गत 1959 साली बंद झाली. दुसरी पद्धत म्हणजे खोली पद्धत ही पद्धत कोकण भागात होती. या पद्धतीत ब्रिटिश सरकारने कुळाकडून महसूल गोळा करण्याचे अधिकार खोतांना दिले होते. कुळाकडून महसुल गोळा करून त्यापैकी काही भाग सरकारकडे जमा करण्याची जबाबदारी खोताकडे होते. परंतू खोतांकडून कुळांचा आर्थिक पिळवणूक होत होती त्यामुळे आर्थिक परिस्थिती दयनीय स्वरूपाची झाली होती. ते दारिद्र्यात जीवन जगत होते. कुळांचे शोषण थांबविण्यासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी मुंबई विधिमंडळात 1937 साली मसूदा सादर केला. परिणामी ही पद्धत सुद्धा बंद झाली.

डॉ. बाबासाहेबांनी गावपातळीवर सामूहिक शेतीची संकल्पना मांडली. राज्यशासनाने शेतीही राष्ट्रीयकृत करावी, त्या बदल्यात शेतीमालकांना जमिनीच्या मूल्यानुसार आर्थिक नुकसान भरपाई कर्ज रोख्यांच्या स्वरूपात द्यावी. राज्य शासनाने जमीन ताब्यात घेतल्यानंतर त्या जमिनीचे गावपातळीवर जमीन धारणेचे पर्याप्त आकारमान पर्याप्त असल्यामुळे अशा शेतीत जैविक, रासायनिक व यांत्रिकी साधनांचा पर्याप्त वापर होतो व त्यामुळे अशा शेतीतून जास्त उत्पादन करणे शक्य होते आणि शेतीच्या विकासाला अनुकूल परिस्थिती निर्माण होते. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, शेतीला उद्योगाचा दर्जा दिल्यास शेतीचा विकास होईल. शेती उद्योग हा सरकारचा उद्योग असणे

आवश्यक आहे. राज्यशासनाचे नियम व मार्गदर्शक तत्वानुसार सामूहिक शेतीचे व्यवस्थापन होईल. सर्व कृषी साधने, आर्थिक मदत व अन्य सुविधा उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी सरकारची राहिल. शेतीचे व्यवस्थापन पिकांचे नियोजन, पिकांचे नियोजन इत्यादी सामूहिक राहिल. शेतीतून उत्पादित झालेल्याशेतमालास ठरल्याप्रमाणे सरकारला खंड दिल्यानंतर उरलेल्या शेतमालाचे वितरण कुळांनी आपसात करावे. अशा प्रकारची सामूहिक शेती विकसित झाली तर ग्रामीण भागातील जमीनदारी पद्धत नष्ट होईल आणि वर्गविरहित समाजाची निर्मिती होईल. त्याचप्रमाणे शेतीच्या विकासाला चालना मिळेल. मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध होतील. आर्थिक शोषण थांबले. शोषित व वंचित समाजाच्या कल्याणासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण होईल अशा सामूहिक शेतीला कायद्याचे स्वरूप देण्यासाठी त्यासाठी तरतुद करावी असे डॉ. आंबेडकरांना वाटत होते, परंतू घटनेत खाजगी मालमत्तेला मान्यता दिल्यामुळे सामूहिक शेतीचे स्वप्न पूर्ण होऊ शकले नाही.

सरकारला पुरेशा प्रमाणात शेतीतून महसूल मिळावा या उद्देशाने प्रचलित असलेल्या शेतसारा पद्धतीला त्यांचा विरोध होता त्याऐवजी कृषी उत्पन्न कराचे समर्थन डॉ. बाबासाहेबांनी समार्थन केले होते. आजही ज्या भागात शेतीचा विकास झाला आहे, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढले आहे परंतु त्यांना उत्पन्न करातून सुट दिलेली आहे अशा उत्पन्न कराचे अंमलबजावणी झाली असती तर देशाच्या आर्थिक विकासासाठी मोठ्याप्रमाणात महसूल उपलब्ध झाला असता.

जल व विद्युत धोरण :

डॉ. आंबेडकरांचा जल व विद्युत धोरण याबरील महत्त्वपूर्ण आर्थिक विचार आतापर्यंत दुर्लक्षित राहिलेले आहेत. त्यांनी 1942 ते 1946 या कालावधीत भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला चालना देण्यासाठी आर्थिक नीती विकसित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. सन 1942 ते 1946 दरम्यान केंद्रीय मंत्रिमंडळात त्यांच्याकडे श्रम, सिंचन, आणि वीज हे खाते असताना त्यांनी केंद्र सरकारच्या जल व वीज धोरणाचा पाया घातला. संपूर्ण देशाच्या विकासासाठी राज्याराज्यामधून जाणाऱ्या नद्यांच्या पाण्याचे व्यवस्थापन केले पाहिजे याचे महत्त्व त्यांनी सरकाला पटवून सांगितले. सिंचन सुविधा निर्माण केल्याशिवाय शेतीचे उत्पादन व उत्पादकता वाढणार नाही असे त्यांचे मत होते. तसेच त्यांनी देशाच्या विकासाच्या सकंल्पना आणि प्रकल्प दिले. त्यामध्ये तांत्रिक संस्थांची निर्मिती, जलसंसाधनाचे संवर्धन, दामोदर नदी खोरे प्रकल्प महानदी खोरे, प्रकल्प, हिराकूड नदी चरण निर्मिती, सोन नदी प्रकल्प, जलविद्युत प्रकल्प, सिंचन व विद्युत शक्ती, आंतरराज्यीय नद्यांचे जाळे (नदी जोड प्रकल्प) इ. संकल्पना यापैकी बहुउद्देशीय नदी खोरे शाश्वत विकास विषयक डॉ. आंबेडकरांची भूमिका व धोरण उल्लेखनीय आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या प्रभावामुळे भारतीय राज्यघटनेत आंतरराज्य नद्यांचे नियमन व विकास हा विषय केंद्राच्या यादीत टाकण्यात आला. तसेच पाण्यासंदर्भात राज्यातील तंटा मिटविण्याच्या दृष्टीने सन 1956 मध्ये आंतरराज्य जल तंटे कायदा संमत करण्यात आला.

भारतासारख्या देशाला कुटूंब नियोजनाची गरज आहे हे भारतात आवर्जून सांगणारे पहिले एकमेव महापुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते. परंतू विधेयकाला हिंदू, मुस्लिम लीगच्या नेत्यांनी प्रचंड विरोध केला. देशातील संपत्तीचे सर्व जनते मध्ये समान वाटप व्हावे असे झाले नाही तर या देशतील श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत जातील आणि गरीब अधिकच गरीब होत जातील असा इशारा डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय नेत्यांना दिला होता. परंतू डॉ. बाबासाहेबांच्या या दूरदृष्टीच्या धोरणाला देशातील सर्वच नेत्यांनी, उद्योगपतींनी विरोध केला. आणि त्याचाच परिणाम आज आपल्याला पाहायला मिळत आहे.

समारोप :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशाच्या विकासाचे धोरण किंबहूना नियोजनाचे धोरण कसे असावे हे त्याच्या आर्थिक विचारावरून स्पष्ट दिसून येते. त्यांनी देशाचा विकास डोळ्यांसमोर ठेवून दूरदृष्टीने आपले विचार मांडले. शेती, उद्योग, चलन, परकीय व्यापर, वित्तव्यवस्था, बँकिंग इत्यादी क्षेत्रातील त्यांच अनमोल विचार भारताच्या विकासासाठी आजही उपयुक्त आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रीय लेखन हे सर्व देशाला समोर ठेवून करण्यात आले. कोणत्याही एका वर्गापुरते ते सीमित नाही. गरिबी हटाव, विषमता निर्मूलन व शोषण मुक्त समाज याबर त्यांनी भर देऊन भारतीय अर्थव्यवस्थेला भक्कम वैचारिक अधिष्ठान आणि दिशा दिला. त्यांच्या आर्थिक विचारांचा क्रांतीकारी पुरस्कार करण्याचा निर्धार केल्यास भारताच्या आर्थिक प्रगतीचा नवा अध्याय सुरू होईल तसेच डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेल्या आर्थिक विचारांचा जर भारत सरकाने स्वीकार केला तर भारताला महासत्ता बनण्यापासून कोणीही रोखू शकणार नाही.

संदर्भ :

1. डॉ. आंबेडकर बी. आर - भारतातील लहान जमीन धारणा व त्यावरील उपाय, भारतीय अर्थशास्त्र सोसायटीचे जर्नल, खंड-1, 1918
2. महाराष्ट्र शासन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लिखाण व व्याख्याते खंड-1, 1979
3. थोरात एस के.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नियोजन : जल विद्युत विकास, भूमिका व य योगदान, सुगावा प्रकाशन पुणे
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषण आणि
5. विचार खंड - 4 कृषी डॉ. धनराज डाहाट, संकेत प्रकाशन, नागपूर-2008
6. लोकराज्य 2005 महाराष्ट्र शासन
7. डॉ. दत्तात्रय गायकवाड- बहुउद्देशीय नदीखोरे विकास आणि डॉ. आंबेडकरांची जलनीती, स्वयंदीप प्रकाशन, पुणे-2015.

SJIF Impact Factor - 5.54

E- ISSN 2582-5429

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

November 2021, Special Issue 03, Vol. III

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Arts Wadgaon Dist. Kolhapur

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54

November 2021 Special Issue 83 Vol. III

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

Special Issue 3 Volume III

November 2021

AMRJ

Akshara Publication

Plot No 143 Professors colony,

Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon (Maharashtra) 425201

Website: www.aimrj.com Email: aimrj14@gmail.com

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
November 2021 Special Issue 03 Vol. III

Index

Sr.No	*Title of the Paper* & Author's Name	Pg.No
01	Marginalization of Black Women in Literature- **Mr. Santosh Dadu Ghangale / Prin. Dr. Vaishali Pradhan**	05
02	Subaltern Voice in the Poetry of Meena Alexander- **Dr. Ujwala Vijay Patil**	08
03	Depiction of Marginalised Women in The Thousand Faces of Night **- Mrs. Patil Vidya Vyankatrao**	13
04	Lokshahir Annabhau Sathe : A Profound and Unrelenting Voice of Subalternity in Dalit Literature- **Parkale Suryakant Narayan**	16
05	Indian Women's Protest against Sexual Abuse: A Feminist Study of the Selected Novels of Contemporary Indian Women Writers in English **-Sopan Laxman Gove**	19
06	Re-reading Katherine Mansfield's Short Stories through the Lens of Class and Gender **- Dr.Vidya Desai**	29
07	A Review on J.M.Coetzee's Waiting for Barbarians is a Novel of an Oppressor to Oppressed **-Mr. Shirsat Fulchand Sugriv**	37
08	The 'Great Tragic Curve' that Perpetuated the Caste System in Indian Soil **-Dr. Neelkanth Jagannath Dahale**	41
09	Marginalization of a Woman : Some Major Issues- **Dr. Saykar Satish Govind / Dr. Mahammad Robiul Awal**	47
10	Violence and Politics in Alex La Guma's A Walk in the Night and The Stone Country **- Dhanshri Shashikant Bhadalkar**	50
11	Effect of The Code-Switching on The Higher-Level Academic Students In the Banjara Language **- Mr.Rameshwar Pawar / Dr Tripti Karekatti**	53
12	Nanda Kaul, The Most Marginalized Woman in Anita Desai's 'Fire on the Mountain **- Dr. Mrunalini Vasant Shekhar**	60
13	Farmers at the crossroads: Hostile Human-Nature Relation in Sadanand Deshmukh's Baromaas **- Rajendra Tambile**	63
14	Gender, Class & Caste **- Dr. Mrunalini B. V. Aher**	66
15	Racial Discrimination in ' World According to HSU' - **Dr. Gharge Sunita Sunil**	69
16	Ants Among Elephants: A Story of Tranquil Heroism in the Formation of Modern India **- Dr. Ruturaj Kuldeep / Dr. Anil Sugate**	72
17	Racism in Indian Reservation: A Naturalistic Perspective in Louise Erdrich's The Round House **- Dattatray Ananda Ghanwat / Dr. U. N. Tathe**	75
18	Subaltnity in Kishor Shantabai Kale's "Kolatyach Por" **- Wadate Rahul Tulshiram**	78
19	The Growth of Nationalism in India- **Mrs. Gaikwad Rajashri Dattatraya**	80

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
SJIF Impact Factor
November 2021 Special Issue 03 Vol. III

16

Ants Among Elephants : A story of Tranquil Heroism in the Formation of Modern India

Dr. Anil Sugate
Asst. Professor, Department of English, Smt. Madhubai Gerware Kanya Mahavidyalaya, Sangli (Maharashtra), Email: anilsugate3@gmail.com, contact: +91 9545314733

Dr. Ruturaj Kuldeep
Asst. Professor, Dept. of English, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon, (Maharashtra), Email: classicruti@gmail.com, contact: +91 7709726055

Abstract
Like all heroes, this category of people changed things, righted wrongs, and made things better for those who are kept aloof even after the provision of heroic activities. Their recognition as visionaries, successful entrepreneurs or legends are neglected. This heroism is an event where something spectacular happens, but no one is there to see it. Sujatha Gidla paints it for expectations of no reply, because there is no need of one as such. That was a tranquil heroism moment. There is presumably a greater amount of them than we may envision, since they are so barely noticeable. Tranquil heroism is about regularly battling in an internal combat zone, yet in any event, when their difficulties are outer and public, they only sometimes point out themselves. Gidla makes up for the shortcoming and brings to the front the criticalness to separate inside the tranquil heroism itself: that of the silent hero and the silent heroine. The world relies on the clearness and boldness of calm legends. However, such moments of heroism are rarely appreciated enough. By far more terrible, they are put forth to languish over these attempts, just like the case with Gidla.

Keywords: Tranquil heroism, Silent Hero, Silent Heroin, calm legends,

Ants among Elephants demystifies the sentimentalism that we love to attach with the Anti Colonial Movement in India and the ensuing endeavours to decolonise a country overflowing with potential outcomes. The void that had been made in the inferior investigations concerning perusing the Dalit women's activist experience made to look deeper in the tranquil heroism. We have perused broadly on the amazing intercessions made by the silent heroes in the political undertaking of post Independent India, however some way or another somewhere the actual edge had been exceptionally exclusionary; Gidla makes up for up the shortcoming and brings to front the criticalness to separate inside the Dalit experience. It is about the tranquil heroism in a wider perspective.

In the recent past, at a meeting that united scholastics, essayists and craftsmen in Kochi in south India, the historian Vivek Dhareshwar disrupted his crowd by saying that the word like cast doesn't exist in Indian context but it was for the physical comfort of the Britishers to comprehend and demoralise India, which was disguised nearly immediately by Indians. For him an interpretation of "jaati" was not similar to the caste but only the translation of said word. It is the disguise by Indians of the suppositions that the word includes implied, ageless and validated conceptuality. It is for a certain that, presumably the upper-caste Brahminical tone would adore such a contention as additional help for its statement of belief: that Hinduism is an awesome religion, and any flaw it may have has been brought about by downtrodden. It appears to be somewhat biased to credit such imaginative calculated powers discount to the British. In the event that Indians prefer designed adaptations of their way of life, they should assume liability and acknowledgment for having made an exceptionally huge number.

The story has a graphic description of violence: symbolic violence. A continuous reminder of Dr. Ambedkar words, that there is no caste but only castes in India in the first book

E-ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
November 2021 Special Issue 03 Vol. III

is haunting. It further pins to serious realisation that castes no matter how the Gandhian Project had chosen to view it in the light of a 'united India', had only divided India further. Dr. Ambedkar had unequivocally advanced the truth that India is a long way from mutual agreement and crew, and supported in contexts the casts in India. The truth that changes itself into class, makes them disdain each other rather than building opposition against the oppressor, the truth that makes them immobile, the truth that supports different man controlled societies, various unapproachable bodies that track down no language to battle Brahminism. Gidla, while leaving a Marxist engraving of the excitement of class awareness, an outfitted battle, drops the rhythm to get back to the caste -ridden soils of India set in the Nehruvian venture of improvement. Brutality had been diversely planned by various vested parties to guarantee their influence in the political developments, however savagery restricted out on and viciousness turned to, by the Dalit female stands general all through the book. This story of a female lead is the real source of the tranquil heroism.

Fifty-three-year-old Sujatha Gidla is an engineer by practice. She works as a conductor on the New York City Subway. Her birth is of Indian origin. For the foreign people it is a society mired in casteism from the time incessant. The main source of authorisation of caste divisions based on *karma* (work) is the *Dharmaśāstra* (Hindu law book) Manusmriti. With reason unknown, it acknowledges and justifies the *dharma* (duty) of the people of the Indian society. Very interestingly, it puts forward the sense of hierarchy. It is as if stems from the belief that each division emanated from Bramha, the god of creation: *brahmins* (priests and teachers) emanated from the head, *kshatriyas* (warriors and rulers) from the arms, *vaishyas* (traders and merchants) from the thighs, and *shudras* (laborers) from the feet. Gidla is untouchable. And so she leads with an example. She is the prototype of tranquil heroism only because she is simply non-existent in this scheme of creation.

Manjula's fear and shame of being a Dalit girl is a sort of fear and reason to the category of tranquil heroism. However, it terrifies her for societal rejection and the poverty of her parents who cannot afford dowry. The tolerance and acceptance of her mother's situation further heightens her character and heroism. Being a witness of the banality of the suffering of her mother's life makes her stronger. It also helps her to record the rhythms of violence with a feeling of absolute insurgence.

Dr. Babasaheb Ambedkar come up with his anti-caste struggle after the Marxism and communism. The torchbearer 'untouchables' within the Communist parties were with tranquil heroics. One of those is Satyam's own death. It is the tale of tranquil heroism. The greater part of his heroics as a poet and a writer are in tranquillity. His death was given more coverage and attention compared to his life. This is one of the ingredients of the tranquil heroism where *death* becomes a spectacle rather than *life*. It is very interesting to ponder over that how the death of a Dalit merely reduces to a commodity in the political economy. The Brahmanical class dominates the Indian political economy and that makes all the difference.

With tranquil Heroics, Satyamurthy comes up as a simple figure in the large narrative and gives it a luminous intensity beyond the darkness. The ferocious intimacy in dragging out every bit of the family history within a deadening culture set against the failed promise of Marxism that makes riveting. Gidla's anger is a rebel of tranquil heroism. She flings her experience into the face of her reader.

Ants Among Elephants heightens our indulgent of tranquil heroism in India, and the cause of this, the role of the outrage of the religious myth in legitimizing structural violence. This venturing, insecurity and visionary vitality – if not the mercilessness that Satyam and his

Ambedkar Mahavidyalaya Dr. Babasaheb

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.9
November 2021 Special Issue 03 Vol. III

family confronted – moulded the existences of numerous Indians in the initial years of the twentieth century from the magnificent age to the initial years of Independence. Reading Gidla's book reminds one's own parentage. The rise of Manjula and Satyam from the unknown parts of east Bengal, scarcities and dislocations caused by partition and the brightness of their beliefs are the carriers of tranquil heroism. Gidla's narrative is part essayistic, part novelistic. Manjula devoured singularly "strong" heroines. There is an incandescent fictionality about the said age in India. It was strong and out across caste. Yet Gidla satirically presents it that, for her ancestors, caste was fate. Unquestionably, transformation come along. One of the singular results of that transformation is the tranquil heroism in *Ants Among Elephants*.

References

"Annihilating caste". *Frontline*. 16 July 2014. Retrieved 22 March 2014.
"A Vindication of Caste by Mahatma Gandhi". Columbia University. Harijan. Retrieved 23 March 2014.
"*Ants Among Elephants* by Sujatha Gidla review – life as an 'untouchable' in modern India". *The Guardian*. 02 Aug 2018. Retrieved 22 November 2021.
Dr. Ambedkar, B.R. *Annihilation of Caste*. Mumbai. Bharatbhushan Printing Press, (1936). Print.
Shinde, Vitthal. *Bharatiya Asprushyatecha Prashn*. Pune. Sadhana Prakashan, (1976).
"*An area of darkness*: review of 'Ants among Elephants...' ". *The Hindu*. 30 Sep. 2017. Retrieved 24 November 2021.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Date of Publication
05th May 2022

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www.विद्यावार्ता.com
YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Indexed

IMPACT 8.14 iijif FACTOR

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd. ISO 9001:2015 International Multilingual Research Journal

http://www.printingarea.blogspot.com

Mahavidyalaya Dr. Babasaheb Ambedkar

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

Palus Shikshan Prasarak Mandal's

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, PALUS

Tal- Palus, Dist-Sangli, 416310 (Maha)

EDITOR'S

Dr. R. S. Salunkhe

Dr. P. M. Patil

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

INDEX

01) Discrimination based on ethnicity in The Bluest Eye
Ahmed Dakhil Abed Alabbas, Kolhapur ||16

02) Indian Culture in Kakar's Mira and The Mahatma
Amit Bamne ||20

03) Multiculturalism in Khushwant Singh's Short Stories
Mr. Appaso Shivaji Kolekar, K. Mahankal ||24

04) A Cross Cultural Conflict in Jhumpa Lahiri's Unaccustomed Earth
Dashrath Ajinath Valkunde, Dist. - Sangli ||27

05) Feminist Perspectives on Major African Fiction in Post-Colonial Literature
Mr. Dhere Digwijay Dadasaheb, Kohapur ||31

06) Reflection of Multiculturalism in Langston Hughes' A Soul Gone Home
Dr. Nisargandh V. S., Dist- Sangli ||35

07) IMAGE OF NEW REBELLIOUS WOMAN IN THE FINAL SOLUTION BY MANIK ...
Dr. Sukhadeo Raghunath Bhosale, Aundh ||41

08) Sam Selvon's Moses Ascending: A Post-colonial Response to Shakespeare's ...
Dr. Balkrishna Dada Waghmare, Dist- Sangli, Maharashtra ||45

09) Caste in Arvind Adiga's Novel The White Tiger
Dr. Bharat Shamrao Sakate, Prof. Keshav Laxman Pawar, Satara ||48

10) Opposite Sex Alters in Matt Ruff's Set This House in Order (2003): A ...
Dr. Nitin A. Kolekar, Ratnagiri ||51

11) IRWIN SHAW'S 'TWO WEEKS IN ANOTHER TOWN': A CRITIQUE OF ...
Dr. Ravindra A. Kulkarni, Sangli (M.S.) ||57

12) EMERGING TRENDS IN LANGUAGE STUDIES IN ASSOCIATION WITH CULTURAL ...
Mr. Georgin M.T., Kolhapur ||61

13) Unfair Clash of Cultures in Peter Carey's Oscar and Lucinda
Dr. Raghunath. D. Dhamakale, Kolhapur ||64

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

close proximity. Race, religion, ethnicity, culture, sexual orientation, and/or disability are all topics and identities that are addressed by multicultural concerns. Multiculturalism has numerous advantages. The first is that it promotes open-mindedness and dispels negative stereotypes among various groups of people. In Khaled Hussein's novel The Kite Runner, the cultural conflicts, relationships, betrayal, redemption, social strata, and other issues that a culturally diverse ethnic society faces are well-woven.

Works Cited:

Abrams,M. H., A Glossary of Literary Terms. Seventh Edition, Heinle & Heinle, 1999.

Aubrey, Timothy, "Afghanistan Meets the Amazon: Reading The Kite Runner in America" PMLA 124 2009.

Guthmann, Edward "Before The Kite Runner, Khalid Hussein had never written a novel. But with word of mouth, book sales have taken off." San, Francisco Chronicle.March 14 2005.

http://the-new-arch.net/index.php/journal/article/view/229

https://study.com/learn/lesson/the-kite-runner-hosseini

❑❑❑

22

Womanist Consciousness in Sindiwe Magona's Beauty's Gift

Mrs.Jarina Shoukatali Shaikh
Research Student,
Shivaji University Kolhapur

Dr.Arun Murlidhar Jadhav
Principal,
Yashwantrao Chavan Arts and Commerce college Islampur

****

Abstract:

Women throughout the world have been the victims of an oppressive and patriarchal socio cultural order, because of male dominated social system. Instead of all cries of women's rights, legal equalities, gender norms, cultural equalities, female liberation, women are tortured both psychologically and physically by this male chauvinist society which denies to agree there dignity and respect. Although we are living in modern and civilized society still women are witnessing inhuman oppression like continues rape cases, domestic violence, acid attack etc. A very absorbing fact about women's oppression is that it has not widely spread. In fact it becomes very natural and normal. So the important issue for the feminist is to represent their point of view on different aspect of life of women. Black women were oppressed through classicism, sexism and racism. These women are triply oppressed but with full of womanist consciousness .South African well-known writer Sindiwe Magona depicts womanist consciousness in her novel Beauty's Gift (2008) Women portrayed by Magona are courageous, conscious and decision maker.

Womanism familiarizes itself with the

inherent beauty and strength of Black femininity and seeks connections and solidarity with Black men. Womanism identifies and criticizes sexism in the black community and racism in the feminist community. It further understands that the self-esteem of black women is equally dependent on their femininity and culture. Womanist scholar like Lyali Maparayan as given spiritual dimension to womanism. Black American civil rights activist and racial critical scholar Kimberlé Crenshaw agreed that the second wave of the feminist movement of the late 1960s was largely dominated by white middle and upper class women. As a result, it largely ignored socio-economic discrimination and racism, which are still violated, especially by black women, despite the passage of the Civil Rights Act. Many women of colour in the 1970s tried to expand the feminism of the Women's Liberation Movement beyond concern about the problems of white middle class women. The adoption of "womanist" meant an incorporation of race and class issues into feminism.

The writer Alice Walker coined the term womanist in 1979 in a short story 'Coming Apart'. In this story of black husband and wife arguing about the impact of their marriage because of her husband consuming pornography, there is a line mentioned by wife. "The woman has never considered herself a feminist - although she is of course a 'womanist'. (Coming Apart, 1979) Alice Walker's use of the word womanist for the first time in history invokes the concept of womanism by the character woman who is able to maintain her relationship with her husband and increase his awareness of gender oppression and sexuality sharpen. Walker opened up a new way of talking about the relationship between women, social change and the fight against oppression and the search for humanity. According to womanist theory, both femininity and culture are equally important to the existence of women. With this in mind, femininity cannot be removed from the culture in which it exists. At first glance, it shows similarities between third wave feminism advocating the concept of intersectionality. Womanism says that woman's culture is not an element of her femininity, but the lens through which femininity exists. Here emphasis is placed on culture and femininity. Since woman's blackness is not part of her feminism, her blackness is instead the lens through which women understand and embrace their femininity. Racism is persecuted by black women in the feminist movement. This perception creates two different womanism relationships with feminism. Some womanists believed that the experiences of black women in relation to racial struggles, women's struggles are not validated by feminists. It is not synonymous with the experience of white women because some feminists have addressed the blackness throughout history. For this reason, feminists do not see womanism as an extension of feminism, but rather it is a theoretical framework that creates independent of feminist theory. This is the separation from black feminists who through their activism have their own place in feminism. But some other womanists like Alice Walker have captured the concept of womanism in their quote "Womanism is to feminism as Purple to Lavender". According to this quote, the theories are closely related to womanism as the broad umbrella under which feminism falls.

Sindiwe Magona is one of the recognized South African authors whose literary works emphasize both the historical and contemporary hierarchies of South Africa. Mirza (2002: 27) states: 'Magona is caught in the gap, in the chasm, between past and present, between tradition and modernity, between two opposing systems of knowledge.' On the basis of this point, Magona seems to challenge the missing link in the midst of the past that is Colonial era and present that is post-colonial era. In addition, Rafapa (2017: 282) notes: '... in the discourses of her fiction Magona refines her trope

Babasaheb Ambedkar Marathwada Vidyapeeth

of black feminism or womanism progressively.' Altogether, Magona's works seem to accentuate the sheer pain of identity-crisis that black women are always witnesses it. As she herself is a witness of national or gender transformation is only possible as the individual achieving his/her dreams of a new reality and narrates identities of self-dignity and self-efficacy. This can be proved in her novel Beauty's Gift (2008) which can be mirror of the downtrodden atmosphere of agony, emotional despair, and humiliation that black women endure. This research paper aspires to give a Womanist Inception in Beauty's Gift with Magona's literary works being the basic premise of attestation. Magona's literary work reflects authentic voice, what it means to obtain womanhood in a society where patriarchy and apartheid often conspired to humiliate and enslave women economically, domestically, politically, traditionally and sexually. Her tribute does not focus on the recounting of a singular woman's consciousness, but rather the stratagem is to speak from within a collective, as participants in a revolutionary struggle, and to speak with the express purpose of bringing about social and political change. Magona's women are really strongest not only physically but also mentally; they are that much powerful to take their own decisions. Mirza (2002) asserts,

Magona emerges above all as a survivor, hoping to change black stereotypes and white attitudes. She intends to create a black self-image that is strong and confident and at peace with itself, no longer merely the passive subject of white myth making.

Magona reflects a realistic, honest and meaningful symbol of South African women's struggle, which is in search for equilibrium. Magona's voice is a powerful call for change in identity of South African women as not submissive, powerless but as strong decision makers and instrumental in preserving and sustaining the family values and social structures.

Beauty's Gift, published in 2008. The novel, which was nominated for the Commonwealth Writer's Prize in 2009, is the starting point for questioning South African society in its current innermost contradictions and hidden tensions, about the widespread culture of violence and infidelity of men that offends people to rethink community. The interest and novelty of Sindiwe Magona's literary works, which are later analyzed, lies in the fact that they dissolve daring and uncompromisingly entrenched role stereotypes to which women in South African society were restricted and defy biased assumptions about them as inferior and submissive. Sindiwe Magona questions the founding myths of the new liberated country and reveals its borders. In the process of rebuilding the nation and its dismembered body torn apart by the apartheid system, women are appropriated as transcendental symbols of motherhood and fertility. Their idealization as mothers of the newborn land, ready to accept and fulfill their destiny without questioning it, has proven extremely dangerous as it robs women of their true history. Unstandardized roles, their lives of suffering, abuse and exclusion are culpably ignored and at the same time their identity as self-determined subjects with agency is denied. Throughout her rich literary production, Magona has always voiced the cries of oppressed communities and individuals, devoting her to the tragic situation of black women as vulnerable victims of sexist and racist attitudes.

Beauty's Gift is a mind-blowing story by Sindiwe Magona. Beauty's Gift is a fascinating, moving story about how four women lose their best friend and how they decide to change the fate of their own lives and the lives of those around them. This journey begins with five best friends known as the FFF: Edith, Cordelia, Amanda, Doris, and Beauty. It seems like nothing can shake the deep connection and connectedness they have. Twist entered FFF's life when, Beauty becomes very sick and walks away after

six weeks battling her illness. They come to find out that Beauty is infected with HIV / AIDS. On her deathbed, Beauty asks Amanda to promise her one thing to protect herself, and the rest of the FFF won't die prematurely like she does. All because of an unfaithful husband without any fault... Ukuhle, she begs Amanda. May you grow old, may you live long and so may the other women from prematurely dying like her. She warns her to treat her intimate relationships with lovers carefully, unlike her unfaithful husband, Hamilton, who gave her HIV / AIDS. Sudden shocking death of Beauty and her words on her deathbed, Amanda and the other swear an oath that they will not have unprotected sex with their husbands and find out their own HIV status as well as that of their husbands / partners. We open after one of the friends from the friendship pact called FFF or Five Firm Friends, in which the remaining four friends fight to accept the dying wish of their beloved and loyal friend Beauty. Beauty's parting word was simply "Ukhule!" Meaning 'live long!'.This challenge warns the four friends, because Beauty died of HIV contracted from her own husband. The threat of HIV in her community is real, and some of the four friends have good reason to suspect that their husbands are already unfaithful. With this in mind, the women each consider the challenge of facing their husbands and demanding that they test themselves for HIV. Cordelia warns her FFF friends about this dangers of men and their idiosyncratic tendencies. She confronts her husband Vuyo and demands that he be tested, but instead he attacks and leaves her. Amanda's situation is also overwrought. Her decision was to get her husband to use condoms unless and until he decides to do so. This time it is not he who leaves her, but she decides after the confrontation that she has to go herself decides to break out of marital abuse. HIV test wasn't the big deal for Doris and Selby but the only requirement for their love affair. But even without the added burden of exposure, Doris still watches Selby's obsession with the subject, which leads her to believe that he is so concerned about the test results. Edith wasn't aware of the situation and wasn't as lucky. Realizing that she is trapped in an abusive marriage, she understands her husband's treacherous masculinity when Luvo (Edith's husband) rapes her. After this ruinous, eye-opening catastrophe, the four women realize that they are trapped in a male-dominated society in order to put them in danger. Everyone has the right to survive so that they can evade this unreliable masculinity and accept their free, independent life as a newly emerging modern African woman. Beauty's Gift (2008) took us into the townships and the lives of working black women plagued by AIDS from the death of their close friend. Affected by this loss and the ensuing marital infidelity, the women start a campaign to bring their bodies and lives back to the men who are carelessly endangering them with their infidelity. Magona's anger at the South African man who ignores the risk of transmission is consistently evident and her mantra for women like herself, "Don't die a stupid death," "Get tested" and maintain monogamy, is a resounding call to practice freedom of women and independence from patriarchal rule. Sindiwe Magona has taken female protagonists to evaluate their strength, sense of responsibility, love, care and respect for other women. These modern women are aware of their self-being, self-actualization and social protest in the belief in feminine unity. These FFF friends are so strong that they make their own decisions and are even more powerful than the male characters in the novel. As the womanism theory pointed out, women behave as "outregious, bold, brave or willful behavior". (Walker, 1984: xi) The female characters in this novel perform this type of behavior. Beauty's Gift is a poignant novel written in the post-colonial era. The former has warmly drawn the attention of many South Africans as it brings to light the dire challenges that threaten their lives such as marital problems,

promiscuity, dishonesty, HIV / AIDS pandemic, power and gender roles.

Sindiwe Magona does not define South African women as victims; rather represents them as strong, powerful human being who are really aware about social change and cultural preservance. Shober, Dianne states about Magona in her article "Literary bridges of Sindiwe Magona"(2014)

Magona does not define black South African women as victims; rather she represents them as the thatch that covers the roof of her society and elevates them to the role of cultural reservoirs and social bridge builders. (8)

Her novel develops the womanist awareness of her female characters through their love, care and respect for other women, their self-confidence and their sense of responsibility, their voice against marital infidelity. Women raise their hands against patriarchal rule and conjugal abuse with their reverse gender roles and pose as newly emerging modern African women. Women are powerful, competent, and formidable opponents. Sindiwe Magona depicts powerful women rather than men. These women are more competent than men portrayed in novel. In the case of Amanda and her husband Zakes, that the family interactions are played out to the full. When she gives him her ultimatum, he reacts badly. However, he softens after she seduces him with a promise to revive her intimacy once the exam is over. Ironically, Amanda is informed by a sister-in-law of Zake's two children out of wedlock when the relationship appears to be on the mend. Amanda ventilates her anger at him for exposing her to a danger of which she is "unaware" (Magona 2008, 146) and then announces her intention to file for divorce, a decision that she made of Beauty's tolerance of the community differs from many of her husband's indiscretions. Since Beauty's reaction leads to her death, Amandas is clearly the smarter one. With her decision to reject Zakes, Amanda also stands in opposition to the women in her extended family, who consider it their Christian duty to forgive their husband. For them, regardless of the circumstances, divorce is an unacceptable response to a husband's infidelity. But because this norm cannot protect them from the new dangers that infidelity brings, it rejects it. While she agrees that forgiveness is okay, she doesn't accept that it requires seeing Zakes again. In doing so, she redefines forgiveness as a commitment to independence and not as confirmation of marriage. In doing so, she creates a new practice that undermines the conventions that bind women to the men who threaten their lives. In this way, Magona nuanced her earlier promotion of traditional practices and crafts, a reaction that fuses influences from pre-colonial Africa with concepts of post-independence women's rights, thereby rejecting the dichotomy that South Africa's future must necessarily be viewed as either continuous or discontinuous with its Apartheid past. As it turns out, Amanda doesn't have to defend her position as an independent woman as Zakes is killed when he stumbles into traffic while drunk. His death at the end of the novel counterbalances Beauty's death in the first half. Similarly, the ending offers symmetry in the truths revealed in the novel, as sharing Beauty's secret finds it's parallel in the exposure of Zakes' deceitful life. Both secrets depend on the support of families and friends, and both challenge society's investment in patriarchal principles that ignore the extreme crisis of the community. Her exposure conveys a sense of transparency and a sense of relief that the problem is finally being recognized by some - and less easily denied by others.

While discussing the plight of many African women and regretting the fact that so many African men appear to be villains, Cordelia adds, "The African man's love for children is to father these children, not to raise them raises the children, he makes them disappear. "And yet the insistence of these friends to defy the trend, to

be independent and to go against tradition, tears the worms out of the wood. Infidelity becomes out; husbands - and fiancés - are not what they seem to be. We understand that in which way Cordelia replies to one of the male character from novel. She is strongest African woman who expresses her views strongly without any fear with frankly in front of African men as,

Only a fool goes to bed with the enemy-an armed enemy, at that. What do you think the black man's penis is? I'll tell you what it is .It is a deadly weapon. (105)

These African women are powerful women to take responsibility to their children but they have love for their men. They want to live life with their men but not leaving them .We known to this when Edith expresses her views as, "If we love our children, we must do all we can to remind our men their responsibilities, mustn't we? These men are our sons, our fathers, our brothers; our husbands....We can't just give up on them. And if we do, we do so at our peril of the entire black nation."(172). We come to know that how Amanda didn't want her son go to footsteps of his father, it shows that she is more responsible to raise her children. We have even seen that she doesn't want to break relation between son and father (Zingisa and Zakes).She told to her son Zingisa , "Whatever happens between your father and me, he will always be your father. Remember that! Nothing can ever change that, just as nothing can ever change the fact that I am your mother" (177)

Conclusion:

In summary it can be said that Sindiwe Magona's Beauty's Gift is on the one hand a subtle interpellation that insults the reckless tendency of men to have fatal consequences for women and, on the other hand, it portrays full of conscious African women who are independent ,powerful, and ready to take their own decision as themselves. Women depicted in novel are completing their sisterhood with supporting each other as well as proving themselves as self determined new emerging African women. Alice Walkers womanism can be fulfilled by these women. These women are not only thinking on their life but also trying to change society.

Bibliography:

Hove, M.L. 2014. Treacherous Masculinities and Assertive Femininities: An interrogation of Sindiwe Magona's Beauty's gift. North-West University.Doi:10.5901/mjss.2014.v5n8p533 Mediterranean Journal of Social Sciences MCSER Publishing, Rome-Italy Vol 5 No 8May 2014.

Koyana, Siphokazi. Sindiwe Magona: The First Decade. Scottsville: The University of KwaZulu-Natal Press, 2004.

Magona Sindiwe. Beauty's Gift. Cape Town: Kwela Books, 2008. Print.

Magona, Thembeka. Personal Interview. 28 June 2006.

Rafapa, L. 2017. Sindiwe Magona's To My Children's Children and Mother to Mother. A Customised Womanist Notion of Home within Feminist Perspectives. International Journal of Social Science and Humanity, Vol. 7, No. 5, doi: 10.18178/ijssh.2017.7.5.835

Renée Schatteman (2020): Sindiwe Magona's Beauty'sGift: Sexual Security in the Era of HIV/AIDS, Scrutiny2, DOI: 10.1080/18125441. 2020.1831583

Shober, Dianne. 2017, 'Ecofeminist invitations in the works of Sindiwe Magona', Literator 38(1), 10p. https://doi.org/10.4102/ lit.v38i1.1392

Shober, Dianne (2014) "Literary bridges of Sindiwe Magona". Arbeitspapiere des Instituts für Ethnologie und Afrikastudien der Johannes Gutenberg-Universität Mainz

Shober,D., 2019, 'An African's faith: Discourse and disclosure in selected works by Sindiwe Magona', Literator 40(1), a1553. https:/ /doi.org/ 10.4102/lit.v40i1.1553

Soldati-Kahimbaara, Kulukazi. 2012. "Immersive and Counter-Immersive Styles of Writing AIDS in Sindiwe Magona's Beauty's Gift and Kgebetli Moele's The Book of the Dead: A Didactic Approach to Writing AIDS." Kritika Kultura 18: 162–76. https://doi.org/10.13185/ kk2012.01812.

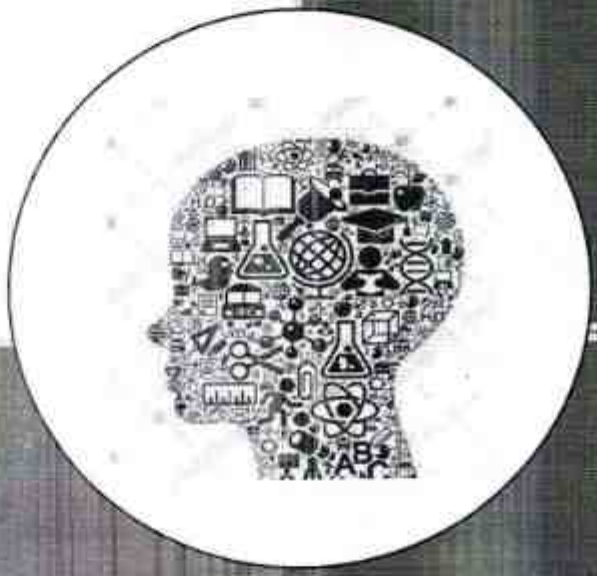
❑❑❑

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-2 Issue-16

RP Mam

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2Issue-16 May-Jun- 2022

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	"Chh. Shahu Maharaj and the people from VJNT community" **Dr. Vijay Jaysing Mane**	1-3
2	Relevance of Rajarshi Chha. Shahu Maharaja's Thoughts on Emancipation of Women **Dr. Mrs. Vaishali Abhijit Sarang**	4-5
3	छत्रपती शाहू महाराज यांची भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील भूमिका : चिकित्सक अभ्यास **प्रा. महादेव लिंबराज सोनटक्के, प्रा.किरण सर्जेराव पवार**	6-8
4	सामाजिक समतेचे पुरस्कर्ते – छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज **प्रा. डॉ. दत्तात्रय पांडुरंग खराडे**	9-11
5	राजर्षी शाहू महाराजांचे कृषी विषयक धोरण **डॉ.डी.आर.पाटील**	12-15
6	राजर्षी छ. शाहू महाराज यांचे अस्पृश्य उद्धारासाठी केलेले शैक्षणिक कार्य **डॉ. गौतम नामदेव ढाले**	16-19
7	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचा मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा अध्यादेश आणि कोल्हापूर संस्थानी राज्यातील शैक्षणिक विकास **डॉ. रामचंद्र वसंत कुंभार**	20-24
8	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे अस्पृश्योध्दाराचे कार्य **डॉ. ज्योती जर ित व्हटकर**	25-28
9	पुरोगामी धोरणाचा दीपस्तंभ - छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज **प्रा.केशव धोंडीबा टिपरसे**	29-31
10	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे आदर्श आपत्ती व्यवस्थापन **डॉ. मधुकर विठोबा जाधव**	32-35
11	राजर्षी छ. शाहू महाराजांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान **प्रा. आप्पासाहेब नामदेव केगार**	36-39
12	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य **प्रा.रमेश शंकर माने**	40-44
13	कोल्हापूर संस्थानातील शैक्षणिक क्रांती **डॉ. उत्तरा खाडीलकर**	45-46
14	राजर्षी शाहू महाराज यांचे सत्यशोधक समाजातील योगदान **डॉ. राजश्री दिलीप निकम**	47-49
15	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य **प्रा.रमेश शंकर माने**	50-52
16	दूरदृष्टीचे लोकनेते राजश्री शाहू महाराज **राजेंद्र भि ृ महानवर**	53-57
17	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान **प्रा.विनोद आखाडे**	58-60
18	"राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांच्या आपत्ती व्यवस्थापन कार्याची सद्यकालीन प्रस्तुतता" **डॉ. जनार्दन श्रीकांत जाधव**	61-65
19	राजर्षी शाहू महाराज : वसा आणि वारसा **डॉ. विद्याधार रामराव देशमुख**	66-68

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.16May-June 2022

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे शेतीविषयक धोरण

लेप्टनंट डॉ. रणजीत माने

सहाय्यक प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठ वडगाव ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर
Email- ranjitpapamane@gmail.com

प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां तु हिते हितम् ।
नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥

प्रजा सुखी तर राजा सुखी, प्रजेच्या हितामध्ये राजाचे हित आहे, राजाचे हित प्रजेला तो प्रिय वाटला पाहिजे यामध्ये आहे. हेच तत्व छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभाराचे मुख्य प्रधान सूत्र होते. हे स्वराज्य शेतकऱ्यांचे आहे, शेती करणे हे रयतेचे मुख्य बलस्थान आहे, संपूर्ण प्रजेचा उदरनिर्वाह शेतीवर अवलंबून आहे, शेती हे केवळ जीवनावश्यक साधन नसून, रयतेच्या उत्पन्नाचे स्त्रोत आहे याची महाराजांना जाणीव होती. त्यानुसार महाराजांचे शेती, माती आणि माणसांविषयीचे विचार आज्ञापत्र, बखरीमधून दिसून येते. त्याच राजघराण्याचा वारसा चालविणारे राजर्षी छत्रपती शाहू महारज यांनी हि आपल्या राज्यकारभारातून जनकल्याणारी योजना आखून कोल्हापूर संस्थानाची एक वेगळी ओळख निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे योगदान शेती, जलसिंचन, शिक्षण, आरोग्य, उद्योग या सारख्या सर्वच क्षेत्रात आहे. प्रस्तुत लघुशोधानिबंधाच्या माध्यमातून राजर्षी शाहू महाराज यांच्या शेतीविषयक धोरणाचा आढावा घेण्यात आलेला आहे. या शोधनिबंधासाठी दुय्यम संदर्भ साधनांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

१. **सन १८९६-९९ चा दुष्काळ**: हवामानाचा लहरीपणा हे भारतीय लोकांच्या आयुष्यावर परिणाम करणारा एक महत्वाचा भाग आहे. सन १८९६ चा दुष्काळ हा संपूर्ण भारतामध्ये पडलेला एक मोठा दुष्काळ होता. ज्याचा परिणाम सर्वांच्यावर झाला. देशभरात अनेक लोक मृत्युमुखी पडले होते. पण कोल्हापूर संस्थानामध्ये याचे प्रमाण अत्यंत अल्प होते, याचे कारण म्हणजे शाहू महाराजांचे प्रशासन होय. दुष्काळामध्ये रयतेला खायला अन्न व प्यायला पाणी लागते हि बाब लक्षात घेवून शाहू महाराजांनी स्वस्त धान्य शेतकऱ्यांना/ जनतेला उपलब्ध करून देण्याची व्यवस्था निर्माण केली.[1]

२. **दुष्काळ निवारण विभाग**: कोल्हापूर संस्थानातील दुष्काळ निवारणासाठी त्यांनी हुजुर कार्यालयातच 'दुष्काळ निवारण विभाग' सुरू केला आणि त्याचे अधिकारी म्हणून संस्थानाच्या दिवणांचीच नेमणूक केली. केवळ कोल्हापूरातच कचेरी काढून ते थांबले नाहीत तर त्यांनी सर्व संबंधित मामलेदार कचेऱ्यांत सुध्दा खास दुष्काळ निवारण विभाग सुरू केला. त्या विभागामार्फत लोकांना दुष्काळ निवारणासाठी लागणारी उपकरणे, हत्यारे, अवजारे आणि इतर साधने पुरवली जात. या साहित्याच्या खरेदीवर एका वर्षात त्यावेळी २६,००० रूपयांहून अधिक खर्च करण्यात आला होता. साधने किंवा उपकरणे नाहीत म्हणून लोकांना शेतीची, विहीरींची किंवा रस्त्याची कामे देतांना अडचण येवू नये, याची पूर्ण खबरदारी घेतली जात असे हे यावरून दिसून येते.[2] थोडक्यात छत्रपती शाहु महाराजांनी दुष्काळ निवारणासाठी कराव्या लागणाऱ्या सर्वच बाबींचा सखोल विचार केला होता.

३. **सार्वत्रिक पाटबंधारे धोरण**: वारंवार पडणारे दुष्काळ व जनतेचे/ शेतकऱ्यांचे होणारे हाल लक्षात घेवून त्याच्यातून कायमचा मार्ग काढण्याच्या हेतूने सार्वत्रिक पाटबंधारे धोरण तयार केले होते. संस्थानामध्ये पडलेला दुष्काळ यशस्वीपणे सुकाबला केल्याने कोल्हापूर संस्थानामध्ये फारशी जीवितहानी झाली नाही. पण वारंवार पाडणाऱ्या दुष्काळास सामोरे जाण्यासाठी आणि या प्रश्नवर मात करण्यासाठी त्यांनी सन १९०२ मध्ये सार्वत्रिक पाटबंधारे धोरण जाहीर केले. कोल्हापूर संस्थानामध्ये जलसिचनांसाठी स्वातंत्र्य पाटबंधारे खात्याची निर्मिती केली आणि त्यासाठी शंकर सीताराम गुत या अधिकाऱ्याची नेमणुकाही केली. या खात्याच्या मार्फत संस्थानातील गावांचा सर्व्हे करण्यात आला आणि नवीन विहिरी काढणे, जुन्या विहिरी दुरुस्त करणे, तलावांची

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

निर्मिती करणे अशी कामे हाती घेण्यात आली. संस्थानामध्ये सन १९०५-०६ मध्ये ११७०० विहिरी होत्या. त्यांची संख्या सन १९२०-२१ पर्यंत १२८०० पर्यंत गेली. सरकारने जुन्या विहिरी दुरुस्त करणे आणि नवीन विहिरी दुरुस्त करणे या कामी तगाई स्वरूपात कर्जपुरवठ्याची व्यवस्था करण्यात आली होती. याच बरोबर शिरोळ, रुकडी, शहापूर, वडगाव या ठिकाणी नवीन तलावांची निर्मिती केली. तर भेडसगाव, कटकोळ, अतिग्रे या ठिकाणच्या तलावांची दुरुस्ती केली.[३] याचा परिणाम संस्थानातील गावे पाण्यासाठी समृद्ध होण्यास सुरवात झालीच, पण महाराजांनी हि कामे दुष्काळाच्या काळात काढल्याने जनतेला दुष्काळी काळात काम उपलब्ध होवू शकले. शिवाय शेतकऱ्यांच्या जनावरांचा हि प्राण वाचण्यास मदत झाली.

४. **राधानगरी धरण:** शाहू महाराजांच्या काळात तर कोल्हापूर संस्थानचा शेती हाच मुख्य व्यवसाय होता. पुरेशा सिंचन सुविधांचा अभाव, अज्ञान यामुळे शेतकऱ्यांची अवस्था कमालीची दयनीय झाली होती. शाहू महाराजांनी १९०२ च्या दरम्यान युरोपचा दौरा केला. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा युरोपात होत असलेल्या काटेकोर वापराने महाराज प्रभावित झाले. कोल्हापूर जिल्ह्यातून पंचगंगा, वारणा, भोगावती यांसारख्या मोठ्या नद्या आहेत यांचे पाणी समुद्रास जाऊन मिळते त्या पाण्याचा उपयोग संस्थानास झाला पाहिजे. ते पाणी शेतीकडे वळविले पाहिजे, यासाठी त्यांनी एक योजना आखली. कोल्हापूर संस्थानात वाहणाऱ्या एखाद्या नदीवर मोठे धरण बांधावे, असे त्यांनी ठरविले. त्यानुसार आधीच त्यांनी संस्थानाचे पाटबंधाऱ्यांच्या दृष्टीने सर्वेक्षण केले होते. धरण बांधण्यासाठी राधानगरी तालुक्यात भोगावती नदीवर फेजिवाडी व दुधगंगा नदीवर फराळे येथे धरण बांधण्यासाठी जागा निश्चित केली. तत्कालीन कोल्हापूरचे दिवाण सबनीस यांचे मित्र अभियंता सर विश्वेश्वराय यांचा सल्ला घेऊन धरण बांधून कालव्याच्या सहाय्याने शेतीस पाणी उपलब्ध करून देण्याची योजना आखली.[४] त्या योजनेची फलश्रुती म्हणजे उभे असलेले राधानगरी होय. हे धरण दरवर्षी पूर्ण क्षमतेने भरते आणि लोकांचे जीवन समृद्ध करते. हे धरण त्यांच्या कल्पकतेचे, द्रष्टेपणाचे स्मारक आहे. त्यांनी स्वतंत्र जलनीती आखली आणि त्याची अंमलबजावणी केली. सन १९०९ साली राधानगरी धरणाच्या बांधकामास सुरवात झाली. पण त्याच पूर्णत्व शाहू महाराजांच्या मृत्युनंतर राजाराम महाराजांच्या काळात झाले. या धरणामुळे २२००० एकर जमिन पाण्याखाली आली. राधानगरी धरण म्हणजे कोल्हापूरच्या हिरव्यागार शेतीचे गमक आहे. हे धरण राजर्षी शाहू महाराजांनी बांधले नसते तर पाऊस जसा पडतो, तसेच त्याचे पाणीही वाहून गेले असते आणि जिल्ह्याला दुष्काळ समोरे जावे लागले असते. पण शाहू महाराजांच्या दूरदृष्टीतून असंख्य अडचणींना तोंड देत १९५७ च्या आसपास धरणाची उभारणी पूर्ण झाली आणि पिण्याच्या, पिकासाठीच्या पाण्याची त्या वेळच्या परिस्थितीत चिंता मिटली. या धरणाचे बांधकाम संथ गतिने झाले. तरीही धरणाच्या पायात शिसे ओतून पाया भक्कम करण्यात आला आहे. धरणाचे काम दर्जेदार व्हावे म्हणून खूप कसोट्या लावण्यात आल्या. श्री शाहू महाराजांनंतर छत्रपती राजाराम महाराजांनी धरणाचे काम पूर्णत्वास नेले.

५. **आधुनिक शेतीचा प्रयोग:** शाहू महाराजांच्या काळात ८० टक्के पेक्षा जास्त जनता ही भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेल्या कृषी व्यवसायावर अवलंबून होती. आपल्या संस्थानातील शेतीमध्ये शाहूमहाराजांनी वेगवेगळे प्रयोग केले. दक्षिण भारतात कॉफीचे उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात होते असे जेव्हा कळले तेव्हा त्यांनी कॉफीचे उत्पादन आपल्या संस्थान घेण्याचा विचार केला. दक्षिण भारतातील भौगोलिक परिस्थिती हवामानाची पाहणी करून तज्ञांकडून सल्ला घेवून वर्षभर कोल्हापूर संस्थानात पाऊस पडत नव्हता, तरीही डोंगराळ भागातील जमीन पडीक राहू नये म्हणून पहिल्याच वर्षी कॉफीची लागवड केली. दोन वर्षात हा प्रयोग भुदरगड पेठ्यातही केला. १५ एकर मध्ये कॉफीची लागवड केली होती.[५] शेतकऱ्यांची सर्वांगीण प्रगती व्हायची असेल तर शेतकऱ्यांनी नगदी पिकांकडे वळले पाहिजे असे शाहू महाराज यांचे विचार होते. त्यामुळे त्यांनी पन्हाळा येथे कॉफी, रबर, यांचे खास मळे तयार केले. सोबतच वेळगावी बटाटे, कापूस ताग, रेशीम यासारखी पिके घेण्यास शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन दिले. शाहू महाराजांनी केलेला चहा उत्पादनाचा प्रयोग काहीसा यशस्वी झाला होता. पन्हाळा चहा नंबर ४ या नावाने हा चहा प्रसिद्ध होता. पण शाहू महाराजांच्या मृत्यूबरोबर हा चहाचा लागवडीचा प्रयोग बंद पडला. शाहू महाराजांनी संस्थानातील पश्चिम भागात भरपूर पाऊस पडत असलेल्या सह्याद्रीच्या भागात अशा नवनवीन पिकांची लागवड केली. संशोधित वाणांची लागवड शेतकऱ्यांनी करावी या दृष्टीने अनेक रोपवाटिका सरकारतर्फे तयार केल्या होत्या.[६] शाहू महाराजांनी शेतकऱ्यांच्या व शेतमजुरांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होण्यासाठी आधुनिक शेती कशी किफायतशीर आहे हे दाखवून दिले होते.

६. **किंग एडवर्ड ॲग्रिकल्चरल इन्स्टिट्यूटची स्थापना :** शाहू महाराजांनी राज्यकारभार स्वीकारल्या नंतर सर्वप्रथम त्यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रत्यक्ष भेट घेऊन त्यांच्याशी चर्चा करून त्यांचे म्हणणे ऐकून घेतले. त्यांच्या समस्या अडीअडचणी समजावून घेतल्या, शेतकऱ्यांचे दुःख दारिद्र्य जवळून पाहिले, शेतीच्या दुरावस्था यामुळे शेतकऱ्यांचे दारिद्र वाढते, तसेच शेतीची उत्पादकता कमी असल्यामुळे उत्पन्न कमी होते. हे त्यांनी माहित असल्याने शेतकऱ्यांना या परिस्थितीतून बाहेर काढण्यासाठी आधुनिक पद्धतीने शेती करण्याची गरज आहे हे ओळखून मोठ्या प्रमाणात सुधारणा करण्यासाठी विदेशातील शेती उत्पादनाचे तंत्र शेतकऱ्यांनी आत्मसात करावे यासाठी अनेक प्रयोग केले. यापैकीच एक प्रयोग म्हणजे १९१२ मध्ये कोल्हापूर येथे किंग एडवर्ड ॲग्रिकल्चरल इन्स्टिट्यूटची स्थापना. या इन्स्टिट्यूटला महाराजांनी पाच हजाराची मदत म्हणून दिले तसेच एक हजार वर्षे ग्रंड संस्था सुरु केली होती. या संस्थेच्या माध्यमातून बी-बियाणे, रासायनिक खते, सुधारित तंत्र याबद्दलची माहिती देण्यासाठी खास तज्ञ कृषी अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली. अद्ययावत शेती अवजारांचे प्रदर्शन भरवून अन्नधान्य, पशू प्रदर्शनात शेतकऱ्यांना या बाबतीत अध्यावत माहिती देऊन खऱ्या अर्थाने प्रगतशील बनवले.[७] एवढेच नव्हे तर शेती उपकरणांच्या अध्यावत संग्रहालय देखील निर्माण केले होते.

एका भाषणात शाहू महाराज म्हणतात की शेती काम हे इतके पवित्र आहे की वैदिक काळात इथल्या चक्रवर्ती सम्राट व त्यांचे मंत्री सुद्धा नांगर चालत असत. त्यामुळे दाणे टाकलेल्या एक दाण्यातून हजारो दाने तयार होऊन अनेक लोक आपला उदरनिर्वाह करतात अशा कृषी कामाला मी वाईट किंवा कमी मानत नाही. अशा दृष्टीनें शाहू महाराजांचा कोल्हापूर संस्थानातील शेती आणि शेतकऱ्यांचे कायापालट करून टाकला.[८] **कृषी प्रदर्शन:** संस्थानातील यात्रा व महोत्सव अशा निमित्ताने लोक एकत्र येत असतात तर त्याचा उपयोग करून लोकशिक्षण व्हावे या उद्देशाने शाहू महाराजांनी महालक्ष्मी रथोत्सव व ज्योतिबा यात्रा या कालावधीमध्ये कृषी प्रदर्शन भरविण्याचा निर्णय घेतला होता. याची जबाबदारी शाहू महाराजांचे बंधू बापूसाहेब महाराज व राजाराम कॉलेजचे प्राचार्य डार्बी यांच्यावर सोपवली होती.[९] १९१४ मध्ये भरलेल्या पहिल्या शेतीविषयक प्रदर्शनाच्या उद्घाटन प्रसंगी बोलताना शाहू महाराज म्हणतात की माझ्या संस्थानात अशा प्रकारचे शेतीचे प्रदर्शन पहिल्यांदाच भरविले आहे. त्यामुळे शेतकरी वर्गावर त्यांचे चांगले परिणाम लवकरच दिसून येतील प्रदर्शनाचे तीन भाग करण्यात आले होते. पहिला विभाग जनावरांचा होता तर दुसरा विभाग शेतीसाठी होता आणि तिसरा विभाग कला आणि उद्योगासाठी होता. यासाठी बक्षीसही ठेवले होते. या प्रदर्शनात सुधारित पद्धतीने शेती कशी करावी, तसेच शेतीचे नवनवे प्रयोग कसे केले जातील या विषयावर मार्गदर्शन आणि सखोल अशी व्याख्यान आयोजित करण्यात आले होती. या प्रदर्शनाला पुण्याच्या शेतकी कॉलेजचे त्यावेळची प्राचार्य डॉक्टर हेरॉल्ड मॅन यांनी सदिच्छा भेट दिली.[१०] प्रदर्शनामध्ये मोठ्या संख्येने शेतकरी वर्ग यावा यासाठी कुस्त्यांची दंगल, मर्दानी खेळाचे सामने यासारखे करमणुकीच्या कार्यक्रमाचे आयोजन केले होते.

७. **शेतकऱ्यांना सरकारकडून कर्जपुरवठा:** शेतकऱ्यांना अपुऱ्या उत्पादनामुळे दारिद्रयात जीवन काढावे लागते. बरेच शेतकरी शेतीसाठी सावकाराकडून कर्ज घेतात. शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेवून सावकार शेतकऱ्यांना लुबाडतात यावर उपाय करण्यासाठी सन १८९५ मध्ये कर्जबाजारी शेतकऱ्यांना दरबारामार्फत कर्जपुरवठा करण्यास सुरवात केली. व्हिक्टोरिया राणीच्या स्मरणार्थ एक निधी गोळा करून सावकारांनी शेतकऱ्यांच्या जप्त केलेल्या जमिनी सोडविण्यासाठी भरघोस अशी मदत केली. एक १८९९ मध्ये वटहुकूम काढून सावकारांवर अनेक निर्बंध आणले. या हुकुमानुसार उभी पिके जप्त करण्यावर बंदी आणली.

८. **बाजारपेठेची निर्मिती:** शेतीमध्ये आधुनिकीकरण करत असताना शेतीमधून उत्पादित मालाला बाजारपेठ हि आवश्यक आहे हे शाहू महाराज यांनी जाणले होते. त्यामुळे शेतीमधून उत्पादित मालाला बाजारपेठ मिळावी म्हणून कोल्हापूरात बाजारपेठा सुरु केल्या. कोल्हापूरमध्ये वसविण्यात आलेली बाजारपेठ आज शाहूपुरी या नावाने प्रसिद्ध आहे. १९१७ मध्ये शिरोळ रेल्वे स्टेशन जवळ एक पेठ वसविली त्याचे नामकरण जयसिंगपूर असे केले.[११] या बाजारपेठांच्या विकासासाठी व्यापाऱ्यांना सवलती देवू केल्या. बाजारपेठेच्या विकासासाठी दळणवळण सुविधा महत्वाची असते हे ओळखून रेल्वे सारखे आधुनिक दळणवळणाचे साधन कोल्हापूर संस्थानाचे खर्चाने सुरु केले. त्यामुळे कोल्हापुरातील शेती उत्पदान भारतातील इतर बाजारपेठेपर्यंत पोहचण्यास मदत झाली

छत्रपती शाहू महाराज यांच्या कार्याची ओळख आज महाराष्ट्राला पर्यायाने संपूर्ण भारत देशाला आहे. छत्रपती शाहू महाराज यांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कार्याचे अनुकरण करून छत्रपती पदास साजेसे कार्य केले आहे. त्यांनी स्वतंत्र्य जलनीती आखली आणि नुसती आखालीच नाही तर त्याची कार्यक्षमपणे आणि प्रभावी अंमलबजावणी केली. त्याचा परिणाम कोल्हापूर जिल्हा सुजलाम सुफलाम बनला. पारंपारिक पिक पद्धतीला फाटा

लेप्टनंट डॉ. रणजीत माने

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

देवून चहा, कॉफी यासारख्या व्यापारी/ नगदी पिकांच्या लागवडीस संस्थानात सुरवात केली. फक्त इतकेच नव्हे तर शेतीतील उत्पादित मालाला योग्य बाजारपेठ हवी याची जाणीव असल्यामुळे व्यापारी पेठांच्या निर्मितीस सुरवात केली. याचा परिणाम आज आपल्याला जाणवत आहे, शाहूपुरी आणि जयसिंगपूर या व्यापारी पेठांच्या माध्यमातून. बाजारपेठा इतर पेठांशी जोडायला हव्यात. ज्यामुळे आपल्या पेठेतील माला देशाच्या कानाकोपऱ्यात पोहचू शकेल आणि त्याचा फायदा शेतकऱ्यांनाच होईल. यासाठी प्रभावी दळणवळण आवश्यक असते हे ओळखून संस्थानाच्या खर्चाने रेल्वे कोल्हापूरपर्यंत आणणारे शाहू महाराजाच आहेत. आज कोल्हापूरची कला, क्रीडा, कृषी, जल, अशा सर्वच क्षेत्रात जी प्रगत वाटचाल सुरु आहे त्यामागे राजर्षी शाहू महाराजांचा द्रष्टेपणा, कल्पकता हि करणे आहेत. त्यांच्या या कार्यामुळेच कोल्हापूरचा शेतकरी आज साधन बनला आहे. तो दुष्काळस तोंड देण्यास सक्षम बनला आहे. जलसाक्षरता व जलसंधारण क्षेत्रात आजही मार्गदर्शक ठरावे, असे मौलिक कार्य राजर्षी शाहू महाराज यांनी केले. संस्थानाचा आकार, आर्थिक कुवत आणि तंत्रज्ञानाची मर्यादित उपलब्धता हे लक्षात घेता शाहू महाराज यांनी आखलेली व कार्यान्वित केलेली राधानगरी धरणाची योजना त्यांच्या महत्त्वाकांक्षी आणि दूरदृष्टीच्या धोरणाचे प्रतीक आजही मानली जाते असे एक ना अनेक प्रयोग व धोरण त्यांनी यांनी राववली. शेतीचा विकास म्हणजेच देशाचा विकास हे सूत्र लक्षात घेऊन संस्थान काळात नवनवीन प्रयोग केले.

संदर्भ साधने:

1. https://www.esakal.com/sampadakiya/dr-ramesh-jadhav-writes-article-about-rajarshi-
2. shahu-maharaj-312664)
3. कुलकर्णी ब.शी. कुलकर्णी मीना, श्री शाहू छत्रपतींचे अर्थकारण गौरी-नंदन प्रकाशन, कोल्हापूर, १९७५ पृष्ठ क्र. १४८
4. पाटील टी. एस., राजर्षी शाहू छत्रपती, (चरित्र ग्रंथमाला) श्रमिक प्रतिष्ठान,कोल्हापूर २०१२ पृष्ठ क्र.१००४. किस्सा
5. Latth A B., Memoirs of His Highness Shri Shahu Chhatrapati Maharaja of
6. Kolhapur, Vol.I, Times Press, Bombay, 1924 p. 103)
7. पाटील टी. एस., राजर्षी शाहू छत्रपती, (चरित्र ग्रंथमाला) श्रमिक प्रतिष्ठान,कोल्हापूर २०१२,पृष्ठ क्र. १०२
8. पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, संपादक महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधनी, कोल्हापूर २००७,पृष्ठ क्र. २०३
9. राजश्री शाहू स्मारक ग्रंथ
10. करवीर गॅझेट भाग., ता. १३ सप्टेंबर १९१३
11. राजश्री शाहू स्मारक ग्रंथ
12. शामराव पाटील, (संकलक) भास्कर दाटावकर (सं), शाहू छत्रपतींचे निवडक आदेश भाग १, मुंबई,
13. १९८८; भाग २(सं) अ.प्र. जामखेडकर, मुंबई १९८९, पृष्ठ क्र.143

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

लेप्टनंट डॉ. रणजीत माने

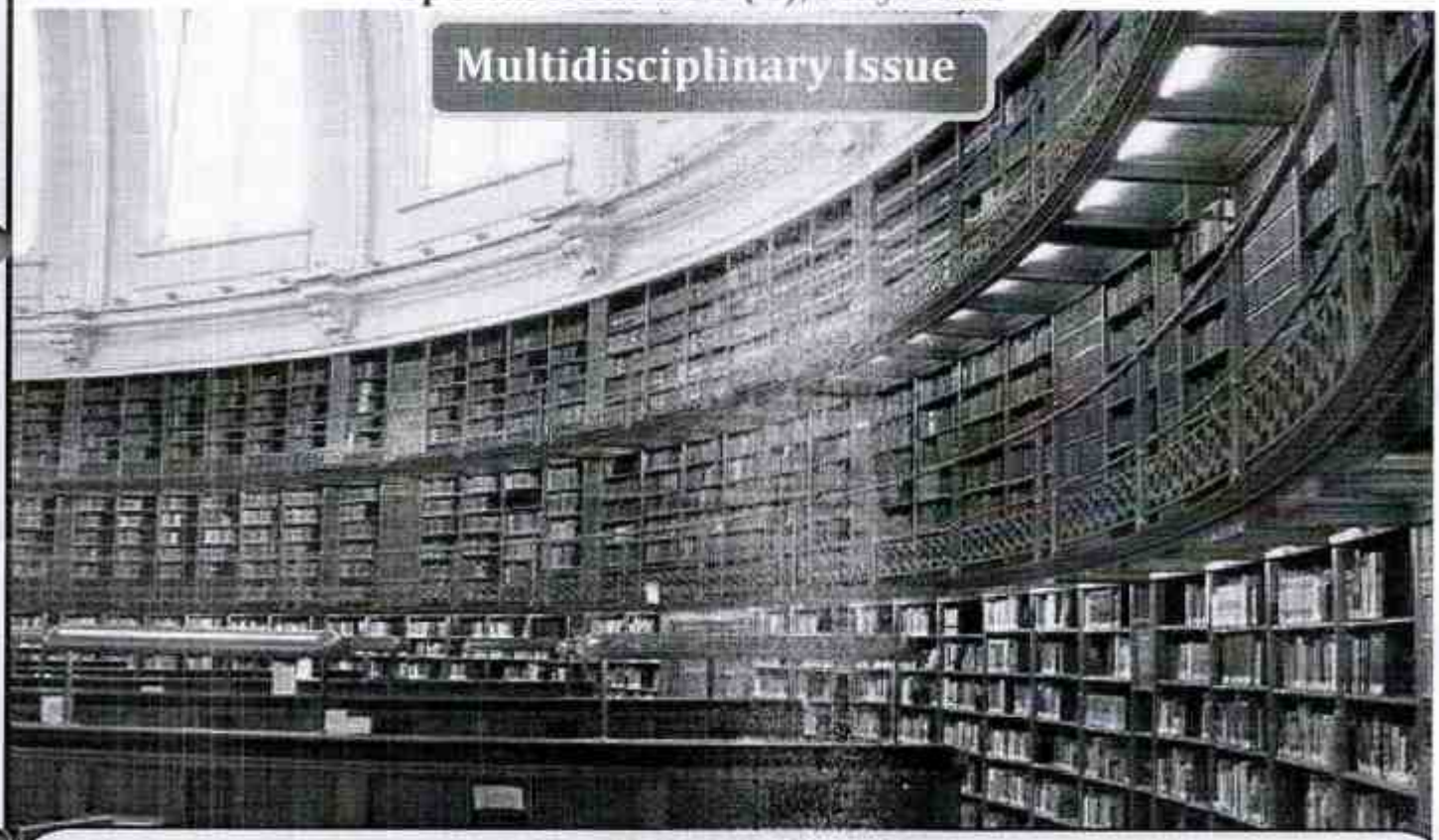
Impact Factor – 6.625 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL
Special Issue 266 (C), May 2021

Guest Editor -
Dr. C. S. Kakade
Principal,
Anandibai Raorane Arts, Commerce
& Science College, Vaibhavwadi,
Dist. Sindhudurg [M.S.] India

Executive Editor :
Asst. Prof. Kishor Waghmare
Librarian
Anandibai Raorane Arts, Commerce
& Science College, Vaibhavwadi,
Dist. Sindhudurg [M.S.] India

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	Customer Satisfaction Towards Service Quality of Nationalized Banks in Nagappattinam District	Dr. C. Babu Sundararaman	05
02	Application of Electronic Security Systems in Libraries	Dr. Prashant Pagade	10
03	Management of E-Resources	Mr. Amit Gurav	14
04	E-Banking Service Quality : A Study on Public Sector Banks in Virudhunagar District	Dr. P. Rajmohan & Dr. A. A. Magesan	19
05	Future Education : A Critical Review of Literature	Dr. Manikamma Sultanpur	23
06	Electronic Banking : A Cashless Economy	Anurag Sharma	35
07	Ethical Philosophy of Indian Business in Covid Pandemic	Dr. A. A. Magesan	44
08	Internet Literacy: A case study of Arts Students of Shri Siddhivinayak Mahila Mahavidyalaya, Pune	Farida Sayyed	50
09	Feminism in Indian Context	Mrs. Vandana Kakade	55
10	Use of Electronic Resources In Management Colleges	Aarti Tolani	59
11	Impact of Covid-19 on Psychological Health and Social Well-Being of Mankind	Ananya Modak	67
12	Library Automation in Universities of Tamilnadu, India	Dr. R. Jayapriya & Arun Sathyamurthy	74
13	Gender Inequality During The Covid 19 Crises: A Critical Review of The Literature	Dr. Manikamma Sultanpur	79
14	Gender Sensitization through the Constitution of India . A Need of Awaking in the Present Era	Dr. Kapana Jawale	92
15	Need of Generic Skills and the Sources of Acquiring It by the Hospitality Studies Students and Faculty Members	Chanda Supekar	97
16	Effectiveness of Google Classroom in Online Teaching-Teacher's Perspective	Smt. Pratiksha Pingle & Smt. Rupali Wagh	101
17	A Study on Customer Awareness towards Green Marketing with Special Reference to Madurai City	Dr. P. Murugan	107
18	A Study on Current Scenario on Human Rights of Women	Vaishali Koshti	113
19	Impact of ICT in Library and Information Services	Ayub Ali	119
20	Online Education System in Pandemic in India	Mr. Ramdas Verma	125
21	Impact of COVID-19 Pandemic on Functioning of Libraries and Their Users : A Survey of Selected Libraries	Kanchan Kumari & Dr.Swadesh Sharma	128
22	Impact of Covid-19 on Indian Society	Dr. Shivaleela Basavaraj	137
23	Impact of Covid-19 Pandemic and Lockdown on Different Sectors of Indian Economy	Dr. Kritika	141
24	Impact of Lockdown Period on Social Life	Alpa Vyas & Mr. Sunil Kulkarni	148
25	Impact of Paid-up Capital on Disclosure of Accounting Policies with Special Reference to Companies Registered in Sindhudurg District	Mr. Shripad Padgaonkar & Dr. Tukaram Gunjal	153
26	Impact of The Pademic Covid-19 First Wave and Second Wave in India-: Evolution of E- Payment	Anshu Kesharwani	157
27	Use of ICT in Higher Education System in India with Special Reference Library Science	Mr. Ramdas Verma	168
28	Benefications of Agricultural Developemnt on Indian Economy	Dr. G. Indrajith & Dr. D. Ramesh	

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Special Issue - 264(C) : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
May- 2021

Management of E-Resources

Mr. Amit Arvind Gurav
Librarian
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya's
Adv. Daulatrao Gulaji Jadhav Library
At. Peth Vadgaon, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur

Abstract :

The advent of Internet has dramatically changed the way people and institutions function. It has led to tremendous change in the way libraries function and offer services to their users. At present, the libraries actively procure, organize, display and issue e-forms of books, journals, newspapers, theses and dissertations. This is also due to change in information seeking behavior of users. The new generation of users prefer online resources as they want all information at the click of mouse. The e- resources have certain inherent characteristic features which offer convenience to the users. This lesson discusses the concept and importance of e-resources. E resources are also known as online information resources covering bibliographic databases, electronic reference books, search engines for full text books, and digital collections of data. They include both "born digital" material which has been produced directly online. For example e-journals, databases, and print resources which have been scanned and digitized. The e-resources, e-journals, online databases are not "owned" by the libraries as they own the print material. Ownership of electronic resources lies with the providers of these resources. Access to the e-resources may be free via Internet or may be available against a fee or subscription.

Keywords : *E resources, e books, consortia, internet, research, pdf, online, app, organization, UGC, INDEST, AICTE, J STOR*

Introduction :

During the last couple of years, the world has seen a drastic shift in the way researchers search and collect the information required by them. In view of the growing users' preference, migration from print to electronic resources has become a priority for librarians and information professionals. In the current scenario, number of E-Journals, eBooks, bibliographic/citation databases and full-text aggregated E-Resources are subscribed by most of the libraries which are growing rapidly. Most of these contents are licensed or lease by the libraries. Libraries are facing lot of challenges to manage E-Resources subscribe by them. Librarians are finding ways to manage and build the E-Resource Collection more efficiently. Due to the increasing prices of E-Resources, publishers and vendor dominated market, change in demand of the users, availability of various access/pricing models and monopoly of the publishers, it is not possible to fulfil all the demands of the users.

E-Resources :

E-resource is defined as a resource which requires computer access or any electronic device that delivers a collection of data. Currently, libraries are shifting towards new media, namely E-resources for their collection development so that the demands of users are better fulfilled. E-Resources mainly refers to e-journals, e-books, or all types databases, e-theses, audio-visual content etc.

The explosion of information and inadequate library urged the libraries to adopt new philosophies and technologies for collection development and reduce the costs information. The electronic environment, as manifested by the World Wide Web, provides an opportunity to improve the measurement of the use of these resources. In the electronic arena we can more accurately determine which information is being accessed and used.

N-List :

Website : https://nlist.inflibnet.ac.in/

The Project entitled "National Library and Information Services Infrastructure for Scholarly Content (N-LIST)", was jointly executed by the e-ShodhSindhu Consortium, INFLIBNET Centre and the INDEST-AICTE Consortium, IIT Delhi provides for i) cross-subscription to e-resources subscribed by the two Consortia, i.e. subscription to INDEST-AICTE resources for universities and e-ShodhSindhu resources for technical institutions; and ii) access to selected e-resources to colleges. The N-LIST project provides access to e-resources to students, researchers and faculty from colleges and other beneficiary institutions through server(s) installed at the INFLIBNET Centre. The authorized users from colleges can now access e-resources and download articles required by them directly from the publisher's website once they are duly authenticated as authorized users through servers deployed at the INFLIBNET Centre.

Archive :

Website : https://archive.org/

The Internet Archive, a 501(c)(3) non-profit, is building a digital library of Internet sites and other cultural artifacts in digital form. Like a paper library, they provide free access to researchers, historians, scholars, the print disabled, and the general public. Their mission is to provide Universal Access to All Knowledge.

They began in 1996 by archiving the Internet itself, a medium that was just beginning to grow in use. Like newspapers, the content published on the web was ephemeral - but unlike newspapers, no one was saving it. Today they have 20+ years of web history accessible through the Wayback Machine and they work with 625+ library and other partners through their Archive-It program to identify important web pages.

Anyone with a free account can upload media to the Internet Archive. They work with thousands of partners globally to save copies of their work into special collections.

Goodreads :

Link:https://play.google.com/store/apps/details?id=com.goodreads&e=-EnableAppDetailsPageRedesign

Goodreads is a free service. The world's largest site for readers and book recommendations. More than 75 million members have added more than 2.2 billion books to their shelves.

Academia :

Website : https://www.academia.edu/

Academia.edu is a platform for academics to share research papers. The company's mission is to accelerate the world's research.

Academics use Academia.edu to share their research, monitor deep analytics around the impact of their research, and track the research of academics they follow. Over 108 million academics have signed up to Academia.edu, adding 24 million papers. Academia.edu attracts over 78 million unique visitors a month.

Freefullpdf :

Website : http://www.freefullpdf.com/#gsc.tab=0

The aim of FreeFullPDF.com is to increase the visibility and ease of use of open access scientific journals, theses, posters and patents. All scientific subjects are covered and all content are freely available in PDF format. FreeFullPDF.com was developed by KnowMade. KnowMade is a Technology Intelligence company specialized in the research and analysis of scientific and technical information. They provide customized watching services and on demand studies with high added value to businesses and research laboratories.

Google Play Books :

Link:https://play.google.com/store/apps/details?id=com.google.android.apps.books&e=-EnableAppDetailsPageRedesign

Google Play Books is the one app that you need for enjoying audio books and ebooks purchased from Google Play.

Choose from millions of best selling ebooks, comics, textbooks and audio books. Download your book to read or listen. When you've finished, find your next favourite from recommendations personalized just for you. Audiobooks and ebooks as you go – with no subscriptiorequired

Google Books :

Website : https://books.google.co.in/bkshp?hl=en&tab=rp

Google Books (previously known as Google Book Search and Google Print and by its codename Project Ocean) is a service from Google Inc. that searches the full text of books and magazines that Google has scanned, converted to text using Optical Character Recognition (OCR) and stored in its digital database. Books are provided either by publishers and authors through the Google Books Partner Program or by Google's library partners through the Library Project. Additionally Google has partnered with a number of magazine publishers to digitize their archives.

Jstor :

Website : https://www.jstor.org/

JSTOR provides access to more than 12 million academic journal articles, books, and primary sources in 75 disciplines.

It helps to explore a wide range of scholarly content through a powerful research and teaching platform. JSTOR collaborate with the academic community to help libraries connect students and faculty to vital content while lowering costs and increasing shelf space, provide independent researchers with free and low-cost access to scholarship and help publishers reach new audiences and preserve their content for future generations.

JSTOR is part of ITHAKA, a not-for-profit organization that also includes Artstor, Ithaka S+R, and Portico.

E-Shodhsindhu :

Website : http://nlist.inflibnet.ac.in/members.php

Based on the recommendation of an Expert Committee, the MHRD has formed e-ShodhSindhu merging three consortia initiatives, namely UGC-INFONET Digital Library Consortium, NLIST and INDEST-AICTE Consortium.The e-ShodhSindhu will continue to provide current as well as archival access to more than 15,000 core and peer-reviewed journals and a number of bibliographic, citation and factual databases in different disciplines from a large number of publishers and aggregators to its member institutions including centrally-funded technical institutions, universities and colleges that are covered under 12(B) and 2(f) Sections of the UGC Act.

Shodhganga :

Website : http://shodhganga.inflibnet.ac.in

Shodhganga is an Open Access Repository of full-text theses submitted to universities in India. Membership is not required to browse, view, search and download theses available in Shodhganga. However, INFLIBNET signs MoUs with universities so as to facilitate submission of electronic version of theses into Shodhganga and synopses/approved research proposals into Shodhgangotri. The eligible universities that signs MoUs with INFLIBNET Centre on Shodhganga are provided access to anti-plagiarism software. Colleges are not eligible for this benefit.

"Shodhganga" is the name coined to denote digital repository of Indian Electronic Theses and Dissertations set-up by the INFLIBNET Centre. The word "Shodh" originates from Sanskrit and stands for research and discovery. The "Ganga" is the holiest, largest and longest of all rivers in Indian subcontinent. The Ganga is the symbol of India's age-long culture and civilization, everchanging, ever-flowing, ever-loved and revered by its people and has held India's heart captive and drawn uncounted millions to her banks since the dawn of history. Shodhganga stands for the reservoir of Indian intellectual output stored in a repository hosted and maintained by the INFLIBNET Centre.

Conclusion :

With decreasing library budget, the judicial use of money to satisfy the need of maximum users is the need for the time. With availability of ICT and internet technology, library consortia are one of the ways to tackle this problem. It benefits the libraries to procure more electronic resources in the library with limited budget and increasing demands of the library users. Collective and logical negotiation with the publishers to get the maximum resources at the minimum price is a way by which librarians can optimise the use of resources. There are various issues involved with consortia, but these issues can be tackled by adopting right approach and following the right procedures with the coordinated approach of the members of the consortia. In a developing country like India, a major portion of education and research are funded by the Government, national consortium is the practical solution, making one payment and adjustments while allocating their individual budgets may be the worthwhile solution. It may be a cost-effective mechanism, if worked out.

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

Acknowledgment :

The author is thankful to various contributors, whose research work; articles are freely used and cited. Since this paper is based on various sources/languages, any error in scientific names or spelling is regretted. Suggestions for corrections are welcome.

References :

1) A.S. Chandel and Mukesh Saikia,"Challenges and opportunities of e-resources", Annals of Library and Information Studies 59(2012):148-154.
2) Albitz, Becky (2014). Successfully negotiating an agreement, in Licensing and Managing Electronic Resources. Oxford, England: Chandos Pub., pp. 83-119
3) Brown, Abbie (2014). Negotiation of e-resources licensing and pricing terms, in ALCTS Webinar Association for Library Collection and Technial Services ALA http://www.ala.org/alcts/confevents/upcoming/webinar/050714
4) Carrell, M. R., & Heavrin, C. (2008). Negotiating essentials: theory, skills, and practices. Upper Saddle River, NJ: Pearson/Prentice Hall.
5) CDL Model License Agreement (2011). Standard license agreement: publisher and the regents of the University of California. California Digital Library available at www.cdlib.org/gateways/vendors/docs/Model_License_LATEST_Revised_10-09.docx
6) Fisher, R., Ertel, D., & Fisher, R. (1995). Getting ready to negotiate: the Getting to yes workbook. New York: Penguin Books.
7) Jagdish Arora and Kruti Trivedi,"INDEST-AICTE Consortium: present services and future endeavours", DESIDOC Journal of Library and Information Technology 30, no. 2(2010):79-91.
8) Kruti Trivedi et.al., Economics of UGC-INFONET digital library consortium. In Library and Information Science in Digital Age: Essays in honour of Prof M.P. Satija, Vol.1 (2009), 356-69.
9) S.J.D. Varaprasad and S. Madhusudhan ," E-journal Consortium: Is it a Success Story Always?" (2014). Accessed May 20, 2021, www.publications.drdo.gov.in/ojs/index.php/djlit/article/download/10/545.
10) Dr. Neeraj Chaurasia,"E-Resources and Consortia Management" (2021). Accessed May 20, 2021, https://onlinecourses.swayam2.ac.in/arp20_ap28/unit?unit=20&lesson=24

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर
विद्वत्प्रमाणित, यु.जी.सी. मान्यताप्राप्त त्रैमासिक
(Peer Reviewed Referred Research Journal)
ISSN No. 2319-6025

शिविम संशोधन पत्रिका

वर्ष-दहावे : अंक अठ्ठाविसावा । ऑक्टोबर ते डिसेंबर २०२१

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

अंतरंग

संपादकीय ३
भालचंद्र नेमाडे यांच्या कादंबऱ्यांतील
मुस्लीम समाजजीवन /डॉ. राजेखान शानेदिवाण ५
लिखित भाषेचा कट्टा / डॉ. अनंता मच्छिंद्र कस्तुरे २४
प्रधानांच्या लेखणीतून आविष्कृत व्यक्तिवेध / नीला जोशी ३०
संत तुकारामांची सामाजिक समता / डॉ. प्राजक्ता प्रल्हादराव निकम ३६
मराठी दलित कविता: बदलते संदर्भ / डॉ.सर्जेराव पद्माकर ४२
लोकप्रिय साहित्यातील रंजनपरता / स्वाती प्रभाकर मगदूम ५५
पारंपरिक लावणीचे स्वरूप जपणारी
उत्पातांची लावणी / डॉ. दत्तात्रय महादेव डांगे ६०
साहित्यकृतींचे माध्यमांतर / डॉ.तातोबा बदामे ६८

मराठी दलित कविता: बदलते संदर्भ

डॉ. सर्जेराव पद्माकर
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
पेठ वडगाव, जि. कोल्हापूर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या संपूर्ण हयातीमध्ये महाराष्ट्रात जे सर्वंकष बंड आणि वैचारिक आंदोलन दलित समाजात उभे केले, त्यातूनच दलित साहित्याचा जन्म झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९३५ मध्ये दिलेली धर्मांतराची हाक आणि १९५६ साली त्यांनी बौद्ध धम्मात केलेला प्रवेश यातून दलित वर्गाच्या जाणिवा आपोआपच बदलत गेल्या. या कालखंडात सुशिक्षित तरुणांची नवी पिढी उदयाला आली. तिचा पांढरपेशा वर्गाशी जाणिवेच्या पातळीवर अटळ संघर्ष सुरू झाला. समाजाची जडणघडण, जातिव्यवस्था, त्यातील अस्पृश्यतेची भीषणता, तिचे दारुण स्वरूप, उदयाला येणारा नवा सत्ताधीश वर्ग व त्याच्याकडून खेड्यापाड्यांत दलितांवर होणारे अत्याचार इत्यादींचे दर्शन या पिढीतील लेखकाला घडले. यापूर्वीच्या साहित्यातील दलितांचे चित्रण हे खूपच विकृत, भाबडे, सहानुभूतीपूर्ण अथवा स्वप्नरंजनात्मक अशा स्वरूपाचे होते. वर्तमानाशी व भूतकाळाशी दलित लेखकांचा असलेला संबंध इतर लेखकांहून भिन्न आहे. त्यामुळे दलित लेखकांचे आकलन, त्यांना गवसणारा जीवनाचा गर्भितार्थ व त्यांचे दुःखही भिन्न अशा स्वरूपाचे आहे. दलित साहित्य म्हणजे केवळ आर्थिक वा सामाजिक लढा नाही, तर तो सांस्कृतिक नीतिमूल्यांचा लढा आहे. साधारणतः १९५६ सालापासून मराठी साहित्यविश्वामध्ये 'दलित साहित्य' हा शब्दप्रयोग आढळत नसला, तरी अस्पृश्यतेची स्पष्ट जाणीव तेराव्या शतकात संत चोखामेळा यांच्या 'विटाळाच्या अंभगा'च्या माध्यमातून स्पष्टपणे समाजासमोर येताना दिसते. परंतु ही जाणीव सामाजिकतेच्या संदर्भात विद्रोह पुकारणारी नव्हती. त्यानंतर विद्रोहाचे सूर प्रामुख्याने गोपाळबाबा वलंगकर आणि पंडित कोंडिराम (१८९०) यांच्या लेखनात सापडतात. पुढे किसन फागुजी बनसोडे आणि शिवराम जानबा कांबळे (१९०१) यांनी जातीव्यवस्थेवरती घणाघाती प्रहार केलेले पाहावयास मिळतात. साधारणतः १९५४ पासून १९६७ पर्यंत दलित साहित्याच्या चळवळीला चालना मिळू शकली नाही. प्रारंभीच्या काळात अण्णा भाऊ साठे, शंकरराव खरात, बंधुमाधव यांसारख्या लेखकांचा अपवाद वगळता दलित साहित्याला फारसे चळवळीचे स्वरूप प्राप्त होऊ शकले नव्हते. १९६७ सालानंतर मात्र दलित लेखकांच्या वेगवेगळ्या जाणिवा ठसठशीतपणे व्यक्त होऊ लागल्याचे दिसून येते.

ISSN No. 2319-6025

दलित साहित्यप्रवाहाची फार मोठी जागा कवितेने व्यापलेली आहे. वास्तविक पाहता आत्मनिष्ठ जाणिवांना कविता हा वाङ्मयप्रकार अधिक जवळचा वाटतो. त्यामुळे कदाचित अशा प्रकारची मानसिकता निर्माण झाली असावी, असे वाटते. गेल्या चार दशकाचा विचार करता दलित साहित्यात लक्षणीय स्वरूपामध्ये काव्यलेखन करणारे असंख्य कवी दिसून येतात. यापैकी नामदेव ढसाळ, यशवंत मनोहर, केशव मेश्राम यासारखे कवी यादृष्टीने महत्त्वाचे ठरतात. पुरुषप्रधान संस्कृतीत दलित स्त्री ही पुरुषांपेक्षा अधिक प्रमाणात दबलेली होती. दलित स्त्रियांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम काही मोजक्याच कवयित्रींनी केलेले आहे. यामध्ये प्रामुख्यानें हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेवार, प्रज्ञा लोखंडे यांचा उल्लेख करावा लागेल. लोकजीवनातील म्हणी, प्रतिमा, लोकभाषा, नवी मिथकं यांचा उपयोग वर्तमान दलित कवितेने केल्याने या कवितेमध्ये तिचे वेगळेपण उठून दिसते. वामनदादा कर्डक यांच्यापासून सुरू झालेली दलित कवितेची निर्मिती केशव मेश्राम, नामदेव ढसाळ, दया पवार, प्रल्हाद चेंदवणकर, त्र्यंबक सपकाळे, लोकनाथ यशवंत, हिरा बनसोडे, शरणकुमार लिंबाळे, वाहरू सोनवणे, यशवंत मनोहर, भुजंग मेश्राम ते आधुनिक काळामध्ये लिहीत असलेल्या असंख्य नवोदित दलित कवी यांच्यापर्यंत अखंडपणे सुरु असलेली पाहावयास मिळते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये प्रामुख्याने १९९० नंतरच्या दलित कवितेचा आणि तिच्या बदलत्या संदर्भाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

दलित शाहीर, कवी, लेखक आणि विचारवंतांची पूर्वपरंपरा

दलित साहित्य या वाङ्मयप्रवाहाचा विचार करता एकोणिसाव्या शतकापासून आजतागायत त्याचे चार विभाग पाडता येतील. यामध्ये साधारणतः १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात १८७९ पासून पुढे जोतिराव फुले, गोपाळबाबा वलंगकर, किसन फागुजी बनसोडे, शिवराम जानबा कांबळे, गणेश आक्काजी गवई, भाऊ फक्कड, रामचंद्र हरी बनसोडे, उद्धव रामटोके आणि बळीराम बुवाजी कदम यांच्यासारखे समाजसुधारक, लेखक, कवी, शाहीर व जलसाकार दिसतात. कवितेला समृद्ध करण्यामध्ये लोककलावंतांची भूमिकादेखील तितकीच महत्त्वाची आहे. कारण उमा-बापू, शिवा-संभा कवलापूरकर, तात्या-बाबू, अर्जुन वाघोलीकर, सातू-हिरु, सातू-सुबराव, रावू मांग यांसारख्या तमाशा कलावंतांनीदेखील कविता मनापासून जपलेली पाहावयास मिळेल.

१९३० नंतर महात्मा गांधींचा यापूर्वीच राजकारणामध्ये प्रवेश झाला होता. साधारणतः १९३० नंतरच्या कालखंडामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांच्या व्यथा, वेदना जवळून अनुभवलेल्या होत्या. त्यामुळे त्यांच्या कार्याचा गौरव करून समाजास जागृत करण्याच्या हेतूने आंबेडकरी जलसाकार आणि आंबेडकरी जाणिवेचे कवी व शाहीर यांचा उदय झालेला पाहावयास मिळतो. यामध्ये भीमराव कर्डक,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur

ISSN No. 2319-6025

पांडुरंग गावंद पवार, दिनकर भामाजा भांसले, रामचंद्र नामदेव सोनवणे, केरुजी घेगडे, केरुबुवा गायकवाड, अर्जुन हरी भालेराव, केशव सुका आहेर, कवी शेख, कवी धोंडिराम निकम, चांगदेव खैरमोडे, कोंडदेव श्रीराम खोलवडीकर, आप्पा रणपिसे, पतितपावनदास, अमृतबुवा बावस्कर यांसारख्या शाहिरांचा समावेश होतो.

दलित कवितेच्या प्रांतामध्ये साधारणतः १९४५ नंतरच्या काळामध्ये आंबेडकरी कलावंतांच्या कवितेला प्रारंभ झालेला पाहावयास मिळतो. या काळामध्ये प्राधान्याने जलसाकारांची दुसरी पिढी, आंबेडकरी बाण्याचे शाहीर आणि गायकांचा समावेश करण्यात येईल. कलापथके, गायनपार्ट्या, भजनीमंडळे, कव्वालीपार्ट्यांचा हा काळ होता, त्यामुळे स्वाभाविकपणेच वेगवेगळ्या वाङ्मयप्रकाराच्या माध्यमातून या कालखंडामध्ये प्रबोधनाचे कार्य सुरू होते. यामध्ये काही मोजक्याच कलावंतांचा उल्लेख करावयाचा झाल्यास रावजी सावळाराम गडकरी, भीमराव हणमंत भोसले, विठ्ठल उमप, प्रभाकर गवई, प्रल्हाद शिंदे, भाऊ-बापू मांग, यासोबतच कथाकार, कादंबरीकार आणि नाटककारांची पिढी यामध्ये समाविष्ट होते. बंधु माधव, मोरेश्वर तांबे, म. भि. चिटणीस, म. ना. वानखेडे, शंकरराव खरात, बाबुराव बागूल, अण्णा भाऊ साठे इत्यादी कवींचादेखील या परंपरेमध्ये समावेश करता येईल. दलित साहित्याच्या या विकासप्रवाहाचा संदर्भ घेताना डॉ. गंगाधर पानतावणे म्हणतात-''दलित साहित्य म्हणजे मुक्तिगीत/दलित साहित्य म्हणजे आत्मशोध/दलित साहित्य म्हणजे नाकारलेल्या जीवनाचे दर्शन/दलित साहित्य म्हणजे मूल्यगर्भ जाणिवांचा नवा अविष्कार.''[१]

दलित साहित्याला समृद्ध करण्यामध्ये कवींच्याबरोबरच लेखक, विचारवंतांचीदेखील तितकीच महत्त्वपूर्ण भूमिका असल्याचे पाहावयास मिळेल. साधारणतः १९६० नंतरच्या कालखंडाचा विचार करता यामध्ये असंख्य कवी, लेखक, संशोधक, विचारवंत, कथाकार, आत्मकथनकार आणि नाटककार यांनी दलित साहित्याच्या निर्मितीसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिल्याचे पाहावयास मिळते. 'दलित चळवळ आणि साहित्य' या ग्रंथामध्ये ही यादी पुढीलप्रमाणे दिली आहे, ''डॉ. गंगाधर पानतावणे, केशव मेश्राम, यशवंत मनोहर, नामदेव ढसाळ, वामन निंबाळकर, प्रकाश त्रिभुवन, दया पवार, भि. शि. शिंदे, दत्ता भगत, प्रेमानंद गज्वी, भालचंद्र फडके, रावसाहेब कसबे, डॉ. जनार्दन वाघमारे, विलास वाघ, रामनाथ चव्हाण, लक्ष्मणे माने, लक्ष्मण गायकवाड, माधव कोंडविलकर, शरणकुमार लिंबाळे, धर्मराज निमसरकर, डॉ. कृष्णा किरवले, अर्जुन डांगळे, प्रल्हाद चेंदवणकर, त्र्यंबक सपकाळे, रतनलाल सोनग्रा, सुखदेव ढाणके, ज. वि. पवार, अविनाश डोळस, भुजंग मेश्राम, वाहरू सोनवणे, नजुबाई गावीत, प्र. ई. सोनकांबळे, वसंत मून, कुमुद पावडे, ज्योती लांजेवार, हिरा बनसोडे, प्रज्ञा लोखंडे, मल्लिका अमर शेख, मा. रा. लामखडे,

ISSN No. 2319-6025

मोतीराम कांबळे, मनोहर जाधव, बळवंत कांबळे, भगवान ठाकूर प्रमोद वाळके, भगवान भोईर, लोकनाथ यशवंत, ऋषिकेश कांबळे, डी. बी. जगत्पुरिया, महेंद्र गायकवाड यासारखे लेखक, विचारंत, नाटककार, आत्मकथनकार आणि कवी यांनी दलित साहित्याला समृद्ध केल्याचे दिसून येईल. यापैकी १९९० नंतरच्या दलित कवितेतील बदलत्या संदर्भांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

१९९० नंतरच्या दलित कवितेतील बदलते संदर्भ

भारतीय समाजजीवनामध्ये विशेषकरून उपेक्षित लोकांच्या मनामध्ये आपण इतर लोकांच्यासारखे नाही आहोत, ही भावना अधिक प्रबळ होती. कारण पारंपरिक समाजव्यवस्थेमुळे याबरोबरच वर्णव्यवस्था, जातिव्यवस्था आणि जन्मजात व्यवसाय यामुळे दलित माणसाला आत्मभानच राहिलेले नव्हते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महात्मा फुले यांच्यामुळे हे आत्मभान दलित माणसाला प्राप्त झाले. ह्याच आत्मशोधातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व नकार न्याय आणि ह्या मूल्यांचा आग्रह कवितेच्या माध्यमातून १९९० नंतरच्या काही प्रमुख कवींनी घेतलेला दिसून येतो. रा. ग. जाधव याविषयी म्हणतात,''दलितांच्या माणुसकीची, माणूस म्हणून असणाऱ्या, त्याचे मूलभूत हक्कांची अभ्युदयाच्या त्यांच्या आकांक्षाची त्यासाठी द्यावयाच्या लढ्याची आणि आत्मोद्धाराच्या सामर्थ्याची युगप्रवर्तक जाणीव डॉ. आंबेडकरांनीच चेतवली. प्रेतवत दलित जिन्यात चैतन्याचे दीप उजळविले. दलितांच्या जन्मसिद्ध स्वातंत्र्याची संपन्न भवितव्याची युगप्रवर्तक चेतना त्यांनी दिली. या चेतनेत दलित कवी मनाची काव्यातून रूपास आणले/जाणले हे निर्विवाद खरे आहे.''[२] दलित माणूस हा पूर्वीपासूनच कष्टप्रद जीवन असतानाही प्रामाणिकपणे जगताना दिसून येतो. त्यामुळेच सगळा गाव उजेडामध्ये न्हाऊन निघाला असताना स्वतःची झोपडी मात्र अंधारामध्ये गढून गेलेली असायची. अशावेळी त्रागा न करता आपली याविषयीची प्रतिक्रिया तो संयतपणे मांडतो. ही प्रतिक्रिया शरणकुमार लिंबाळे यांच्या पुढील कवितेच्या माध्यमातून उमटताना दिसते,

''बा तू त्यांच्या वाटेवर दिवे लावलेस
पण त्यांनी तुझी वाट अंधारीच ठेवली रे'' (येसू, पृ. २८)

या माध्यमातून नवपिढीचा प्रस्थापित समाज व्यवस्थेविरुद्धचा विद्रोह उफाळून येताना दिसून येतो. वास्तविक पाहता कुटुंबाचं दारिद्र्य आणि ह्या दारिद्र्यातही स्वतःच्या सामर्थ्यावर बाबासाहेबांसारखे मोठे व्हावे असे संस्कार करणारी माय, बाप, बंधू-भगिनी दलित साहित्यामध्ये आणि विशेषतः १९९० नंतरच्या दलित कवितेमध्ये पाहावयास मिळतात.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

ISSN No. 2319-6025

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर दलित तरुणांमध्ये आत्मभान निर्माण झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारकार्यापासून प्रेरणा घेऊन सजग झालेला हा तरुण आत्मशोध घेऊ लागला. म्हणजेच पारंपरिक ग्रामसंस्कृती आणि आपला उपेक्षित समाज यातलं अंतर त्यांना प्रकर्षाने जाणवू लागले. हीच जीवघेणी वेदना उत्तम बावस्कर यांनी 'विद्रोह' या कवितेच्या माध्यमातून पुढीलप्रमाणे व्यक्त केली आहे,

''त्यांच्या' वराती
या वेशीतून थाटानं जातात
आमची प्रेतंही तिथून नेता येत नाहीत!'' (विद्रोह, पृ.२३)

या माध्यमातून पारंपरिक समाजव्यवस्था आणि यामध्ये अस्पृश्यांवरती होणारे अन्याय परिणामकारकपणे अभिव्यक्त केले आहेत. जी भूमी आमची आहे, जे गाव आमचे आहे त्या गावामध्ये आम्ही स्वतंत्रपणे कोणत्याही घटकाचा उपभोग घेऊ शकत नाही. याविषयीची खंत कवी आपल्या कवितेच्या माध्यमातून व्यक्त करताना दिसतो. सततचा हा कोंडमारा असह्य झाल्यामुळेच नामदेव ढसाळ यांच्यासारखा कवी आपल्या 'गोलपिठा' कवितेच्या माध्यमातून पुढील शब्दात खडा सवाल करतो,

''स्वातंत्र्य कुठल्या गाढवीचं नाव आहे?
रामराज्याच्या कितव्या घरात आपण न्हातोत?'' (गोलपिठा पृ. ३१)

थोडक्यात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळातदेखील दलितांच्यावरती अन्याय, अत्याचार हे होतच आहेत. याविषयीची प्रतिक्रिया म्हणून आपणास उपरोक्त कवितेकडे पाहावे लागेल. कारण स्वातंत्र्यानंतरदेखील महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, नाशिकच्या काळाराम मंदिराचा सत्याग्रह यासारखे करावेच लागले आहेत हे सर्वांना ज्ञात आहे.

भारतामध्ये अस्पृश्यांना आपले हक्क मिळविण्यासाठी बरीच आंदोलने करावी लागली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर काही प्रमाणात हक्क मिळाले; परंतु परिस्थिती मात्र जैसे थे राहिली. समाजामध्ये मात्र आरक्षणाविषयीची ओरड सुरू झाली. कारण प्रस्थापित समाजास ही बाब रूचली नाही. यावरून असे म्हणता येईल की, 'अस्पृश्यांना स्वतःचे हक्क मिळविण्यासाठी स्वकीयांशीच लढा देणे भाग होते. कारण मागून जर एखादी गोष्ट मिळत नसेल तर ती हिसकावून घ्यावी लागेल', या मताचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते. याविषयीची तिखट प्रतिक्रिया नोंदविताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पुढील विवेचन केले आहे. ''आमचे धोरण चढाईचे आहे. आम्ही विनम्र भावाने व अधोवदनाने जे काही मागावयाचे ते मागत नाही. यामुळे अस्पृश्यता निवारणाला अनुकूल असलेले लोकसुद्धा प्रतिकूल बनतात, असा आक्षेप आमच्याविरुद्ध आहे. पण असा आक्षेप घेणाऱ्यांना जनाची नसली तरी मनाची लाज वाटली पाहिजे, असे मला

ISSN No. 0949-6095

वाटते. अस्पृश्यांइतका नम्र व लाचार अलम दुनियेत कोण आहे? आज शतकानुशतके आम्ही नम्र राहिलो नाही काय? पाषाणालाही पाझर फोडणाऱ्या दीनावस्थेत व नम्र अवस्थेत आम्ही दिवस काढले ना? आता तरी कृपा करून नम्रतेचे व विनयाचे पाठ आम्हाला देऊ नका. ते आता उच्चवर्णियांनाच शिकवा. विनंत्या, अर्ज, शिष्टमंडळे यांच्या साहाय्याने गमावलेली स्वातंत्र्ये व दडपलेले हक्क मिळणे शक्य असते, तर नेमस्त पक्षाचे लोक आतापर्यंत हिंदुस्थानचे राजे बनले असते व हिंदूंची धर्मसत्ता अस्पृश्यांच्या घरी पाणी भरू लागली असती! उद्दामपणाची आम्हाला सवय आहे, अगर चढेलपणाचे चाळे करण्याची हौस आहे, असे थोडेच आहे? दिवसभर काबाडकष्ट करून पोटासाठी दोन घास कसे मिळवता येतील ही विवंचना आमची रोजची सोबतीण. पण भाकरीपेक्षा माणुसकी श्रेष्ठ म्हणून आम्ही या यातायतीत पडलो. कारण ठोठावल्याशिवाय दरवाजे उघडत नाहीत आणि हिसकावून घेतल्याशिवाय माणुसकीचे साधे हक्कही तुमच्या हातून सुटत नाहीत.''[३] या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पारंपरिक भारतीय समाजव्यवस्थेवरती एकप्रकारे असूड ओढण्याचे काम केले आहे. त्यांच्या मते, भारतीय परंपरा अनेकतेत एकता मानणारी आहे; परंतु ती उच्च-निचतेमध्ये बंदिस्थ असल्याने मानवतावादी विचार बाजूला पडतो. त्यामुळे आपली पारंपरिक मानसिकता बदलणे आवश्यक असल्याचे मत या माध्यमातून ते व्यक्त करताना दिसतात. बऱ्याच वेळेस एखादी गोष्ट मागून जर मिळत नसेल तर त्यासाठी संघर्ष हा अटळ असतो. त्यामुळेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्पष्ट शब्दात सुनावतात की, आमचे हक्क आम्हास मिळवून द्या. अन्यथा, संघर्ष करण्यास आम्ही समर्थ आहोत. या माध्यमातून एक प्रकारचा उद्वेगच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्त केला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा हा स्पष्टवक्तेपणा आणि संघर्षशील स्वभाव बहुतेक कवींनी आपल्या कवितेचा विषय बनविलेला दिसून येतो.

दलितांचे आत्मभान आणि आत्मशोध ह्या दोन्ही वैशिष्ट्यांची साहित्यात प्रकट होणारी रूपे पाहिली आणि त्या अनुषंगाने वरील उतारा वाचला म्हणजे दलित साहित्यातून अभिव्यक्त होणारी वेदना आणि त्या माध्यमातून निर्माण होणारा विद्रोह आणि नकार किती अटळ आहे हे या ठिकाणी स्पष्ट होते. पाच वर्षे वाट बघून जर रामाचे मंदिर उघडणार नसेल तर 'देव दानवा नरे निर्मिले, हे मत लोका कळू द्या', असे निर्धारपूर्वक सांगणाऱ्या केशवसुतांच्याही पुढे जाऊन तुकाराम सपकाळे सारखा कवी आपल्या 'सुरुंग' सारख्या कवितेच्या माध्यमातून पुढील विचार व्यक्त करतो,

''आम्ही गाँड मेकर
देतो नोटीस तुझ्यावर

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

निग्लिजन्स ऑफ ड्युटीची

युवर सव्हिंसेस आर नॉट रिक्वायर्ड'' (सुरुंग, पृ. ५३)

थोडक्यात पारंपरिक मानसिकता बदलण्याचे काम आम्ही हाती घेतले असल्याचेच जणू कवी सूचित करतो. कारण दलित वर्गातील खूप मोठा तरुण वर्ग आता शिक्षणाच्या माध्यमातून सज्ञान झाला आहे. तो अशा प्रकारची गुलामी कदापिही सहन करणार नाही, हा आशावाद उपरोक्त काव्यपंक्तीच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होताना दिसतो.

भारतीय पारंपरिक मानसिकता, धर्म, संस्कृती आणि दांभिकता ह्याला वेदना, विद्रोह आणि नकाराची जोड आहे. अशा प्रकारचा उद्वेगपूर्ण आवेग अभिव्यक्त करणाऱ्या दलित कवींच्यामध्ये एक उत्तम उदाहरण म्हणजे अरूण कांबळे यांची पुढील कविता होय,

''आज आम्ही गद्दार झालोय
तुमच्या संस्कृतीशी, ढोंगी मानवतेशी
आणि वांझ धर्माशी सुद्धा
समुद्र खवळलाय
आमच्या मुक्तीच्या घोषणांचे हिल्लोळ
देतील धडकी तुमच्या ढोंगी संस्कृतीवर
आणि करतील प्रक्रिया सर्वांवर
समुद्राच्या समानतेची
आज आम्हाला प्रकाशाची शीड उभारलेलं
स्वातंत्र्याचं गाव दिसतंय'' (अलवाद, पृ. ३१)

वास्तविक पाहता दलित तरुण आक्रमक बनण्यापाठीमागे इथली समाजव्यवस्था कारणीभूत असल्याचे मत कवी उपरोक्त काव्यपंक्तीच्या माध्यमातून अभिव्यक्त करताना दिसतो. एकूणच दलित कवितांच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होणारा नकार आणि विद्रोह हा प्रामुख्याने इथली धर्मपरंपरा आणि संस्कृतीला पवित्र मानणाऱ्या पारंपरिक मानसिकतेला विरोध करण्यासाठी आहे. दलित कविता निर्माण होण्यापाठीमागे देखील अशा प्रकारच्या प्रवृत्तींवर आघात करणे हाच उद्देश दिसून येतो. परंपरेवरील प्रेमामुळे अगर खोट्या अहंतांमुळे ही व्यवस्था टिकवून ठेवण्यात अप्रत्यक्ष मदत करणाऱ्या स्वकीयांविरूद्ध संघर्ष करण्याची भावनादेखील या माध्यमातून दिसून येते. इतकेच नव्हे; तर दलित चळवळीचा कणा मोडू पाहणाऱ्या पांढरपेशा मनोवृत्तीविरुद्ध उठाव करावा या प्रमुख उद्देशानेच त्यांच्या बहुतेक कविता निर्माण होताना दिसतात.

ISSN No. 2319-6025

दलित साहित्याच्या, पर्यायाने दलित कवितेच्या निर्मितीमध्ये शब्द हे माध्यम खूपच महत्त्वपूर्ण आहे. कारण शब्दांच्याच साहाय्याने आपण आपले विचार अभिव्यक्त करीत असतो. अशा प्रकारे भाषेच्या अविष्काराचादेखील विचार करणे या ठिकाणी क्रमप्राप्त ठरते. त्यामुळेच शब्दशक्तीची एक सार्थ जाणीव दलित साहित्यातून दिसून येते. त्यासाठी वामन निंबाळकरांची 'शब्द' ही कविता महत्त्वपूर्ण ठरते ती पुढीलप्रमाणे,

''शब्दांनीच पेटतात घरे, दारे देश
आणि माणसेसुद्धा
शब्द विझवतात आगही
शब्दांनी पेटलेल्या माणसांची
शब्द नसते तर पडल्या नसत्या
डोळ्यातून आगीच्या ठिणग्या,
वाहिले नसते आसवांचे महापूर,
आले नसते जवळ कुणी,
गेले नसते दूर-'' (शब्द, पृ. ११)

ही कविता म्हणजे जणू दलित कवींचा शब्दाविषयीचा प्रातिनिधिक दृष्टिकोन प्रकट करणारी आहे. वास्तविक पाहता शब्द हे विचार करण्याचे प्रमुख माध्यम आहे. शब्दांमुळेच विचारांचे आणि अनुभवांचे आदानप्रदान शक्य असते. त्यामुळेच शब्द हे परिवर्तनाचे साधन होय. परिवर्तनाआड येणाऱ्या शक्तींशी मुकाबला करायचा तो शब्दांच्या आधारेच आणि माणसं जोडायची तेही शब्दांच्या आधारेच. थोडक्यात भावनांच्या प्रकटीकरणाचे माध्यम म्हणून शब्दाची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते. म्हणूनच अखिल मानवजातीला करुणेच्या पदराखाली आणायचे ते शब्दांच्याच मदतीने. अशी शब्द शक्तीची पुरेशी जाणीव दलित कवितेच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होते. ह्याचाच पर्यायाने अर्थ असा की, दलित कवींना शब्द आशयांप्रमाणे वाकवणारे हवेत; कोंडमाऱ्याचा उबग येईल इतके अस्वस्थ करणारे हवेत आणि विचाराचा प्रकाश पेरतील, असे आशादायकही हवेत.

दलित समाजाची वेदना हा भाग दलित कवितेसाठी खूपच महत्त्वपूर्ण आहे. त्यामुळेच दलित वेदना प्रकट करताना जो आक्रोश दलित कवितेत येतो तो पांढरपेशा वाचकाला उद्देशून बोलताना मात्र येत नाही. तिथे ज्याला बोलायचे आहे त्याच्या सर्वस्व भाषेचाच आधार घेत दलित कवी अतिशय धारदार उपरोध प्रकट करतो. त्र्यंबक सपकाळे यांचा कल शोषण लादणाऱ्यांना खडबडून जागे करण्याकडे आहे. 'उघडशील का मुर्दया बंद मनाचे दरवाजे', या कवितेमध्ये प्रकट झालेला उपरोध वाखाणण्याजोगा

Babasaheb Bedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur
ISSN No. 2319-6025

आहे. तर तरुणांची तडफड आणि आपले काहीसे पांढरपेशी दुबळेपण ह्यातील अंतर प्रत्ययकारी करताना केशव मेश्राम यांनी आपल्या 'पाखरांनो' या कवितेची रचना एखाद्या स्वगतासारखी केलेली आहे. दलित कवी कळत नकळत स्वतःचे दुःख सांगता सांगता ते आपल्या संपूर्ण समूहाचे आहे हे सांगताना 'आम्ही' च्या रूपात बोलू लागतो. यशवंत मनोहर हे ज्यावेळी कविता करतात त्यावेळी त्यांच्या कवितेतील आवेश कृत्रिम वाटत नाही. त्यांची कविता पुढीलप्रमाणे,

''जाताना मुक्याने जाणार नाही
या पसाऱ्याला शाप देऊन जाईन
येताना उत्तरे घेऊन आलो होतो
जाताना प्रश्न घेऊन निघून जाईन'' (शाप, पृ. २८)

थोडक्यात, यशवंत मनोहरांच्या कवितेत वाचकांना विरंगुळा वाटावा यासाठी शब्दांची आतषबाजी नाही. तर दलित जाणीव 'मी'कडून 'आम्ही' कडे संक्रमित झाली की हा आवेश अभिव्यक्तीच्या गरजेतून जन्माला येतो. लोकनाथ यशवंत. यांच्या कवितासंग्रहाचे नाव 'आता होऊन जाऊ द्या!' असे आहे. झुंज देण्याची ही मानसिकता दलित कवितेशिवाय इतक्या प्रभावीपणे इतरत्र कुठेही पाहावयास मिळत नाही.

साधारणतः १९८० च्या दरम्यान 'अजातशत्रू' या टोपणनावाने काव्यलेखन करणारे अरुण काळे हे कवी उदयास येतात. त्यांना फार वर्षे कविता नीटनेटकी चपखल करता आली नाही. त्यामुळे समृद्ध आशय, भाषाप्रयोग असलेली त्यांची कविता जवळच्या परिसरातदेखील फार उशिरा पोहोचली. त्यांचा कवितासंग्रहही उशिराच प्रकाशित झाला. त्यांच्या स्वभावात असलेला विस्कळीतपणा हे कारण त्यापाठीमागे असू शकेल. २००६ साली त्यांनी प्रकाशित केलेल्या 'नंतर आलेले लोक' या काव्यसंग्रहाने मराठी समीक्षेचे सर्वच पारंपरिक अर्थयुद्ध, मध्ययुगीन आवरासावरीकडे हेतुपुरस्सर दुर्लक्ष करून 'शायनिंग इंडियाच्या' मोहजालात मशगूल झालेली येथील पारंपरिक मानसिकता, महासत्तेचे स्वप्न पाहणारे आणि मायभूच्या माणसाला मातीत गाडणारे येथील 'पावरवाले', येथील बारबालांची अगतिकता...यासारखे सारेच रसायन अरुण काळेंच्या काव्यसंग्रहाच्या माध्यमातून प्रभावितपणे अभिव्यक्त होताना दिसतात. समृद्ध चिंतनातून व्यक्तिगत अनुभवाच्या प्रदेशापलीकडे पाहू शकणाऱ्या अरुण काळे यांच्यासारख्या रापलेल्या चिंतनशील कवीच्या कवितेला दाद द्यावी तेवढी थोडीच आहे. त्यांच्या कवितेतील ओळींच्या माध्यमातून सांगावयाचे झाल्यास ते पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल,

''ही सनातन मोडस ऑपरेंडी, ही उपेक्षा, ही अवहेलना

ISSN No. 2319-6025

ही पाताळयंत्रे, ही खुन्नस, हे वैचारिक चळवळीचे गबरस्तान
हे जागतिकीकरण...बळी दादांनो
तुम्ही मानवाला उत्सव मिलेनियमचा, क्वार्टरभर दारू पिऊन
घाटा, ताठा, वाटा...यावर करणार की नाही काम?'' (नंतर आलेले लोक, पृ. १२)

नेणिवेच्या खोल तळातून आलेली अरुण काळे यांची कविता आज अनेकांना खुणावते आहे. अशा या प्रतिभावान कवीच्या अचानक जाण्याने दलित कवितेला काजळी चढल्याचे सूचन नक्कीच होताना दिसून येते. टिपिकल शब्द कवितेत पेरण्याची अरुण काळे यांची कला काही औरच होती. नटात बोल्ट की बोल्टात नट कशावर नेमकं काय फिट्ट? हे लक्षातच येत नाही. जागतिकीकरणात बोन्साय झालेलं माणूसपण अरुण काळेंच्या कवितेमध्ये सर्वत्र आढळताना दिसते. म्हणूनच त्यांची कविता विशिष्टांची न राहता, सीमारेषेत न अडकता वैश्विक होते. हेच त्यांच्या कवितेचे विशेष लक्षण असल्याचे पाहावयास मिळते.

१९९० नंतरच्या कालखंडात कवितालेखन करणाऱ्या काही प्रमुख कवींपैकी अगदी अलीकडच्या कालखंडात काव्यलेखन करणारे कवी म्हणून प्रकाश मोगले या कवीचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागतो. प्रकाश मोगले हे विचारनिष्ठ कवी आहेत. दलित समाजातील सामाजिक, राजकीय अस्थिरता, फुटीर दलित चळवळ यावरती ते समर्थपणे भाष्य करताना दिसतात. ज्या दलित पुढाऱ्यांवर दलित जनतेने विश्वास टाकला, ज्यांच्यासाठी प्राण पणाला लावले तेच पुढारी जेव्हा दुसऱ्याच्या दावणीला बांधून घेतात तेव्हा त्यांची बौद्धिक आणि राजकीय दिवाळखोरी कवी पुढील शब्दातून व्यक्त करतो,

''आम्ही नामांतर केले
तो टिऱ्या बडवून सांगत होता
हारतुरे स्वीकारत होता
नंतर दंगलीत पाय तुटलेला बाप पचकन थुंकला
आयला हिजड्यांना मिशा कधी आल्या'' (दंभस्फोट, पृ.

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

ज्या सर्वसामान्य दलित माणसांनी नामांतराची चळवळ समर्थपणे पेलली, ज्यांची घरेदारे जळून खाक झाली. अनेकांना आपल्या प्राणास मुकावे लागले. अनेकजण लुळे झाले. अशा परिस्थितीत स्वतःला पुढारी म्हणवणाऱ्यांना कवी उद्वेगाने म्हणतो, अरे आम्ही शूर म्हणविती मग हिजड्यासारखे का वागतो. लंगडत लंगडत भीमाचे नाव घेणारी, नामांतर व चळवळीतील माणसं बाजूला राहिली. या दंगलीपासून शेपूट घालून

ISSN No. 2319-6025

बाजूला पळणारी मंडळी आज विविध राजकीय पक्षांच्या ताटाखालचे मांजर बनून जगत आहेत. अशा प्रकारचा उद्वेग उपरोक्त कवितेच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होतो.

'पोळणाऱ्या सावल्या' हा कवी कैलास भाले यांचा काव्यसंग्रह प्रकाशित झाला. त्यांनी आपल्या काव्यसंग्रहाच्या माध्यमातून ग्रहणग्रस्त मनाच्या जखमांची ओझी उतरून ठेवली आहेत. कवीच्या मनाला लागलेले ग्रहण बहुआयामी आहे. कवीचे भावविश्व जातीयतेच्या वणव्यात जळून खाक झाले आहे. बहुआयामी ग्रहण म्हणजे काल-परवा लागलेले ग्रहण नसून त्याचे वय साधारणतः हजारो वर्षांचे आहे. कवीने आपल्या मांग जातीला अस्पृश्यतेचे ग्रहण कसे लागते हे सांगत असताना पुढील ओळींचा आधार घेतला आहे,

''दे दान सुटे गिऱ्हान या ओळीत
आख्या गावगाड्याचे गिऱ्हान सुटले
आणि सुपा टोपल्याच्या जुन्या जीर्ण वस्त्र दानातून
पुन्हा आम्हाला चिटकले.'' (पोळणाऱ्या सावल्या, पृ.२८)

अशा प्रकारचे आर्थिक आणि सामाजिक शोषणाचे ग्रहण मातंग बांधवांना चिकटलेले आहे. त्याने गोचडीचे स्वरूप धारण केले असून ते आजतागायत सुटायचे नावच घेत नाही. अशा प्रकारचा उपरोध आपल्या कवितेच्या माध्यमातून कवी व्यक्त करताना दिसतो.

किर्तीपाल गायकवाड हे शतकाअखेर लेखन करणारे एक प्रतिभावान कवी ठरतात. त्यांनी 'गाव बाबाचं तळं आसवाचं' हा काव्यसंग्रह २००३ साली प्रकाशित केला. वास्तविक पाहता १९९० नंतरच्या काळात काही मोजकेच कवी कवितालेखन करू लागले होते. त्यामध्ये किर्तीपाल गायकवाड हे एक महत्त्वपूर्ण कवी ठरतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याविषयी किर्तीपाल गायकवाड यांनी आपल्या काव्यपंक्तिंच्या माध्यमातून सुमनांजली वाहिली आहे ती पुढीलप्रमाणे,

''आंबेडकरी जाणीव कोऱ्या हृदयावर
जयभीम नाम राहू द्या ओठावर
सांगता सांगता रक्त कितीचे आटले
भीम झटले झटले, राष्ट्रासाठी झटले'' (गाव बाबाचं, तळं आसवांचं, पृ. २३)

उपरोक्त काव्यपंक्तीच्या माध्यमातून कवीला केवळ दलित समाजाला जागृत करावयाचे नाही, तर संपूर्ण भारतीय समाजाच्या मनामध्ये परिवर्तनाची मशाल पेटवायची आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना दैवत मानून किर्तीपाल गायकवाड यांनी त्यांच्या

ISSN No. 2319-6025

प्रत्येक कवितेच्या माध्यमातून त्यांच्या कार्याचे स्मरण समस्त समाजास करुण देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या प्रत्येक कवितेच्या माध्यमातून अत्यंत थोडक्या शब्दांच्या माध्यमातून व्यापक अर्थ सहजपणे वाचकांच्यापर्यंत पोहोचविण्याची किमया कवीने साधली आहे.

पहिल्या पिढीतील दुर्लक्षित कवी म्हणून नारायणजी मगर यांचा उल्लेख करावा लागेल. त्यांचा 'दिशा' हा काव्यसंग्रह २००५ साली प्रकाशित झाला. नारायण मगर यांच्या वाट्याला जे जीवन आले तेच त्यांनी आपल्या कवितेच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांनी आपल्या कवितेच्या माध्यमातून भारतीय पारंपरिक संस्कृती, राष्ट्रीय एकात्मता, नात्या-नात्यांमध्ये निर्माण झालेला विसंवाद, सर्वत्र बोकाळलेली धर्मांधता, अंधश्रद्धा, धर्मांतरानंतरदेखील हिंदुत्वाच्या ओझ्याखाली वावरणारी दलित जनता यांसारख्या विषयांना आपल्या लेखणीच्या माध्यमातून शब्दबद्ध केले आहे. ते वास्तवाचे भान राखणारे कवी आहेत, हे त्यांच्या प्रत्येक कवितेच्या ओळीतून पाहावयास मिळते. आंबेडकरी जनतेची प्रतारणा करणाऱ्यांची ते कधीही गय करीत नाहीत, हे त्यांच्या पुढील काव्यपंक्तीच्या माध्यमातून स्पष्ट होते,

''अरे माणसांनीच माणसाची हत्या केल्यावर
जगात भारतीय संस्कृती थोर
असा आक्रोश करणाऱ्या धटिंगणांनो
कुठल्या तोंडाने सांगणार आहात
मेरा भारत महान''(दिशा, पृ.४५)

या माध्यमातून कवीने पारंपरिक भारतीय समाज मनावरती असूड ओढण्याचे काम केले आहे. त्यामुळेच तर भारतीय संस्कृती थोर आहे असे म्हणणाऱ्यांच्या डोळ्यात अंजन घालण्याचे काम कवी मगर यांची कविता करताना दिसते. ते म्हणतात की आजही अस्पृश्य जनता नशिबाला दोष देत जगत आहे. कारण इथे उदयाची पहाट कशी उगविणार आहे याविषयी साशंकता आहे. इतकी इथली समाजव्यवस्था जातीयतेच्या आणि धर्माच्या बंधनामध्ये अडकल्याची दिसून येते.

१९९० नंतरच्या एकूणच दलित कवितेचा विचार करता तिने पारंपरिक विचार झुगारून नवीन विचारांची कास धरलेली पाहावयास मिळेल. ही संपूर्ण कविता म्हणजे आजही बुद्ध, फुले, शाहू आणि आंबेडकरी विचारांवरती नितांत प्रेम करणारी आहे. विशेषतः बदलती समाजव्यवस्था, यामध्ये आंबेडकरी विचारांची उपयुक्तता, आजही दलितांवरील होणारे अन्याय, अत्याचार, स्त्रियांवरील बलात्काराच्या घटना याविषयीची प्रचंड चीड, अस्पृश्यतेचे दाहक चटके, वर्तमान युगात देखील दलितांच्यावरती लादली

ISSN No. 2319-6025

गेलेली वेठविबगारी यांसारख्या विषयांच्या माध्यमातून दलित कविता नव्या रूपांमध्ये प्रचंड प्रगती केली आहे. सर्वत्र आधुनिकतेचे वारे वाहत आहे. परंतु अशाही अवस्थेमध्ये लोकांची पारंपरिक मानसिकता मात्र तसूभरही ढळताना दिसत नाही. याविषयीचा संताप एकूणच कवितांच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होताना दिसून येतो. कारण आजही जात ही गोष्ट लोकांच्या मनातून ढळताना दिसत नाही. लोकांची ही मानसिकता बदलणे अत्यंत आवश्यक आहे. तरच आधुनिक भारताची वाटचाल आशावादी आणि उज्ज्वलतेच्या दिशेने होईल, यामध्ये निश्चितच शंका नाही. गरज आहे ती पारंपरिक विचार त्यागून नवविचाराची कास धरण्याची, त्यासाठी करावा लागणारा जातीयता आणि पारंपरिक विचाराचा त्याग मात्र अत्यंत आवश्यक आहे. साठोत्तरी ते १९९० नंतरची दलित कविता याविषयीचेच सूचन करताना दिसून येते. या एकूणच कवितेच्या माध्यमातून आपल्या दलित समाजाविषयीची आत्मीयता आणि भविष्यकालीन वाटचालीचा वेध अभिव्यक्त होताना दिसतो.

संदर्भ :

१. डॉ. गंगाधर पानतावणे : 'अस्मितादर्श', प्रास्ताविक, १५ जाने १९७४, औरंगाबाद.

२. रा. ग. जाधव : 'निळी पहाट', विद्या प्रकाशन, पुणे, १९७८, पृ. ८८.

३. फडके भालचंद्र : 'दलित साहित्य वेदना आणि विद्रोह', पृ. ६८

◆◆◆

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur

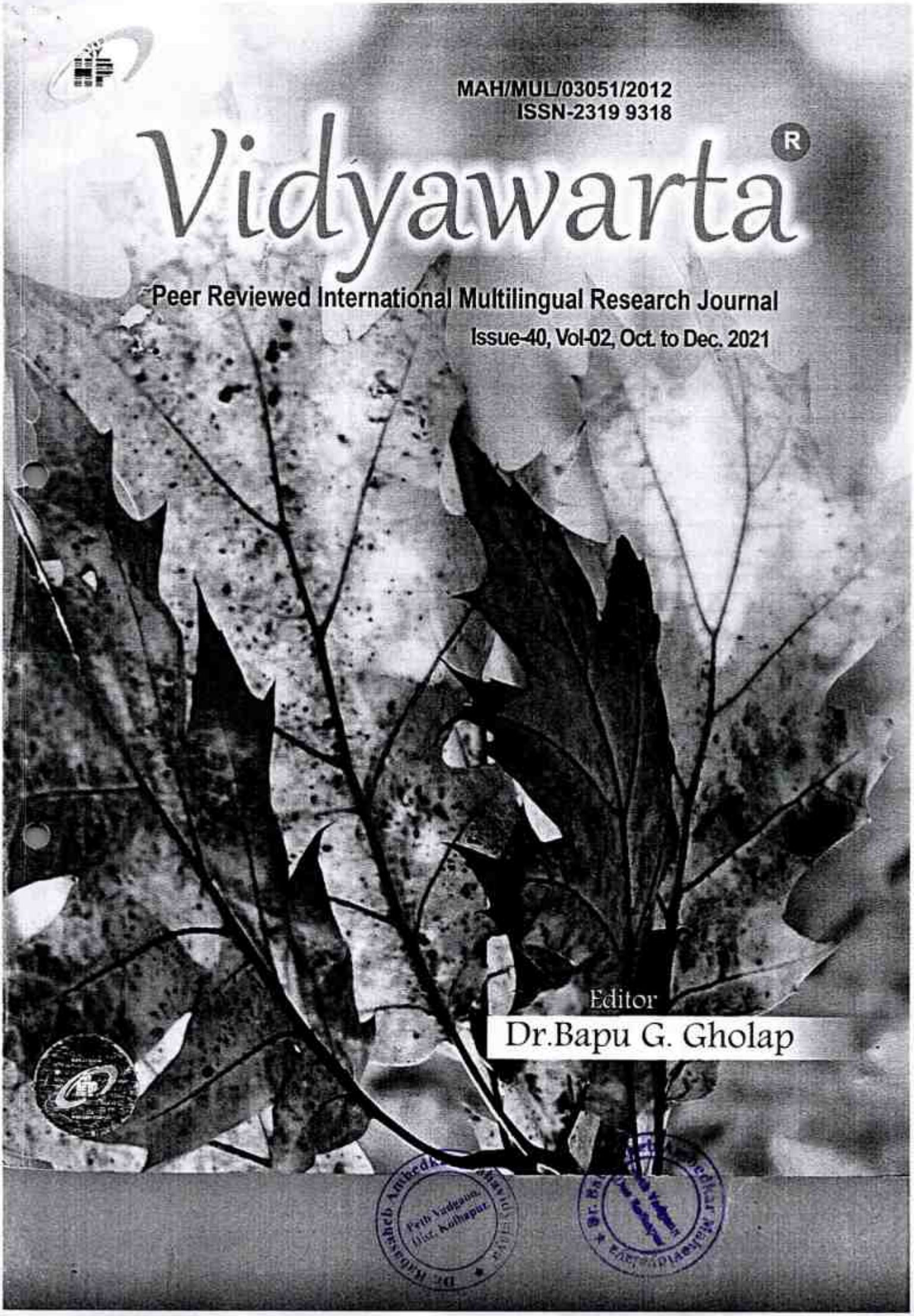
ISSN No. 2319-6025

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Issue-40, Vol-02, Oct. to Dec. 2021

Editor
Dr.Bapu G. Gholap

14) Radha: a Conceptor Character in Gitagovindaa Study
Saroj Mahananda, Vani Vihar ||63

15) A COMPARATIVE STUDY OF SELF-CONCEPT OF B.ED. AND B.C.A. STUDENTS IN ...
DR. SHAHDAT HUSSAIN ||67

16) Sociolgy of Displacement : Specially focus on Tribal's Of India
Dr. Navin Kumar Singh, Disrict-Darbhanga ||70

17) BEAUTY IS IN MEASURING TAPE: CHANGING BEAUTY STANDARDS AND ITS ...
Kavita Mathpal & Dr. Jitendra Kumar Tiwari, Jhansi ||77

18) Analysis of Drainage Density of Auranga Basin, Jharkhand (India)
Dr. Ramchet Singh Yadav, Gorakhpur (U.P) ||82

19) WOMEN'S HUMAN RIGHTS: WITH INDIAN CONCERN
Dr. Rashmi Yadav, Sagar (M.P.) ||87

20) ब्रिटिश लष्करातील महारांचे पराक्रम आणि भीमा कोरेगावचे युध्द
सिध्दार्थ विठ्ठलराव मस्के, परभणी ||92

21) भारताची आर्थिक वाढ आणि आर्थिक विकास : एक परीक्षण
प्रा.डॉ. प्रकाश जंगले, ठाणे ||96

22) रायगड मधील कातकरी (आदिवासी) समाजाचे सामाजिकजीवन
प्रणिता काळे, मुंबई ||98

23) कोरोना महामारीचा भारतीय शेती क्षेत्रावरील परिणाम
डॉ.गोवर्धन रावसाहेब खेडकर, जालना ||103

24) आधुनिक ग्रामीण साहित्यातील स्त्रीचित्रण
डॉ. सर्जेराव पद्माकर, जि.कोल्हापूर ||106

25) नवोदत्तरी मराठी बालनाटय आज काळाची गरज .....
आशा दौलतराव राजगुरु ||110

26) माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान (आयसीटी) ग्रंथालयाच्या विकासाचेप्रभावी माध्यम
प्रा. मोहन शशिकांत रतकंठीवार, जिल्हा — चंद्रपूर ||112

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

24

आधुनिक ग्रामीण साहित्यातील स्त्रीचित्रण

डॉ. सर्जेराव पद्माकर
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
पेठवडगाव, जि.कोल्हापूर

प्रास्ताविक :

वर्तमान समाजव्यवस्थेमध्ये ग्रामीण साहित्याचा विचार करता ग्रामीण साहित्य हे पारंपरिक विचारांना केंद्रिभूत मानून वाटचाल करताना दिसून येते. आधुनिक कालखंडामध्ये जरी समाज बदलला असला तरीही ग्रामीण समाजजीवन आणि विशेषकरून ग्रामीण स्त्री मात्र बदललेली पहावयास मिळत नाही कारण, ती पारंपरिकतेच्या आहारी गेल्याने तिचा विकास होऊ शकला नाही. शहरी भागामध्ये मात्र शिक्षणाच्या परिणामातून सुशिक्षित झालेली स्त्री प्रचंड प्रमाणात बदलली.वर्तमान युगात तीने आपल्या इच्छाशक्तीच्या बळावर समाजातील सर्वच क्षेत्रे पादाक्रांत केलेली पहावयास मिळतात. त्याअनुषंगाने वर्तमान सामाजिक स्थितीं देखील प्रचंड प्रमाणात बदलताना दिसते. आज केवळ दळनवळणाचीच नव्हे तर सर्वच क्षेत्रामध्ये बदलाचे वारे वाहताना पहावयास मिळते. याचाच एक भाग म्हणून ग्रामीण भागातील स्त्री देखील केवळ चूल आणि मूल या जोखडातून मुक्त होऊन अलिकडच्या कालखंडामध्ये थोड्याबहुत प्रमाणात स्वतंत्र विचार करू लागलेली आहे. वर्तमान युगात खेड्यांमध्ये देखील प्रचंड प्रमाणात बदल दिसून येतो आहे. आज प्रत्येक खेड्यामध्ये देखील भ्रमनध्वनीसारख्या सुविधा उपलब्ध आहेत. शेतकरी आज पारंपरिक शेतीऐवजी आधुनिक शेतीच्या माध्यमातून स्वत:ची प्रगती साधू लागलेला पहावयास मिळतो. हा बदल लक्षात घेऊनच सध्याच्या ग्रामीण स्त्रीची नेमकी जगण्याची रीत व तिच्या बदलाचे स्वरूप स्पष्ट करण्याचा हेतू प्रस्तुत शोधनिबंध लेखनापाठीमागे आहे.

ग्रामीण साहित्य : संकल्पना आणि स्वरूप :

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून उदयास आलेल्या ग्रामीण साहित्याची खरी सुरूवात १९६० नंतरच झालेली पहावयास मिळते. कारण १९६०नंतर वाङ्मयीन प्रांतात दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, जनवादी, विज्ञानवादी यासारख्या वाङ्मयीन प्रवाहांना प्रारंभ झाला. याचाच एक भाग म्हणून 'ग्रामीण साहित्य' या जोरकस प्रवाहाचा उल्लेख करावा लागेल. ग्रामीण जीवन हे केवळ शेतकरी जीवनापुरते मर्यादित नसून शेतकरी आणि त्याच्या कुटुंबाचे प्रतिबिंब प्रस्फुटित करणारे वाङ्मय आहे. त्यामुळे ओघानेच शेतकरी जीवनाबरोबर त्याचे कुटुंबदेखील तितकेच महत्वपूर्ण ठरते. कुटुंबाचा एक महत्वपूर्ण भाग म्हणून शेतकऱ्याची पत्नी आणि तिचे शेतकरी कुटुंबात असलेले स्थान कितपत सक्षम आहे याचा विचार प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून मांडणे क्रमप्राप्त ठरते.

१९६०नंतरच्या कालखंडामध्ये उदयास आलेल्या 'ग्रामीण साहित्य' या संकल्पनेचा विचार करीत असताना 'ग्रामीण' या शब्दाचा संबंध ग्रामाशी, खेड्याशी आहे. 'ग्राम' म्हंटल्या बरोबर 'खेडे' किंवा 'अनागर वस्ती', 'शहराशिवायची वस्ती' हेही आपल्या लक्षात यायला वेळ लागत नाही. हे खेडे किंवा ग्राम मुख्यत: गावगाड्यावर आधारित असते. म्हणजेच खेड्यातील जीवन ग्रामसंस्कृतिला डोळ्यासमोर ठेवून चालत असते. ही ग्रामसंस्कृती गावगाड्याच्या संस्कृतीशी, रूढी परंपरेशी बांधलेली असते. गावगाड्यात जे लोक राहतात त्या लोकांचे राहणीमान, त्यांची जीवनपद्धती, आचार — विचार, रूढी — परंपराहे त्यांच्या लिंग भेदावर निश्चित केलेले असते. म्हणजे स्त्री–पुरूष, त्यांच्या जगण्याच्या पद्धती, सामाजिक दर्जा, वर्तनपद्धती हे ग्रामीण समाजाने घालून दिलेल्या व्यवस्थेनुसार नियमव्यवस्थेनुसारच असल्याचे पहावयास मिळते. पुरूषांच्या तुलनेत ग्रामीण भागात स्त्रीयांना पारंपरिक समाजव्यवस्थेला अधिक प्रमाणात सामोरे जावे लागते. परंपरेने दिलेली चूल आणि मूल ही रूढीग्रस्त देणगी, समाजातल्या रूढी–परंपरा, आचार–विचार, धार्मिकपरंपरा या सर्व जाणिवांना खेड्यातील स्त्री मूकपणे सहन

करीत असल्याचे दिसून येते. दुःख, दारिद्र्य हे तर तिच्या पाचविलाच पुजलेले आहे. अशा दारून अवस्थेत ग्रामीण भागातील स्त्री भरडली जाते आहे. हे ग्रामीण समाजजीनातील एक भयान वास्तव आहे.

मराठी ग्रामीण साहित्यातील स्त्रीच्या बदलाचे स्वरूप :

वर्तमान स्थितीत खेडे बदलू लागले आहे. या बदलत्या खेड्याची झळ ग्रामीण भागातील स्त्रीला खूपच मोठ्याप्रमाणात जानवू लागली आहे. तिला असंख्य संकटांना सामोरे जावे लागते. या स्त्रीच्या बदलत्या जीवनाचे प्रतिबिंब ग्रामीण साहित्यात थोड्याफार प्रमाणात उमटलेले दिसते. अगदी स्त्रीवादी जीवन चित्रण करणाऱ्या लेखिकांच्या साहित्याच्या माध्यमातूनही ग्रामीण भागातील कष्टकरी स्त्री चित्रित झालेली दिसते. संपूर्ण भारताचा विचार केला तर ग्रामीण व शहरी यांच्या अनुषंगाने बदलती स्त्री जीवनाचे चित्रण अनेक लेखिकांनी केलेले पहावयास मिळते. त्यात 'अमृता प्रितम' यांचा विशेषत्वाने उल्लेख करावा लागतो. त्या ग्रामीण प्रतिमांच्या आधारे स्त्री जीवनाची भयावहता वाचकांच्या समोर मूर्तीमंत उभी करतात. जणू खेड्यातील स्त्री प्रत्यक्षात आपली वेदना मांडते आहे असे वाटते. या संदर्भातील विवेचन पुढीप्रमाणे,

''अन्नदाता में मांस की गुडियाँ खेल ले खिला ले ।
लहू का प्याला पी ले, पिला ले,
तेरे सामने खडी हूँ, इस्तमाल की चीज,
कर लो इस्तमाल''

किंवा

''इजी हूँ, पिसी हूँ, बेलनसे बीली हूँ ।
आज गर्म तवे पर, जैसे चाहे उलट लो ।
मैजो निगले से बढकर, कूछ भी नही ।
जैसे चाहे निकल लो ।''

उपरोक्त काव्यपंक्तींच्या माध्यमातून इतक्या परखडपणे बोलणारी ही कवयित्री संपूर्ण भारतातील स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व करताना पहावयास मिळते. ह्या पार्श्वभूमीवर मराठी साहित्यातील विविध प्रवाहांमधील कवितांचा आणि कवयित्रींचा विचार करता सर्वच प्रवाहातील स्त्रीचे चित्रण अपूर्ण असल्याची जाणीव होते. ग्रामीण साहित्यात स्त्री जिवनाचा मुख हेतू लेखनातून शोधताना सावित्रीबाई फुले यांचा अग्रक्रमाणे उल्लेख करावा लागतो.त्यांच्या लिखानातून स्त्रीचित्रण प्राधान्यक्रमाने आलेले आहे. पुढे 'स्त्री–पुरूष तुलना' या गद्य लेखनातून ताराबाई शिंदे यांनी मांडलेले परखड विचार आणि 'बहिणाबाईची गाणी' यांच्या गीतातून साकारलेली स्त्री बदलाचे प्रतिक मानावे लागेल. या काळातील ग्रामीण स्त्रीच्या चित्रणाला तोड नाही. ते अजोड तर आहेच पण, पुरूष लेखकाच्या लेखनालाही आव्हान देणारे आहे. पेशवाईतील ब्राह्मण स्त्रियांनाही पती आज्ञेमुळे इच्छा नसतानाही जो व्याभिचार सहन करावा लागत होता त्याचे रोखठोक चित्रण सावित्रीबाईनी केले आहे.

ताराबाई शिंदे म्हणतात की, 'स्त्री–पुरूष तुलना' हे लेखन निर्भिडपणे करण्याचे कारण 'स्त्री–पुरूष अशा दोन जाती आहेत आणि स्त्रीला कोणतीच जात नाही हे वैश्विक सत्य आहे.' बहिणाबाई तर स्वत:च्या हातांवरील रेषांवर विश्वास न ठेवता हातातील कतर्श्त्वावर विश्वास ठेवून जगतात. स्त्री कष्टाचे गीत त्या पुढील शब्दांच्या माध्यमातून मांडतात,

''काया काया शेतामधी
घाम जीरव जीरव
तवा उगलं उगलं
काया मधून हिरवं''

या कालखंडामध्ये समाजात स्त्रियांना महत्वाचे स्थान नव्हते त्यामुळे पारंपरिक मानसिकतेतील पुरूष प्रवश्तीला स्त्रीचे ऐकण्याची सवय नाही. त्यामुळे लेखन प्रांत स्त्रीयांचा नाही असा स्त्री–पुरूष दोघांचाही समज होता. त्यामुळे बहिणाबाईची गाणी ठेवावी लागली तर मालतीबाईना टोपन नावाने लिहावे लागले.

मराठी साहित्यात १९६० नंतर विविध प्रवाह निर्माण झाले. त्यामध्ये ग्रामीण साहित्यातून दुर्मिळ असणाऱ्या स्त्रीचे चित्रण उमटू लागले. स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतरच्या घटनांमुळे स्त्री–पुरूष समानता निदान कागदोपत्री तरी मांडली गेली. कागदोपत्री स्त्रीला अनेक हक्क मिळाले. पुढे स्त्रीजागृतीचे प्रयत्न अनेक स्तरावर सुरू झाले त्याचे परिणाम ग्रामीण स्त्रीवर होवू लागले. त्यामुळे स्त्री बदलू लागली. ग्रामीण स्त्रीचे चित्रण साहित्यातून प्रामुख्याने दिसू लागले. ग्रामीण लेखक केशव बोबडे

'एक सावली व कडूनिंबाची गोष्ट' या कथेच्या माध्यमातून स्त्रियांचे भावविश्व नेमकेपणाने टिपताना दिसतात. त्यांनी एकाच मुलीवर स्वत: निर्णय घेऊन पाळणा थांबविणारी नायीका आपल्या पतीलाही नव्या प्रवाहात सामील करताना दिसते अशाप्रकारचे भावविश्व चित्रित केले आहे. उद्धव शेळक्यांच्या 'धग' या कादंबरीतील नायीका कौतिक ही आळशी नवऱ्याचा संसार रेटत आपले कुटुंब सावरत वास्तवात जगण्याचा प्रयत्न करते.

ग्रामीण गद्यलेखनाचा प्रारंभ करणाऱ्या लेखिका सरोजीणी बाबर यांचा 'नव्याची पुनव' हा कथासंग्रह ग्रामीण स्त्रीचे चित्रण करणारा महत्वपूर्ण आहे. या कथासंग्रहाच्या माध्यमातून ग्रामीण स्त्री, तिची सुख दु:खे, समजुती व चालिरिती या सगळ्याचे दर्शन खास ग्रामीण शैलीत होते. सासू—सून यांचे नाते, सण—वार, रूढी—परंपरा जपणारी स्त्री, अबुलाही जपणारी स्त्री अशा स्त्रीचे चित्रण अनुराधा गुरव यांच्या कथातून व्यक्त होते. प्रतिमा इंगोले यांच्या लिखानातील ग्रामीण स्त्रीचे भोग, कावाड कष्ट, हाल अपेष्टा, नवऱ्याचा धाक आणि त्यातून अभिव्यक्त केलेली स्त्री अस्तित्वाची जाणीव दिसून येते.

बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करताना अनेक लेखकांनी साहित्यातून बदललेल्या ग्रामीण स्त्रीजीवनाचे वास्तव चित्रत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु हे जीवन ग्रामीण जीवनाच्या अनुषंगाने अथवा ग्रमीण पुरूषांच्या अनुषंगाने येते. ग्रामीण साहित्यात स्वतंत्र स्त्री जीवन फक्त आनंद यादव यांच्या आत्मचरित्रानंतर रा. रं. बोराडे यांच्या साहित्यात आलेले आहे. त्यांच्या 'पाचोळा' मधील पार्वती तर 'संस्कार' मधील व्यक्तिरेखा आहे. पण 'आमदार सौभाग्यवती' सारख्या कलाकृतीतून बदलत्या स्त्रीच्या जीवनाचा आलेख मांडला आहे. ग्रामीण स्त्री जीवनाच्या शोषनाचे चित्रण सदानंद देशमुख यांच्या कथातून प्रकट होते. 'कणा' कादंबरीबरोबर कवितेतूनही अनेक कवींनी या बदलत्या स्त्रियांना रेखाटले आहे. नारायण सूर्वेच्या 'मास्तर तुमचंच नाव लिवा' या कवितेतून ग्रामीण भागातून फसऊन मुंबईला नेलेली आणि नको त्या धंद्याला लावलेली स्त्री आपल्या लेकराला शिकवू बघते. शाळेत नाव घालताना मास्तर बापाचे नाव विचारतात तेव्हा 'मास्तर तुमचच नाव लिवा' म्हणून सांगणारी स्त्री काळजाचा ठोका चुकविते. कवी ना. धो. महानोर यांच्या 'तिची कविता' हा कवितासंग्रह रात्रंदिवस शेतात, मळ्यात, खळ्यात राबणाऱ्या कुटुंबासाठी कष्ट करणाऱ्या ग्रामीण स्त्रीचा कवितासंग्रह आहे. इंद्रजित भालेराव यांच्या 'कुणबिणीची कहाणी' या कवितेमध्ये अपवादानेच अनेक स्त्रियांच्या अवस्था मांडल्या आहेत. अशा अनेक कहाण्या लिहूनही जीची गाथा संपणार नाही अशी ही ग्रामीण स्त्री साहित्यापुढील आव्हान आहे. तिचे हेच प्रत्यक्ष रूप कवी पुढील शब्दांच्या माध्यमातून प्रतिबिंबित करतो,

"आई खरच काय असते?
लेकराची माय असते
वासराची गाय असते
दुधाची साय असते
लंगड्याचा पाय असते
आई असते जगण्याची शिदोरी
सरतही नाही, उरतही नाही"

ही खरी ग्रामीण स्त्रीची ओळख, पुरूषप्रधान संस्कृती प्रमाणभूत मानून जीवन जगणाऱ्या वर्तमान समाजजीवनात स्त्रीच्या भावविश्वाकडे कोणाचे लक्ष जाईल हाच खरा प्रश्न आहे. पोटाची खळगी भरण्यासाठी शहराकडे धाव घेणारी तिची लेकरे तिला विसरू पाहत आहेत. कवितेच्या माध्यमातून उभे केलेले स्त्रीचे हे रूप वास्तवपणे उभे राहते. तरीही तिचे अस्तित्व कालातीत आहे. अशी ग्रामीण बदलती स्त्री सर्वमान्य होत आहे हे मात्र निश्चित.

समारोप :

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून उदयास आलेल्या ग्रामीण साहित्याची खरी सुरूवात १९६० नंतरच झालेली पहावयास मिळते. कारण १९६० नंतर वाङ्मयीन प्रांतात दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, जनवादी, विज्ञानवादी यासारख्या वाङ्मयीन प्रवाहांना प्रारंभ झाला. याचाच एक भाग म्हणून ग्रामीण साहित्य या जोरकस प्रवाहाचा उल्लेख करावा लागेल. ग्रामीण जीवन हे केवळ शेतकरी जीवनापुरते मर्यादित नसून शेतकरी आणि त्याच्या [illegible] प्रतिबिंब प्रस्फुटित करणारे ते महत्वपूर्ण वाङ्.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

मय आहे. ग्रामीण साहित्यात स्त्री चित्रणाचा मूळ हेतू लेखनातून शोधताना सावित्रीबाई फुले यांचा अग्रक्रमाणे उल्लेख करावा लागेल. त्यांच्या लिखानातून स्त्रीचित्रण प्रभावीपणे आले आहे. पुढे 'स्त्री–पुरूष तुलना' या गद्य लेखनातून ताराबाई शिंदे यांनी मांडलेले परखड विचार आणि 'बहिणाबाईची गाणी' यांच्या गीतातून साकारलेली स्त्री ग्रामीणत्वाचे प्रतिक मानावे लागेल. या काळातील ग्रामीण स्त्रीच्या उमटलेल्या चित्रणाला तोड नाही. ते अजोड तर आहेच पण पुरूष लेखकाच्या लेखनालाही आव्हान देणारे आहे.

ग्रामीण गद्य लेखनाचा प्रारंभ करणाऱ्या लेखिका सरोजीनी बाबर यांचा 'नव्याची पुनव' हा कथासंग्रह ग्रामीण स्त्रीचे चित्रण करणारा महत्त्वपूर्ण कथासंग्रह आहे. तर तो त्यात ग्रामीण स्त्री, तिची सुख दुःखे, समजुती व चालिरिती या सगळयाचे दर्शन खास ग्रामीण ढंगात होते. सासू–सून यांचे नाते, सण–वार, रूढी–परंपरा इतकेच नव्हे तर अबुलाही जपणारी स्त्री अशा स्त्रीचे चित्रण अनुराधा गुरव यांच्या कथातून व्यक्त होते. प्रतिमा इंगोले यांच्या लिखानातील ग्रामीण स्त्रीचे भोग, कावाड कष्ट, हाल अपेष्टा, नवऱ्याचा धाक आणि त्यातून अभिव्यक्त केलेली स्त्री अस्तित्वाची जाणीव प्रभावीपणे प्रकट होते.एकूणच ग्रामीण कविता आणि तिच्या वाटचालीचा वेध घेतल्यानंतर हाती आलेले प्रमुख निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे,

१- स्वातंत्रपूर्व काळ्यपासून उदयास आलेल्या ग्रामीण साहित्याची खरी सुरूवात १९६० नंतरच झालेली पहावयास मिळते.

२- ग्रामीण साहित्यात स्त्री चित्रणाचा मूळ हेतू लेखनातून शोधताना सावित्रीबाई फुले यांचा आग्रक्रमाणे उल्लेख करावा लागेल. त्यांच्या लिखानातून स्त्री चित्रण प्रभावीपणे आले आहे.

३- 'स्त्री–पुरूष तुलना' या गद्य लेखनातून ताराबाई शिंदे यांनी मांडलेले परखड विचार आणि 'बहिणाबाईची गाणी' यांच्या गीतातून साकारलेली स्त्री ग्रामीणत्वाचे प्रतिक मानावे लागेल.

४- ग्रामीण गद्य लेखनाचा प्रारंभ करणाऱ्या लेखिका सरोजीनी बाबर यांचा 'नव्याची पुनव' हा कथासंग्रह ग्रामीण स्त्रीचे चित्रण करणारा महत्त्वपूर्ण कथासंग्रह आहे.

संदर्भ: –

१- सार्वेकर कैलास, : 'ग्रामीण कवितेची पहाट', मेहता पब्लिशिंग हाऊस,पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९९ पृ–1-

२- यादव आनंद, : 'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, द्वितीयावृत्ती, १९८४ पृ–४९

३- चौधरी बहिणाबाई, : 'बहिणाबाईची गाणी', चौथी आवृत्ती, मुंबई,ज्योती पिरिऑडिकल्स, १९८२ पृ–३०

४- नलगे चंद्रकुमार,(संपा.) : 'मराठी ग्रामीण कविता', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९६६ पृ–१२०

५- जहागिरदार विश्वास,: 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका (ग्रामीण साहित्य विशेषांक)' जुलै–डिसेंबर, १९८० पृ –८९-

❑❑❑

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

कोल्हापूर
NAAC Reaccredited 'A'
with CGPA -3.24 (in 3rd cycle)

'ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार'
-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

ISSN : 2281-8848

VIVEK
RESEARCH JOURNAL

A Biannual Peer Reviewed National Journal of Multi-Disciplinary Research Articles

A Special Issue on

Indian Council of
Social Science Research
SPONSORED

विमुक्त और घुमंतू जन समुदाय : दशा और दिशा
(भारतीय साहित्य के परिप्रेक्ष्य में)

March, 2022

Babasaheb Ambedkar Marathwada University

ISSN : 2581-8848

15	'वळंबा' आत्मकथन : सामाजिकता	वीणा रमेश गुलदेवकर	63
16	लमाणांच्या आर्त वेदनांचे स्पंदनलदनी:	श्रीगौरीशंकर दत्तात्रय खोबरे .	66
17	"शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे विचार व कार्य आणि भटक्या विमुक्त जाती–जमाती"	सौ. शेख शबाना.एम. प्रा. सचिन बबन साळवे	70
18	उपन्यास 'अल्मा कबूतरी': कबूतरा समाज का ताना बाना –	डॉ. सरोज पाटील	74
19	भटक्या समाजातील स्त्रियांची आत्मकथने	डॉ . सर्जेराव पद्माकर	78
20	छप्परबंद समाजाची सामाजिक स्थिती	डॉ.मनिषा विनायक शिरोडकर	86
21	भटक्या विमुक्त जाती-जमातीच्या आत्मकथनांमधील सामाजिकता	शितल संग्राम सालवाडगी	91
22	आदिवासी जमातीचे सामाजिक जीवन	डॉ.ज्योती रामराव रामोड	97
23	"भटक्या विमुक्त जमातीची क्षेत्रीय पहाणी"	डॉ. घाडगे डी. के.	100
24	"बंजारा समाजाचे सामाजिक जीवन"	प्रा. आर्या सुनील कुलकर्णी	105
25	स्वातंत्र्याची पंच्याहत्तरी आणि उपेक्षित वंचित घटक	प्रा. डॉ. विजय माने	108
26	'निलोफर' उपन्यास में चित्रित विमुक्त और घुमन्तू जनजातिय परिवार	डॉकल्पना पाटोळे.	114
27	खानाबदोश नटों के जीवन का यथार्थ दस्तावेज :शैलूष	डॉ.मालोजी अर्जुन जगताप	118
28	गोहुअन (उपन्यास) और आदिवासी स्त्री का विद्रोह	डॉइबरार खान .	121
29	"घुमंतू जनजाति का दहकता दस्तावेज : पराया"	डॉ.गायकवाड शितल माधवराव	125

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist Kolhapur

ISSN : 2581-8848

भटक्या समाजातील स्त्रियांची आत्मकथने

डॉ. सर्जेराव पद्माकर
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
पेठ-वडगांव जि. कोल्हापुर.
मो.८३२९८१२०१२

सारांश :

दलित लेखिकांची आत्मकथने मराठी साहित्यात आत्मचरित्र या वाङ्मय प्रकाराचे स्वतंत्र स्थान आहे. त्याला ' दीर्घ परंपरा आहे. सर्वसाधारणपणे वाचकांनी या वाङ्मय प्रकाराबद्दल आस्थेने कुतूहल दाखविलेले आहे. मराठी वाङ्मयाच्या प्रवासात अनेक वळणे घेत हा साहित्य प्रकार मान्यता पावलेला आहे. विविध टप्प्यांच्या आधारे त्याचे विश्लेषण केले जाऊ शकते. इतके वैविध्य त्यात आढळते. अनेक अभ्यासकांनी त्याचे वेगळेपण आणि वैशिष्टये वेळोवेळी दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. मराठीमध्ये पुरुषांच्या आत्मचरित्रांची आत्मकथनांची परंपरा सांगता येते. तशी ती स्त्रियांच्या आत्मकथनांची सांगता येते. या परंपरेत आपल्या व्यवच्छेदक वैशिष्टयांनी ही आत्मकथने नटलेली आहेत.

आपल्या जगण्याचा पट कमीअधिक प्रमाणात अभिव्यक्त करण्याचा साहित्यप्रकार म्हणून आत्मकथनाला विशेष महत्त्व आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये भारतीय संविधानाने कार्यान्वित केलेल्या शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणामुळे इथला दलित, आदिवासी, भटके, विमुक्त इत्यादी सर्वच वर्गाने आत्मकथनाद्वारे आपले जीवन मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे यामध्ये भटक्या जमातीच्या विमल मोरे व जनाबाई गिऱ्हे यांच्या आत्मकथनाचा प्रस्तुत निबंधामध्ये विचार मांडला आहे.

पारिभाषिक संज्ञा : आत्मचरित्र, साहित्यप्रकार, गोपाळ, जातपंचायत, शिंदळकी करणे, गोंधळी समाज

'मरणकळा' जनाबाई गिऱ्हे

'गाव तिथं पालं आणिक पाणी तिथं पालं', 'खाली धरती वर आभाळ', 'हातावरचं आणा आणि हातावरचं खा' असं भणंग जीवन जगणाऱ्या भणंग भटक्या समाजातील एक जमात म्हणते गोपाळ. या गोपाळ जमातीत जन्मलेल्या जनाबाई कचरु गिऱ्हे यांचे सन १९९२ रोजी प्रकाशित झालेले 'मरणकळा' आत्मकथन मराठी साहित्य प्रांतात गोपाळ समाजाचे प्रतिनिधित्व करते. गोपाळ समाजातील एक मुलीचा शिक्षणासाठीचा संघर्ष आणि गोपाळ समाजाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक स्थितीचे दर्शन घडविणारे आत्मकथन म्हणून त्याकडे पाहता येते. 'मरणकळा' आत्मकथनाची मांडणी अशा एकूण ९ प्रकरणामध्ये केली आहे. आत्मकथनाची सुरुवात गोपाळ समाजाची तत्कालीन स्थिती कशी होती. याच्या कथनाने होते. सुरुवातीला आजी आजोबांच्या आठवणी सांगत आहे अशी रचना लेखिकेने केली आहे. प्रत्येक प्रकरणाचे शीर्षक पाहिल्यानंतर त्यांच्या अंतरंगातील आशय लक्षात येण्यास मदत होते. आजीने सांगितलेल्या आठवणी, जमातीची भटकंती, भूकेचे चित्रण, भीक मागणे, चोऱ्या करणे, शिक्षणासाठीचा संघर्ष, जातपंचायत, लग्नाच्या पध्दती, लेखिकेचे डी.एड. पर्यंतचे शिक्षण, लग्न, संसार, नोकरीच्या निमित्ताने होणारी धावपळ, त्यातून होणारा अपघात, पुन्हा नव्याने उभे राहून नोकरीत स्वतःला गुंतवून घेणे अशा सलग क्रमाने लेखिकेने आपला जीवनप्रवास कथन केला आहे. त्यामुळे मरणकळातील आशय अनुभव संपन्न, सरळ रेषेत असलेला दिसतो.

ज्या माणसांना घर नाही, गाव नाही, एका गावामध्ये तीन दिवसांपेक्षा अधिक काळ राहता येत नाही अशा भटकंती करीत भीक मागणाऱ्या या समाजाला अन्न, वस्त्र, निवाऱ्यासारख्या मूलभूत गरजा भागविणे कठीण असते, ही माणसे पालामध्ये राहत असतात. त्यांना खायला पोटभर अन्न मिळत नाही. आठरा विश्व दारिद्रय अनुभवास येणाऱ्या या समाजाचे दर्शन आपल्याला 'मरणकळा' आत्मकथनातून घडते.

'मरणकळा' चे आशयसूत्र :

समाजव्यवस्थेने गुन्हेगारीचा शिक्का मारलेल्या या समाजाला स्वतःच्या मालकीचे गाव, घर, जागा असे काहीच नाही. माणसाचा मृत्यू झाला तर पुरण्यासाठीही जागा नाही. ऊन, वारा, पाऊस यातून संरक्षण करण्यासाठी या समाजाला कशाचाही आधार नाही. पोटातील भूक भागविण्यासाठी चोरी करणे, भीक मागणे, अनेकविध सोंगे घेणे अशा परिस्थितीला त्यांना सामोर

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

जावं लागत असतं. अशा समाजामध्ये जन्मलेल्या जनाबाई गिहे यांनी स्वतः बरोबरच या समाजाचे दुःख, वेदना आणि संघर्ष यांचे वर्णन करुन धगधगते समाजवास्तव आपल्यासमोर ठेवले आहे.

वडीलांनी जनाबाईला शाळेत घातले तेंव्हा समाजाने विरोध केला. मुलीला शाळा शिकवणे या समाजाला पटत नाही. अशा समाजातील मुलगी शिक्षण घेते, शिक्षिका होते. आपल्या समाजातील भयंकर जीवन जगणारी माणसे, त्यांची सततची भटकती, चालीरीती, रुढी, परंपरा आणि समजूती यामध्ये अडकलेली आहेत. दसरा, दिवाळी, शिमगा, पाडवा है सण भटकंती करत भीक मागत साजरे केले जातात. हा समाज देवभोळा असल्याने काही बरे वाईट झाले तर ते देवाने केले असे तो मानतो. त्यामुळेच 'आसं कसं झालं? आमच्यावर देव का कोपला? आम्ही का देवाचं घोडं मारलं का?"[१]" यासारख्या प्रश्नांमधून ते दृष्टिस पडते. समाजातील चालिरिती, रुढी, परंपरा, अज्ञान अंधश्रध्दा यांचे वेळोवेळी दर्शन घडते.

स्वतःला येणारे अनुभव, दुःख, समाजाशी, कुटुंबाशी संघर्ष, संघर्षातून होणारी भांडणे, मारामारी, गावातून केली जाणारी हाकालपट्टी, समाजातील विविध विधी, सण, शिक्षण घेताना आलेल्या अडचणी, बेकारी, नोकरीसाठी दूर राहणे, प्रवासाचा त्रास, अपघात आणि त्यातून सावरुनही अनेकविध प्रसंगाना तोंड देत जगणे असा एकूणच जनाबाईच्या आयुष्यातील प्रवास 'मरणकळा' मधून घडलेला दिसतो.

शिक्षणासाठी संघर्ष :

अन्न, वस्त्र, निवारा या मानवाच्या मुलभूत गरजा पण या प्राथमिक गरजांचीच पूर्तता जिथे करता येत नाही, अशा ठिकाणी शिक्षण तर दूरची गरज ती कशी पूर्ण होणार ? या समाजातील लोकांचं पोट सतत पाठीला लागलेलं, त्याची भरती करण्यात आयुष्य संपत चाललेलं, ज्यांच्या आयुष्यालाच किंमत नाही अशा समाजात शिक्षणाचा प्रसार कसा होणार? अज्ञानाच्या अंधःकारात सापडलेल्या समाजातील एखादया व्यक्तिला शिक्षणासाठी फार मोठा संघर्ष करावा लागतो. जागोजागी अंधार असतो, विरोध असतो. समाजातील, कुटुंबातील विरोध मोडीत काढून गोपाळ समाजातील शिक्षण घेणारी जनाबाई ही पहिली मुलगी, मुलींना शिकविणे म्हणजे शिंदळकी किंवा भूताची बाधा होते, असा समज असणाऱ्या समाजाने लेखिकेला शाळेत घातले म्हणून त्यांच्या आजोबांना, वडीलांना बहिष्कृत केले. तरीही पंचायतीच्या निर्णयाला न जुमानता लेखिकेचे शिक्षण सुरु असते.

शिक्षण घेत असताना समाजाकडून अपमान, छळ, उपेक्षा सहन करावी लागते. जनाबाई जेंव्हा शाळेत जाते तेंव्हा तिच्या अवताराकडे पाहून एक बाई आपल्या मुलील तिच्या शेजारी बस देत नाही. मास्तरला तिला हाकलून दयायला सांगते. पारास्थता सामना करीत पालाबरोबर फिरत - फिरत तिसरीपर्यंतचे शिक्षण जनाबाई घेतात. 'पोटाप्रमाणेच पुस्तकांसाठीही भीक मागावी लागायची' असेही त्या नमूद करतात. या समाजातील स्त्रिया जात्यावर गाणी गाताना त्यातूनही टोमणे मारत. मुलीने शिकणे म्हणजे नाचक्की असे समजणाऱ्या या समाजातील लेखिकेचा चुलता म्हणत असे, 'बाप्या, बाप्या खेडर्याला जा अन् पोरीला घेऊन ये. आपल्या भिकाऱ्याच्या पोरी का कुठं शिकत्यात ? चालला पोरीला शिकवायला. आरं बा ! उंटाच्या गांडीचा का मुका घेतुया ? का त्वा शिकायचा नाद धरला? आन् पोर थाटात नेऊन घातलीया."[२]" शिक्षणासाठी घरातूनही विरोध असला तरी अशा विरोधाला न जुमानता प्रचंड इच्छाशक्तीच्या जोरावर संघर्षाला तोंड देत-देत लेखिका डी.एड.पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण करते. अशा प्रकारे अज्ञानी असलेल्या गोपाळ समाजातील शिक्षणाविषयीच्या गैरसमजाचे दर्शन मरणकळातून घडते.

भूकेसाठी करावा लागणारा संघर्ष :

पाठीवर बिऱ्हाड घेऊन पोटासाठी गावोगाव भटकणाऱ्या या समाजाचा सगळ्यात मोठा प्रश्न असतो तो भूकेचा. रोजच्या रोजी रोटीचा. रोजी रोटीसाठी या लोकांना अनेक यातना सहन कराव्या लागतात. पोटातील भूकेमुळे निर्माण झालेल्या वास्तवावर प्रकाश टाकताना जनाबाई म्हणतात, 'पोटात सकाळपासून कणभर अन्न नव्हतं' जाता दिस कल्ला. चार वाजायला आले हुते, जेवणाच्या उसट्या पत्रावळ्या उकिरडयावर टाकल्या तशा आम्ही धावलो. आमच्याबरोबर कुत्रीबी धावले. आम्ही एकीकडे वढीत हुतो आन् कुत्री एकीकडे वढीत हुते'."[३]" उकिरडयावर टाकलेल्या पत्रावळयावर कुत्र्याप्रमाणेच माणसेही तुटून पडतात. हृदय पिळवटून टाकणाऱ्या या भूकेसाठीच्या प्रसंगातून जनावरांप्रमाणे माणसालाही जीवन जगावे लागते. पोटातील भूक भागविणाऱ्यासाठी या समाजातील लोकांना कराव्या लागणाऱ्या संघर्षातून कुत्र्यापेक्षाही किंबहुना जनावरांपेक्षाही भयंकर वास्तव

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

ISSN : 2581-8848

जीणं वाटयाला आलेले दिसून येते. म्हणूनच भूकेपुढे, पोटापुढे माणसाचे सारे प्रश्न दुय्यम ठरतात. एकीकडे जनावरांप्रमाणे करावा लागणारा संघर्ष तर दुसरीकडे जगण्यासाठी भीक मागण्यासाठी घ्यावी लागणारी सोंगे या दोन्ही पातळीवरील वास्तव लेखिकेन मांडलेले दिसते. 'अंगात फाटकी तुटकी चोळी आणि इजार हुती त्याच्यातून अंगाला चटाचटा ऊन लागत हुतं. उन्हात चड्डी ओली व्हायची पाळी आली हती, आन् आमी जळगावात शिरलो... बानं इचार केला आन् बा मनला, पोरी आता म्या आंधळा हुतुया, माव्ह बोट धरं, खरोखरच बानं डोळं झाकले. म्या बाचा हात धरला अन् बानं गाणं मनाया सुरुवात केली, आंधळ्याला कुटका देरे राम, रघुपती राघव राजाराम'."[४] भीक मागण्यासाठी खरोखर आंधळा नसतानाही आंधळ्याचं सोंग घ्यावं लागतं. आंधळा नसतानाही आंधळ्याचं सोंग घेणारा माणूस, त्याची राहणी, भीक मागत असताना केविलवाणे होऊन म्हटले जाणारे गाणे. या सर्वच घटना प्रसंगातून गोपाळ समाजातील धगधगते समाज वास्तव आपल्या मरणकळा या आत्मकथनाद्वारे जनाबाई गिहे समाजासमोर ठेवताना दिसतात.

गोपाळ समाजातील स्त्रीजीवन :

दलित शोषित, पीडित भटक्या समाजातील स्त्रियांचे जीवन पुरुषांनी लिहिलेल्या साहित्यातून आले असले तरी स्त्रीने लिहिलेल्या स्त्रियांचे जीवन साहित्यातून अल्प प्रमाणात आले आहे. ज्यांना गाव नाही, घर नाही, तीन दिवसापेक्षा जास्त काळ एका ठिकाणी राहता येत नाही अशा समाजातील स्त्रियांचे जीवन अत्यंत हालाखीचे आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेने स्त्रियांना दिलेले दुय्यमत्व त्यातही दलित स्त्रीला अतिशय वाईट अनुभवांना सामोरे जावे लागते. पुरुषांचे दास्यत्व स्वीकारुन पिढ्यान् पिढ्या तिला चाकोरीबध्द जीवन जगावे लागते. असाच एक जीवनानुभव लेखिकेने सांगितला आहे.लेखिकेला घरात काम करताना तिचा लहान मुलगा फार त्रास दयायचा म्हणून तिने मुलाला मारले. ही घटना लेखिकेच्या सासू आणि नणंदेने भर घालून नवऱ्याला सांगितली. ते ऐकून लेखिकेचा पती तिला म्हणतो, 'तुझं माझं नातं तुटलं, माझ्या घराबाहेर हो'. यावर लेखिका लिहिते, 'जंगलातल्या चुकलेल्या पाडसासारखी मी कावरीबावरी झाले हुते. हया दहा तोंडापुढं माझं एकटीचं तोंड आणि मला स्वातंत्र्य नव्हतं. त्यांचं ते खरं आणि माझं ते सारं खोटं असे समजून ते वागायचे हे सारं दुःख मी गिळून बसायची."[५] अतिशय लहान-सहान घरगुती क्षुल्लक कारणावरुनसुध्दा स्त्री आणि पुरुषही कसे छळतात याचा नमुना आपल्याला पहावयास मिळतो.

गोपाळ समाजातील स्त्रीला जीवनात कुठेच स्थैर्य मिळत नाही. ती सतत कष्टामध्ये, धावपळीमध्ये अडकलेली असते. या आत्मकथनामध्ये गोपाळ समाजातील कष्टकरा स्त्रिया, भीक मागून जगणाऱ्या स्त्रिया, लेखिकेच्या आईला तिच्यानंतर मूल होत नाही म्हणून लेखिकेला 'सपाटपाटीची' असं हिणवणाऱ्या स्त्रिया, मुलींने शाळा शिकणे म्हणजे शिंदळकी करणे असं म्हणणाऱ्या स्त्रिया या सर्व स्त्रियांच्या मनाचे, भावभावनांचे, सुखदुःखाचे, कल्लोळाचे काळजाला भिडणारे चित्रण मरणकळामधून येते. पोरीची जात म्हणजे काचेचं भांड, ती शिकल्यानंतर वाईट वर्तन करेल, समाजाचे नाक कापेल या दृष्टीकोनातून हा समाज स्त्रीवर्गाकडे पाहतो. या सर्वांचे परिणामकारक चित्र 'मरणकळा' मधून उभे केलेले दिसते. परंतु व्यापक अर्थाने गोपाळ समाजातील स्त्रीचे चित्र उभे राहताना दिसत नाही.

भाषा विशेष :

मरणकळा मधून आलेली भाषा ही गोपाळ समाजाची बोलीभाषा आहे. बीड - अहमदनगर सीमारेषा परिसरातील भाषेतील अनेक शब्द त्यातून आविष्कृत झाले आहेत. गोपाळ समाजाची भाषा, बोलीभाषेतील म्हणी, वाक्यप्रचार, गाणी यातूनही ते समृध्द झाले आहे. या आत्मकथनाचे निवेदन प्रामुख्याने प्रथमपुरुषी स्वरुपातले आहे. आपले जीवन ओघवत्या शैलीत मांडल्याने आत्मकथनाला विलक्षण. प्रत्ययकारकता प्राप्त झालेली दिसते. लेखिकेने आपल्या पूर्वायुष्याचे कथन बोलीभाषेतून अत्यंत परिणामकारकरित्या साधले आहे. निवेदनातील सहजपणा, निःसंकोचता, छोटी छोटी वाक्ये यामुळे आत्मकथनाला आटोपशीरपणा आला आहेच. त्याचबरोबर यामुळे अस्सलपणाही प्राप्त झालेला दिसून येतो.

बोटी (मटणाचा तुकडा), डोणूक (लाकूड), इलाज (उपाय), बाजिंदी (नखरैल) बीमोड (नाश) खळगूट (कालवण), सागुती (मटण), जल्लाद (हुशार, भारी) असे गोपाळ समाजात वापरले जाणारे शब्द आत्मकथनाला आशयघनत्व प्राप्त करुन देतात. हट्टाला पेटणे, टुमणी मागं लावणे, उरात धडकी भरणे, पाचवीला पुजणे, बारा बैलाचं बळ येणे, पाठीच धिर्ड काढणे अशा

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

वाक्यप्रचारातून भटक्या समाजजीवनाची ओळख होते. 'मारणाऱ्याचा हात धरता येतो, बोलणाऱ्याचं तोंड धरता येत नाही, जित्याची खोड मल्यावाचून जात नाही"[५]" आब्रूच खचतं बीन आब्रूचं पोसतं, बाप भीक मागू द्यायना आन् माय भाकर दिना अशा म्हणींमधून या समाजाचे जीवन, त्यांची नितीमत्ता, सस्कार, संस्कृती, व्यवहार स्पष्ट होतात. यातून आविष्कृत झालेल्या उपमा, संवाद, इंग्रजी शब्द, शिव्या, गाणी या सर्वच गोष्टींमधून 'मरणकळा' हे आत्मकथन समृध्द झाले आहे. त समाज वास्तवाला स्पर्श करणारे ठरत असल्यामुळे नलिनी महाडिक म्हणतात, 'जनाबाई गिहे यांनी मरणकळा' या आत्मकथनात आपल्या भटक्या जातीचे वास्तवपूर्ण चित्रण केले आहे."[७]" ते योग्य वाटते.

समारोप :

स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाची प्रकाशकिरणे समाजापर्यंत किंबहुना तळागाळापर्यंत पोहोचण्याची प्रक्रिया सुरु होती. या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेतून ही किरणे तळागाळापर्यंत पोहोचत होती. पोटाची भूक शमविण्याचा ठाण मांडून उभा राहिलेला प्रश्न सोडविताना दलित समाजाला त्याहीपेक्षा दलित समाजातील स्त्रीला करावा लागणारा संघर्ष वेगळा अनुभव सांगून जातो. या भूकेबरोबरच शिक्षणासाठीचा संघर्ष तोही स्त्री असूनसुध्दा शिक्षण म्हणजे फारच विदारक अनुभव. असा विदारक अनुभव, परिणामकारक भाषा निवेदनशैलीमध्ये जनाबाई गि-हे यांनी मरणकळातून मांडला आहे. गोपाळ समाजाला स्वतःच्या गाव, घर असे काही नसतानाही हा समाज भटकंती करीत भीक मागत आपल्याला येणारं, आलेलं आयुष्य कंठत असतो. माणसाला माणूस असूनसुध्दा माणसासारखं जीवन जगता येत नाही. तर जनावरासारखं जीवन त्याला जागवं लागतं. हे भयानक वास्तव या आत्मकथनातून समोर येतं. मात्र हे वास्तव असलं तरी 'आपली कुठं इस्टीक वाया चाललीया, चार घरं मागतुया तवा पोटाला मिळतंया मला नको दोन बाया एका हाडाला दोन सुया"[८]" दुसऱ्या लग्नाचा विचार नाकारणारी लेखिकेच्या वडिलांसारखी व्यक्तिरेखा ही वर्तमान परिस्थितीचा विचार केंद्रस्थानी ठेवणारी व्यक्तिरेखा परिणामकारक निश्चितच ठरते.

एकूणच गोपाळ समाज, या समाजातील मानवी मनाचे, स्त्री मनाचे त्यांच्या व्यथा, वेदना, संघर्ष, शिक्षणाचा संघर्ष यांचा मेळ बसविताना बोली भाषा, म्हणी, वाक्यप्रचार गोपाळ समाजातील सांकेतिक भाषा यांचा अतिशय उत्तम संयोग साधलेला दिसता.

'तीन दगडाची चूल'- विमल मोरे :

'तीन दगडाची चूल' हे विमल मोरे लिखित आत्मकथन एका वेगळया विश्वाची ओळख आपणाला करुन देते. 'तीन दगडाची चूल' हे आत्मकथन भटक्या विमुक्त जमातीमधील स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मकथनामध्ये दुसरे आत्मकथन आहे. विमल मोरे यांचे हे आत्मकथन २००० साली प्रकाशित झालेले असून यामधून त्यांनी आपल्या जीवन जाणिवांसह स्वतः जगलेला समाज चित्रित केला आहे. 'तीन दगडाची चूल' मधून विमल मोरे यांनी स्वतः जगलेला समाज अगदी बारकाव्यांसह टिपलेला आहे. या समाजात असणाऱ्या रुढी, परंपरा, चालीरिती, समजूती, अंधश्रध्दा यांची स्पष्टपणे माहिती दिलेली आहे. या परंपरेत हा समाज कसा जगतो, तसेच उपेक्षितांतील उपेक्षित असणारे स्त्रियांचे जीवन या आत्मकथनातून मांडले आहे. भटक्या समाजातील लोकांची पोटाची भूक, पोटाच्या भूकेसाठी भटका समाज कशा प्रकारचे जीवन जगतो आहे याचे चित्रण विमल मोरे यांनी आपल्या या आत्मकथनातून केले आहे.

आत्मकथनाचा आशय :

समाजव्यवस्थेकडे स्त्रीच्या दृष्टिकोनातून पाहण्याचे परिणाम, रुढी, परंपरेत अडकलेल्या भटक्या समाजाला रोजची चूल पेटविण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष याचे केलेले चित्रण म्हणजे 'तीन दगडाची चूल' हे आत्मकथन होय. या आत्मकथनामध्ये विमल मोरे यांनी आपले लग्नापूर्वीचे कोल्हापूर (कळंबा) येथील जीवन व पालाबरोबर भटकंतीचे जीवन आणि लग्नानंतरचे चळवळीतील घटना -प्रसंगाचे वर्णन करताना दिसून येतात. एका स्त्रीने भोगलेले दुःख फक्त तिचेच न राहता ते भटक्या समाजातील प्रत्येक स्त्रीचे होऊन जाते. विमल मोरे या लग्नापूर्वीची विमल नामदेव भोसले तिचा भाऊ अशोक हयाच्यामुळे प्रथम शाळेची पायरी चढते. विमलला शिक्षणासाठी तिची बहिनी सुमती ही मदत करते. कोल्हापूरमध्ये राहून शिक्षण घेता घेता सुटीच्या काळात पालाबरोबर जाणे, या समाजातील पुरुष अंबाबाईचा पुजारी होऊन भीक मागून आणतात, लहान मुलेही लाकडाच्या काठीला

Ambedkar Mahavidyalaya

ISSN : 2581-8848

कापड गुंडाळून त्याची सटवाई करुन भीक मागतात. गोंधळी समाजातील स्त्रियाही पुरुषांच्या बरोबरीने काम करतात. भीक कोण वाढत नाही तेंव्हा भांडी विकायला स्त्रिया आणि पुरुषही जातात. या समाजात संशय घेणारे, दारु पिणारे पुरुष आहेत. ते दारु पिऊन बायकोला मारतात. स्त्रिया हे सर्व सहन करतात. असे भटक्या समाजातील चित्रण आपल्याला 'तीन दगडाची चूल' या आत्मकथनामध्ये पहावयास मिळते.

तसेच विमल मोरे यांच्या दुसऱ्या भावाचे (लिंगाप्पाचे) लग्न झाल्यानंतर पैशाच्या ओढाताणीमुळे आई-वडिलांची व भावंडांची वाटणी होते. त्यांची ताटातूट, अशोकदादाची बदली या घटना - प्रसंगातून हे आत्मकथन फिरताना दिसते. तरीही त्या शिक्षण घेतात. पण घरातील मानसिक त्रासामुळे आणि दारिद्र्यामुळे त्यांचे शिक्षण थांबते. त्याचवेळेस त्यांना दादासाहेब मोरे यांचे स्थळ येते. आणि त्यानंतर विमल नामदेव भोसले हया सौ.विमल दादासाहेब मोरे होतात. त्यामुळे आत्मकथनाला वेगळी दिशा मिळते. पालाबरोबर भटकंती करणारे त्यांचे जीवन चळवळीच्या मार्गाने धावताना दिसते. दादासाहेब मोरे यांच्याबरोबर त्या भटक्या विमुक्तांच्या कार्यक्रमाला जातात. त्यामुळे त्यांना भटक्या विमुक्तांचे प्रश्न समजतात. त्यांच्या अडचणी लक्षात येतात. तसेच त्या विटा येथील कार्यक्रमात अशिक्षित, अडाणी नंदीवाल्यांची शांताबाई आपल्या समाजाचे जीवन, स्त्रियांची दुःखे, वेदना मांडताना पाहतात. विविध ठिकाणी कार्यक्रम घेण्यासाठीच्या बैठका पाहतात. या कार्यक्रमातून आलेले अनुभव त्या आत्मकथनाच्या दुसऱ्या भागात मांडलेल्या आहेत. भटक्या - विमुक्तांचा मेळावा, उत्तम कांबळे यांच्या घरातील बैठक, याबरोबरच नाशिक येथे विमल मोरे यांनी पोटात दुःखण्याचे नाटक करुन मांत्रिकाचा ढोंगीपणा उघड केला. याचेही चित्रण या आत्मकथनात येते. दादासाहेब यांच्या सहवासामुळे त्या चळवळीत सहभागी होतात. आणि चळवळीतून आलेले अनुभव त्यांनी आत्मकथनाच्या उत्तरार्धात मांडले आहेत. तसेच दादासाहेब मोरे यांच्या नोकरीच्या निमित्ताने त्यांच्याबरोबर फिरताना जीवनाशी, परिस्थितीशी संघर्ष करण्याची तयारी ठेवताना त्या दिसतात. यामधून दगडाची चूल' चे अंतरंग दिसून येते.

भटकंतीचे चित्रण :

तीन दगडाची चूल' मध्ये विमल मोरे यांनी गोंधळी समाजाच्या वाटयाला आलेल्या भटकंतीचे चित्रण केले आहे.गोंधळी समाजाचे देवस्थान सांगली जिल्हयातील जत येथे आहे. गाव आहे पण पोटासाठी देवीचा पुजारी होऊन भीक मागत ही जमात गावोगावी फिरताना दिसते. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेत जगणाऱ्या माणसाने दिलेल्या भीकेवर हा गोंधळी समाज जगताना दिसतो. हा समाज गाव बदलताना कधी पायी तर कधी एस.टी. ने प्रवास करतो. या प्रवासाचे वर्णन करताना विमल मोरे सांगतात, 'पाचसहा दिवसातच आम्ही अथणीहून उगारला राहण्यासाठी आलो. उगारच्या बस स्टॅण्डवर आमच्या सात आठ कुटूंबातील चिल्ली-पिल्ली मिळून, तीस - पस्तीस लोकांची गर्दी त्या स्टॅण्डवर सर्व लोकांचं लक्ष वेधून घेत होती."[५] यावरुन गोंधळी समाज संसार बरोबर घेऊन भटकंती करताना दिसतो. अशातहेने गोंधळी समाजातील लोक एका गावावरुन दुसऱ्या, दुसऱ्यावरुन तिसऱ्या गावाला भटकंती करत जगताना दिसतात.

पालावरचे जीवन :

पालावरील जीवनामध्ये सगळीच माणसे उघडयावर राहतात. बायकाही उघडयावर बसून आघोळ करताना दिसतात. अन्नही उघडयावर शिजवितात व खातातही. पालावरचं जावन जगताना दुःख, दैन्य, अंधश्रध्दा यामध्ये हा समाज गुंतलेला दिसून येतो. सर्व काही उघडयावर जगणं जगावं लागतं. सर्व उदरनिर्वाह हा वादळ-वाऱ्यात, ऊन-पावसात भटकतच करावा लागतो हे वास्तव विमल मोरे या आत्मकथनातून मांडतात. स्वतःच्या मालकाच्या चार भिंती असतात, त्याला घर म्हणतात हया विचारांपासून ही माणसं खूप लांब असतात. उध्वस्त जगण्याचा प्रवास या आत्मकथनातून अनेक ठिकाणी पहायला मिळतो.

चोरीचे प्रसंग :

गोंधळी समाज हा पोटासाठी भटकंती करतो. त्यामुळे तो अनेक ठिकाणी भीक मागत जगत असतो. ज्यावेळी कोणी भीक वाढत नाही त्यावेळी ही माणसे नविन व्यवसाय शोधतात असाच एक भांडी विकण्याचा धंदा चालू असतानाचा प्रसंग लेखिका सांगते. धंद्यामध्ये खूप घासाघीस करुन दुकानातील दरापेक्षा कमी किमतीला भांडी विकावी लागतात. तेंव्हा ही माणसे भांडयाची मोड घेताना वजनाच्या पारडयाला चुंबक चिटकवतात. नविन भांडयाचे वजन [illegible] पारडयाला चुंबक

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Be Bhasaheb

चिकटवून लोकांना फसवतात. ही एक प्रकारे चोरीच असते. असे करताना सापडले तर त्यांना मार खावा लागतो. परंतु परिस्थिती तसं वागायला भाग पाडते. म्हणजे नाइलाजास्तव कसंतरी पोटाची भूक भागविण्यासाठी ही माणसं वेगवेगळ्या पध्दतीनं आपली जीवनपध्दती बनवून जगण्याचा प्रवास करतात.

शिक्षणाविषयी अज्ञान :

गोंधळी समाज भटकंती करुन जगणारा समाज आहे. रुढी, परंपरा, अंधश्रध्दा, देवधर्म यामध्ये गुरफटलेला आहे. भीक मागून जीवन जगणे आवश्यक असल्याने हा समाज शिक्षणापासून वंचित राहिलेला आहे. या समाजातील मुले शाळेत न जाता सटवाई घेऊन भीक मागायला जातात. त्यामुळे त्यांचे कसे - बसे पोट भरते. या समाजातील काही मुले शाळा शिकून नोकऱ्या करु लागले आहेत मात्र संख्या फार कमी आहे. मुलींना मात्र शाळेत पाठविले जात नाही. या आत्मकथनामध्ये लेखिकेला ज्यावेळी तिचा भाऊ अशोकदादा, शाळेत पाठवायचे म्हणतो तेंव्हा तिचे बाबा रागाने दादाला म्हणतात, आशा तुज डोस्कबिस्कं फिरलं का काय ? पुरीला शाळंत घालतु म्हणतूस... आमच्या जातात पुरा शाळेत जात्यात का? लय शिकलास म्हंजी शेना झालास व्हय?"[1]"" यावरुन असे दिसते की, त्यांच्या मते मुलगी कितीही शिकली तरी तिला चूल आणि मूल सुटलेले नाही आणि आपल्या जातीत पोरी शाळेत जात नाहीत. आणि शाळा शिकल्या तर त्याच लग्न होणार नाही. त्यांना घरी ठेवून घ्यावे लागेल. यावरुन असे दिसते की, गोंधळी समाजाच्या मुलींच्या शिक्षणाला विरोध आहे. अशाप्रकारे या आत्मकथनात विमल मोरे शिक्षणाविषयी, समाजाकडून आलेले अनुभव व स्वतःचे अनुभव व्यक्त करताना दिसतात. शिक्षण हेच सर्व प्रगतीचे लक्षण आहे हा विचारच अजून यांनी स्वीकारलेला नाही याचे चित्रण या आत्मकथनातून स्पष्ट होते.

गोंधळी समाजातील स्त्री जीवन :

शूद्र वर्णातील लोकांना सामाजिक व्यवस्थेत दुय्यम दर्जाची वागणूक दिली जात होती. या वर्गातील स्त्री ही शूद्राचे जीवन जगतच होती. पुरुषसत्ताक कुटुंबपध्दतीमुळे पुरुषांची दासी म्हणूनही जीवन जगत होती. अशी दुहेरी उपेक्षा भोगणारी स्त्री भटक्या आणि गावकुसाबाहेरच्या समाजरचनेत दिसून येते.

या आत्मकथनामधील स्त्री ही पुरुषांच्या खांदयाला खांदा लावून काम करताना दिसते. चूल आणि मूल यामध्येच अडकलेली दिसत नाही. तरीही तिच्या वाटयाला उपेक्षित असेच जीवन येते.राबराब राबूनही तिच्याबद्दल या समाजातील पुरुषाला जराही आपुलकी वाटत नाही. या समाजातील स्त्री कधीच शाळेची पायरी चढली नाही. लहानपणीच तिचे लग्न केले जाते. 'संसार म्हणजे काय?' हे समजण्याच्या आतच तिला मुलं होतात. अशा परिस्थितीत या समाजातील स्त्री पुढे आयुष्यभर चूल, मूल आणि कष्ट यामध्ये गुरफटलेली दिसून येते. या समाजातील स्त्री ही शिक्षणाविषयी अज्ञानी आहेच तशीच ती अंधश्रध्दाळूही आहे. या आत्मकथनामध्ये विमल मोरे लहान असताना तिला गोवर येतो. अगाला जखमा होतात. तरीही तिला दवाखान्यात घेऊन न जाता देवाधमाचच बघतात. घाडगेमावशी विमलला. गोवर का आला त्याचे कारण सांगते, देव धुवायला घाड पाणी टाक...' ही पानी पीत हुबी हती. हिनं तव्वाचं ताजं पानी टाकायचं सोडून उष्ट पाणी देवावर ओतलं मी लई चिडली होती हिच्यावर.तेंव्हा बोलले सुध्दा देवा आता या पोरीला काय तरी करील आनि थोडयाच दिवसात असं झालं."[2]" अशा प्रसंगातून त्याची दवाकड बघण्याची दृष्टी आणि या समाजातील स्त्री ही अंधश्रध्दाळू आहे, हे ही दिसून येते.या समाजातील स्त्रीचे जीवन हे पुरुषी वर्चस्वाखाली दबलेले असल्याचे दिसते. या समाजातील स्त्री नवयाबरोबरीने घराबाहेर पडून भांडी विकण्याचा आणि पोट भरण्यासाठी धडपडताना दिसते. तरीही या समाजातील पुरुष आपल्या बायकांना मारहाण करताना दिसतात आणि या स्त्रिया हा छळ निमूटपणे सहन करतात.अशा अनेक प्रसंगातून या समाजातील स्त्रियाचं जीवन समजून घेता येते.

जातपंचायत :

भटक्या आणि विमुक्त जमातीमधील लोक हे अंधश्रध्दा, दारिद्रय, लाचारी यामध्येच जीवन जगताना दिसतात. भटक्या विमुक्तांमध्ये प्रत्येक जमातीची जातपंचायत असल्याची दिसते. गोंधळी समाजातही जातपंचायत आहे. या समाजात कोणी रुढी, परंपरा मोडून काही केले तर जातपंचायत बसविली जाते. तसेच प्रकरण मिटवायचे असेल तर दंड भरुन घेतला जातो.

Ambedkar Mahavidyalaya

ISSN : 2581-8848

जातपंचायतच्या निर्णयाविरुध्द जर कोणी गेले तर त्याला सर्व समाज वाळीत टाकतो. म्हणजे त्याला बहिष्कृत केलं.जातं त्यामुळे वाळीत टाकण्याच्या भितीने जातपंचायत जो निर्णय देईल तो निर्णय सर्वजन पाळतात. आणि तो सर्वांसाठी बंधनकारक असतो.

भाषा विशेष :

या आत्मकथनामधील गोंधळी समाज भटकंतीच्या निमित्ताने कोल्हापूर, बेळगांव, बोरगांव, खकई, माळीनगर(सोलापूर), गोंधळयांची वाडी (जत), उमदी, अथणी, बनाटी, उगार, निपाणी, संकेश्वर, सौंदत्ती, मिरज,सांगली, चिकोडी, या परिसराशी त्यांचा संबंध आल्याने या परिसरातील भाषेचा प्रभाव या समाजावर झालेला आहे. संवादासाठी हा समाज वापरत असलेली भाषा पुढीलप्रमाणे दिसून येते.

आमच्या घरातील माणसं वेगवेगळ्या दिशेनं मागून खात फिरत होता. परंतु 'आषाढ' मात्र एकत्रच करत होती.' आई व विमल आषाढाला यशोदाकाकीकडे जातात तेंव्हा आंब्बूआक्का आईला म्हणाली, थोरली आय... त्वा कवा आलास?

आताच आली... त्वा कशी हायीस?

बरंच म्हणायचं... इमल, त्वा बी आलीस व्हय?

मी म्हणाले, व्हय... आकाड बगाया आली."[१३] या संवादासाठी वापरलेल्या भाषेशिवाय या समाजाची सांकेतिक अशी भटक्यांची गुप्तभाषा आहे.

'नामदेवमामा... चिडक कणशी गासका लागत्याती "[१४]" (नामदेवमामा . बघ, माणसं इगडंच येत आहेत) 'पांडुरंग, उगचं खंबडा करवाडू नटी... पाकत्याली... दुसरीकडं खुकानु"[१५]" (पांडुरंग उगीच भांडण करु नकोस... लोक मारतील... दुसरीकड जाऊ...

या आत्मकथनामध्ये कोल्हापूर, सांगली, परिसरात वापरले जाणारे संवाद आले आहेत.पूर्वार्धातील भाषेत सहजता दिसते.पण उत्तरार्धातील भाषेत सहजता दिसत नाही. या आत्मकथनामध्ये विमल मोरे यांनी बोलीभाषेचा वापर केलेला आहे. भाषेतील म्हणी, वाक्प्रचार, उखाणे, लग्नात रुखवताच्यावेळी घ्यायची नावे, गोंधळयांची गीते यांचाही वापर केलेला दिसून येतो.

उदा.:

'घरात नाही दाना आनि हवालदार म्हणा... "[१५]" देव आला द्याला आनं पदर न्हाय घ्याला"[१६]... 'कर न्हाय त्याला डर कसली?"[१७]"... संवादासाठी बोलीभाषेत वापरली जाणारी विरोधात्मक वाक्येही प्रसंगावधानाने वापरली आहेत.

उदा:

१) बाय हाय का कसाबीण...'

२) 'गोरीपान पोरगी काळी ठिक्कर पडली' ...

लग्नप्रसंगाच्या वेळी नवरा-नवरीने घ्यावयाची नावे उखाण्यातून घेण्याची प्रथा असलेली दिसते.

उदा :

'चलती है बस उडती है धूल, शुभांगी के हात मे गुलाब का फूल"[१८]"... रुखवताच्या वेळी घ्यावयाची नावे.

आला आला रुखवत, त्यावर होतं गाजार, आणि ईनबायला पोरं हजार तर नुसता भुतांचा बाजार...."[१९]" इत्यादी उखाण्यातून रुखवताच्या वेळी शाब्दिक टोले मारले जातात. प्रश्नात्मक कुट पध्दतीचे उखाणेही रुखवताच्या वेळी घेतले जातात हा समाज भटका समाज असल्यामुळे त्यांना सतत गावोगावी भटकंती करावी लागते. त्यामुळे प्रादेशिक भाषेचा प्रभाव त्यांच्या भाषेवर दिसून येतो. महाराष्ट्र आणि कर्नाटकच्या सीमावर्ती भागामध्ये बोलली जाणारी भाषा, बोलीचा वापर व्यक्तीच्या नावामध्ये झालेला दिसतो.

उदा:- लिंगाप्पा, मयप्पा, तायाप्पा, यल्लमा इ. चळवळीमधून वापरली जाणारी आक्रमक, ग्रामीण आणि नागरी भाषा दिसते.

'तीन दगडाची चूल' मधील गोंधळी समाज हा सतत भटकंती करत असतो. त्यामुळे त्यांना निश्चित गावं नाही. स्वत:चे असे घर नाही. स्थिरता नाही. अनेक गावी भटकत असतात. आपली पाले, संसार डोक्यावर घेऊनच हा समाज सतत इकडून

तिकडे भटकत असतो. त्यांना तीन ते चार दिवसापेक्षा जास्त एका गावत राहता येत नाही. या भटकंतीतच जन्म, मृत्यू, अंत्यविधी व इतर विधीही पार पाडले जातात. अशा भटक्या आयुष्याची फरपट 'तीन दगडाची चूल' या आत्मकथनातून स्पष्ट होताना दिसते. एक विदारक जगण्याचं प्रभावी चित्रण या आत्मकथानातून समोर आलेले दिसते.

निष्कर्ष :

- फार कमी भटक्या समाजाच्या स्त्रियांनी आत्मकथने लिहिली आहेत.
- सतत भटकंती हा स्थायीभाव दोन्ही आत्मकथनातून स्पष्ट होतो.
- रूढी-प्रथा आणि परंपरा जीवापाड जपणारा हा समाज आहे.
- अंधश्रद्धाळू वृत्तीमुळे स्त्रियांना अनेक दुःखे भोगावी लागतात.
- भटक्या समाजातील स्त्रियांचे जीवन चित्रण प्रभावी आले आहे

संदर्भसूची :

1. जनाबाई गिऱ्हे -'मरणकळा', प्रचार प्रकाशन कोल्हापुर १९९२, पृ. १२
2. जनाबाई गिऱ्हे -'मरणकळा', प्रचार प्रकाशन कोल्हापुर १९९२, पृ. ३३
3. जनाबाई गिऱ्हे -'मरणकळा', प्रचार प्रकाशन कोल्हापुर १९९२, पृ. १७
4. जनाबाई गिऱ्हे -'मरणकळा', प्रचार प्रकाशन कोल्हापुर १९९२, पृ. १४
5. जनाबाई गिऱ्हे -'मरणकळा', प्रचार प्रकाशन कोल्हापुर १९९२, पृ. ७९
6. जनाबाई गिऱ्हे -'मरणकळा', प्रचार प्रकाशन कोल्हापुर १९९२, पृ. ८७
7. जनाबाई गिऱ्हे -'मरणकळा', प्रचार प्रकाशन कोल्हापुर १९९२, पृ. ८
8. जनाबाई गिऱ्हे -'मरणकळा', प्रचार प्रकाशन कोल्हापुर १९९२, पृ. २१
9. विमल मोरे -'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. ५९
10. विमल मोरे -'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. २
11. विमल मोरे -'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. ६६
12. विमल मोरे -'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. ३१
13. विमल मोरे -'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. १६
14. विमल मोरे -'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. ०७
15. विमल मोरे -'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. १४
16. विमल मोरे -'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. १९९
17. विमल मोरे -'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. ८१
18. विमल मोरे -'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. ८२

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

SJIF Impact Factor - 5.54

E- ISSN 2582-5429

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

November 2021, Special Issue 03, Vol. IV

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ

For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

Index

Sr.No	*Title of the Paper* & Author's Name	Pg.No
1	भटक्या विमुक्तांच्या साहित्याचे स्वरूप - प्रा. डॉ. दत्तात्रय महादेव डांगे	05
2	साठोत्तरी साहित्य प्रवाहांची सामाजिकता - डॉ.रमेश अर्जुन शिंदे	10
3	साहित्यातील भटक्या व विमुक्त जाती जमातींचे चित्रण एक अभ्यास - प्रा. दिलीप महादू कोने	13
4	भटक्या श्रमिक धनगर स्त्रियांचे साहित्य जात्यावरील ओवी - प्रा.डॉ. तानाजी ज्ञानदेव पाटील	16
5	भटक्या विमुक्तांची आत्मकथने सामाजिक वास्तवाचे प्रभावी स्वकथन - डॉ. विद्या विजय नावडकर	20
6	स्त्रीवादी साहित्यातील शोषित वंचित स्त्रियांचे चित्रण - प्रा. डॉ. ज्योती सुबराव माने	25
7	शोषित आणि वंचितांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या दलित कथावाङ्मयासमोरील आव्हाने - प्रा. मोहन चव्हाण	29
8	स्त्री जन्मा तुझी हीच कहाणी एक सामाजिक चिंतन - प्रा. स्वाती मगदूम	32
9	नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरी - प्रा. डॉ. सोनू लांडे	35
10	दलित साहित्य : काही विशेष - डॉ. सर्जेराव पद्माकर	40
11	स्त्रियांचे नियतकालिकांतील वैचारिक लेखन - डॉ. तेजस तानाजी चव्हाण	43
12	स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील दलित आत्मकथनाची वैशिष्ट्ये - डॉ. विजय रेवजे	47
13	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सक्षमीकरणासंबधीचे विचार - श्री. सुहास बापू मोरे	50
14	अण्णाभाऊ साठे यांच्या फकिरा कादंबरीतील आशयविश्व व समाजदर्शन - प्रा.डॉ.सुभाष दिनकर आहेर	52
15	श्रमिक साहित्याची धगधग : नारायण सुर्वे यांच्या कविता - श्री. गौरीशंकर दत्तात्रय खोबरे	56
16	दलित आंबेडकरी चळवळीचे भाष्यकार डॉ. गंगाधर पानतावणे - प्रा. डॉ. मधुकर गणेश मोकाशी	60
17	सुनील अवचार यांच्या कवितेतील वंचित शोषितांचे चित्रण - डॉ. मगदूम बळवंत	63
18	दिनकर गायकवाड यांच्या साहित्यातील शोषित आणि वंचितांचे चित्रण - प्रा. डॉ. सुनील जगन्नाथराव निगडे	66
19	कृष्णराव भालेकर यांच्या कवितेमधील श्रमिकांचे चित्रण - प्रा. डॉ. तानाजी अंबादास देशमुख	69
20	नामयाची जनी जगण्याचा आधार : अनुभव नव्हे प्रासंगिकता - प्रा. डॉ. विशाल प्रकाश लिंगायत	73
21	'आंदकोळ' आत्मकथेमधील वास्तवदर्शन- प्रा. डॉ. संगीता पैकेकरी	76
22	'निशाणी डावा अंगठा' कादंबरीतील समस्या - प्रा. डॉ.बाबासाहेब पिरंगोंडा नाईक	80
23	'सल ' दलित काव्यसंग्रहातील समाज चित्रण - प्रा. सुहास मुरलीधर उघडे	82
24	'मरणकळा' आत्मकथनातील सामाजिक विषमतेचे चित्रण - प्रा.डॉ.कांचन विजय नलवडे	85
25	हिंदी उपन्यास साहित्य में किसानों का चित्रण- प्रा. विश्वनाथ चंद्रकांत पटेकर	88
26	भगवानदास मोरवाल का साहित्य : शोषित कृषक की दास्ताँ- डॉ. गणेश शेकोकर	91
27	हिन्दी दलित कहानियों में दलित परिवेश का चित्रण- विप्रा जनार्दन राऊल	95
28	जयप्रकाश कर्दम के उपन्यासों में दलित चित्रण ('छप्पर' उपन्यास के विशेष संदर्भ में) - डॉ. भारत श्रीमंत खिलारे	98

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact-
November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

10

दलित साहित्य : काही विशेष

सर्जेराव पद्माकर
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठ वडगाव,
ता. हातकलंगणे, जि. कोल्हापूर ४१६११२
मो. 8329812012

प्रास्ताविक

मराठी साहित्याच्या प्रांतामध्ये स्वातंत्र्योत्तर कालखंडानंतर विविध वाङ्मयीन घडामोडी घडल्या व त्यांचा परिणाम म्हणून 1960 नंतर विविध वाङ्मयीन प्रवाह उदयास आले. त्यामध्ये दलित साहित्याचा प्रवाह मान्यताप्राप्त आणि जास्त प्रभावशाली ठरला आहे. दलित साहित्य हा एक मराठी वाङ्मय प्रांतातील अत्यंत महत्त्वाचा असा स्वतंत्र प्रवाह आहे. हजारो वर्षे एका विशिष्ट वर्गाला प्रस्थापित समाजव्यवस्थेने शारीरिक आणि मानसिक पातळीवर त्यांचे अवमूल्यन करुन पशूपेक्षाही हीन पातळीवर जगणे भाग पाडले त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार केले, अशा समाजव्यवस्थेला त्याच्या प्रथा, परंपरा, सामाजिक आणि आर्थिक कल्पना यांना दलितांनी नाकारले व समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या तत्वांचा स्वीकार करून फुले आंबेडकरी विचार शिरोधार्य मानून दलित साहित्य मराठी साहित्याच्या दालनात अवतीर्ण झाले.

दलित साहित्याची प्रेरणा

भारतीय समाजाच्या सामाजिक क्रांतीच्या पटलावर समस्त मानवी जातीच्या कल्याणांचे समीकरण मांडणारे, त्या स्वरूपाचं तत्वज्ञान सर्वश्रूत करणारे सर्वज्ञ व्यक्तिमत्त्व म्हणून भारत नव्हे तर सर्व जग ज्या महापुरूषाकडे पाहतं ते म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व यांच्याच विचारांची प्रेरणा ही दलित साहित्याच्या केंद्रस्थानी आहे. डॉ. आंबेडकरांनी भगवान बुद्धांचे जगप्रसिद्ध मानवतावादी तत्वज्ञान स्वतः आत्मसात केले आणि हेच तत्वज्ञान जगाला एक मार्गदर्शक तत्वज्ञान ठरू शकते हे समजून देवून ते सर्वदूर पसरविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी केलेली अनेक आंदोलने आणि चवळवळी पाहिल्या तर याचे प्रत्यंतर येते. अगदी महाडचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिर प्रवेश, किंवा धर्मांतर असो या सर्व चळवळीमागे एक मानवतावादी दृष्टीकोण व माणसाला 'महान' मानणारी जीवनप्रणाली अस्तित्वात यावी हा हेतू ठेवून बाबासाहेब अगदी शेवटपर्यंत झगडले हे वास्तव आहे. साहित्याच्या बाबतीत त्यांची भूमिका लक्षात घेताना 1952 मधील विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर येथील मत विचार करण्यासारखे आहे. ते म्हणाले होते, "मला साहित्यकारांना आवर्जुन सांगावयाचे आहे की, उदात्त जीवनमुल्ये व सांस्कृतिक मुल्ये आपल्या साहित्यप्रकारातून अविष्कृत करा. आपलं लक्ष आकुंचित, मर्यादित ठेवू नका, ते विशाल बनवा, आपली वाणी चार भिंतीपुरती राखू नका, तिचा विस्तार होवू दया, आपली लेखणी आपल्या प्रश्नावली बंदिस्त ठेवू नका, तिचं तेज खेडयापाडयातील गडद अंधार दूर होईल असं प्रवर्तित करा, आपल्या या देशात उपेक्षितांचं, दलितांचं, दुःखितांचं फार मोठे जग आहे हे विसरू नका, त्यांचचं दुःख, त्यांची व्यथा निट समजून घ्या आणि आपल्या साहित्याद्वारे त्यांच जीवन उन्नत करण्यास झटा, त्यातच खरी मानवता आहे."1 बाबासाहेबांच्या या भूमिकेचा परिपाक म्हणजेच आजचे दलित साहित्य होय. हीच वैचारिकता, हाच बाबासाहेबांचा उदात्त हेतू प्रेरणास्थानी मानुन दलित लेखक लिहिते झाले कारण बाबासाहेब म्हणायचे 'गुलामाला त्याच्या गुलामिची जाणीव करून दया म्हणजे तो बंड करून उठेल' व निश्चितपणे बाबसाहेबांच्या प्रत्येक कृतिकार्यक्रमातून दलितांची अस्मिता, स्वाभिमान जागृत झाला व त्यातूनच साहित्यनिर्मिती झाली म्हणून बाबासाहेबांची विचारधारा हीच दलित साहित्याच्या प्रेरणास्थानी आहे हे मान्य करावं लागतं.

दलित साहित्याचे स्वरूप

'दलित साहित्य' या संकल्पनेविषयी विविध मते आहेत म्हणजे कोण आंबेडकरवादी, बौद्ध साहित्य, फुले आंबेडकरी साहित्य, बहुजन साहित्य इत्यादी नावे वापरतात मात्र उद्देश हा सर्वांचा एकच आहे. तो म्हणजे माणसाला 'माणूस' म्हणून ओळख प्राप्त करून देणारा विचार केंद्रस्थानी हवा. 'दलित' हा शब्द प्रामुख्याने गरीब, अस्पृश्य, श्रमीक, भूमिहीन, कामगार,

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
SJIF Impact- 5.54
November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

शोषीत, पिडीत, नाडलेला, विकासाच्या संधीपासून वंचित, आदिवासी, स्त्रिया इत्यादी वेगवेगळ्या अर्थाने वापरला जातो. 'दलित' या संकल्पनेचे मूळ प्रामुख्याने ऋग्वेदाच्या पुरुषसुक्तात शुद्र (अस्पृश्य) हा यवणिकांचा दास आहे असे नमूद केले आहे. म्हणजेच दलित या शब्दाविषयीचे अर्थ वेदांपर्यंत घेवून जातात. डॉ. कृष्णा किरवले यांनी 'दलित संकल्पनेचा प्रारंभ प्रथम स्वीकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वृत्तपत्रीय लेखनातून झालेला असून डॉ. आंबेडकरांच्या वृत्तपत्रात हा शब्द आयोजिल्याने दलित संकल्पना त्यातूनच उदयाला आल्याचे सांगितले आहे. थोडक्यात दलित हा शब्द बाबासाहेबांनी वापरला होता व त्यांचा अर्थ या व्यवस्थेत 'जो सर्वहारा आहे असा तो' या पद्धतीने घेता यईल'.

अशा या दलित साहित्याची सुरूवात 1960 नंतर अगदी दमदारपणे झाली आहे. वेदना, विद्रोह, नकार या वैशिष्टयांनी समृद्ध असणारी ही विचारप्रणाली वैज्ञानिक व मानव्यवादी विचारांचा स्वीकार करणारी ठरते. प्रत्येक साहित्याची सुरूवात ही बव्हंशी कवितेने झाली आहे. दलित साहित्यही त्याला अपवाद नाही. नामदेव ढसाळ, ज.वि. पवार, केशव मेश्राम, यशवंत मनोहर, वामन निंबाळकर, अर्जुन डांगळे, प्रल्हाद चेंदवणकर, त्र्यंबक सपकाळे, हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेवार, प्रज्ञा पवार, संध्या रंगारी इत्यादी कवींनी हे काव्यदालन समृद्ध केले आहे. दलित साहित्याचा कोणताही अविष्कार हा सामुहिक अविष्कार आहे. तो या कवितेतून पुन्हा-पुन्हा जाणवतो. नवनवीन विषय, आशय आणि रचनेचे वेगवेगळे प्रयोग करताना ती माणूसपणाचं गीत गाताना दिसते. दलित कवितेनंतर संपूर्ण साहित्याच्या प्रांतात चर्चिला गेलेला साहित्यप्रकार म्हणजे आत्मकथन होय. जे भोगलं, जे जगलं तेच शब्दातून बहुतांशी त्याच पद्धतीने. प्रांजळ व तठस्थपणे मांडला गेलेला एका दुःखमय जीवनाचा प्रवास म्हणून या आत्मकथनांकडे पाहिले जाते. प्र.इ.सोनकांबळे, शरणकुमार लिंबाळे, दया पवार, माधव कोंडविलकर, रूस्तम अचलखांब, लक्ष्मण माने, लक्ष्मण गायकवाड, उत्तम बंडू तुपे, शांताबाई कांबळे, बेबी कांबळे, कुमूद पावडे, उर्मिला पवार इत्यादी अनेक आत्मकथनातून लेखकांने आपला भूत आणि वर्तमान अगदी हुबेहुब लेखनबद्ध केला आहे. या आत्मकथा लेखकांनी सर्व माणसांचं त्यातल्या त्यात दलित माणसाचं, दलित स्त्रियांचं आयुष्य किती भयावह पातळीवर जगावं लागतं याचा पट उलघडून दाखविला आहे. तत्कालीन समाज, संस्कृती, परंपरा, प्रथा आणि दलितांना भोगाव्या लागणार्या व्यथा इ.चे चित्रण येते. यातील अनेक आत्मकथनांचा जगातल्या अनेक भाषांत अनुवादही झाला आहे. एकूणच दलित आत्मकथनांनी मराठी साहित्यविश्वाला अनेक शब्द, अनुभव, मांडणी, विषय यांची विविधांगी देणगी दिली आहे. हे सर्वश्रूत झाले आहे.

दलित कादंबरीच्या क्षेत्रात तुलनेने कमी निर्मिती झाली असली तरी तीसुद्धा विलक्षण अधोरेखित करणारी आहे. नामदेव ढसाळ, केशव मेश्राम, ना. रा. शेंडे, बाबुराव बागूल शरणकुमार लिंबाळे, अशोक व्हटकर, जनार्दन वाघमारे इत्यादी लेखकांनी आपल्या जगण्याचा प्रवास लिपीबद्ध केल्याचे दिसते.

दलित नाटकाचा प्रांतसुद्धा अत्यंत प्रभावी ठरलेला आहे. दत्ता भगत, प्रेमानंद गज्वी, रामनाथ चव्हाण, प्रभाकर दुपारे, भि. शि. शिंदे, संजय पवार, टेक्सास गायकवाड, रूस्तम अचलखांब, प्रज्ञा पवार, सिद्धार्थ तांबे इत्यादी नाटककारांनी दलित नाटय विभाग प्रभावी केल्याचे दिसून येते. एकूणच साहित्याच्या सर्व प्रकारांना आपल्या लेखनितून अविष्कृत केले आहे. स्फूट लेख, समीक्षा, वैचारिक लेख इत्यादी अनेक लेखनप्रकारात प्रभावी लेखन केले आहे हे वास्तव लक्षात घ्यायला हवे.

दलित साहित्याचे विशेष

मराठी साहित्याचा वाङ्मयप्रांत ढवळताना स्वांतत्र्योत्तर कालखंड साहित्याच्या क्षेत्रात अनेकपदरी बदल करणारा ठरतो. भारतीय संविधानाने या देशातील मांडलेली 'ब्रोकन मॅन' थेअरी व 'कॉमनमॅन' ला मिळालेली माणूसपणाची श्रेष्ठता साहित्यामध्ये सुद्धा बदल करणेस कारणीभूत ठरल्याचे चित्र डोळ्यासमोर येते भारतीय संविधानाने शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण केले व खेडयापाडयात आणि वाडया-वस्तीत, झोपडपट्टीत, दारिद्रयात जगणार्या माणसाला शिक्षणाचं महत्त्व कळून चुकलं, तळा गाळातला माणूस शिकू लागला, विचार करू लागला व त्यांच्या लक्षात आलं की साहित्यातून जे लिहिलं वाचलं जातंय ते काहीच नाही. यापेक्षा माझं जीवन वेगळं आहे ते मी मांडलं पाहिजे या एका अस्मिता जाणीवेने जागृत होवून 1960 नंतर दलित साहित्याचा प्रवाह कार्यान्वित झाला व फार अल्प काळातच तो मान्यताप्राप्त झाला हे वास्तव आहे.

दलित साहित्याच्या परिघात एका विशिष्ट मर्यादित आयुष्याचंच चित्रण होतं असं नाही तर यामध्ये अनेक जाती समुहाचं चित्रण येते. दलितांसोबतच आदिवासी, भटके विमुक्त, मजुर, शेतमजूर, कामगार आणि स्त्रियांचंसुद्धा जीवनचित्रण होतं.

Dr. Ambedkar Mahavidyalaya

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.
November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

दलित साहित्याची व्याख्या सुद्धा हेच सांगते दलित म्हणजे कोण हे सांगताना नामदेव ढसाळ म्हणतात 'दलित म्हणजे अनुसुचित जाती-जमाती, बौद्ध, कष्टकरी जनता, कामगार, भूमिहीन शेतमजूर, भटक्या जमाती, गरीब शेतकरी, आदिवासी इत्यादी' यावरुन दलित साहित्याचा विषय हा सर्वहारा माणसाचा केंद्रवर्ती विषय असतो हे विशेष आहे. दलित साहित्यातून व्यक्त होणारे अनुभव हे वैयक्तिक न राहता ते समष्टीयुक्त बनतात कारण अनेक वर्षापासून उच्चवर्णियांकडून हा समाज अव्हेरला गेला आहे व त्याविरुद्धची मांडणी हा दलित साहित्याचा गाभा आहे. त्यामुळे बरेच अनुभव हे कमी अधिक प्रमाणात एकसारखी तीव्र भावना व्यक्त करणारे ठरतात. दलित साहित्याची व्याख्या करताना डॉ. गंगाधर पानतावणे म्हणतात, "दलित साहित्य म्हणजे मूक्तिगीत, दलित साहित्य म्हणजे आत्मशोध, दलित साहित्य म्हणजे नाकारलेल्या जीवनाचे दर्शन, दलित साहित्य म्हणजे मूल्यगर्भ जाणिवांचा नवा अविष्कार" एक अन्यायग्रस्त जीवन नाकारून एका नव्या जगण्याचा अविष्कार करणारे व करायला लावणारे असं दलित साहित्य आहे हे डॉ. पानतावणे सांगताना दिसतात.

दलित साहित्याने मराठी साहित्याला अनेक नव-नवीन परिमाणे दिलीत प्रतिके, प्रतिमा, भाषा, शब्द, वाक्प्रचार, म्हणी, उखाणे, तसेच अपरिचित व धक्क करायला लावणारे जीवनानुभव ही सुद्धा मराठी साहित्यात नव्यानेच आले आहे. विदर्भ, मराठवाडा, पश्चिम महाराष्ट्रातील दलित जीवनपद्धती, भाषा तसेच भटक्या विमूक्तांची जीवन पद्धती, भाषा, अनुभव शिवाय भटक्या, दलित आदिवासी स्त्रियाचं जगणं, त्यांचे जीवनानुभव हे प्रस्थापित मराठी साहित्याचा कधी विषयच झाले नव्हते हे सर्व दलित साहित्याने मराठी साहित्याला दिले, आहे हे मान्य करायला हवं.

दलित साहित्याचा केंद्रबिंदू हा 'माणूस'च राहिला आहे. या साहित्याने गुलामगिरीविरूद्ध बंड पुकारले, अन्यायी व्यवस्थेला लाथाडले व समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या चतुःसूत्रीवर आधारित मानवी आयुष्य उभं ठाकण्यासाठी आपली लेखणी झिजवली म्हणून दलित साहित्याला 'माणसाचं' साहित्य, 'मानवतेचं' साहित्य म्हणून आजही सर्वत्र ओळखलं जातं हे त्याचं यशच म्हणावं लागेल. 1960 नंतर तब्बल या पाच दशकात जवळ-जवळ तीन चार पिढ्यांनी हा दलित साहित्याचा मानवतावादी साहित्यिक दृष्टीकोन सर्वदूर पसरविण्यात मोठे योगदान दिले आहे हे निश्चित.

निष्कर्ष

1. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात अनेक वाङ्मयप्रवाह निर्माण झाले त्यात साठोत्तरी प्रभावी प्रवाह म्हणून दलित साहित्याचा संदर्भ घेतला जातो.
2. सर्वहारा समाजाचे चित्रण करणारे साहित्य म्हणजे दलित साहित्य.
3. दलित साहित्याने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची विचारधाराच प्रेरणा म्हणून स्वीकारली.
4. दलित साहित्यामध्ये कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, समीक्षा, आत्मकथन, स्फूट लेख, निबंध इत्यादी वाङ्मयप्रकारांमध्ये अनेक लेखकांचे विपूल लेखन आहे.
5. दलित साहित्याने मराठी वाङ्मयाला शब्द., भाषा, प्रतिके, प्रतिमा, रुपके, अनुभव इत्यादी देणगी देवून मराठी साहित्य समृद्ध करण्यात व राज्य, देशाबाहेर नेवून पोहचविण्यात महत्त्वाचे योगदान दिले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. डॉ. गंगाधन पानतावणे: साहित्य प्रकृती आणि प्रवृती, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद 1999, पृ. 45.
2. डॉ. कृष्णा किरवले : दलित चळवळ आणि साहित्य, मॅजिक प्रका. पुणे, 1996, पृ.9
3. नामदेव ढसाळ : 'आम्ही' दिवाळी अंक मुंबई 1973. पृ. 77.
4. डॉ. गंगाधर पानतावणे : 'अस्मितादर्श प्रास्ताविक 15 जाने. 1974. औरंगाबाद

■ ■ ■

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

ISSN : 2231 4377
(Peer Reviewed Journal)

ब्दाली प्रकाशन
पुणे-६८

SAKSHAM SAMIKSHA त्रैमासिक

सक्षम समीक्षा

मराठी भाषा-वाङ्मय व संशोधन यासाठी असलेला मंच

संपादक : प्रा. डॉ. शैलेश विश्वनाथ त्रिभुवन

वर्ष : ११ वे अंक : चौथा
जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च २०२२

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

वितरण क्षेत्र : * राज्य : पश्चिम बंगाल (कलकत्ता), उत्तर प्रदेश (वाराणसी), कर्नाटक, गोवा, गुजरात (बडोदा), तेलंगणा (हैद्राबाद)
* जिल्हा : पुणे, अहमदनगर, नाशिक, मुंबई, ठाणे, सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड, कोल्हापूर, सातारा, सांगली, सोलापूर, बयतमाळ, लातूर, परभणी, जालना, औरंगाबाद, नागपूर, अमरावती, नांदेड, जळगाव, धुळे, नंदुरबार, चंद्रपूर, गडचिरोली, वाशिम

अं|त|रं|ग

*	संपादकीय (मनोगत)	प्रा. डॉ. शैलेश त्रिभुवन (पुणे)	०२
१.	व्यापक सत्तासंघर्षाचे चित्रण करणारी कथा : अस्तित्वाची शुभ्रशिडे	प्रा. डॉ. बाळासाहेब लबडे (रत्नागिरी)	०४
२.	बुद्धा इज स्माईलिंग	प्रा. डॉ. सतीश मस्के (धुळे)	०८
३.	डोळस अभ्यासयात्रा	प्रा. रमेश वानखेडे (नाशिक)	०९
४.	फुलोरा : चैतन्य सूत्रांच्या आठवणी	डॉ. श्रीपाल सबनीस (पुणे)	१२
५.	कला संस्कृतीचे उपासक: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर,	प्रा. डॉ. संजय शेजव (अमरावती)	१६
६.	जगदीश खेबुडकरांचे लावणी लेखन	प्रा. अनुराधा गुर्जर साळुंखे (पुणे)	१८
७.	आंबेडकरी साहित्य: समाजशास्त्रीय संशोधनाची गरज	प्रा. डॉ. प्रदीप आगलावे (नागपूर).....	२१
८.	मध्ययुगीन संत काव्य: ओवी आणि अभंग	प्रा. डॉ. संदीप रंगनाथ तापकीर (पुणे)	४१
९.	सेतु कादंबरीतील स्त्री जीवन	प्रगती रघुनाथ पोकळे (बीड)	५८
१०.	ए मॉडेल फॉर डेव्हलपिंग एटरप्रेन्योरियल स्किल्स	प्रा. डॉ. पूजा मोरे (पुणे)	६१
११.	भारतीय प्रतिभावंत महाकवी : अश्वघोष	प्रा. डॉ. प्रदीप सरवदे (मुंबई)	६३
१२.	स्त्रीलिखित वैचारिक गद्य: एक आकलन	प्रा. ज्योत्स्ना एकबोटे (पुणे)	६८
१३.	समतेचा नवा विचार : हॉटेल माझा देश	प्रा. डॉ. सर्जेराव पद्माकर (कोल्हापूर)	७५
१४.	कारवार जिल्ह्यातील चर्मकार समाजाचा इतिहास व विकास	सुधाकर जोगळेकर (बेळगांवी)	७८
१५.	जी. एं. चा पत्रव्यवहार : एक आकलन	प्रा. अपर्णा प्रवीण पांडे (पुणे)	८१
१६.	भौगोलिकता आणि लोकसाहित्य : परस्परसंबंध	प्रा. हेमंत बा. अय्या (गोवा)	८६
१७.	'जय भीम': भारतीय समाजाच्या डोळ्यांत झणझणीत अंजन घालणारा चित्रपट	प्रा. डॉ. शैलेंद्र धर्मदास लेंडे (नागपूर)	८९
१८.	झुंडमधील सौंदर्यशास्त्र!	डॉ. श्रीमंत कोकाटे (पुणे)	१०१

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

समतेचा नवा विचार : हॉटेल माझा देश

प्रा. डॉ. सर्जेराव पद्माकर
डॉ. बाबासाहेब आंबडेकर महाविद्यालय, पेठवडगाव, जि. कोल्हापूर
पिन : ४१६०१२
दूरभाष : ८३२९८१२०१२

> हीच कवीची काव्यलेखन विषयक भूमिका 'हॉटेल माझा देश'मध्ये समतेचा विचार मांडत विखुरलेली आहे.

हॉटेल माझा देश धम्मपाल रत्नाकर
समृध्दी प्रकाशन, कोल्हापूर
प्रथमावृत्ती : ६ डिसेंबर २००५
किंमत : ८०/-

धम्मपाल रत्नाकर तिसऱ्या पिढीतील दलित कवी होत. लक्तरांची गझल (१९९४) हॉटेल माझा देश (१९९२) सैतानाच्या खांबावर (२००३) असे तीन कवितासंग्रह प्रसिद्ध असून विसावा हे कवितेचे संपादनही त्यांच्या नावावर आहे. १९९२ साली हॉटेल माझा देश या नावाने प्रसिद्ध झालेल्या कवितासंग्रहात काही कवितांची भर घालून हॉटेल माझा देशची सुधारित आवृत्ती२००५ साली प्रकाशित झाली.हॉटेल माझा देशया कवितासंग्रहाचे शीर्षकापासून अर्पणपत्रिकेपर्यंत वेगळेपण जाणवते. कवीने आपला हा कवितासंग्रह हॉटेलमध्ये काम करणाऱ्या तमाम कामगारांच्या दुःखाला, वेदनेला, अगतिकतेला आणि व्यवस्थेने वेश्या बनविलेल्या बाईमाणसांना अर्पण केला आहे. तर शीर्षकाचा उच्चार केल्याबरोबर लहानपणी पांढरा शर्ट, खाकी चड्डी आणि डोक्यावर गांधी टोपी परिधान करून समूह सुरात उच्चारलेल्या "भारत माझा देश आहे, सारे भारतीय माझे बांधव आहेत" या प्रार्थनेची आठवण होते. या कवितासंग्रहाचे दोन विशेष नोंदवावे लागतील ते म्हणजे हा कवितासंग्रहातून आलेलं हॉटेल व्यवस्थेचे चित्रण आणि दुसरे कवीने या हॉटेल व्यवस्थेतून पाहिलेले नवे समतेचे स्वप्न.प्रत्येक कवीची कविता हे त्याचे आत्मचरित्र असते. धम्मपाल रत्नाकरही त्याला अपवाद नाहीत. कवीने आपले सारे शिक्षण हॉटेलात काम करून पूर्ण केल्याने या कवितासंग्रहातील धम्मपाल रत्नाकर यांच्या कविता अस्सल अनुभवाच्या कविता आहेत. "गेल्या दहा - वीस वर्षांत मराठी कविता जी नवी वळणे घेत आहे, त्याच्या काही खुणा धम्मपाल रत्नाकर यांच्या कवितेत स्पष्ट दिसतात. 'हॉटेल माझा देश' या कवितासंग्रहात बदलत्या वळणाची नोंद दिसते. हॉटेल कामगारांच्या दैन्य - दारिद्र्याच्या आणि शोषणाचे प्रभावी चित्रण करणाऱ्या या कवितेने मध्यमवर्गीय संवेदनशीलतेचे पारंपरिक संकेत तर बाजूला सारलेच, पण दलित - पीडितांच्या कवितेला नव्या मुकामावर आणून ठेवल" आहे. 'क्लिनर ते वेटरपासून ते व्यवस्थेने वेश्या बनविलेल्या बाईमाणसापर्यंत' चित्रण करणारी कवितासंग्रहातील सर्वच कविता ही हॉटेल लाईनविषयी आहे. समतेचं नवं तत्त्वज्ञान मांडणारी आहे. या सर्व कवितेच्या केंद्रस्थानी माणूस आहे. याविषयी कवी प्रस्तावनेत लिहितो की "माणूस केंद्रस्थानी असलेली माझी कविता ... माणसापासून सुरू होऊन थेट माणसाजवळच संपते आणि जिथं कविता संपते जिथूनच ती सुरू होते असे म्हणतात. माझी कविता माणसाजवळ जाऊन तिथे संपून पुन्हा नव्याने तिथूनच सुरू होते. कारण माझी कविता माणसाचं माणूसपण अबाधित राखण्यासाठी धडपडणारी आहे" हीच कवीची काव्यलेखनविषयक भूमिका 'हॉटेल माझा देश'मध्ये समतेचा विचार मांडत विखुरलेली आहे.

संपूर्ण दलित कवितेची परंपरेत तपासली तर नामदेव ढसाळ यांच्या १९७१ साली प्रसिद्ध झालेला गोलपिठा आणि धम्मपाल रत्नाकर यांचा हॉटेल माझा देश या दोन्ही कवितासंग्रहातील कविता आणि कवी यांच्यामध्ये बरेच वैचारिक साम्य दिसते. ढसाळांच्या इतकी व्यापकता, गंभीरता जरी धम्मपाल रत्नाकरांच्या कवितेत नसलीतरी वैचारिक साम्याच्या काही खुणा सापडतात. नामदेव ढसाळ यांची रक्तात पेटलेल्या अगणित सूर्यांनो आणि धम्मपाल रत्नाकर यांची दादा, दोघीच्या कळा व विधवा शहर या कवितामध्ये हे साम्य शोधण्यासारखे आहे.

रक्तात पेटलेल्या अगणित सूर्यांनो
तुमची
बायाना
आयबहीण

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

ठेवून झबूनवापर फेकून मारून
आजही बिटंबली जाते हाटाहाटातून[1]
(गोलपिठा. पृ. १३)

टाकणारे मालक
(हॉटेल माझा देश पृ.५५)

किंवा

रक्तात पेटलेल्या अगणित सूर्यांनो
आता या शहराशहराला आग लावत चला![2]
पाहायचेय मला
(नामदेव ढसाळ)

हे शहर
विधवा झालेले

(धम्मपाल रत्नाकर)

कवितासंग्रहाच्या सुरूवातीला आलेली ढसाळाची कविता, कलम न झालेली अस्मिता या कवितेत आलेला ढसाळाचा संदर्भ ढसाळ आणि रत्नाकर यांचे वैचारिक साम्याचा निर्देश करते. वेश्याव्यवसाय, जातपातीवरून अस्तित्वात आलेली शोषित आणि शोषकांची ही व्यवस्था, इथले अधोवास्तव नामदेव ढसाळ यांच्या जून १९७१ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या गोलपिठातून जरी काही अंशी वाचक भेटीला आले तरी संबंध हॉटेल लाईन धम्मपाल रत्नाकर यांच्यामुळे मराठी वाचकांना ज्ञात झाली. हे धम्मपाल रत्नाकरांचे मराठी कवितेला लाभलेलं योगदान आहे.

कवीने या कवितासंग्रहातील पानापानावर शोषित आणि शोषक ही संबंध व्यवस्था मांडली आहे. ही व्यवस्था मांडून कवी थांबत नाही तर किबंहुना 'हॉटिलातील समतेसारखी सर्वत्र समता प्रस्तापित व्हावी' हे कवीचे ध्येय आहे. या दृष्टीने या संग्रहातील 'हॉटिल माझा देश' व 'टॉवेल' या कविता विचारात घेण्यासारख्या आहेत.कवी म्हणतो.

मी निर्माण करतोय
एक नवा देश
समतेचं शुभ वस्त्र पांघरलेला (पृ.२)

यापुढे जाऊन कवी लिहितो...

हा देश हॉटिल बनवायचाय मला
जिथं नसते जात
जिथं नसतो धर्म
जिथं नसतो पंथ
फक्त असतात माणसं
त्या माणसांचा देश
हॉटिल माझा देश
हॉटिल माझा देश (पृ.३)

कवीला नेहमीच हॉटिलविषयी आकर्षण आहे. कारण इथं जातपात अस्तित्वात नाही. कवीचा हाच समतेचा विचार या संग्रहातील टॉवेल या कवितेत व्यक्त होतो.

बाँश बेसिनच्या स्टील नळीवर लटकणारा
सेवाभावी टॉवेल
जात – पात न मानता
शोषून घेतो हरेकांची घाण (पृ.८)

अशी टॉवेलसारखी घाण शोषून घेणारी माणसं साऱ्या दिशांना जन्मावी असे कवी वाटते. कारण इथल्या व्यवस्थेनं काळानुरूप माणूस नाकारण्यासाठी वेगवेगळ्या संकल्पना, संकेतावली जन्माला घालून माणूस नाकारला आहे. पूर्वी खालच्या जातीचा माणूस म्हणून माणूस नाकारला जात होता. आता एड्स, कुष्ठरोग, कर्करोग यासारखे आजार झाले म्हणून माणूस नाकारला जातोय. यामुळे कवी दु:खी होतोय. माणसानं माणसाच्या जातीपेक्षा माणूस म्हणून प्रेमाच्या साऱ्या सीमा उधळून लावून मनापासून एकमेकावर प्रेम करावं अशी कवीची इच्छा आहे. असाच एक प्रेमाच्या साऱ्या सीमा उधळून कवीवर प्रेम करणाराबारमन मित्र कवी इथं रेखाटतो.कवी जेव्हा आपली जात आपल्या बारमन मित्राला सांगतो तेव्हा बारमन मित्रही रागवतो.आणि म्हणतो...

जात न पूछो दोस्त की
पूछो उसका प्यार (पृ.२४)

हॉटिल व्यवस्थेचा घटक असणारा, मित्राच्या जातीपेक्षा त्याच्या स्वभावावर प्रेम करणारा बारमन मित्र. खरा माणूस होता. अशी ही बारमनसारखी हॉटिलमधील माणसं समताभाव जपणारी, माणसाशी माणसासारखं वागणारी आहेत आणि कवीला त्याचा अभिमान आहे कारण या हॉटिल व्यवस्थेतील किचनरूमपासून स्टाफरूमपर्यंत आणि

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

बाथरूमपासून मुतारीपर्यंत समता नांदत असते....

हॉटेल लाईन एक देश : सार्वभौम ऐक्याचा
हॉटेल लाईन एक राष्ट्र : सार्वभौम माणसाचं (पृ.९२)

कवीची ही समता हॉटेल कामगारापूरती मर्यादित न राहता हॉटेलमध्ये गिऱ्हाइक म्हणून येणाऱ्या माणसांना इथ घरच्या व्यक्तीसारखी प्रेम मिळतं.

बिघडलं बिस्कटलं
तुटलं फाटलं
गोळ्या औषध सूईदोर होणारी
हॉटेलची माणसं (पृ.३३)

म्हणून स्टॅअर्ड जॉन स्वत:चे कुटुंब अपघात गेल्यावर हॉटेलच्या आश्रयाला येतो. वर्ग विरहीत, वर्ण विरहीत समाजनिर्मिती हे कवीचे स्वप्न आहे. याबाबतची आणखी एक नोंद म्हणजे "तिसऱ्या पिढीचे नेतृत्त्व करणारी धम्मपाल रत्नाकर यांची कविता ही दलित जाणिवेच्याही पुढे गेलेली आहे. तिचा केंद्रबिंदू माणूस आहे. म्हणून खऱ्या अर्थाने महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या तत्त्वज्ञानाला पचवून ती बुद्धत्त्वाकडे निघालेली आहे. म्हणून ही कविता फुले - आंबेडकरी प्रेरणेची कविता आहे. कवी धम्मपाल यांची कविता ही दुसऱ्या पिढीतील दलित कवितेसारखी आक्रमक विद्रोह पुकारत नाही. तर या कवितेतील विद्रोह हा चिंतनाच्या पातळीवर आत्मभान शोधत येतो. त्यामुळे जहाल वाटत नसला तरी त्याची तीव्रता कमी आहे असे नाही." ती आपल्या मर्यादेच्या कक्षेत समतेची स्वप्न पाहणारी आहे.माणसाने माणसासारखे वागावे ही कवीची अतिव इच्छा आहे. भले ती या व्यवस्थेतील स्त्री असली तरी तिलाही तितकीच समतापूर्ण मानवतेची वागणूक मिळायला हवी. म्हणून कवी एका कवितेत लिहतो 'स्त्रीला गुलाम बनविणाऱ्याच्या विरोधी मी'.(पृ.५२) त्याच्या दृष्टीने कुठल्याही क्रांतीचं स्वप्न पाहणं वावग नाही. आपण स्वप्न पाहावीत आणि ती आपल्या मर्यादित पूर्ण करण्यासाठी धडपड करावी. असे कवीला वाटते. मग त्यासाठी कधी ज्यांनी जाती पातीची व्यवस्था रूजवली, वर्गवारी निर्माण केली त्या भांडवलदारांना शिव्या देतो तर कधी कवी फक्त शिव्या देऊन थांबतो, कृतीही करतो.

कवीची क्रांतीची स्वप्ने वाझं नाही म्हणून त्याला फक्त काठावर उभे राहून पाणी ढवळणारे, माणसाच्या अस्मितेला मारणारे यांची चीड येते आहे.

सरकार
कुणाचीही माय वाचवू शकते
किंवा कुणाचीही माय झवू शकते (पृ.६७)

किंवा

एकात्मतेच्या वावड्या उडविणारा हा देश
संतती नियमनांशी समागम करून
विषमतेची पिलावळ पसरवणारा हा देश
जात धर्म पंथ यांना
स्तनासारखं जपणारा हा देश (पृ.९१)

असाच कमालीचा उपरोध खेड्यावर येणाऱ्या नंदीबैलवाल्याच्या माध्यमातून जागतिकीकरणाच्या संदर्भातील तिखट प्रतिक्रिया हॉटेल ग्लोबल इंडिया :१ व हॉटेल ग्लोबल इंडिया :२ या कवितेतून देतात. या देशातले जातपात विरहीततेच स्वप्न किती तकलादू आहे यांचा प्रत्येय या दोन्ही कविता वाचताना येतो.

मावशी व माणसाजवळ जाणं या कविता समतेच तत्त्वज्ञान मांडणाऱ्या आहेत. स्व-कष्टाने, अनेकदा दुसऱ्याच्या सहकार्याने माणसं मोठी होतात आणि आपली मागची परिस्थिती विसरून जातात. आपल्या घरच्यानाही विसरून जातात. पण हॉटेल व्यवस्थेतला कामगार तसा नाही. जरी त्यांची परिस्थिती बदलली तरी तो मागच्या लोकांची ओळख विसणारा नाही. यांचा प्रत्येय व्हय लेक्रा कवितेतून इथली मावशी कवीशी जो संवाद साधते आहे त्यातून येतो.

व्हय लेक्रा
तू वळख दाखीवतूस माणसाला
असावी वळख अशीच
माणसाची माणसाला (पृ.२९)

किंवा हॉटेल लाईनीत वेश्या आणि इथले यांचा संबंध अपरिहार्य असूनही. इथं येणारी वेश्या ही अनेकांच्या दृष्टीने भोगदासी असली तरी हॉटेलच्या कामगारांच्या दृष्टीने ती त्यांची बहीण असते.पोटं भरणारी असते. इतकी इथं समता आहे. वेश्या आणि हॉटेल कामगार यांच्या संबंधाबाबत शंका घेणाऱ्याविषयी कवी लिहितो..

सगळ्या वेश्याबाया मला
दादा म्हणायच्या
अन् मी त्यांना ताई
भाऊ कधी बहिणीसंग पान नं. ८० वर

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

ISSN- 2349-638x

Impact Factor 7.149

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed and Indexed Journal

Special Issue
Natural Resources and Sustainable Development

29th July 2021

Special Issue - 95

Chief Editor:
Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor
Dr. Arjun Rajage
Principal
Rajarshi Shahu Arts and Commerce College, Panhala
Tal-Panhala, Dist-Kolhapur (Maharashtra, India)

Co-Editor
Dr. V. B. Desai
Dr. A. S. Patil
Shri. A. A. Bulle
Dr. K. A. Shinde

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Principal,
Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Maharashtra

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.95

29th July 2021

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

115.	Mali H.H. and Magare S.R.	Study of Diversity of Freshwater Molluses from Dried water reservoirs in Taloda Tahesil District Nandurbar (MS) India.	447
116.	Mr.Rahul Namdev Bhaskar Mr.Sachin Prabhakar Kamat	Nature In Lord Of The Flies	450
117.	डॉ. सर्जेराव पवाकर	मराठीतील निसर्ग कविता	1
118.	डॉ. शर्मिला अशोक सावळे	नवी मुंबईचे शिल्पकार-- वसंतराव नाईक	4
119.	प्रा.प्रदीप सावंत	महाराष्ट्रातील कृषी विकास व शासकीय धोरण	7
120.	डॉ.प्रकाश आप्पासो हुलेनवर	'वनगरवाडी'कादंबरीतील 'लोकजीवन' आणि 'निसर्ग'परस्पर संबंध	13
121.	डॉ.संजीव कोळपे	वातावरणातील बदल आणि भारतीय शेती : एक चिकित्सा	16
122.	डॉ. साळवे संदिप गोरख	अनुसूचित जाति के छात्रो के पिता कि व्यावसायिक और शैक्षिक स्थिती स्थिती का अध्ययन	21
123.	डॉ. गिरीश मोरे	मध्ययुगीन मराठी साहित्यातील निसर्गतत्त्व	24
124.	प्रा.डॉ.सुनील लोखंडे	नैसर्गिक साधन संपत्तीचे संरक्षण	28
125.	प्रा. सुरेश जोति पाटील	पर्यावरण आणि शाश्वत विकास	31
126.	Dr.Prakash Pawar	पर्यावरणीय बदलांचा कृषीक्षेत्रावर होणारा प्रभाव	35
127.	प्रा.डॉ. संतोष तुकाराम कदम	शिक्षणातून सामाजिक परिवर्तन करणारा द्रष्टा शिक्षणतज्ञ : शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे	39
128.	प्रा. डॉ. लक्ष्मी दादासो भोसले	देशभक्त रत्नाप्पा कुंभार यांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील आणि सहकार चळवळीतील कार्य	43
129.	डॉ.श्वेता एन.दवे	जीवन पद्धति	47
130.	डॉ. गोदावरी आत्माराम गोरकर	चंद्रपूर जिल्हा: तालुकानिहाय लोकसंख्या घनतेचा अभ्यास	54
131.	केदार सुदामराव गरड	शाश्वत विकास आणि भारत	58
132.	प्रा. रमेश कचरू शिंदे	शाश्वत विकासासाठी शाश्वत शेतीची गरज	63

मराठीतील निसर्ग कविता

डॉ. सर्जेराव पडावकर
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,पेठ वडगाव, जि. कोल्हापूर.

मराठी वाङ्मयाच्यायशस्वितेचा विचार करता या साहित्यातील अनेकविध कंगोरे दृष्टीक्षेपात येतात. अगदी प्राचीन काळापासून या मराठी वाङ्मयाने यशाची अनेक दालने आपल्या स्वतःच्या अंगभूत वैशिष्ट्यांनी समृद्ध केली आहेत हे सर्वांना ज्ञात आहे. भाषेतील माधुर्य, तिची सहजता हेच तिचे सौंदर्य व याच तिच्या वैशिष्ट्यांमुळेच अनेक समृद्ध भाषांपैकी एक भाषा झाली आहे. या मराठी वाङ्मयाच्या सुरुवातीच्या कालखंडामध्ये ज्या साहित्य प्रकारातून वाङ्मय निर्मिती झाली तो म्हणजे कविता मराठीतील सर्व माहिती, उपदेश, तत्वज्ञान, मार्गदर्शन हे पद्यमयरूपातच सांगितल्या जात होते. पुढे तर साहित्याच्या विविध कला प्रकारांचा विकास होत गेला, त्यामध्ये कथा, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, प्रवास वर्णन, लघु निबंध, व्यक्ती लेख इत्यादी वाङ्मयप्रकार निर्माण झाल्याचे दिसून येते. मात्र मराठी वाङ्मय विस्तार पावले ते सर्वप्रथम काव्याच्या रुपानेच हे मात्र मान्य करावेच लागते.

मराठी कवितेच्या या विकास प्रवासात अनेक प्रकारच्या विषयांची मांडणी करण्यात आली आहे. तथापि या विविधांगी विषय मांडणीमुळे सुद्धा कविता विस्तृत आणि यशस्वी झाली आहे. प्रत्येक साहित्याचा केंद्रबिंदू हा माणूसच राहिलेला आहे. आणि त्याच्या सभोवतालच्या अनुभवविश्व आता प्रत्येक साहित्याचा विषय झालेला आहे आणि म्हणून अनेक विषयांपैकी या सृष्टी मध्ये ज्या निसर्गाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे अशा निसर्ग कवितेचा विषय न होईल तरच नवल?

आपल्या लहानपणापासूनच निसर्गाशी निगडीत असणाऱ्या कविता मात्र प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे त्यातील आशय हा तुमच्या-माझ्या जीवनाचा म्हणजेच मानवी जीवनाचा भाग झाल्याचे दिसून येते.मग त्यामध्ये 'नाच रे मोरा आंब्याच्या वनात, अरे खोप्यामधी खोपा, सुगरणीचा चांगला, हिरवे हिरवे गार गालिचे, हरित तृणाच्या मखमालीचे, गार गार वारा, अंगावर शहारा, गारवा... अंगावर भिर-भिर करी पारवा..... इत्यादी. अनेक कविता निसर्ग आणि माणूस यांच्यातीलपरस्परसंबंधांचे शब्द चित्र आणि त्यामधूनच भावना, विचार आणि तत्त्वज्ञान अभिव्यक्त करताना दिसतात. कमल मराठी कविता निसर्ग यांचे नाते अनन्य साधारण आहे.

जगाचा पोशिंदा म्हणून ज्याच्याकडे बघितले जाते असा माणूस मधील शेतकरी, या शेतकऱ्याचे आणि निसर्गाचे नाते जास्त प्रमाणात जुळते म्हणजे इतर सर्व माणसांच्या तुलनेत शेतकरी हा निसर्गाच्या जास्त सान्निध्यात असणारा व ते एकमेकांचा परस्पर भाग असणारा असा प्रकार दिसून येतो त्याचे वर्णन करताना ना. धो. महानोर म्हणतात-

'या शेताने लळा लाविला असा असा की,
सुख दुःखालापरस्परांशी हसलो-रडलो,
आता तर हा जीवन अवघा असा जखडला,
मी त्याच्या हिरव्या बोलीचा शब्द जाहलो.'१

शेतकरी आणि निसर्ग यांच्यातील अतूटपणा (नात्याचा) कवी या ओळीतून स्पष्ट करताना स्वतः हिरव्या बोलीचा शब्द झालो, हे सांगून स्वतः ची या निसर्गाशी असणारा घट्ट नातं सहज बोलून जातो. हे यावरून दिसून येते. या शेतकरी आणि निसर्गाच्या नात्याचं वर्णन करताना पुन्हापुन्हा वर्णन येते ते पावसाचं. कारण शेती आणि पाऊस या दोन गोष्टी शेतकरी आणि निसर्ग त्यांच्या नात्यातील सातत्य टिकवून ठेवतो. शेतकरी हा गरीब माणूस तो कुणाचेही वाईट चिंतित नाही त्याला खोटे बोलणे, 'फसवेगिरी अथवा विविध बागणे जमत नाही आणि म्हणून त्याच्या या गोष्टीचा गैरफायदा व्यवस्था आणि परिस्थिती घेत असते, त्यामुळे तो उध्वस्त होत चाललेला आहे मात्र त्याकडे कोणाचेही लक्ष नाही. दासू वैद्य एका कवितेत म्हणतात –

'लांब टाळ-मृदुंगाच्या गजरात,
पंढरपुराकडेनिघालेली दिंडी
आणि इथ काळ्या शेतात
मरून पडलेला हिरवा पाऊस'२

या चार ओळीतील शेवटची शेतकऱ्यासाठी वापरलेली बोलकी प्रतिमा शेतकऱ्याच उध्वस्त झालेलं आयुष्य आपल्या डोळ्यासमोर आणताना दिसते. तरीही माणूस नावाचा प्राणी हा आशावादी आहे त्यामुळे शेतकरी सुद्धा जास्त आशावादी आहे, कारण त्याचे संपूर्ण जीवन म्हणजेच शेती संबंधी हे निसर्गावर अवलंबून असल्याने तो निसर्गाविषयी जास्त आशावादी असतो.ललित अन्वये हा त्याचा आशावाद व्यक्त करताना म्हणतात.

'फेकलातरी पुन्हा एक
नवा पाऊस पडेल

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Special Issue Theme :-Narural Resources and sustainable Development (Special Issue No.95)
ISSN 2349-638x Impact Factor 7.149 29th July 2021

'कालचा पाऊस आमच्या गावात
अलाच नाही
सदरहू पीक आम्ही आसवांवर
काढले आहे.'७

निसर्गसुद्धा कधी कधी त्याच्या लहरीप्रमाणे वागतो आहे की काय असे वाटते. कारण पावसाचाच विचार केला तर तो एका ठिकाणी बरसत जाईल असा बरसतो सर काही ठिकाणी त्याचा दर्शन सुद्धा दुर्लभ असतं. दुष्काळी भागात पाऊस नाही मग आम्ही शेती पिकवायची कशी? या विदारक अवस्थेचे चित्रण कवी यशवंत मनोहर वरील कवितेतून अभिव्यक्त करताना दिसतात.

थोडक्यात या निसर्गातील एक सजीव घटक म्हणून माणसाकडे बघितले जाते त्यामुळे माणसाने आपल्या बुद्धीच्या जोरावर अनेक प्रगतीची शिखरे गाठली आहेत. त्याच्या सर्व कृती -उक्तीचं प्रकटीकरण करण्याचं माध्यम म्हणजे साहित्य आहे. या साहित्यातून त्याने निसर्ग आणि आपल्या नात्याचा एक अनुबंध शब्दबद्ध केल्याचे दिसते.

निष्कर्ष-

१) निसर्ग हा मानवी जीवन प्रवाहित करणारा आहे.
२) माणूस आणि निसर्ग यांचे अतूट नाते आहे.
३) वाङमयाच्या सर्व प्रकारातून निसर्ग वर्णन येते.
४) मानवी जीवन हे निसर्ग प्रतिमांमधून अधिक अधिक प्रभावीपणे प्रवाहितहोताना दिसते.
५) सुख,दुःख, समस्या,मानवी मन ,भावना,विचार,प्रेम इत्यादी विषय निसर्गातील प्रतिमांद्वारे मराठी कवितेतून आलेले आहेत.

संदर्भ-

१) रानातल्या कविता - ना.धो.महानोर
२) तूर्तास - दासू वैद्य
३) कुणची बाप - ललित अधाने
४) हिरवे ऋतू उतरुन - मोतीराम कटारे
५) काही उन्हातले काही वनव्यातले - अविनाश बनसोडे
६) उत्थान गुंफा - यशवंत मनोहर

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्‌मानित त्रैमासिक

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Referred Research Journal) ISSN No. 2319-6025
(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ. क्र. ६४१७५)
वर्ष दहावे : अंक पंचवीस - सव्वीसावा
जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च, एप्रिल-मे-जून २०२१

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार" -
शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर संचलित
पद्मभूषण डॉ.वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, तासगाव
• Accredited B++ with CGPA 2.76 by NAAC • ISO 9001:2015 •
ता. तासगाव, जि. सांगली

लोकसंस्कृतीची आविष्कार रूपे

लोकसंस्कृतीचा प्रयोगरूप आविष्कार: गोंधळ	माणिक नामदेव बनकर	४२४
लोकसाहित्य – संकल्पना, स्वरुप व व्याप्ती एक दृष्टिक्षेप	सुवर्णा रामचंद्र शिंगाडे	४२८
लोकसाहित्या प्रयोग आविष्कार : तमाशा	डॉ. चंद्रकांत शंकर कांबळे	४३१
लोकसंस्कृतीतील स्त्रियांची समृद्ध लोकगीतगंगा	दादासाहेब ईश्वर गायकवाड	४३५
लोकसाहित्याचे संशोधन : स्वरूप व व्याप्ती	डॉ. डी. आर. गायकवाड	४३९
लोक नाट्य तमाशा : लोकल ते ग्लोबल	गुंडोपंत पाटील	४४३
तमाशा कलावंतांचे सामाजिक जीवन आणि संस्कृती	डॉ. सुनील चंदनशिवे	४४८
लोकसंस्कृतीचे उपासक–वाघ्या–मुरळी	डॉ.प्रशांत गायकवाड	४५१
तमाशाचे बदलते स्वरूप	डॉ. नितीश पांडूरंग सावंत	४५५
लोकसाहित्य एक कला प्रकार : उखाणा	डॉ. शर्मिला घाटगे	४५९
लोककथेची निवेदन तंत्रे	डॉ. सुरेश बा. शिंदे	४६२
बंजारा समाजाचे लोकगीतातून प्रकट होणारे संस्कृती दर्शन	भारतबाई भिमराव पवार	४६५
लोकसंस्कृतीचा आविष्कार: स्त्री गीते	सचिन पोपट सवने	४७२
लोकसाहित्यातील विविध संप्रदाय आणि संशोधन	साधना सुखदेव जाधव	४७९
लोकव्यवहारातील लोकसमजुती	डॉ. सर्जेराव पद्माकर	४८३

ISSN No. 2319-6025

लोकव्यवहारातील लोकसमजुती

डॉ. सर्जेराव पदमाकर
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय
पेठ वडगाव. जि. कोल्हापुर.

प्रास्ताविक

मराठी साहित्याच्या वाङ्मयीन प्रवाहाचा विचार करताना अनेकविध विचारव्युहांचा अंतर्भाव झाल्याचे निदर्शनास येते अर्थात साहित्यांचा केंद्रबिंदू हा माणूस आणि त्याच्या सभोवतालचे जीवनव्यवहार हाच असतो. त्या अनुषंगानेच साहित्याचे भरण-पोषण होत असते तथापि साहित्यामध्ये लिखित साहित्य आणि मौखिक साहित्य असे प्रकारही निदर्शनास येतात त्यामध्ये ललित आणि ललितेतर साहित्य हे लिखित साहित्यामध्ये येते आणि मौखिक साहित्याचा विचार करता लोकसाहित्य हे यामध्ये प्रामुख्याने महत्त्वाचे मानले जाते

लोकसाहित्य म्हणजे काय व त्याचे महत्व

लोकसाहित्याचा विचार करताना मौखिक साहित्यातील अत्यंत प्रभावी साहित्यप्रकार म्हणून लोकसाहित्याचा विचार केला जातो. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हे साहित्य प्रभावीपणे संक्रमित होत असते. समुहमनाचा अविष्कार करणारा उत्कृष्ट साहित्य म्हणून ही लोकसाहित्याचा संदर्भ घ्यावा लागतो. विविध श्रद्धा,परंपरा, नीतीकल्पना, रूढी, व्रतवैकल्ये,सण,समारंभ, चालीरीती इत्यादी. अनेक मानव्यपातळीवरील मनोरंजन आणि उदबोधनस्तरावरील कलाव्यवहार म्हणूनही लोकसाहित्य सर्वपरिचित आहे. मॅक्झिम गॉर्कीचे लोकसाहित्या संबंधी मत अत्यंत सूचक आहे ते म्हणतात- ङ्ककोणत्याही राष्ट्रातील समाजाचे जीवन तपासून घ्यावयाचे असेल तर त्या राष्ट्रातील लोकवाङ्मय अभ्यासले पाहिजेङ्घ. गॉर्कीच्या या निरीक्षणावरून लोकसाहित्याचे महत्व प्रकर्षाने जाणवते. म्हणजेच समूहमनाचा पर्यायाने समाजमनाचे प्रतिबिंब अधोरेखित करणारा वाडमयप्रकार म्हणजे लोकसाहित्य होय. ह्या लोकसहित्याचा उदगमबिंदु हा आदिवासी आणि अस्पृश्य समाज हा आहे असे लोकसाहित्याचे अभ्यासक शरद व्यवहारे सांगताना दिसतात ते म्हणतात. म ङ्कलोकसाहित्याचा पहिला ध्वनी स्फुरला तो आदिवासींच्या मुखातून असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. जाती-जमातीचे मूळचे दोन स्तर होते. ते म्हणजे आदिवासी किंवा वन्य आणि अन्त्यज किंवा अतिशूद्र होय.लोकसाहित्याचा उदगम याच जाती - जमातीत झाला. लोकसाहित्य धनाचे तेच खरे वारसदार होत.लोकसाहित्याच्या या जनकांनी प्राचीन जीवनविशेषांचे आणि संस्कृतीचे अबाधित्व राखलेङ्घ.लेखकाच्या या विवेचनातुन सुरुवातीचे संस्कृतीवाहक म्हणून

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

आदिवासी आणि अस्पृश्यांना विशेषत्वाने सहभाग अधोरेखित करावा लागतो. लोकसाहित्य अनेकविध कला,नृत्य,संगीत,कथा,गिते,म्हणी,उखाणे,भारुडे इत्यादी. कथात्म तसेच काव्यात्म गोष्टींचा अंतर्भाव केला जातो. पूर्वापार चालत आलेल्या मानव्यव्यवहाराचे प्रतिबिंब या सर्व लोककला प्रकारातून अविष्कृत होताना दिसते.विविध रूढी,प्रथा,परंपरा,संकेत,प्रतिके, समजुती,श्रद्धा-विश्वास इत्यादी अनेक मानवी जीवनव्यवहारसदृश्य गोष्टींचे दर्शन वा लोकसाहित्यातून पहायला मिळते.थोडक्यात आपल्या प्राचीन संस्कृतीचे कमी-अधिक प्रमाणात स्मरण होते असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. यासंबंधी डॉ. शरद व्यवहारे यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे उद्गार अधोरेखित केलेले आहे. ते पुढीलप्रमाणे-ङ्कलोकसाहित्य ही आमच्या संस्कृतीची संपत्ती आहे.व तिचे जतन व संवर्धन आम्हाला केले पाहिजे. ती तर अत्यंत प्राचीन काळापासून हृदयपुर्वक सांभाळून ठेवलेली मुल्यवान ठेव आहे.ङ्क बाबासाहेबांच्या या विधानावरून लोकसाहित्य म्हणजे प्राचीन संस्कृतीचा उत्तम ठेवा आहे. असे म्हणावे लागते यावरून लोकसहित्यांचे महत्व अधोरेखित होताना दिसते.

लोकव्यवहार आणि लोकसाहित्य-

लोकसाहित्य या शब्दातच मलोकफ हा आहे. अर्थात तो मत्रेश्रज्ञङ्क या इंग्रजी शब्दावरून जरी आला असला तरी लोकांचे दैनंदिन जीवनव्यवहारांचे अवलोकन प्रतिबिंबित करणारे म्हणूनच लोकसाहित्याकडे पाहिले जाते. माणूस जगत असताना त्याच्या अवती भोवती व त्याच्या बाबतीतसुद्धा घडणाऱ्या मानव्यव्यवहाराचे स्पष्टीकरण कमीअधिक प्रमाणात लोकसाहित्यातून दृगोच्चर होत असते अर्थात यामध्ये बहुतांशवेळा समुहमनाचा अविष्कार होताना दिसतो मात्र लोकांचे जीवनव्यवहार त्यांच्या बाबतीत घडणाऱ्या सर्व घटना प्रसंगाचे, सुख-दुख, श्रद्धा - संकेत, प्रतिक, प्रतिमा,निती,भ्रम, सत्य, माया, प्रेम, भावना, विचार, मन इत्यादी त्यांच्या बाबतीतील रोजचा लोकव्यवहार जो घडतो आहे त्याचे दार्शनिक मूल्यमापन म्हणावे असा प्रवास लोकसाहित्यातून घडत असतो. यामुळे लोकसाहित्याचा आणि लोकव्यवहाराचे अतूट असे नाते आहे अन हे वास्तव आहे ते नाकारून चालत नाही. लोकजीवनाचा म्हणजेच परंपरागत चालत आलेल्या लोकजीवनाचा अविष्कार म्हणजेच लोकसाहित्य असते हे सर्वमान्य झाले आहे.

लोकसमजुती

माणूस हा भावनिक आणि वैचारिक असा प्राणी आहे अर्थात तो भावनिक जास्त आहे याची कारण हि त्याच्या आयुष्यात घडणाऱ्या विविध घटना प्रसंगाचे परिणाम त्याच्या मन: पटलावरती होत असतात व त्याचाच परिणाम म्हणून त्याच्यामध्ये होणाऱ्या हालचालीद्वारे त्याचे होणारे वर्तन त्याला प्रवाहीत करीत असते. असे हे मानवी जीवन ज्याला आपण लोकजीवन म्हणतो ते विविध बाबींनी युक्त असे आहे, ते जसे सरळ आहे तितकेच ते व्यामिश्रसुद्धा आहे. असे हे लोकजीवन वरती उल्लेख केल्याप्रमाणे अने

ISSN No. 2319-8125

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

रूढी, प्रथा, श्रद्धा, इत्यादीने व्यापलेले आहे त्यामध्येच लोकसमजुतींना महत्व असल्याचे दिसते. हे लोकसमज विविध प्रकारचे आहेत. विविध जाती धर्मानुसार सुद्धा याचे स्वरूप वेगळे आहे अर्थात हा प्रथ, आचार-विचार आणि श्रद्धेचा भाग म्हणून हे दैनंदिन व्यवहारात इतके रूढ झाले आहेत की त्यांच्याकडे बघताना कोणताही वेगळा विचार मात्र मनात येत नाही अशा विविध लोकसमजुती लोकजीवनात आपलं स्थान पक्क करून बसलेल्या दिसतात. या लोकसमजुती लोकजीवनामध्ये विविधप्रकारच्या आहेत त्यांचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे.

दृष्टीबाधा विषयक लोकसमजुती

दृष्टीबाधा होणे म्हणजे कोणाची तरी दृष्ट लागणे लहान मुलं, सुंदर नववधू, सुंदरी, प्राणी इत्यादींना दृष्टीबाधा होऊ शकते असा लोकसमज गेल्या अनेक कालखंडापासून आताच्या विज्ञान युगातसुद्धा रूढ आहे. उदा. लहान मूल आजारी पडल्यास, गाय, म्हैस, शेळी इत्यादी प्राण्यानासुद्धा दृष्टीबाधा होते. इतकेच नव्हे तर इमारतींना सुद्धा दृष्टीबाधा होते अशा लोकसमजुती आहेत व त्या आजही बऱ्याच ठिकाणी मानल्या जातात हे वास्तव आहे यावर उपायसुद्धा आहे उदा. लहान मुलांना दृष्ट लागू नये म्हणून काजळ लावणे, गळ्यात काळा दोरा किंवा केसाळी बांधणे, लिंबू, अंडी, कोंबडी, ओवाळून टाकणे इत्यादी उपाय करतात शिवाय दृष्टीबांधा फडयांने,केरसुनीने किंवा खेटराने काढली जाते असा समजही लोकजीवनात रूढ असलेला दिसतो.

शुभ-अशुभविषयी लोकसंस्कृती

माणुस हा प्राणी सुख-दुःखाच्या साखळीतून आपला जीवंनप्रवास गतिमान करणारा प्राणी म्हनुन ओळखला जातो. अर्थात प्रत्येक माणूस हा सुखासाठीच धडपडत असतो हे वास्तव आहे. म्हणून आपल्या आयुष्यात नेहमी शुभच घडावे अशा प्रकारची मनिषा तो नेहमी बाळगत असतो. त्यावरून त्याने काही शुभ व अशुभ अशा समजुती तयार केल्या आहेत व त्यासोबत तो आपला जीवनप्रवास व्यथीत करताना दिसतो. उदा. झोपेत हसणे, मांजर आडवे जाणे, रात्रीचे घुबड ओरडणे, पाल अंगावर पडणे, कुत्रे दारासमोर रडणे, टिटवी ओरडणे इत्यादी त्याने अशुभ संकेत मानले व यासोबतच मुंगसाचे तोंड दिसणे, झोपेत रडणे, पाचचा आकडा, पिंपळाची झाडाची पूजा, शिवाय घुबडाला उम्बरठयात पुरल्यास समृद्धी इत्यादी त्याने शुभ संकेत मानलेत व या संकेतानुसारच तो कमी-अधिक प्रमाणात आपल्या मनाची समजुत घालूनच आपल्या आयुष्यात घडणाऱ्या गोष्टीकडे तो पाहत असताना दिसतो.

मसणजोगीविषयक लोकसमजुती-

मसणजोगी ही एक जमात आहे. तिच्या नावामध्येच स्मशानाचा संदर्भ येताना दिसतो. अर्थात माणूस हा आपल्या संपूर्ण आयुष्यात एकाच गोष्टीला घाबरतो ती म्हणजे

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

मृत्यू, आणि हा मृत्यू झाल्यावर जिथे प्रेत जाळतात ती स्मशानभूमी, या स्मशानभूमीच्या शेजारी राहणारे हे मसणजोगी,यांच्याविषयी काही लोकसमजुती रूढ असलेल्या पहावयास मिळतात.उदा. ते जादूटोणा करतात, ते भुतासोबत बोलतात, पुरलेले प्रेत उकरून काढतात, त्यांची बाळतीन बाईवर वाईट नजर असते इत्यादी. अर्थात अत्यंत वाईट परिस्थितीमध्ये जगणारी ही जमात की ज्यांना लोकमानसात राहायलासुद्धा जागा नसते.मात्र त्यांच्याविषयी किती विचित्र लोकसमजुती समाजमनात रुढ आहेत हे आपल्या लक्षात येते.

सापाविषयक लोकसमजुती–

माणूस आपले जीवनव्यवहार प्रवाहित करत असताना त्याच्या प्रवासामध्ये ज्या ज्या गोष्टी आलेल्या आहेत. त्याचा प्रभाव आणि परिणाम त्यांच्या दैनंदिन अथवा एकूण जीवनप्रवासावर झालेला आहे. त्यासंबंधीचा विचार तो मांडताना आपल्याला दिसतो. त्यामुळे अनेक प्राण्यांविषयी सुद्धा त्यांच्या समजुती आहेत उदा. घोडा, गाय, मुंगूस, घुबड, कुत्रा इत्यादी. त्याचबरोबर सापाविषयकसुद्धा काही लोकसमजुती रूढ असलेल्या दिसतात उदा. नाग पाताळात राहतात, नागाच्या डोक्यावर पृथ्वी असते, साप डूख धरतात, पंचमीला साप दूध पितात, सापाचे मिलन पाहणे भीतीदायक असते, किंवा सापाची कात जवळ बाळगल्यास तो दंश करीत नाही इत्यादि म्हणजेच वरती उल्लेख केल्याप्रमाणे माणूस हा स्वतःच्या अस्तित्वासाठी किंवा त्याच्या बाबतीत घडणाऱ्या दुःखद घटना प्रसंग यांविषयी त्याने अनेक संकेतप्रणाली अथवा लोकसमजुती बनवून ठेवलेल्या आहेत. साप हा विषारी प्राणी आहे, तो चावला की माणूस मरतो या भीतीपोटीसुद्धा कदाचित त्याच्यापासून दूर राहण्यासाठी की काय सापाविषयी या लोकसमजुती जनमानसामध्ये कमी अधिक प्रमाणात वावरताना दिसतात.

आचरणविषयक लोकसमजुती

दैनंदिन जीवन प्रवासामध्ये वावरत असताना आपणास बऱ्याच सवयी या सांगण्याने, बघण्याने, व काही संकेतप्रणालीने अंगवळणी पडत असतात त्यामुळे एखादी कृती किंवा आचरण, वागत असताना काय करू नये याविषयीसुद्धा काही लोकसमजुती असलेल्या आपणास पहावयास मिळतात उदा. दाराची कडी वाजवू नये, विस्तवावर थुंकु नये, उंबरठ्यावर शिंकु नये, झोपलेल्या माणसाला ओलांडू नये, पालते झोपू नये, हळदीच्या अंगाने बाहेर जाऊ नये इत्यादी अनेक वर्तन प्रणालीविषयी लोकसमजुती आजही जनमानसात रूढ असलेल्या दिसतात.

उपरोक्त सर्व लोकसमजुतींचा विचार करता आत्ताच्या या विज्ञानयुगामध्ये यासंबंधी कोणता निष्कर्ष काढावा हा जरी प्रश्नांकित भाग असला तरी लोकसहित्याचा विचार करताना आणि प्रामुख्याने लोकजीवनाचा आणि त्यातल्या त्यात समूहमनाचा विचार करताना या लोकसमजुतीनी लोकमाणसांमध्ये आपले अस्तित्व कमी-अधिक प्रमाणात का असेना टिकवून ठेवले आहे. असेच एकूण चित्र पहावयास मिळते. महानगर,शहराच्या

ISSN No. 2319-6025

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

भागात याचे प्रमाण कमी असले तरी आपला समाज हा जास्त प्रमाणात खेड्यात, वाड्या-वस्त्यांमध्ये जगताना दिसतो व या लोक समजुती अशा ठिकाणी अधिक प्रमाणात आढळताना दिसतात की ज्यांना लोकजीवनामध्ये महत्वाचे स्थान असल्याचे दिसुन येत

निष्कर्ष-

-लोकजीवनामध्ये लोकसमजुतींना महत्त्वाचे स्थान आहे.
-लोकसमजुतीमुळे माणसाच्या स्वभाव, चालीरीतींचा अभ्यास करता येतो.
-माणसांच्या श्रद्धा, आचार - विचार इत्यादींचा अभ्यास करता येतो.
-लोकसमजुतीमागे प्राचीन परंपरा, रूढी ,प्रथा असतात.
- लोकसमजुतीमुळे विविध प्रकारचे मानवीजीवन स्वरूप पहावयास मिळते.

संदर्भसूची-

१)लोकसाहित्य:उगम आणि विकास-शरद व्यवहारे-विश्वभारती प्रकाशन,नागपूर,पृ-२
२)लोकसाहित्य:उगम आणि विकास-शरद व्यवहारे-विश्वभारती प्रकाशन,नागपूर,पृ-२
३)लोकसाहित्य: उगम आणि विकास -शरद व्यवहारे - विश्वभारती प्रकाशन,नागपूर,पृ-११५

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

153

B.Aadhar

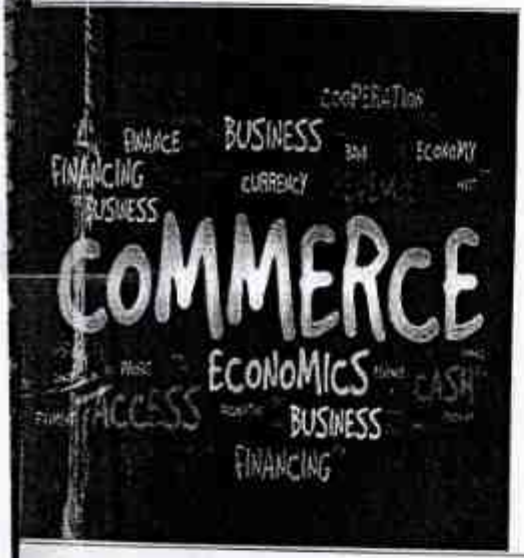
Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

September-2021

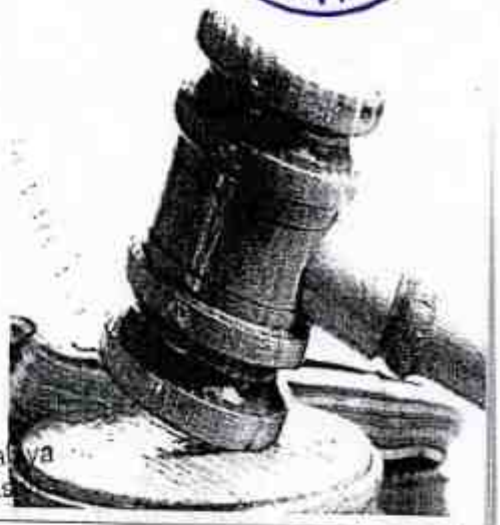
ISSUE No- (CCCXIV) 314

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth-Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
- **Scientific Journal Impact Factor (SJIF)**
- **Cosmos Impact Factor (CIF)**
- **International Impact Factor Services (IIFS)**

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर लोकसंख्येचा दबाव — डॉ.सतिश हरलाल पारधी	1
2	पश्चिम विदर्भातील इतर मागासवर्गीय वित्त आणि विकास महामंडळाचा योजना निहाय कर्ज वाटपामधील सहभाग — प्रा.डॉ.अमोल स. राऊत	6
3	गांधीवादी विचारांची उपुयक्तता — प्रा.डॉ.वैशाली शांताराम बागुल	11
4	संत कबीरांचे सामाजीक विचार — रविंद्र पि. सोनकांबळे	17
5	म. बसवेश्वरांच्या वचनांतील तत्वविचार — डॉ. प्रवीण कारंजकर	23
6	साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त कादंबरीतील नायक व खलनायक — प्रा.डॉ.प्रदीप राऊत	30
7	भाषांतर संकल्पना, स्वरूप आणि विशेष — प्रा. डॉ. सर्जेराव पद्माकर	34
8	आलोचनाका अर्थ, परिभाषाऔरस्वरुप — डॉ शिवाजी नागोबा भदरगे	41
9	वातावरणातील फेरबदलाचा पर्यावरणावर परिणाम : एक अध्ययन — प्रा.डॉ.सुरेश बन्सपाल	46
10	महात्मा गांधीजींना अभिप्रेत असलेली भारतीय लोकशाही — प्रा.एकनाथ ज्ञानदेव खरात	50
11	अनुराधा पाटील यांची स्त्रीवादी जाणिवांची कविता — डॉ सुनंदा बोरकर जुलमे	59
12	बचत गटाच्या माध्यमातून स्त्रियांचे आर्थिकदृष्टया सबलीकरण — कु.गायत्री ग. कडवे	65
13	जागतिकीकरणानंतरच्या काही मराठी कादंबऱ्यांची आशयसूत्रे — प्रा.लक्ष्मण व्यंकटराव बिराजदार	69
14	दक्षिण चीन समुद्राचे सामरिक महत्व — डॉ. उपेंद्र धगधगे	72
15	यवतमाळ जिल्ह्यातील जलसिंचन तिव्रतेतील बदलाचे कालनिहाय व अभिक्षेत्रीय अध्ययन — प्रा.डॉ.निलिमा देवरावजी अंबाडकर	75
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार — डॉ. रामदास निहाळ	81
17	राजकीय व्यवस्था आणि दबावगट :— एक विश्लेषणात्मक अभ्यास — डॉ.निलेश र. निंबाळकर	84
18	राम जोशींच्या लावणीचे स्वरुप — प्रा. डॉ. गौतम ढवळे	91
19	भारतातील आरोग्य विमा एक गरज — प्रा.डॉ. जया सवाईथूल	93
20	गिरोली बु. येथील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचे अध्ययन — डॉ.नरेंद्र हरीभाऊ शेगोकार	97

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675 Issue NO, 314 (CCCXIV)
ISSN : 2278-9308
September, 2021

155

भाषांतर संकल्पना, स्वरूप आणि विशेष

प्रा. डॉ. सर्जेराव पद्माकर.
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठ वडगाव, ता.हातकणंगले, जि.कोल्हापूर
भ्रमणध्वनी —८३२९८१२०१२.चलभाष sarjerao9227@gmail.com.

प्रास्ताविक :

मानवाने आपले जीवन जगत असताना भाषेचा वापर करणे म्हणजेच भाषांतर होय. भाषांतराच्या या प्रक्रियेमध्ये भाषा बोलणारा, लिहिणारा आणि ऐकणारा अशा सर्व घटकांचा समावेश होतो. भाषांतराच्या संदर्भात सर्वसामान्य मानवाची धारणा मजकूर तोच ठेवायचा फक्त एका भाषेचा पोशाख उतरवून त्याला दुसऱ्या भाषेचा पोषाख चढवायचा अशाप्रकारची असते. वास्तविक पाहता भाषांतर हे अन्य भाषिक व्यक्तींचे विचार, कल्पना जाणून घ्यावयाचे एक साधन आहे, ही बाब दुर्लक्षून चालणार नाही. थोडक्यात अन्य भाषिक अनुवादाला भाषांतर म्हणता येईल. जेव्हा दोन भिन्न भाषिक व्यक्ती एकमेकांना भेटतात तेव्हा दुभाषिकाची गरज भासते. हा दुभाषि व्यक्ती या दोन भिन्न भाषिक व्यक्तींमधला दुवा बनून कार्य करीत असतो.

भाषांतराची प्रक्रिया वरवर जरी सहज आणि सोपी वाटत असली तरी भाषांतराचे विशिष्ट अशाप्रकारचे एक शास्त्र आहे.समाजामध्ये ज्यावेळी एखाद्या घटकाकडून अबोध, कामचलाऊ स्वरूपाचे भाषांतर होते अशावेळी अर्थाचा अनर्थ होण्याचा संभव असतो. उदा : अमेरिकेने जपानला पाठविलेल्या खलित्याचे जपानी भाषांतर चुकल्यामुळे त्याची परिणती अनुबॉब टाकण्यात झालेली आपणा सर्वांस ज्ञात आहेच. वास्तविक पाहता पहिल्या मजकुराचा शब्दशः अनुवाद करावा लागतो. अशाप्रकारचा अनुवाद करीत असताना अर्थहानी होणारा नाही याची विशेष खबरदारी घेतली जाणे अत्यावश्यक असते. याकरिता चांगल्या भाषांतरकाराजवळ संबंधित दोन्ही भाषेविषयीची उत्तम जान असणे आवश्यक ठरते. याबरोबरच त्याच्याजवळ सर्जनशीलता हा गुणदेखील असणे आवश्यक आहे. वर्तमान युगामध्ये जग अतिशय जवळ आल्याने प्रत्येक क्षेत्रात दुभाषिकाची गरज निर्माण झालेली आहे. त्यामुळे हल्लीच्या युगात भाषांतरकारास विशेष स्थान प्राप्त झाल्याचे दिसून येते. परकीय भाषेतील विचार भारतीय भाषेत आणण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करण्यासाठी भाषांतर हे एक कौशल्य, कला आणि उत्तम कारागिरी असल्याचे प्रत्यंतर येते. त्यासाठी भाषांतर ही काळाची गरज या दृष्टिकोणातून या प्रक्रियेकडे पाहणे आवश्यक ठरते.

भाषांतर : संकल्पना व स्वरूप :

सर्वसाधारनपणे १८१८ ते १८७४ या कालखंडात भारतीय समाजजीवनामध्ये 'भाषांतरित वाङ्मयाचे उदंड पीक आल्याचे दिसून येते. त्यामुळेच या कालखंडास 'भाषांतरयुग' असे संबोधले जाते. भाषांतर हे भाषेच्या प्रगत नैपुण्यांपैकी एक अशाप्रकारचे नैपुण्य आहे. वास्तविक पाहता समजणे, बोलणे, लिहिणे, वाचणे ही प्राथमिक नैपुण्ये झाली. याबरोबरच रूपांतर करणे, विस्तार करणे, संक्षेप करणे, पुनर्लेखन करणे आणि भाषांतर करणे ही प्रगत नैपुण्ये होत. त्यामुळे केवळ मातृभाषेची नैपुण्ये संपादन केल्याने मनुष्य साक्षर होत नाही. तर सुशिक्षित होण्यासाठी भाषेची प्रगत नैपुण्ये आत्मसात करणे आवश्यक ठरते. भाषांतर करणे हे वैशिष्ट्यपूर्ण नैपुण्य आहे. भाषांतर करण्यासाठी किमान दोन भाषा अवगत असणे आवश्यक आहे. वर्तमान युगात जागतिक पातळीवरती मानवाचा संपर्क वाढल्याने भाषांतराची मोठ्याप्रमाणात आवश्यकता निर्माण झाली आहे. आजच्या युगात संपर्कमाध्यमांची संख्या वाढल्याने देशांच्या सीमा जवळजवळ येऊ लागल्या

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

आहेत. त्यामुळे भिन्न भाषा बोलणारी, भिन्न देशातील, भिन्न वंशाची, वर्णाची माणसे आज एकत्र उठ–बस करू लागली आहेत.

वर्तमान समाजजीवनाचा विचार करता संज्ञापन हे केवळ एका भाषेपुरते मर्यादित नाही. तिच्या कक्षा निश्चितपणे विस्तारल्या असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे आजच्या युगात सुशिक्षित होणे म्हणजे बहुभाषिक असणे अशाप्रकारचा व्यापक अर्थ गृहित धरला जात आहे. म्हणूनच कधी नव्हते इतके महत्त्व भाषांतराला प्राप्त झाले आहे.सर्वसाधारनपणे भाषांतराच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे करता येईल, ''भाषांतर म्हणजे एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत केलेली विचारांची अभिव्यक्ती होय.'' इंग्रजीमध्ये 'भाषांतर' या संकल्पनेला 'ज्तदेसंजपवद' हा शब्द वापरला जातो. यापैकी 'ज्तदे' म्हणजे पलीकडे, 'संजपवद' म्हणजे घेऊन जाणे. थोडक्यात 'ज्तदेसंजपवद' म्हणजे वाहून नेणे अथवा च्या पलीकडे जाणे अशाप्रकारचाव्यापक अर्थ यामाध्यमातून अभिव्यक्त होतो. लॅटिन भाषेतील 'ज्तदेसंजपवद' पासून 'ट्रान्स्फर' हा शब्द तयार झाला आहे. भाषांतर या संकल्पनेचा उगम सर्वसाधारणपणे इ.स.पहिल्या ते तिसऱ्या शतकाच्या दरम्यान झाला अशाप्रकारचा अंदाज व्यक्त केला जातो. एरिक कोलमनच्या मते, ''भाषांतर ही रोमन लोकांनी शोधलेली कला आहे.'' ज्यू लोकांच्या धर्मग्रंथात ''भाषांतर'' शब्दाचा सर्वप्रथम उल्लेख आढळतो. त्यासंदर्भातील दस्तऐवज 'अलेक्झांड्रिया' येथे सापडला. या ग्रंथाचा प्रमुख उद्देश लोकांना धर्मग्रंथांचे आकलन व्हावे हा होता.

मध्ययुगीन कालखंडाचा विचार करता, 'ग्रीक' ही पुस्तकांची प्रचलित भाषा होती. त्यामुळे सर्वाधिक भाषांतरे ही अरबी लोकांच्या ऐतिहासिक व वैज्ञानिक मजकुरांची होती. सर्वसाधारनपणे चौदाव्या शतकात बायबलचे इंग्रजीत भाषांतर 'विक्लिफ बायबल' या नावाने झाले. याशिवाय लॅटिन व अनेक देशी भाषेमध्येही भाषांतरे झालेली दिसून येतात. परंतु या भाषांतरापाठीमागचा प्रमुख उद्देश धर्मप्रसार हाच होता. आठराव्या शतकानंतर भाषांतर प्रक्रियेमध्ये बदल झाला आणि यामध्ये पुर्वीपेक्षा झापाट्याने भाषांतरे होऊ लागली. या काळामध्ये प्रामुख्याने विषयनिष्ठ स्वरूपाची भाषांतरे अधिक प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते. एकोणिसाव्या शतकामध्ये मात्र भाषांतर प्रक्रियेस एकप्रकारची शिस्त प्राप्त झाली. त्यामुळे आपोआपच भाषांतरामध्ये अचूकतादेखील निर्माण झाल्याचे प्रत्यंतर येते. यामध्ये एखादे पुस्तक, संपूर्ण पुस्तक आणि पुस्तकाशिवाय दुसरे काहीही नाही हे सूत्र अवलंबिले असल्याचे दिसते. वर्तमान कालखंडात भाषांतराला मौलिकता व व्यावसायिकता प्राप्त झाली आहे. कारण जागतिक लोकसमूह खूप झपाट्याने एकत्रित येत आहे. परिणामी इथून पुढच्या कालखंडामध्ये भाषांतर प्रक्रियेस आणखी महत्त्व प्राप्त झाल्यास आश्यर्य वाटण्याचे कारण नाही. आतापर्यंतच्या भाषांतरप्रक्रियेचा विचार करता विविध प्रकारची असंख्य पुस्तके भाषांतरित झाल्याचे पहावयास मिळते. त्यामुळेच भाषांतरास साहित्य आणि वाङ्मयीन पातळीवर महत्त्व प्राप्त झाले आहे. वास्तविक पाहता भाषंतर हा मूळ मजकूर व लेखक यांच्यातील दुवा आहे. आधुनिक काळात संगणक क्रांतीमुळे संगणकीय भाषांतराला महत्त्व प्राप्त झाले आहे, ही बाब मान्य करावी लागेल.

भाषांतर ही अशी प्रक्रिया आहे की ज्यामध्ये शब्द किंवा मजकूराचे एका भाषेमधून दुसऱ्या भाषेमध्ये रूपांतर केले जाते. त्यामुळेच ''लिखित किंवा मौखिक स्वरूपातील शब्दांचे, भाषणांचे, पुस्तकांचे किंवा इतर मजकुरांचे एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत केलेले रूपांतरण म्हणजे भाषांतर होय.'' अशाप्रकारची व्याख्या केली जाते. थोडक्यात ज्या भाषेतला मजकूर दुसऱ्या भाषेत आणायचा त्या भाषेला मूळ भाषा किंवा उगम भाषा असे संबोधले जाते. आणि ज्या भाषेत तो मजकूर आणला जातो त्या भाषेला लक्ष्य भाषा असे म्हणतात. त्यामुळे स्वाभाविकच भाषांतरामध्ये मूळ मजकुराला महत्त्व प्राप्त होते. त्यामुळे भाषांतराची आणखी एक व्याख्या पुढीलप्रमाणे करता येईल, ''एका भाषेतील मजकूर नेमकेपणाने दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करण्याचा प्रयत्न म्हणजेच भाषांतर होय.'' भाषांतर करताना मूळ मजकूरातील अर्थ न बदलता त्याचे दुसऱ्या

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

भाषेत भाषांतर करणे ही बाब देखील भाषांतरामध्ये महत्त्वपूर्ण ठरते. म्हणजेच एका भाषेतील अर्थाची दुसऱ्या भाषेत फेरमांडणी करणे अशाप्रकारची व्याख्यादेखील बऱ्याचवेळेस ग्राह्य धरली जाते. वास्तविक पाहता भाषांतर हे द्विमुखी कार्य आहे. यामध्ये पहिला मुद्दा मूळ मजकुराचे अर्थांतरण न करता, अर्थहानी होऊ न देता भाषांतर करणे. याबरोबरच दुसरा महत्त्वपूर्ण मुद्दा आहे तो म्हणजे, ज्याप्रमाणे आरशात स्वत:चे प्रतिबिंब दिसते त्याप्रमाणेच भाषांतर प्रक्रियेमध्ये मूळ मजकुराचे प्रतिबिंबि उमटणे अपेक्षित असते. त्यामुळे एखाद्या घटकाचे भाषांतर करताना सर्वसाधारानपणे पुढील प्रकारे मांडणी होणे अपेक्षित आहे. भाषांतराचे टप्पे : मूळ भाषेतील आशय — मजकुराचे विश्लेषण —स्वभाषेतील पुनर्निर्मिती.

भाषांतराचे विविध प्रकार :

वर्तमान स्थितीत भाषांतर ही संपूर्ण जागतिक पातळीवर एक महत्त्वपूर्ण गरज बनून राहिली आहे. केवळ भारतामध्येच नव्हे तर जागतिक पातळीवरील विविध देशामध्ये त्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. त्यामुळे भाषांतर करण्याकरिता आवश्यक असणाऱ्या प्रकारांचा याठिकाणी आढावा घेणे आवश्यक ठरते. भाषांतराचे प्रकार पुढीलप्रमाणे,

भाषांतराचे सर्वसामान्य प्रकार :

• मूलनिष्ठ भाषांतर :

'मूळ भाषेतील मजकुराचे शब्दश: अथवा मूळ स्वरूपात केले जाणारे भाषांतर म्हणजेच मूलनिष्ठ भाषांतर होय'. मूलनिष्ठ भाषांतराचे शब्दक्रमनिष्ठ भाषांतर आणि शब्दनिष्ठ भाषंतर अशाप्रकारचे उपप्रकार पडतात. यापैकी शब्दनिष्ठ भाषांतर म्हणजे,'मूळच्या शब्दांचे शब्दश: केलेले भाषांतर होय'. तर शब्दक्रमनिष्ठ भाषांतर म्हणजे,'मूळच्या शब्दाच्या शब्दश: भाषांतराबरोबरच मूळ शब्दाच्या क्रमालाही महत्त्व देऊन केले गेलेले भाषांतर होय'. मूलनिष्ठ भाषांतरामध्ये मूळ भाषेला महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे आशयाकडे दुर्लक्ष होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे अशाप्रकारचे भाषांतर नीरस अथवा कंटाळवाणे होण्याची शक्यत असते. याप्रमाणेच अशाप्रकारच्या भाषांतरामध्ये कृत्रिमपणा जाणवतो. उदा : कायद्याच्या शिक्षणामध्ये अशाप्रकारच्या भाषांतराचा उपयोग केला जातो.

• लक्ष्यनिष्ठ भाषांतर :

लक्ष्यनिष्ठ भाषांतरामध्ये मूळ भाषेतील आशय, गाभा किंवा लक्ष्य याला प्राधान्य दिले जाते. त्यामुळे लक्ष्यनिष्ठ भाषांतराची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली जाते, ''मूळ भाषेतील मजकुराचा आशय, सार्थक अभिव्यक्ती ज्या भाषांतरात केली जाते ते लक्ष्यनिष्ठ भाषांतर होय.'' अशाप्रकारच्या भाषांतरामध्ये मूळ आशयाशी एकनिष्ठ राहून भाषांतर केले जाते त्यामुळे त्या भाषांतरामध्ये एकप्रकारची सहजता निर्माण होते. लक्ष्यनिष्ठ भाषांतर केल्यानंतर हे भाषांतर आहे अशाप्रकारचा भास वाचकाला न होणे यामध्येच खऱ्या अर्थाने श्रेष्ठता आहे. थोडक्यात लक्ष्यनिष्ठ भाषांतर म्हणजे मूळ मजकुराची पुनर्निर्मिती होय. लक्ष्यनिष्ठ भाषांतरामुळे ज्ञानाबरोबरच विचार आणि संस्कृती याचे रक्षण केले जाते. प्रामुख्याने ललित साहित्यात हा प्रकार विशेष प्रचलित आहे. अशाप्रकारच्या भाषांतरामध्ये भाषांतरकर्त्याच्या स्वैर आविष्काराला, कल्पनेला आणि विचारांना एकप्रकारची मुक्तता प्राप्त होते. रसिक वाचक अशाप्रकारच्या भाषांतराला विशेष पसंती देतो. या भाषांतराचा मूळ हेतू हा भाषेतून व्यक्त होणारा आशय, आविष्कार वाचकांच्या निदर्शनास आणून देणे हा आहे.

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Pune Vadgaon Dist. Kolhapur

भाषा व्यवहारानुसार प्रकार :

• ललित साहित्य :

तात्विकदृष्टया एखादया वाङ्मयीन कलाकृतीचे भाषांतर करणे ही प्रक्रिया क्लिष्ट आहे. कारण कवितेसारख्या वाङ्मयप्रकारामध्ये शब्द कमी मात्र त्याचा अर्थ व्यापक असल्याचे दिसून येते. त्यासाठी साहित्याची आणि मानवी व्यवहारांची उत्तम जान असलेल्या व्यक्तींची आवश्यकता असते. याबरोबरच कादंबरी, नाटक, कथा यासारख्या ललित साहित्यप्रकारांमध्ये प्रामुख्याने वर्णन, विश्लेषण, स्पष्टीकरण आणि चर्चा यामाध्यमातून लेखकाच्या कल्पनाशक्तीला व प्रतिभेला वाव देण्यासाठी भाषांतर उपयुक्त ठरते. ललित साहित्यामध्ये साहित्यिक, सामाजिक व सांस्कृतिक असे सर्व संकेत पाळले जात असतात त्यामुळे ललित साहित्याचे एखादया भाषेमध्ये भाषांतर करणे अत्यंत कठीण काम असते.

• वैचारिक ग्रंथ अथवा साहित्य :

विचारप्रवर्तक असे साहित्य भाषांतरित करीत असताना भाषांतरकर्त्याला खूपच काळजी घ्यावी लागते. कारण वैचारिक ग्रंथामध्ये मांडला गेलेला विचार नेमकेपणाने मांडला जातो. याबरोबरच तो आशय लक्ष्य भाषेमध्ये मांडला जातो. त्यामुळे या ग्रंथामध्ये मांडला गेलेला विचार हा प्रगल्भ भाषेमध्ये आणि ग्रांथिक भाषेमध्ये मांडला गेलेला असतो. परिणामी अशाप्रकारच्या सर्वसंमत साहित्याचे भाषांतर करताना भाषांतरकर्त्याकडे अभ्यासू वृत्ती असणे अनिवार्य आहे.

• धार्मिक ग्रंथ :

धार्मिक ग्रंथांचे भाषांतर करताना भाषांतरकर्त्याला संज्ञा आणि संकल्पनांचा काटेकोर आणि परिपूर्ण अभ्यास करणे अनिवार्य आहे. कारण मानवी समाजामध्ये धर्म ही बाब अत्यंत संवेदक आहे. त्यामुळे धर्माचे कट्टर पुरस्कर्ते त्या धर्माविषयीची कोणतीही बाब स्विकारायला तयार होत नाहीत. धार्मिक ग्रंथातील मुळ मजकूर भाषांतरित करताना अनेक प्रकारच्या अडचणी निर्माण होतात. त्यामुळे सहसा भाषांतर करण्याकडे बरेच लोक वळत नाहीत.

• शास्त्रीय ग्रंथ :

शास्त्रीय ग्रंथांच्या भाषेमध्ये पारिभाषिक शब्दांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो. अशावेळी पारिभाषिक शब्दांचे अर्थ शोधण्यासाठी शास्त्रीय शब्दकोशांचा वापर करावा लागतो. या ग्रंथातील नेमका आशय सांगण्याचा प्रयत्न केला जातो. अल्पज्ञानी व अभ्यासू प्रवृत्ती नसणारी व्यक्ती या ग्रंथांचे अचूक भाषांतरण करूच शकत नाही. यामध्ये अलंकारिक, रसयुक्त भाषा न वापरता शास्त्रात वापरतात तशी मोजकी भाषा वापरून भाषांतर करणे अभिप्रेत असते.

व्यावहारिक संदर्भानुसार प्रकार :

भाषांतराचे व्यावहारिक संदर्भ वेगवेगळे असू शकतात. भाषांतर हे मौखिक वा लेखी, त्वरित वा सावकाश, संगणकीय अशा स्वरूपाचे असू शकतात.

१. मौखिक भाषांतर :

जेव्हा अन्य भाषिक व्यक्ती एकत्र येतात तेव्हा त्यांच्यात विचारविनिमय व संपर्क स्थापला जावा या दृष्टिने दुभाषिक भाषांतराचे कार्य करतो हेच मौखिक भाषांतर होय. भिन्न भाषिकांच्या सभेमध्येही मौखिक भाषांतरासाठी दुभाषिकाचे साहाय्य घेतले जाते. शासकीय, आंतरराष्ट्रीय व पर्यटन अशा विविध क्षेत्रात मौखिक भाषांतराला महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.

२. लिखित भाषांतर :

साहित्यिक क्षेत्रात अन्य भाषिक वाङ्मय, त्यातील श्रेष्ठतम साहित्यकृती यांचे भाषांतर केले जाते. हेच लिखित भाषांतर होय. शैक्षणिक पातळीवरही अभ्यासक्रमामध्ये अशाप्रकारच्या भाषांतराचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

३.संगणकीय भाषांतर :

संगणक आणि सॉफ्टवेअर क्षमतांचा विकास झाल्याने अनेक भाषांचे दुसऱ्या भाषांमध्ये झटपट भाषांतर करणे सहजसुलभ झाले आहे. मानवी भाषांचे विश्लेषण व भाषांतर कार्यात संगणक सहाय्यभूत ठरतो. पर्यायी शब्द शोधणे, शब्दांचे अर्थ शोधणे, या कामी संगणक मदतनिसाची भूमिका बजावतो. त्यामुळेच सद्यस्थितीत संगणकीय भाषांतराला महत्त्व प्राप्त होत आहे. मानवी चुका टाळण्यासाठी यंत्राचा उपयोग भाषांतर क्षेत्रातही प्रभावी ठरू शकतो.

• भाषांतराच्या वेगवेगळ्या संधी:

वाङ्मयीन प्रांतामध्ये भाषांतर हे विस्तृत अशाप्रकारचे क्षेत्र आहे. त्यामुळे मानवी जीवनव्यवहारात साहित्याबरोबरच इतर क्षेत्रामध्ये देखील भाषांतराची गरज मोठ्याप्रमाणात निर्माण झाली आहे. भाषांतराची आवश्यकता आणि गरज पुढीलप्रमाणे विवेचित करता येईल.

१.विश्व पातळीवरील संधी :

वैश्विकीकरणामुळे आणि इंग्रजीच्या वाढत्या वापरामुळे इंग्रजीचे महत्त्व निश्चितच वाढले आहे. इतकेच नव्हे तर जगातील कोणतीही अद्ययावत माहिती इंग्रजीमध्ये सहज उपलब्ध होऊ शकते त्यामुळे इंग्रजी ही जगाची राजभाषा बनली आहे. हे जरी वास्तव असले तरीदेखील स्वभाषेला प्राधान्य देणाऱ्या प्रगत राष्ट्रांमध्ये त्या त्या भाषांमध्येच लेखन केले जाते. मात्र इंटरनेटच्या युगात जग परस्परांच्या अतिशय जवळ आले आहे. अशावेळी ज्ञान, विज्ञान, कला, साहित्य अशा विविध क्षेत्रांमध्ये माहितीची उपलब्धता व्हावी यासाठी भाषांतराला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे स्वभाषेतील साहित्य इंग्रजी भाषेत याबरोबरच परकीय भाषेतील इंग्रजी ग्रंथांचे मराठी बरोबरच हिंदी सारख्या स्वभाषेमध्ये होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे एका देशातील साहित्य, संस्कृती, विचार, कल्पना दुसऱ्या देशात पोहचविण्यासाठी भाषांतराला निश्चितच महत्त्व प्राप्त होत आहे.

२.व्यावसायिक संधी :

• सरकारी क्षेत्र :

भारत देशामध्ये विविध स्वरूपाच्या भाषा बोलल्या जातात. यापैकी महाराष्ट्र राज्याच्या सरकारी व्यवहारात प्रशासनिक भाषा म्हणून मराठीचा आवर्जून वापर केला जातो. विधिमंडळाच्या कामकाजातही मराठी भाषा प्रचलित असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे मराठी भाषेचे महत्त्व कमी होत नसून याउलट असंख्य नोकरीच्या संधी उपलब्ध होताना दिसून येत आहेत. ज्या लोकांचे इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व आहे, मराठी भाषेचा पदव्युत्तर अभ्यासक्रम ज्यांनी पूर्ण केला आहे अशा लोकांना भाषा संचालनालय, विधान मंडळ यासारख्या ठिकाणी अनुवादक म्हणून खूप मोठ्या प्रमाणात व्यावसायिक संधी उपलब्ध होऊ शकतात.

• न्याय व्यवहार :

संपूर्ण भारताची न्यायप्रक्रिया अत्यंत प्रभावी अशाप्रकारची आहे. त्यातही महाराष्ट्रातील न्यायालयेदेखील तितकीच प्रभावी असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रातील अनेक खटल्यांचा विचार करता न्यायप्रक्रियाही निश्चितच विश्वासार्ह असल्याचे पहावयास मिळते. या न्यायप्रक्रियेमध्ये देखील मराठीचा वापर सर्वत्र होताना दिसून येतो. परंतु इतर भाषिकांचा खटला असल्यास त्याठिकाणी अनुवादकांना महत्त्व प्राप्त होते. त्यामुळे नोकरी नाही म्हणून नैराश्य पदरी न बाळगता अनुवादकाचे कार्य करून अर्थार्जन करण्यासाठी भाषांतरासारखे उत्तम क्षेत्र मराठी भाषिक तरूणांपुढे असल्याचे दिसून येते.

• प्रसार माध्यमे:

वर्तमान समाजजीवनामध्ये तंत्रज्ञानाला अत्यंत महत्त्व प्राप्त होत आहे. त्यामुळे मराठी भाषिक लोकांची सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रांशी संबंधित माहिती लोकांच्या

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

समोर जाण्यासाठी अनुवादकाची खूप मोठ्या प्रमाणात मागणी निर्माण झाली आहे. त्यामुळे वृत्तपत्रे, नियतकालिके, रेडिओ, दूरदर्शन यासारख्या वाहिण्यांमध्ये अनुवादकाला खूप मोठ्याप्रमाणात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. याबरोबरच सध्याच्या युगात प्रत्येक वस्तुंमध्ये प्रचंडमोठ्या प्रमाणात स्पर्धा निर्माण झाली आहे. त्यामुळे आपलीच वस्तू जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहचण्यासाठी प्रत्येक उद्योगपती आपापल्या वस्तूच्या जाहिरातीसाठी मोठ्याप्रमाणात पैसा लावण्यास तयार आहे त्यामुळे जाहिरात क्षेत्रामध्ये देखील अनुवादकाची गरज निर्माण झालेली पहावयास मिळते.

• लेखन / भाषा क्षेत्र :

तंत्रज्ञानाच्या युगात तांत्रिक प्रगतीबरोबरच लेखन विषयाला देखील महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे स्वाभाविकच वैज्ञानिक व तांत्रिक विषयाचे लेखन, कायद्याचे लेखन, प्रकाशन यासारख्या व्यवसायामध्ये भाषांतराला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. मात्र भाषांतर ही सहजसाध्य गोष्ट नाही. त्यासाठी पारिभाषिक संज्ञांचे अचूक ज्ञान असणे, याबरोबरच अचूक मांडणी करण्याचीकौशल्ये अंगी असणे आवश्यक आहे. या सर्व गोष्टींचे अचूक ज्ञान असणाऱ्यांना भाषांतरकर्त्यास खूप मोठ्या प्रमाणात व्यावसायीक संधी उपलब्ध आहेत.

• साहित्य क्षेत्र :

सध्याच्या युगात जग अतिशय जवळ आलेले दिसते ते भाषेमुळेच. परंतु त्यासाठी जागतिक भाषा म्हणून इंग्रजीचे आणि भारतीय भाषा हिंदी किंवा तत्सम प्रांतिक भाषेचे अचूक ज्ञान असणे आवश्यक आहे. असे असल्यास विदेशी अथवा अन्य भाषेतील श्रेष्ठतम साहित्यकृती स्वभाषेमध्ये वाचकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी भाषांतरणप्रक्रियेला महत्त्व प्राप्त होते. याबरोबरच शैक्षणिक स्तरावर देखील भाषांतर लेखन हा एक वेगळा प्रांत होऊ शकतो. आज जागतिक पातळीवरील सर्व इत्यंभूत माहिती इंटरनेटमध्ये उपलब्ध आहे. परंतु त्यासाठी इंग्रजी भाषेचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. इंटरनेटवरील उपलब्ध माहिती स्वभाषेमध्ये भाषांतरित करण्यासाठी भाषांतरकाराची गरज निर्माण होते.

• पर्यटन क्षेत्र :

संपूर्ण जगामध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्ध प्रेक्षणीय स्थळे उपलब्ध आहेत. विविध देशातील खास आकर्षणे व पर्यटन स्थळे पाहण्यासाठी पर्यटक येत असतात. संबंधित स्थळांची इत्यंभूत माहिती पर्यटकांसमोर पोहचविण्यासाठी दुभाषिक असतो. इतकेच नव्हे तर दोन देशांचे प्रमुख किंवा विविध क्षेत्रातील प्रतिनिधी जेव्हा एकत्र येतात तेव्हा देखील भाषांतरकाराची गरज निर्माण होते. सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे, योग्य भाषांतर योग्य परिणाम साधते. भाषांतर जर योग्य झाले नाही तर नुकसान किंवा अनर्थ ओढवण्याची देखील शक्यता असते. याउलट काही चांगल्या बाबी देखील घडण्याची शक्यता आसते. उदा : चीनचे राष्ट्राध्यक्ष जेंव्हा भारत भेटीवर आले होते त्यावेळी त्यांचे स्वागत चिनी भाषेमध्ये केले गेले. त्यामुळे चीनच्या राष्ट्राध्यक्षांच्या मनामध्ये आपल्या देशाविषयी आपुलकीची भावना निर्माण होण्यास मदत झाली.

समारोप :

सर्वसाधारनपणे १८१८ ते १८७४ या कालखंडात भारतीय समाजजीवनामध्ये 'भाषांतरित वाङ्मयाचे उदंड पीक आल्याचे दिसून येते. त्यामुळेच या कालखंडास 'भाषांतर — युग' असे संबोधले जाते. भाषांतर ही अशी प्रक्रिया आहे की ज्यामध्ये शब्द किंवा मजकूराचे एका भाषेमधून दूसऱ्या भाषेमध्ये रूपांतर केले जाते. त्यामुळेच ''लिखित किंवा मौखिक स्वरूपातील शब्दांचे, भाषणांचे, पुस्तकांचे किंवा इतर मजकुराचे एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत केलेले रूपांतरण म्हणजे भाषांतर होय.'' मात्र इंटरनेटच्या युगात जग परस्परांच्या अतिशय जवळ आले आहे. अशावेळी

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

ज्ञान, विज्ञान, कला, साहित्य अशा विविध क्षेत्रांमध्ये माहितीची उपलब्धता व्हावी यासाठी भाषांतराला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. परिणामी स्वभाषेतील साहित्य इंग्रजी भाषेत, याबरोबरच परकीय भाषेतील इंग्रजी ग्रंथांचे मराठी बरोबरच हिंदीसारख्या इतर स्वभाषेमध्ये भाषांतर होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे एका देशातील साहित्य, संस्कृती, विचार, कल्पना दुसऱ्या देशात पोहचविण्यासाठी भाषांतराला निश्चितच महत्त्व प्राप्त होत आहे.

• **संदर्भ:**

१. गोविलकर लीला व जयश्री पाटणकर : 'व्यावहारिक मराठी' स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, २००४, पृ — १३५.

२. कडूमाळी संदीप, : 'भाषा आणि कौशल्य विकास', प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव,प्रथमावृत्ती, २०१९, पृ — ८८.

३. जोशी प्रभाकर व पाटील किशोर : 'उपयोजित मराठी', प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, प्रथमावृत्ती, २०१५, पृ — १११.

४. सांगळे संदीप,(संपा.):'व्यावहारिक, उपयोजित मराठी व प्रसारमाध्यमांची कार्यशैली', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०१३, पृ — १६८.

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

162

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XXXVI, September 2021

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

16.	जैव विविधता संरक्षण का पारिस्थितिकीय महत्व एवं इस दिशा में वैश्विक प्रयास की आवश्यकता	डॉ. धर्मेन्द्र कुमार शर्मा	82
17.	भूत–वर्तमान और भविष्य के परिप्रेक्ष्य में भारत भारतीय संस्कृति व समाज नीति	डॉ. रोहताश जमदग्नि	91
18.	ऑनलाइन शिक्षा और महाविद्यालयीन छात्र–छात्राएँ एक समाजशास्त्रीय अध्ययन : बिछुआ ग्राम के विशेष संदर्भ में	डॉ. फरहत मंसूरी	97
19.	संचार माध्यम और अनुवाद	डॉ. राम सदाशिव बडे	101
20.	अनुसूचित जाति के छात्रो को पुस्तकालय और वाचनालय कि सुविधा प्राप्त करने में आनेवाली समस्याओं का अध्ययन"	डॉ. साळवे संदिप गोरख	105
21.	'बिलासपुर जिला (छत्तीसगढ़) के वन्यग्राम "टिंगीपुर" में बैगा जनजाति के सामाजिक, आर्थिक दशा का अध्ययन"	डॉ. संगीता शुक्ला	107
22.	दलित चेतनाकी सार्थक अभिव्यक्तिः यथा-प्रस्तावित	प्रा. निर्मला ल. जाधव	110
23.	बुद्ध द्वारा अनुमोदित यज्ञ परम्परा तथा वैदिक यज्ञ परम्परा : एक मूल्यांकन	विशाखानन्द बन्सोड	112
24.	वृत्तपत्रीय भाषिक विशेष	डॉ. सर्जेराव पद्माकर	117
25.	पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर...	डॉ. देवकाते बी. एन.	121
26.	महाराष्ट्रातील भूमिहक्क विषयक कायदे व तरतूदी	प्रा. सुनिल ताकतोडे डॉ. संजय गायकवाड	124
27.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्र आणि राष्ट्रवादासंबंधीचे विचार	प्रा. डॉ. एस. के. तांदळे	126
28.	पाथरी विधानसभा सदस्यांचे विकासात्मक कार्यः (२०००-२००४)	डॉ. भालचंद्र वै. धर्मापुरीकर	130
29.	औरंगाबाद जिल्ह्यातील जलसिंचन - एक भौगोलिक अभ्यास	अनुराधा संजय भारद्वाज	135
30.	म. गांधींनी सांगितलेल्या नागरिकांच्या कर्तव्याची वर्तमानकालीन आवशकता	प्रा. डॉ. एन. जी. अडकिने	139
31.	भारतातील दारिद्र्य : एक ज्वलंत समस्येचे प्रारूप	सुधाकर बाळू चव्हाण	146
32.	मराठा आरक्षण काळाची गरज व त्यापुढील आव्हाने	डॉ. रामदास बाबाजी निहाळ	149
33.	ब्रिटीशकालीन महाराष्ट्रातील चलन : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. जि. एस. पिसे	153
34.	राजश्री शाहू महाराज यांचे समाजकार्य यावरील विचार...	प्रा. चित्रा दिगंबर साळुंखे	156
35.	आदिवासींच्या उपेक्षित इतिहासाचे मंडन	डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे	160

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

वृत्तपत्रीय भाषिक विशेष

डॉ. सर्जेराव पद्माकर
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठवडगाव, जि.कोल्हापूर ४१६११२.

प्रास्ताविक:

मानवी जीवन व्यवहारामध्ये भाषा हा घटक अपरिहार्य स्वरूपाचाआहे. त्यामुळे भाषेशिवाय मानवी जीवन परिपूर्ण रूप धारण करू शकत नाही. 'ध्वनी आणि अर्थ' याची विशिष्ट रचनेद्वारा सांगड घालणारी यंत्रणा म्हणजे भाषा अशी भाषेविषयीची सर्वसाधारण व्याख्या केली जाते. जीवनाचा सर्व क्षेत्रातील व्यवहार पूर्ण करण्याकरीता मानवाला भाषेचा आधार घेणे भाग पडते.इतकेच नव्हे तर मानवाला स्वप्न पडते ते सूत्र भाषा माध्यमातूनच, तो दिवसरात्र विचार करतो.भाषेच्या सहाय्याने निसर्गसृष्टीमध्ये वास्तव्यास असलेल्या प्राणीमात्रांच्या तुलनेने मानव प्राण्याने स्वत:ची जी प्रगती करून घेतली आहे, त्याचे मूळ भाषा माध्यम हेच असल्याचे दिसून येते.मानवी जीवनाच्या प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये भाषा हेच माध्यम वेगवेगळया पातळीवरती वापरले जाते. भाषेची संकेतप्रणाली स्पष्ट करताना, मु. श्री. कानडे संपादित, 'मराठीचा भाषिक अभ्यास या ग्रंथामध्ये पुढील विवेचन केले आहे, ''भाषा ही देखील एक संकेत प्रणालीच आहे.ध्वनी हे भाषेचे माध्यम आहे.म्हणजे भाषेची संकेतव्यवस्था ध्वनीसंकेतांवर आधारलेली असते.इतर संकेतप्रणालींच्या तुलनेने भाषा ही अधिक सुटसुटीत, लवचिक, वैविध्यपूर्ण, उपयुक्त आणि केव्हाही सहज वापरता येणारी संकेतप्रणाली आहे. भाषेचे माध्यम असलेला ध्वनी अनेक गुणवैशिष्टयांनी युक्त असतो.ध्वनीच्या गुणकारकतेमुळे भाषा ही सर्वाधिक उपयुक्त संकेत व्यवस्था झाली आहे."१अशाप्रकारे ध्वनी संकेतांच्या माध्यमांतून बच्या झालेली मराठी भाषा वेगवेगळी गुणवैशिष्टये अंगी बाणून मानवी जीवन व्यवहारामध्ये व्यापक भूमिका बजावताना दिसते.वास्तविक पाहता मानव हा इतर प्राण्यांपेक्षा खूप प्रगत आहे. त्यामुळे त्याने इतर प्राण्यांना दावणीला बांधून एक अभिमानास्पद अशा प्रकारची स्वत:ची स्वतंत्र संस्कृती विकसित केली आहे.पत्रकारिता ही या संस्कृतीची एक महत्त्वपूर्ण निर्मिती आहे. माणसाला निव्वळ जीवन व्यवहारासाठी आवश्यक असणा—या माहितीचे उगमस्थान म्हणून ती कार्य करते. याबरोबरच पत्रकारितेच्या माध्यमातून संस्कृती वापरण्याचे, आत्मसात करण्याचे व विकसित करण्याचे कार्य केले जाते. त्यामुळे वर्तमानपत्रातून प्रकाशित होणाऱ्या वेगवेगळया प्रकारच्या बातम्यांतील भाषेचे स्वरूप नेमके कसे आहे हे स्पष्ट करण्याचा हेतू प्रस्तुत शोधनिबंध लेखनापाठीमागचा आहे.

वृत्तपत्रीय भाषेचे स्वरूप :

वृत्तपत्राच्या अंतरंगामध्ये प्रामुख्याने बातमी, स्फुटे, स्तंभलेखन, फिचर चूषलेखन', मथळे, अग्रलेख, फोटोखालील विधाने, व्यंगचित्रातून घडणारा संवाद इत्यादी घटक असतात.या सर्व प्रकारच्या लिखाणातून भाषा हा घटक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावताना दिसतो.वास्तविक पहाता, बातमी लेखनामध्ये बातमीदाराला स्वत:च्या मतदर्शनाला वाव नसतो.कमीत कमी शब्द माध्यमातून जास्तीत जास्त आशय व घटनेचे वास्तव प्रकट करण्यावरती भर दिला जातो. बातमी ही नेहमी निरपेक्ष व संक्षेपशील असल्याने समाजातील 'आज' ला कमीत कमी शब्दांच्या सहाय्याने प्रतिबिंबित करीत असते. बातमी लेखनामध्ये वाचकांचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी वेगवेगळया प्रकारची शब्दरचना केली जाते.उदा : भारत पाकिस्तान वन डे क्रिकेट मॅच असेल तर आतापर्यंतचा पारंपरिक भारत पाकिस्तान संघर्षाचा इतिहास मागे ठेवून बातमीचे प्रयोजन केले जाते. यामध्ये हिंदीत सरावलेल्या मराठीत 'धो डाला' या शब्दांच्या सहाय्याने व्यक्त केला जातो. बातमीकडे सर्वसामान्य वाचकांप्रमाणेच समाजाच्या वरच्या थरातील लोक व अगदी ग्रामीण भागातील एका सर्वसामान्य शेतक—याला डोळयासमोर ठेवून शब्दरचना केली जाते. बऱ्याच वेळेस असंख्य शब्दांचा भडीमार करण्याऐवजी परिपूर्ण अशा संयुक्त क्रियापदांच्या सहाय्याने एकाच शब्दाचे प्रयोजन केले जाते.त्यामुळे

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

बातमीलेखन करण्यासाठी वापरली जाणारी भाषाही व्याकरणिक रचनेत बंदिस्त न करता शब्दांची मोडतोड करून वाक्यरचना केली जाते जेणेकरून संबंधित घटक समाजाच्या सर्व थरातील लोकांना त्यांचे सहज आकलन होवू शकेल. बदलत्या समाजवास्तवाचे पृष्टस्तरीय व अंतस्तरीय चित्र कवेत घेवून बातमीलेखन केले जाते.वास्तविक पहाता, बातमीचे सामर्थ्य वाढते ते तिच्या वेचक नीटस्, संक्षेपशील शब्दरचना व वाक्यरचनेमुळे. बातमी ही समाजवैविध्य व्यक्त करणारी असते, कारण त्या माध्यमातून अनेकांची मते असतात याबरोबरच त्यातील बातम्या या निरपेक्ष असतात.

मथळ्यांमध्ये वापरली जाणारी भाषा:

वृत्तपत्रातील मथळ्यांच्या सहाय्याने ठळक गोष्टींना प्राधान्य दिले जाते. याबरोबरच समाजभावना मथळ्यांच्या सहाय्याने तीव्र शब्दात व्यक्त होतात. मथळ्याचे नेमके स्वरूप 'व्यावहारिक मराठी' या ग्रंथामध्ये ल. रा. नसिराबादकर यांनी पुढीलप्रमाणे व्यक्त केले आहे, ''वाचकांचे लक्ष वेधून घेईल असा मथळा –स्मंक' बातमीला देणे अत्यंत आवश्यक असते, किंबहुना बातमीची यशस्विता ही मथळ्यावरच अवलंबून असते. अगदी थोडक्या शब्दांत बातमीचा महत्त्वाचा अंश मथळ्यात यावा. शक्यतो चार पाच शब्दांपेक्षा त्याची लांबी अधिक असू नये. शिवाय मथळा सोप्या भाषेत असावा. मथळ्यामुळेच वाचक बातमी वाचायला प्रवृत्त होतात. मथळा सामान्यत 72 पॉईंट टाइपात –सुमारे अडीच सेंटीमीटर' दिला जातो. टाईपाच्या पॉईंटवरून वाचकाला बातमीचे महत्त्व/गांभीर्य लक्षात येते."[2] यावरून मथळा लेखनासाठी वापरली जाणारी भाषा व तिचे नेमके स्वरूप आपल्या लक्षात येते. वाचकांच्या मनावरती मथळा ठसावा यासाठी इतर मजकुरापेक्षा त्याची जाडी तर मोठी असावीच याबरोबरच भाषादेखील सोपी व सुटसुटीत असावी हे या माध्यमातून स्पष्ट करता येईल.

वृत्तपत्रामध्ये वापरली जाणारी भाषा ही बातमीदाराची भाषा असते. हा बातमीदार समाजाच्या वेगवेगळ्या थरातील लोकांच्या समस्या शब्दमाध्यमांच्या सहाय्याने प्रतिबिंबित करीत असतो. त्यामुळे एखादी बातमी सिध्द करण्यासाठी त्याच्याकडे भाषाप्रभुत्त्व असणे ही बाब अत्यंत आवश्यक आहे. एखादया ललित लेखकाची भाषा आणि बातमीदाराची भाषा यामध्ये जरी अंतर असले तरी देखील समाज हा घटक दोघांच्यासाठी संयुक्तिक स्वरूपाचा असल्याने लोकांची नेमकी भाषाशैली दोघांनाही माहिती असणे अत्यावश्यक आहे. वास्तविक पहाता, लेखकाप्रमाणे ललित्यपूर्ण, अलंकारिक, प्रतिमाबध्द अशा प्रकारचे लेखन करण्याची आवश्यकता बातमीदाराला नसते. याबरोबरच काल्पनिक लेखन करणे ही त्याच्या दृष्टीने अनर्थकारक असते.कमीत कमी शब्दात, जास्तीत जास्त आशय आणि सत्य प्रकट करणे हे प्रत्येक बातमी लिहिणा–या बातमीदाराचे कर्तव्य असते. कारण बातमी ही समाजाच्या दृष्टीकोनातून महत्त्वाची असते. सामाजिक वर्तनाची, कृतीची, भावनेची, परिस्फोटाची, विचारांची क्रियाप्रतिक्रियांची परिपूर्ण माहिती बातमीच्या सहाय्याने समाजापर्यंत जात असते. त्यामुळे प्रत्येक बातमीला 'ह्युमन टच□ असावा लागतो.

मानवी मनाचे स्पंदन जिथे जिथे आहे, तिथे तिथे परिवर्तन व बदल हे अपरिहार्य ठरते.अशा सर्वच ठिकाणी बातम्याचे अस्तित्त्व असते. बातमी लेखनासाठी निसर्गातील चमत्कार, गूढ रहस्ये, बदल जास्त महत्त्वाचे ठरतात. त्याचप्रमाणे पशू, पक्षी, प्राणी आणि मानवाच्या कृती उक्तीशी त्यांच्या चांगल्या वाईट प्रवृत्तींशी, वर्तनाशी, सुसंगत, विसंगत आचारविचारांशी त्यांच्यातील सुसंवादी, विसंवादी, आणि संपर्कांशी बातम्या निगडीत असतात. त्यामुळे बातमी लेखनासाठी वापरली जाणारी भाषा ही देखील सर्वसमावेशक अशा स्वरूपाची असणे आवश्यक ठरते.

अग्रलेखांसाठी वापरली जाणारी भाषा:

अग्रलेखांच्या माध्यमातून समाजातील महत्त्वपूर्ण घटनाप्रसंगावर भाष्य केले जाते.हे भाष्य दैनिकाचा संपादक ज्या सामाजिक बांधिलकीतून करतो आहे ते देखील महत्त्वाचे असते. त्यामुळे त्यांचे व्यक्तीमत्त्व, दृष्टीकोन, समाजाला वळण देण्याची, समृध्द करण्याची त्याची क्षमता, हेतू, बांधिलकी यासारख्या गोष्टी अग्रलेखांसाठी महत्त्वाच्या असतात अग्रलेख लिहिण्यासाठी वापरली जाणारी भाषा ही जोरकस प्रभावी

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

आणि परिणामकारक हवी कारण 'अग्रलेख' हे वर्तमानकाळातील महत्त्वाच्या सामाजिक घटनांचे दैनंदिन साक्षीदार असतात. तरीही वैचारिक व व्यापक बदल घडवत तात्कालिकतेला बाजूला टाकीत, स्थिर संग्राहय जे जे ते ते अधोरेखित करण्याचे कार्य हे अग्रलेख करतात. यामुळे स्वाभाविकच अग्रलेख हा त्या समाजाचा गाळीव इतिहास असतो. हा इतिहास प्रभावीपणे व्यक्त करण्यासाठी भाषा हा घटक महत्त्वपूर्ण ठरत असतो. त्यामुळे अग्रलेखांची भाषा ही जोरकस आणि परिणामकारक असते. संपादक ही एक व्यक्ती वर्तमानपत्रांच्या माध्यमातून प्रातिनिधीक स्वरूपात भाष्य करीत असल्याने अग्रलेख हा काळाशी समांतर असतो. त्यामुळे स्वाभाविकपणे संपादकाला हे कार्य रोजच्या रोज करावे लागत असल्याने झटपट व्यवहार करणा–या व्यवहारी भाषेला तो आपलेसे करतो. अग्रलेखांच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होणाऱ्या भाषेशी संपादकाचा संबंध असल्याने थोडक्यात एका जबाबदार, विचारवंतांचा आविष्कार असल्याने प्रमाण, प्रौढभाषेचा बाज हा संपादक सांभाळतो.

वृत्तपत्रातील प्रादेशिक भाषेचे स्वरूप:

वृत्तपत्र ज्या प्रदेशातून, जिल्हयातून, विशिष्ट भाषिक प्रदेशातून निघते तेथील लोक भाषेचा, चालीरितींचा, संकेतांचा, त्यांच्या भाषिक प्रयोगावर परिणाम होत असतो.कोल्हापूरातून निघणाऱ्या दै. पुढारी या प्रादेशिक वृत्तपत्रात कोल्हापूरच्या लोकजीवनाशी एकरूप झालेल्या कुस्त्यांचा रंग भाषेतून सहजगत्या प्रकटतो.निवडणुकीच्या संदर्भात माहिती देणारं सदर अनेक वृत्तपत्रातून रणांगण, कुरूक्षेत्र, हे शीर्षक देवून चालविले गेले तर पुढारी या दैनिकात ते लोकसभा निवडणूकीचा 'आखाड्या□ या नावाने चालविले गेले. पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयींना आव्हान देणाऱ्या राम जेठमलानी यांचा उमेदवारी अर्ज भरतानाचा फोटो, त्याखाली कॅप्शन होती, लखनौ मतदार संघात पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांच्यासमोर शड्डू ठोकणारे वकील रामजेठमलानी उमेदवारी अर्ज भरताना याचा अर्थ 'आखाड्या□ 'शड्डू ठोकणे□ हे शब्द कुस्त्यांचे गाव समजल्या जाणाऱ्या कोल्हापूरच्या दैनंदिन भाषेत जसे आहेत, तसे हे त्यांच्या वृत्तपत्रीय भाषेतही आले आहेत.

वृत्तपत्रीय लेखनाने भाषा ही चल असते हे सिध्द केले आहे कारण प्रत्येक वृत्तपत्र हे आजच्या स्पर्धेच्या युगात स्वत:चे वेगळेपण व स्वतंत्र अस्तित्त्व टिकविण्यासाठी कालप्रवाहाच्या ओघात अनेक जुन्या शब्दांचा त्याग करून नव्या शब्दांचा स्वीकार करीत असते. तसेच जुन्यांचा अर्थविस्तार वा अर्थसंकोच करून, नव्या संकल्पनांसाठी नवे शब्द, मुद्दाम तयार केलेले पारिभाषिक शब्द, पारंपरिक वाक्यरचनांऐवजी नवी वाक्यावली यामुळे वर्तमानातील वृत्तपत्रांच्या भाषेचा बाज काहीसा बदललेला दिसतो. बदलत्या सामाजिक जाणिवेच्या परिणामांतून वृत्तपत्राची भाषा कशी बदलते हे स्पष्ट करताना डॉ. विनिता परांजपे यांनी पुढील विवेचन केले आहे, ''बदलत्या सामाजिक जीवनातील विविध घटनांच्या बातम्या रोज वृत्तपत्रातून प्रसिध्द होत असतात. या तात्कालिक घटनांतून काही शब्द वृत्तपत्रात स्थिरावले आहेत. फॅशन शो, बलात्कार, स्त्रीमुक्ती, व्यक्तिमत्व विकास, कुपोषण, प्रदूषण पर्यावरण, पर्यटन, प्रवासी कंपन्या, गिर्यारोहण शिबिरे, सौदर्यस्पर्धा, दहशतवाद, चंगळवाद, चंदनतस्करी ईत्यादी शब्दांनी मूळच्या अर्थांचा विस्तार केला आहे."[3] अशाप्रकारे गरजेनुसार विविध क्षेत्रांतून वेगवेगळे शब्द आयात करून ते रूळविण्याचे काम वृत्तपत्रांच्या माध्यमांतून केले जाते. ही भाषा जरी एकसंध नसली तरी संमिश्र अशा स्वरूपाच्या या भाषेत लोकांनी मान्यता दिली आहे. म्हणून जरी ती प्रमाणभाषा नसली तरीही आज लोकांनी तिला प्रमाणभाषा मानले आहे. त्यामुळे स्वाभाविकच मराठी भाषेचा शब्दनिधी वाढला आहे हे निश्चितच. केवळ शब्दनिधीच नव्हे तर विशिष्ट क्षेत्रातील त्या भाषेचा अर्थ जावून, त्याचा विस्तार वा संकोच झाल्याचे दृष्टीपथास येते. एवढे मात्र निश्चित की, या भाषेवर केवळ नजर जरी टाकली तरी तिच्यातील समाजमनाचे दर्शन सहजपणे प्रतिबिंबित होते.त्यामुळे भाषिक बदलाचे प्रतिबिंब वर्तमानपत्रांच्या वेगवेगळया बातम्यांच्या व अग्रलेखांच्या माध्यमांतून उमटत राहते हे निश्चित.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

वृत्तपत्रीय लेखनाचा मुख्य हेतू हा समाजाच्या वेगवेगळया स्थरातील लोकांचे प्रबोधन व मनोरंजन करणे हे आहे. त्यामुळे व्यावसायिक दृष्टीकोन बाळगलेल्या वृत्तपत्रांनी अलिकडच्या कालखंडामध्ये मोठया प्रमाणात भाषिक संक्रमणावस्था स्वीकारलेली दिसून येते. स्वाभाविकपणे एका बाजूला भाषासंकराने वृत्तपत्रीय भाषा लोकजीवनाला जवळची होते आहे तर दुसऱ्या बाजूला ती कधीकधी चमत्कारीक वा विकृतही होते आहे. इतकेच नव्हे तर इंग्रजीच्या अति वापराचे परिणामही वर्तमान कालखंडातील वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून स्पष्ट होतात. त्यामुळे बरेच शब्द वृत्तपत्रांनी स्वत: तयार करून ते रूळविले आहेत.हे जरी वास्तव असले तरीही लोकांचा मनोरंजनाचा कल, त्यांचे बदलते भाषिक संदर्भ लक्षात घेवून केवळ प्रमाणभाषा किंवा केवळ प्रादेशिक बोलीभाषा असा भेदभाव न करता, दोन्हीचाही संयुक्तिक अवलंब करून आपली वाटचाल करावी लागते. पारंपारिक समाजव्यवस्थेबरोबरच वर्तमान कालखंडातील आधुनिक समाज डोळयासमोर असल्याने आज आणि उदया अशा दुहेरी भूमिकेतून आपली वाटचाल करावी लागते. विविध सामाजिक क्षेत्रांबरोबरच ग्रामीण परिसरातील वेगवेगळया बोलभाषकांनाही सामावून घ्यावे लागत असल्याने वृत्तपत्रांना वेगवेगळे शब्द घडवावे लागतात. असे शब्द कधी भाषांतर, रूपांतर, भाषानुवाद, भाषामिश्रण, परिभाषा या वेगवेगळया माध्यमांतून निर्माण करावे लागतात.

समारोप :

मानवीजीवनसुखकर होण्यासाठी भाषा हे माध्यम महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. कारण भाषेशिवाय वेगवेगळया पातळीवरील प्रत्यक्ष जीवनव्यवहार पूर्ण होवू शकत नाही.ध्वनिसंकेताच्या माध्यमातून निर्माण झालेला भाषिक व्यवहार मानवी जीवन समृध्द करण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो. वृत्तपत्रांमध्ये वापरली जाणारी भाषा ही समाजाच्या वेगवेगळया स्तरातील लोकांचे प्रबोधन व मनोरंजन करणे या हेतूने उपयोजिली जाते. त्यामुळे वृत्तपत्रीय भाषा ही प्रमाणभाषा व लोकभाषा यातील मधली अवस्था असायला हवी कारण हीच भाषा वर्तमान समाजव्यवहाराचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. त्यामुळे संपूर्ण महाराष्ट्र व महाराष्ट्राबाहेरही मराठी माणसांचे प्रतिनिधित्व करणारी ही भाषा असल्यामुळे तीच खऱ्या अर्थाने प्रमाणभाषा संबोधणे संयुक्तिक वाटते.

संदर्भ:

1. कानडे मु. श्री. :'मराठीचा भाषिक अभ्यास, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७९पृ.–९५
2. नसिराबादकर ल. रा.:'व्यावहारीक मराठी, फडके प्रकाशन, दुधाळी, कोल्हापूर, आठवी आवृत्ती,२००८पृ. १८९
3. पाटणकर जयश्री–संपा.:'सामाजिक भाषाविज्ञान, कथा आणि अभ्यास संदर्भ प्रकाशन, नाशिक, प्रथमावृत्ती,२००५पृ. १४४

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

ISSN 2277- 8063

Navjyot

नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal

(Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management)

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur

www.navjyot.net

E-mail : editornavjyot@gmail.com

NAVJYOT is a quarterly international Interdisciplinary research journal published in English and Indian languages. The journal aims at providing a purely academic platform to the researchers in all disciplines and subjects to publish their original and unpublished research works. The scope of publication extends to the research papers, summary of a research projects, book review and proceedings of academic conferences in humanities, social sciences, languages, commerce and management.

Chief Editor

Dr. Ravindra P. Bhanage
Asso. Prof. Dept. of Political Science.
Shivaji University Kolhapur

ADVISORY BOARD

Dr. Vitthal More
Ex. Principal
S.B.M. College, Killari
Dist. Latur

Dr. Mohd. Samiullah
Ex. Director & Head Dept. of Urdu
Govt. V. I. S. H., Amravati

Dr. P. D. Deware
Ex. Principal, S.G. Patil ACS College, Sakri, Dist. Dhule

Dr. Shilendra Devlankar
Asso. Prof. Dept. of Pol. Sci.
Govt.V.I.S.H.,Amravati

Dr. Vilas Aghav
Head, Dept. of Pol. Sci.
Adarsh Mahavidyalaya, Hingoli

Dr. Dnyaneshwar Yawale
Head, Dept. of Pol. Sci.
Sant Gadge Maharaj Mah.
Walgaon, Dist. Amravati

Dr. Sanjay Gore
Head, Dept. of Pol. Sci.
Sharadrao Pawar Arts & Com. College
Gadchandur, Dist. Chandrapur.

Shri. Sachin V. Padghan
Research Scholor, Dept. of Pol. Sci.
Govt. V. I. S. H., Amravati

EDITORIAL BOARD

Dr. Vasanti Rasam
Prof. Dept. of Pol. Sci.
Shivaji University, Kolhapur

Dr. Pyarelal H. Suryavanshi
Asso. Prof. Dept. of Political Science
Prof. R.D. K Mahavidyalaya,
Nandgaon (Kh.) Dist. Amravati

Dr. Mahendra Mete
Librarian, Shivaji Arts & Commerce College, Amravati

Dr. Sandeep Tundulwar
Dept. of Pol. Sci.
Binzani Nagar Mahavidyalay, Nagpur

Dr. Santosh Chavan
Dept. of Marathi
Govt. Vidarbha Institute of Science & Humanities, Amravati

Dr. Vilas Magdum
Head, Dept. of History
Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji, Dist. Kolhapur

Dr. Bhagwan Kamble
Dept. of Hindi
Govt. V. I. S. H., Amravati

Shri. Rajesh Shrikhande
Head, Dept. of English
Govt. V. I. S. H., Amravati.

REVIEW COMMITTEE

Dr. Alka Deshmukh
Head, Dept. of Pol. Sci.
Binzaninagar Mahavidyalaya, Nagpur

Dr. Avainash Awalgaonkar
Prof. Dept. of Marathi
Pune University, Pune

Dr. Prakash Pawar
Prof. Dept. of Pol. Sci.
Shivaji University, Kolhapur

Dr. Gurav A. M.
Asso. Prof. Dept. of Commerce
Shivaji Univernity, Kolhapur

Dr. Vaishali Chaukhande
Asso. Prof. Dept. of Lib. & Inf. Sci.
S. G. B. A. Uni. Amravati

Dr. Ketan Govekar
Dhempe College of Arts & Sci.
Miramar, Panjim-Goa

Dr. Madhukar Gawande
Prin. S.T.J. College, Washim

Dr. Vrushali Bhosale
Asst. Prof. Dept. of Sanskrit & Lexicography, Deccan College, Pune.

Dr. Raghib Deshmukh
Dept. of Urdu
G. S. Sci. Arts & Com. College, Khamgaon, Buldhana

Shri. Sukhadev Undare
Research Scholor, Dept. of Pol. Sci., Govt. V. I. S.H., Amravati

Published by: HOUSA Publication, Prop. Smt. R. R. Bhanage, Plot No. 5 Ashwini Nagar E Ward, Sagar Mal , Kolhapur 416 008.

Opinions expressed in the Journal are those of contributors and do not necessarily reflect the views or opinions of publisher and the chief editor, editor, editorial board, as well as peer review committee and publishers does not hold any responsibility to any of the view expressed by the authors in their contribution. sole responsibility of violation of copy right act lies with authors only Judiciary matter in Kolhapur jurisdiction only (C) All rights reserved.

Type Setting & Printing: Shrikant Computers, University Road, Rajarampuri, Kolhapur Maharashtra, India.

ISSN 2277-8063 (Print)
September -2021
Vol. X / Issue. III / 2021
Impact Factor – 7.594

Navjyot
नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal
Science, Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management

(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

Indexed by:

Scientific Journal Impact Factor
TOGETHER WE REACH THE GOAL

Chief Editor
Prof. Dr. Ravindra P. Bhanage
Head, Dept. of Political Science,
Shivaji University,
Kolhapur.

Editor
Dr. Sukhadev Undare
Dept. of Political Science,
Shivaji University,
Kolhapur.

- Published by-
HOUSA Publication

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

CONTENT

Sr. No	Subject	Title	Author	P. No.
1	English	Diasporic Identity in Monica Ali's *Brick Lane*	Dr. Jeevan S. Masure	1-5
2	Sociology	A Study of Sex Disparity in India	Rohan Ashok Shedage	6-8
3	Law	Right to life of fetus	Mrs.-Chandani Vishwasrao Ghogare	9-17
4	मराठी	मराठी स्त्रिगीतातील शंभू महादेव	मोहिते सुदर्शना मानसिंग	18-23
5	राज्यशास्त्र	दिव्यांग उन्नती अभियान- कोल्हापूर	श्री. राजेंद्र गजेंद्र लवटे	24-28
6	राज्यशास्त्र	तर्कतीर्थांची जातिसंस्थाविषयक मीमांसा	विशाल व्यंकट रणखांब	29-31
7	भाषाशास्त्र	प्राकृतिक भाषा संसाधन के लिए नियमाधारित मराठी विशेषण अभिज्ञानक	डॉ. राहुल म्हैसकर	32-36
8	राज्यशास्त्र	मराठेकालीन न्यायपध्दती : स्वरूप व विकास	श्री. शेषनारायण वडवे	37-39
9	राज्यशास्त्र	वाळवा तालुक्याच्या विकासात मा राजारामबापू पाटील यांचे योगदान	सुचित्रा यशवंत यादव	40-42
10	राज्यशास्त्र	आदिवासी साहित्य मौखिक परंपरा आणि आदितत्व	डॉ. राजेंद्र हावरे	43-46
11	English	Tukaram: The Saint Poet With Scial Vision	Dr.V.L.Sirsat	47-49
12	इतिहास	दक्षिण महाराष्ट्रातील शिलाहार राजवट	कु. वनिता गंपू कुंभार	50-53
13	इतिहास	कोल्हापूर संस्थानातील शाहू महाराजांच्या काळातील व्यापार व्यवस्थेचा आढावा	दत्तात्रय रमेश मचाले	54-56
14	राज्यशास्त्र	भारत चीन द्विपक्षीय संबंधातील बदलते प्रवाह	डॉ. सुखदेव एस. उंदरे	57-58

मराठेकालीन न्यायपध्दती : स्वरूप व विकास

श्री. शेषनारायण वडवे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठ वडगांव. मो. ९९२२७८२६१३

प्रस्तावना:

अतिदक्षिणेत असलेल्या न्यायपद्धतीपेक्षा जास्त चांगली न्यायरचना मध्ययुगीन महाराष्ट्रात होतीतसेच मराठा न्यायव्यवस्थेबद्दल जास्त . राज्यकारभाराच्या इतर खात्यासारखाच न्यायरचनेवर सुद्धा बराच .तपशीलवार माहिती मिळतेमुस्लिम छाप पडलेला दिसतोपण मूलभूत . संकल्पना आणि वैशिष्टये यांचे उगमस्थान हिंदू धर्मशास्त्रातच होते तेव्हा न्यायसंस्थेमध्ये देखील हिंदू आणि .मुस्लिम परंपरांचे मिश्रण झालेले आढळते.

मराठेकालीन न्यायपध्दतीचे स्वरुप :

विधिनियमांचे उगमस्थान : के. एन. चिटणीस यांच्या मते, "हिंदू धर्मशास्त्र, मनुस्मृति, मिताक्षरा, व्यवहार. मयूख, दानकमलाकर, पराशरमाधवीयम्, चतुर्वर्गचिंतामणि ही मध्यमयुगीन महाराष्ट्रातील विधिनियमांची उत्पत्तिस्थाने होती." [1] शिवाय जातीय तंटे सोडविण्यासाठी जातीय तंटयाशी संबंधित यातीनिर्णय स्मृतिग्रंथांचा उपयोग होई . परंपरागत चालीरीती हे सुद्धा विधिनियमांचे एक उद्गमस्थान मानण्यात येई. विवाह कायदा, वारसा कायदा, मालमत्ता कायदा, दत्तक कायदा इत्यादींचा मराठेकालीन विधिनियमात . मध्ययुगीन स्मृतिकारांचे आदेश तसेच प्रचलित स्थानिक चालीरीती यांच्या प्रभावाखाली उपरोनिर्दिष्ट विधिनियम .समावेश होत असे .अस्तित्वात आले

न्यायरचना : मराठा न्यायव्यवस्थेत राजसभा आणि लोकरुढ सत्ता आशा दोन प्रभावी सत्ता न्यायदानाचे काम करीत. न्यायव्यवस्थेचा प्रमुख राजा होता. केंद्रीय न्यायसभा (राजसभा) ही प्रामुख्याने राजा, प्रमुख न्यायाधीश आणि पंडितराव तसेच सरकारी अधिकारी यांची मिळून बनलेली असे .न्यायदानाचे प्रमुख आणि सर्वश्रेष्ठ अधिकार राजाकडेच असे .छत्रपती आणि त्यांची राजसभा ही एक 'अपील' करण्याचे न्यायालयच होतेराजमंडळ अथवा राजमुद्रा यात राजे .स्थानिक न्यायसभेने दिलेल्या निर्णयावर राजसभेकडे दाद मागता येई ., त्यांचे मंत्री आणि अधिकारी वर्ग यांचा समावेश होता राजमंडळाचे सदस्य .ते कायद्याचे न्यायालय म्हणून समजले जाई .छत्रपतींना न्यायदानाच्या कामात मदत करीतशिवाय राजसभेने दिलेल्या निवाड .याबर स्वाक्षरी करण्याचा अधिकार राजसभेच्या सदस्यांना असे.

गोतसभा, ब्रह्मसभा आणि जातिसभा या तीन परंपरागत लोकरुढ न्यायसंस्था होत्या. मराठेकालीन न्यायदान व्यवस्थेत त्या अत्यंत प्रभावी होत्या. खेडयातील गोत म्हणजे ग्रामीण भागातील सर्व जातीजमातींचा सहभाग असलेली व त्यांचे प्रतिनिधित्व असलेली लो-करुढ न्यायसंस्था होती त्या सभेत हिंदूप्रमाणे .मुस्लिमांनाही सहभागी होता येई. जात, पंथ, धर्म यावर आधारलेला श्रेष्ठकनिष्ठ-, उच्च नीच असा-भेदभाव न करता गावातील पाटील, कुलकर्णी, कुणबी, आलुतेबलुते-, मुसलमान, महार आणि मातंग यासारख्या अस्पृश्यांनाही गावातील वाद मिटविणाऱ्या गोतसभेच्या बैठकीस बोलावले जाई.

ब्रह्मसभा ही सामाजिक आणि धार्मिक स्वरुपाच्या तंटयावर निकाल देत असे. हिंदूंच्या पवित्र मानल्या गेलेल्या तिर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी विद्वान ब्राह्मणांची सभा बोलविण्यात येई. त्या सभेला ब्रह्मसभा असे म्हणत. ब्रह्मसभेच्या बैठकीला विद्वान पंडितांबरोबर परगण्याच्या सभेचे देशमुख, देसाई, पाटील, चौधरी यासारखे वतनदार, काही सरकारी अधिकारी हजर असत. या शिवाय एखाद्या महत्त्वाच्या खटल्याच्या निकाला प्रसंगी छत्रपती बैठकीस उपस्थित राहत. निरनिराळया जातींच्या जातिसभा असत आणि त्या जातीसभांमध्ये त्या त्या जातीतील अनुभवी, वयस्कर आणि तज्ञ व्यक्तींचा समावेश असे. प्रत्येक जातीतील घटकांना त्यांच्या जातीच्या परंपरागत आचारधर्माचे पालन करावे लागे. आचारधर्माचे उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्तिस जातिबाह्य ठरवण्यात येई. वाळीत टाकण्यात येई.

न्यायदानाची प्रक्रिया : न्यायालयाला 'मजलिस' म्हणतवादीने खटला भरल्यानंतर त्याच्या अभियोगाच्या तपासणीसाठी मजलिसला . मजलिसच्या अध्यक्षाला .बोलाविण्यात येई'सभानायक' म्हणतपरगण्याच्या मजलिसमध्ये देशमुख हा अध्यक्ष असे तर खेड .यातील मजलिसमध्ये मोकादम, कसब्याच्या मजलिसमध्य शेटे आणि ब्रह्मसभेमध्ये धर्माधिकारी हे अध्यक्ष असतसातारा ., पाली, नाशिक या सारख्या प्रसिध्द केंद्रात परिक्षक किंवा प्राज्ञिक या नावाचे विशेषाधिकारी होत; पक्षकारांची व साक्षीदारांची उलटतपासणी करणे हे त्यांचे काम होते. एखाद्या अभियोगाचा न्यायनिवाडा करण्याकरिता न्यायालय एकत्र आल्यानंतर 'अग्रवादी' (plaintiff) पहिल्याने आपली बाजू मांडून त्याबद्दलचे एक लेखी निवेदन देई .याला 'तकरीर' म्हणत मग .'पश्चिमवादी' ला)defendant) बोलाविण्यात येई'तो पण आपली . स्वतःची बाजू मांडून एक तकरीर न्यायालयाला सादर करीदोघांचे म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतर दोन्ही पक्षकारांना एकमेकांच्या निवेदनाला . .उत्तर देण्यास सांगण्यात येत असे'अग्रवादी' चे उत्तर)replication) आणि 'पश्चिमवादी' चे)rejoinder) दोन्हीना 'पुरसीस' म्हणतल्यानंतर . न्यायालयाचे सर्वसभासद दोन्हीं पक्षांनी हजर केलेल्या पुराव्याचे निरीक्षण करून त्यांच्या अभियोगाबद्दल निर्णय येत हा निर्णय एका .' महजर' च्या स्वरूपात देण्यात येऊन त्यावर मजलिसच्या सभासदांची नावे व हुदे लिहिण्यात येत.

हिंदू स्मृतिकारांनी जयपत्र किंवा महजरच्या स्वरूपाबद्दल काही नियम घालून दिले होतेया नियमाप्रमाणे या निर्णयकागदात वादी . आणि प्रतिवादी यांची थोडक्यात निवेदने, त्यानी हजर केलेला पुरावा, साक्षीदारांच्या साक्षींची माहिती, यावर झालेली योग्य आणि आवश्यक ती चर्चा, न्यायालयासमोर असलेल्या अभियोगाला लागू पडणारे स्मृतिग्रंथ, सभ्यांचे मत आणि शेवटी दिलेला निर्णय यांचा समावेश असावयाचानंतर प्रमख न्यायाधीशाने जयपत्रावर आपली स्वाक्षरी करून राजशिक्का मारून त्याला अधिकृत किंवा कायदेशीर . स्मृतीचे ज्ञान असलेल्या सभेतील इतर सभासदांना देखील हे न्यायाधीश म्हणून काम करीत नसले तरी .करावयाचेजयपत्रावर सही करण्यास

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur

अनुमति असे .यामुळे त्याना सुद्धा न्यायालयीन निर्णय मान्य आहे आणि तो पूर्णपणे स्मृतीवर आधारित आहे हे आपोआपच सिद्ध होई . मराठा न्यायालयानी दिलेले निर्णय बऱ्याच अंशी मध्ययुगीन स्मृतिकारांनी घालून दिलेल्या नियमाना अनुसरून असत, तरी त्यात काही मुसलमानी वैशिष्ट्ये पण होती उदाहरणार्थ महजराच्या शेवटी शेवटी .'सिजित' म्हणजे मुसलमानी न्यायालयातील निर्णय यातील काही ठराविक मजकूर होता आणि विधिनिषमाबद्दलच्या संस्कृत शब्दाऐवजी फार्सी शब्दांचा वापर करण्यात आला.

मजलिसने दिलेल्या निर्णयाने किंवा तेथील कामकाजाने पक्षकारांचे समाधान झाले नाही तर वरिष्ट न्यायालयात दाद मागण्याचा त्याना हक्क होता ज्या गावातून पहिल्याने खटला भरला जाई आणि ज्या गावातील मजलिसला सर्व प्रथम अभियोग नेण्यात येई त्याला . 'मायथल' म्हणत आणि इतर ज्या गावात मजलिस असत त्याना नसते 'थल' म्हणत .थलाच्या मजलिसने दिलेल्या निर्णयाला थलपत्र म्हणत . .हे थलपत्र मायथलच्या मजलिसला सादर केल्यानंतर ते महजरच्या स्वरूपात तोच निर्णय देत असे

मराठ्यांच्या कारकीर्दीत प्रजेची अनुमति तसेच सरकारी मंजुरी यांच्यामुळे महजरला कायदेशीरपणा येईअनुमतीत मोलाची प्रजेच्या . म्हणून ते निव्वळ सरकारी .पण नंतरच्या काळात निवाडापत्राला कायदेशीर करण्याकरिता फक्त सरकारी मंजुरी पुरी झाली .संमति पण असे .लोकप्रिय मंडळाचे न्यायविषयक अधिकार आता सरकारामध्येच अंतर्भत झाले .कागद बनले

मराठा न्यायलयासमोर हजर केलेली 'क्रिया म्हणजे पुरावा यात मानवी पुरावा आणि दैवी पुरावा असे दोन प्रकार मोडतमानवी . पुराव्यात कागदपत्रे, भोगवटा आणि साक्षी यांचा समावेश होत असेजर एखाद्या .साधारणपणे अस्सल कागदपत्रेच हजर करण्यात येत . मालमत्तेवर किंवा वतनावर हक्क सांगणाऱ्यांच्या ताब्यातच ती मालमत्ता किंवा वतन असले तर हक्काचा कायदेशीरपणा सुलभतेने सिद्ध होई साक्षीदार हे सामान्यपणे पांढरीच्या किंवा ग्रामसंस्थेच्या सभासदापैकी असतसामान्य माणसाशिवाय मोकादम ., पाटील, बाराबलूते आणि वतनदार यांची पण साक्षीदारामध्ये गणना होईमानं .वी पुरावा सत्यशोधासाठी अपुरा पडला तर किंवा तो पुरावा उपलब्धच झाला नाही तर किंवा हजर केलेल्या पुराव्याने उद्देशपूर्ति झाली नाही तर मग देवी शक्तीना शरण जातदिव्यांच्या मार्फत दैवी पुरावा उपलब्ध . करण्यात येई

दिव्याचे प्रामुख्याने अग्निदिव्य आणि जलदिव्य असे दोन प्रकार होतेअग्निदिव्याचे रवादिव्य ., लोहग्निदिव्य आणि ऐरणीदिव्य असे पुन्हा तीन उपप्रकार होते रवादिव्यात बादी तेल आणि तूप यांच्या उकळत्या मिश्रणातून अगोदर ठेवलेला धातूचा गोळा म्हणजे .' रवा' आपल्या हाताने बाहेर काढी; लोहाग्निदिव्यात तो आपल्या हातात एखादा तापलेला लोखंडी चेंड धरी, ऐरणीदिव्यात तो एका तापलेल्या ऐरणीवर आपला हात ठेवीपट्टी बांधताना .या तीन्ही दिव्यात जखमेवर लगेच पट्टी बांधण्यात येऊन तिसऱ्या दिवशी ती काढण्यात येत असे . जखम बरी होती, तशीच तिसरा दिवशी पट्टी काढल्यानंतर राहिली तर त्याला व-िजयी म्हणून जाहीर करण्यात येईयाच्या उलट . जलदिव्याचे पण अनेक प्रकार असून त्यात .तिसऱ्या दिवशी जखमेत पू वगैरे आढळून आले तर तो खटल्यात हरल्याचे मानण्यात येई महत्त्वाचा प्रकार म्हणजे वादीला एका पवित्र नदीत बुडी मारून काही ठराविक मुदतीपर्यंत पवित्र वातावरणात रहायला लावीतया मुदतीत . अनिष्ट न घडल्यास तो विजयी होई काही, नाहीतर तो खटल्यात हरला जाईयाशिवाय शीतलदिव्य ., विषदिव्य इआणखी काही दिव्ये . मध्ययुगीन स्मृतिकारानी सांगितलेली दिव्ये तसेच विजयनगरकालीन दिव्ये आणि .पण क्वचितच त्यांचा अवलंब करण्यात येई .होती मराठेकाल○न दिव्ये यात बरेच साम्य होते.

सुरुवातीला मुसलमान न्यायव्यवस्था आणि हिंदू न्यायव्यवस्था अगदी वेगवेगळ्या होत्याशास्त्रियतची उत्पत्तिस्थाने स्मृतिच्या . जरी .दोन्ही समाजातील न्यायदानाची प्रक्रिया वेगवेगळी होती .उत्पत्तिस्थानापेक्षा अगदी भिन्न होतीप्रारंभी या दोन्हीमधील फरक जास्त होता तरी नंतरच्या काळात हळूहळू एकमेकांच्या न्यायव्यवस्थेचा एकमेकांवर प्रभाव पडल्याचे दिसतेया क्षेत्रात देखील इतर क्षेत्राप्रमाणे . मुस्लिम संस्कृतीचा एकमेकांवर छाप पडून त्यांचा हितकारक संयोग झालेला दिसून-दीर्घकालावधीत हिंदूयेतो.

मराठेकालीन न्यायपध्दतीचा विकास :

छत्रपती शिवाजी महाराजांना न्याय म्हणजे धर्म, न्याय म्हणजे सत्याची बाजू अशा स्वरूपाचा अर्थ अभिप्रेत होताधर्म म्हणजे खरा . न्यायनिवाडा, अधर्म म्हणजे अन्याय आणि असत्याचा पक्ष ही न्यायविषयक संकल्पना स्पष्ट केलेली दिसते, छत्रपती शिवाजीराजे स्वत : पक्षपातीपणाच्या तत्त्वानुसार न्यायनिवाडा करीत असत आणि आपल्या अधिकाऱ्याने कोणत्याही प्रकारचा पक्षपाती धोरणाचा अवलंब :नि जर एखाद्या अधिकाऱ्याने न .न करता अत्यंत काटेकोरपणाने सत्याची बाजू धरुन न्यायनिवाडा करावा अशी अपेक्षा करीत○यायदानाच्या कामकाजात एखाद्याचा पक्ष घेऊन निवाडा केला तर राजे त्या अधिकाऱ्याला कडक शब्दाचे फटकारे देत आणि त्याची कानउघाडणी करीत असत खटल्याचा निवाडा देत :अशाप्रकारच्या तंट्याचा निवाडा करण्यासाठी दोन्ही पक्षकाराना दरबारात बोलावून राजे स्वत .असल्याचे दिसून येते.

निर्भयता आणि निर्भिडता ही शिवाजी राजांच्या न्यायनीतीची खास वैशिष्ट्ये सांगता येतीलधार्मिक अथवा सामाजिक स्वरुपाचे गुन्हे . मामू○ली किंवा गंभीर प्रकारचे असले तरी त्या प्रसंगी शिवाजी राजांनी निर्भय किंवा निर्भिड न्यायाधीश म्हणून भूमिका बजावली आहे. गुन्हेगार व्यक्ती ही आपली नातेबाईक अथवा मोठ्या पदावर असलेली पदाधिकारी, सरकारी अधिकारी अथवा वतनदार समजून वागविण्याची भेदाभेदाची वृत्ती मात्र त्यांनी कधीच दाखविली नाही. समाजातील सर्व व्यक्ती कायद्यासमोर सारख्याच असल्याचे समजले जाई गुन्हेगार व्यक्ती अधिकारी .असली तरी तिला गुन्ह्याबद्दल शिक्षा ठोठावली जाईशिक्षा देण्याच्या कामात कोणतीही दिरंगाई केली जात . .नसे हे सखुबी गायकवाड यांच्या उदाहरणावरुन म्हणता येईल.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Dist. Kolhapur

हिंदू समाजातील जाती नियम अथवा बंधनापेक्षा जाती खटल्यांचा निवाड्यात मराठेकालीन न्यायपध्दतीत लोकरुढ न्यायसभेचा निर्णय अंतिम मानण्यात येई.खटल्यात गुंतलेल्या वादी आणि प्रतिवादी यांना लोकशाही तत्त्वांप्रमाणे त्यांच्या मर्जीनुसार त्यांना हव्या . क .असलेल्या ठिकाणी लोकरुढ न्यायसंस्थेकडे न्याय मागण्याचे स्वातंत्र्य होते.न्हाड परगण्यातील हिंदू मुस्लीम यांच्यातील वादाचा निवाडा लावण्यासाठी एका हिंदू पुजारी असणाऱ्या पक्षकाराने कऱ्हाड येथील धर्मसभेपेक्षा पैठण येथील ब्रह्मसभेकडे न्यायाची दाद मागितली असता त्यास पैठणच्या धर्माधिकाऱ्याकडे न्याय मागण्याची परवानगी दिल्याचे दिसून येते. छत्रपतींनी न्यायव्यवस्थेत जातीयता अथवा विशिष्ट धर्मवृत्तीचे वर्चस्व कधीही मानले नाही तसेच .त्या प्रकारची भावना त्यांच्या न्यायदान अधिकाऱ्याच्याही ठिकाणी वाढू दिली नाही. त्यांच्या न्यायनीतीला नेहमीच नैतिक तत्त्वाचे अधिष्ठान प्राप्त झाले होते

डॉ. एस. एन. सेन यांच्या मते, "छत्रपती शिवाजी महाराजानंतर त्यांच्या वारसाकडे हीच पध्दत चालू होती." [2] छत्रपती संभाजी महाराजांच्या मते, जेथे दंड देण्यालायक लोकांना दंड मिळतो येस म्हणून दमन प्रक्रियेस व शिक्षा प्रक्रि .उन्मतांचेही दमन होते (शिक्षा मिळते) ते .जाणते लोक दंडनीति म्हणतात○ंच्या राजाने दंडनीतिचा स्वीकार करून, दुराचारींचा नायनाट कराबामानव निर्मितीच्या जुन्या . या दंडनीत .काळापासून दंडरूपी धर्माची निर्मिती केली आहे○मुळेच राजास निर्लोभीपणे, कर्तव्यबुद्धिने, सत्यसंशोधक वृत्तीने पवित्रपणे व बुद्धिमानाकडून न्यायाची बुज राखणे शक्य झाले आहेदे .य, दानव व मानव या तीन्ही समूहातील यांनी यथाशास्त्र दंडनीतिचा उपयोग केला म्हणून सर्व जगात आनंद निर्माण झाला.अन्यथा ते प्रकोपग्रस्त राहिले असते .

छत्रपती संभाजी महाराजांच्या मते, दंडच्या प्रभावानेच संकटांची संख्या कमी होते" .अपराधाप्रमाणे दंडनियोजन व्हावे त्यात जात, पात, वर्ण, लिंग भेद करू नये". [3] संभाजी महाराजांनी दंडाचे चार प्रकार आणि दंडाची दहा स्थाने सांगितली आहेत. दंडामध्ये धिग्दण्ड(निंदा करणे) , वाग्दण्ड(समज देणे) , धनदंड अर्थदंड)) आणि वधदंड (मृत्युची शिक्षा) यांचा समावेश होतो. तर दंडाच्या दहा स्थानामध्ये लिंग, ढोळे, पोट, नाक, जीभ, दोन्ही कान, दोन्ही हात, संपत्ती, दोन्ही पाय आणि शरीरयांचा समावेश केला आहे. जो राजा दंडाहार्य व्यक्तीस दंड देतो.सम्यक विचार करून वध्य माणसाचा वध करतो . सुजनांना दक्षिणा देऊन आपलेसे करतो . दुष्टा○नाचा व सुजनांचा अशा तऱ्हेने तो सर्व विरोध संपवितोजो राजा दंड करण्यास योग्य नाही त्याला दंड करतो व जो दंड .○हार्य आहे त्याला दंड करत नाही तो राजा महान अपयश प्राप्त करतो .

संभाजी महाराजांच्या कारकिर्दीत न्यायाची रीत राहिली नव्हती .'विचार न करता शिरच्छेद करावा, सुभेदार प्रांतातील वगैरे तसेच गडकिल्ले यांचे कारभारी याजबरी हा कारभार खातो म्हणून चुगली करताच त्याचा विचार न करता त्यास आणावा, मारावा, नागवावा अंतरच असलीया शिरच्छेद करावा इत्यादी गोष्टी बखरकारांनी नमूद केल्या आहेतपरंतु प्रत्यक्षात छत्रपती शिवाजी महाराजांची न्यायाची . पद्धत संभाजी राजांच्या काळात केंद्र सरकारपासून सुभे, तर्फ पर्यंत पूर्ववत चालू होती असे आढळते .

छत्रपती शाहू महाराजांच्या कालखंडात छत्रपतीतर्फे राज्यकारभार करीत असलेल्या पेशव्याकडे सर्वोच्च न्यायालयीन अधिकार होतेत्याच्याकडे दिवाणी आणि फौजदारी या दोन्ही प्रकारच्या खटल्यांचा .तथापि न्यायाधीश हाच राज्याचा प्रमुख न्यायदंडाधिकारी होता . ज्यांना मुतालिकी शिक्का मिळालेला होता अशा सुभेदाराना प्राथम .अधिकार असे न्यायनिवाडा करण्याचा○क सुनावणीचा अधिकार होताकल्याणचा सुभेदार .शिवाय काही इतर अधिकाऱ्याना त्यांच्या कर्तृत्वामुळे न्यायनिवाद्याचे काम करण्यास सांगण्यात येई ., शिवराम धने, खानदेशचा फडणीस हे अशाप्रकारचे अधिकारी होते. किरकोळ खटल्यांचा न्यायनिवाडा मुत्सद्दी नावाचे अधिकारी करीतपर .गणे, कर्यात आणि खेडयात गरजेप्रमाणे न्यायालये बोलाविणयात येतपैठण ., सातारा, पाली, पुणे, नासिक अशी काही ठिकाणे न्यायदानासाठी प्रसिद्ध होती.तमहत्त्वाचे अभियोग सामान्यतः या ठिकाणी आणण्यात ये . पेशव्यांच्या कालखंडात मात्र मराठेकालीन न्यायपध्दती सहजपणे घसरत गेल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष:

1. मराठेकालीन न्यायसंस्थेमध्ये हिंदू - मुस्लिम परंपरांचे मिश्रण झालेले आढळते.
2. राजा हा न्यायसंस्थेच्या केंद्रस्थानी होता.
3. अपराधाप्रमाणे शिक्षा होत त्यात जात, पात, वर्ण, लिंग भेदवाचा अभाव होता.
4. मराठेकालीन न्यायसंस्था एकेरी पद्धतीची होती.

संदर्भ ग्रंथ:

१. डॉ. चिटणीस के. एन, 'मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था भाग 1' प्रकाशिका, सौ. आर. के. चिटणीस, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, 1985 पृ. क्र. 167-68
२. डॉ. सेन एस. एन, 'मराठयांची प्रशासकीय व्यवस्था', (अनु) डॉ. सदाशिव शिवदे, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, जाने-2015,, पृ. क्र. 106
३. छत्रपती भोसले संभाजीराजे शिवाजीराजे, 'बुधभूषण' (अनु) प्रभाकर ताकवले, (स) शैलजा ज्ञानेश्वर मोळक, किलाई प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती, पुनर्मुद्रण, नोव्हें-२०१३, पृ. क्र. 269

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur

ISSN 2278-3199
Volume - 11, Issue - 01, January - June, 2022.

Indexing Journal with www.sjifactor.com
Impact Factor 7.264 (2021)

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on.....

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Professor & Head, Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara – 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY
S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR,
DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

Babasaheb Kothekar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon,
Dist. Kolhapur.

- CONTENTS -

	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Discrimination against Elected Dalit Panchayat Leaders	Ramesh H. Makwana	...1
2.	Identity Politics and Tribal Autonomy Movement in Assam	Anjan Jyoti Borah	...6
3.	Religion and Violence in India	Jayant C. Ghatage ✔	...11
4.	Noise Pollution and Judicial Attitude	M. L. Dharmapurikar	...17
5.	Relevance of Dr. Ambedkar's Thoughts of Economic	R. G. Kumawat	...22
6.	Poverty: On A Feministic Note	Aparna Sengar	...25
7.	Women's: A Constitutional Insight and Legal Rights in India	Ranjana Bhimrao Ingole	...30
8.	Impact of Covid-19 on Higher Education in India	Amrapali E. Bhiogade	...33
9.	Educational Thoughts of Dr. Ambedkar and Its Relevance in	Archana Aher	...37
10.	The Role and Contribution of Women In Indian Freedom	Ganesh M. Pathode	...41
11.	Empowering Women Through Gender Sensitization	Sushma V. Bageshwar	...44
12.	Understanding Role of India's Trade Policy in National	Sharad Kadam	...47
13.	Employee Retention in Financial Institutions in Private Sector	Ranjana Pratik Ghode	...51
14.	An Examination of Representation of Indian Women in Police	Shilpa Puranik	...54
15.	Acid Attacks and Women in India	Chandrashekhar Malviya	...57
16.	Illiteracy: A Social Problems	Surendra D. Pawar	...61
17.	Problems of Geriatric People	Sunirmal Surendra Kabiraj	...64
18.	Role of Radio in Social Enlightenment	Sudhakar L. Jadhav	...67
19.	Library and Information Technology: A Vision	D. L. Thakare	...69
20.	Problem of Handloom Small Scale Industries	Ajaykumar S. Mohobansi	...72
21.	Myth and Animism: A Reading of the Animal Presence....	Swati Madavi, Jayant Karmore	...75
22.	बहुजन सामाजिक आंदोलन में मान. कांशीरामजी की भूमिका	कमलाकर पी. नागदे	...78
23.	राष्ट्रीय शिक्षा नीति – २०२०	डॉ.एम. तिड़के,	...82
24.	छात्रों की सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ती....	शुभांगी डोंगरे	...85
25.	वृंगा मुकर्जी का 'आगाज' काव्यसंग्रह : अनुभूतियों का सहज उद्रेक	सुमेध पी. नागदेवे	...88
26.	पोवाड्यांने केलेले सामाजिक उत्थान	अनघा तेंडुलकर	...90
27.	पाळीव प्राण्यांचे मानवीकरण : सामाजिक पैलू	वैशाली जोशी	...94
28	स्त्री अत्याचार : कारणे, परिणाम व उपाय	निसर्गंध सिद्धार्थ	...97
29.	महिला उद्धारक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	नलिनी बोरकर	...102
30.	कनिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची सामाजिक परिपक्वता आणि.....	तिलक डी. भांडारकर	...108
31.	कामाच्या ठिकाणी होणारा महिलांचा लैंगिक छळ अधिनियम.....	ज्योती जी. नाकतोडे	...111
32.	भारताचे नवीन शैक्षणिक धोरण : २०२०	संदिप रायबोले	...114
33.	१८५७ च्या विद्रोहाची कारणे व महिलांचे योगदान	पी. आर. गौरकार	...116
34.	नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य: विदर्भाचे हिरवे फुफ्फुस	अल्का दुधपुरे,	...119
35.	अनुसूचित जाती–जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायदा	देवेन्द्र सोनटक्के, डी. एम. डुंगकार	...122
36.	आदिवासी महिलांचे कौटुंबिक आणि सामाजिक पातळीवरील स्थान	प्रमोद चंद्रभान शेन्डे,	...126
37.	भारतीय स्त्रिया आणि संयुक्त राष्ट्रसंघाचा मानवी हक्क कायदा	अरविंद भगुतराव पाटील	...129
38.	स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या सामाजिक चळवळी	विलास का. पाटुले,	...133
39.	बेरोजगारी : वर्तमानकाळातील एक भिषण समस्या	प्रियंका राजेंद्र आठे	...137
40.	समाजीकरणात माहिती तंत्रज्ञानाची उपयोगिता	प्रकाश सुर्यभान सोनक	...140
41.	सामाजिक समतेचे प्रणेते : संत गाडगेबाबा	आर. आर. दिघटे,	...142
42.	सत्यशोधकी आणि आंबेडकरी जलसे	हेमंत म. देशमुख	...145
43.	भारतीय महिलांचा राजकारणातील सहभाग	एस. एम. देवकर	...147
44.	संशोधन रूपरेषा तयार करताना	नवनाथकर राजाभाउ	...151

Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

Religion and Violence in India

Jayant C. Ghatage, Head, Dept. of Sociology, Dr. Babasaheb Ambedkar College, Peth Vadgaon

Abstract: *It is true that we came across religious violence in almost all nations. This research paper deals with various religions in Indian society, which explains their population in Indian society, which is helpful to explain religious diversity in India and afterwards though Indian Constitution declared our nation as a secular nation in which all religions are given full freedom to follow their religion and religious traditions without disturbing other religions freedom. But due to some causes we come across various religion related violence's. Here, In this paper I am trying my best to explain the long history of violence related to religion. This paper is totally based on the secondary data related to relation between religion and violence.*

Key Words: *Secular, BCE, USCIRE, NFLT.*

Introduction: India is the birth place of world's four major religions namely, Hinduism, Buddhism, Jainism and Sikhism. The constitution of India defines freedom of religion as fundamental rights and holds India to be a secular nation. According to the 2011 census, 79.8% of people of India practices Hinduism, 14.2 % adheres to Islam, 2.3% adheres to Christianity, 1.7 % adheres to Sikhism, 0.7% adheres to Buddhism and only 0.4% adheres to Jainism, Zoroastrianism, Baha'i faith. Sanamahism and Judaism also have history in India and each has at least several thousand adherents in India.

Today, India is home to around 94% of the global population of Hindus. Most Hindu shrines and temples are located in India, as the birthplaces of most Hindu saints. Prayagraj hosts the world's largest religious pilgrimage, Prayag Kumbh Mela, where Hindus from across the world come together to bath in the confluence of three sacred rivers of India namely Ganga, Yamuna and Saraswati. The Indian Diaspora in the West has popularized many aspects of Hindu philosophy. The Indian subcontinent also contains the largest population of Muslims in the world, with about one-third of all Muslims being from South Asia. And it is projected that by 2050, the Muslim population of India will grow up to 311 million and surpasses Indonesia to become the world's largest Muslim population. India will retain some of the most famous Sufism, like Moindudin Christi and Nizamuddin Auliya, are found in India, which attracts visitors from all over the world.

Before the Mughal Empire and Delhi Sultanate, as much as 90% of the population may have fallen under the Hindu umbrella, although demographic information on pre-modern politics is scarce. The elites of those empires came from historically Muslim ethnicities and many sought to harmonize their personal religion with the Hinduism of their subjects. Nevertheless, a backlash during the 17th, 18th century's reestablished confessional boundaries and genealogical evidences suggests that many modern-day Muslims have some Hindu ancestors. By the Forty-second Amendment of the Constitution of India enacted in 1976, asserting Preamble to the Constitution of India as secular by Fakhrudin Ali Ahmed who was pressured by Indira Gandhi, during the lead up to the Emergency. However, the Supreme Court of India in the 1994 case S. R. Bommai vs. Union of India established the fact that India has been secular since the formation of the republic on 26th January 1950. Secularism in India is understood to mean not a separation of religion from state, but a state that supports or participates in a neutral manner in the affairs of all religious groups as well as atheism.

Pre-historic religion: Mesolithic rock paintings depicting dances and rituals explain the prehistoric religion in Indian "subcontinent". Neolithic pastoralists inhabiting the Indus Valley buried dead in a manner suggestive of spiritual practices that incorporated notions of an afterlife. Other South Asian Stone Age sites, such as the Bhimbetka rock shelters in central Madhya Pradesh and the Kupgal petro glyphs of eastern Karnataka, contain rock art portraying religious rites and evidence of possible ritualized music.

Indus Valley Civilization: The Harappan people of the Indus Valley Civilization, which lasted from 3300 to 1400 BCE and was centered on Indus and Ghaggar-Hakra river valleys, may have worshiped an important mother goddess symbolizing fertility. Excavations of Indus Valley Civilization sites show seals with animals and

Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

"fire-altars", indicating rituals associated with fire. A Shivlinga of a type similar to that which is now worshiped by Hindus has also been found.

Evolution of Hinduism: Hinduism known endonymically as Sanatan Dharma is often regarded as the oldest religion in the world with roots tracing back to prehistoric times over 5000 years ago. Hinduism spread through parts of Southeastern Asia, China and Afghanistan. Hindus worship a single divine entity Parramatta with different forms. Hinduism was practiced more as the culture of the land, and dominated Indian society until the colonial era. Hinduism as a culture had always been traditionally practiced where spirituality and science are embraced in conjunction. In Hinduism, Sanatan Dharm is considered the grandmother of all philosophies. Post western influence, Hinduism, over years has been type-cast as a religion. Hinduism's origin includes the cultural elements of the Indus Valley Civilization along with other Indian civilizations. The oldest surviving text of Hinduism is the Rig-Veda, produced during the Vedic period and dating to 1700-1100 BCE. During the Epic and Purina periods, the earliest versions of the epic poems, in their current form including Ramayana and Mahabharata were written roughly from 500 to 100 BCE, although these were orally transmitted through families for centuries prior to this period.

Rise of Shamans Religions: A carving of Ashoka at Sanhci. Ashoka is credited with promoting the spread of Buddhism in India and throughout Asia. This tradition includes Jainism and Buddhism and others such as the Ajivikas, Ajnanas and others. The historical roots of Jainism in India have been traced the 9th century BCE with the rise of Parshvanatha, the 23th Tirthankar, and his Jain philosophy, and to Mahavira, the 24th Jain Tirthankara. Jainism traces its roots further back to the first Tirthankara, Rishabhanatha. Mahavira stressed on the five vows.

Buddhism: Gautama Buddha founded Buddhism, was born to the Shakya clan just before Magadha rose to power. His family was native to the plains of Lumbini, which is now southern Nepal. Indian Buddhism peaked during the reign of Ashoka the Great of Mauryan Empire, who patronized Buddhism following his conversion and unified the Indian subcontinent in the 3rd century BCE. He sent missionaries abroad, allowing Buddhism to spread across Asia. Indian Buddhism declined following the loss of r patronage offered by the Khushan Empire such kingdoms as Magadha and Kosala.

The decline of Buddhism in India has b attributed to a variety of factors, which include resurgence of Hinduism in the 10th and centuries under Sankarcharya, the later Tur invasion, the Buddhist focus on renunciatio opposed to familial values and private prope So Buddhism virtually disappeared f mainstream India by the 11th century CE. presence remained and manifested itself thro other movements such as the Bhakti tradi Vaishnavism, and Bauls of Bengal, who influenced by the Sahajjyana from Buddhism was popular in Bengal during the Pala period

Bhakti Movement: During the 14th centuries, when North India was under Mus rule, Bhakti movement swept through Centra Northern India. It was actually started in the century in south India and gradually sp northwards. It was initiated by a lo associated group of teachers or s Dnyaneshwar, Chaitanya Mahapr Vallabhacharya, Surdas, etc. were some o saints in the North. They taught that people cast aside the heavy burdens of ritual and and the subtle complexities of philosoph simply express their overwhelming love for This period was also characterized b abundance of devotional literature in verna prose and poetry in the ethnic languages o various Indian states or provinces. The E movement gave rise to several dif movements throughout India.

Kabir Sect: Kabir Panth is a reli movement based on the teachings of the In poet saint Kabir. He descends directly in tradition of mysticism singer-critic. upturned the religious conceptions and s principles of that period. Saint Kabir, who ins on the devotional singing of praises of through his own compositions. He sermon monotheism that appealed clearly to the poe convinced them of their access to god wi liaison. He denied Hinduism and Islam, as w meaningless religious rituals and conde double standards. This infuriated the orth aristocracy. No one could frighten Kabir wh bold enough to stand up for himself an beliefs. The Kabir Panth considers Kabir principal guru or even as a divinity incarnate. His influence is testimony t

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur.

massive authority, even for those whose beliefs and practices he condemned so unsparingly. For Sikhs he is a forerunner and converser of Nanak. Muslims place him in Sufi lineages, and for Hindus he becomes a Vaishnavie with Universalist leaning.

Sikhism: Guru Nanak was the founder of Sikhism. Before his death, the Guru Granth Sahib he was declared the eternal guru of Sikhism recognizes all humans equal before Waheguru, regardless of color, caste or lineage. Sikhism strongly rejects the beliefs of fasting, superstitations, idol worship and circumcision. The Sikhs believe in one eternal god and follow the teachings of the 10 gurus,

Christianity: It was introduced in India by Thomas the Apostle, who visited Kerala in 52 CE. The oldest Church in India was built by him in India which is located in Kanyakumari District of Tamil Nadu, India. Most Christians reside in South India, particularly in Kerala, Tamil Nadu and Goa. Christianity in India was expanded in the 16th century by Catholic Portuguese expeditions and by Protestant missionaries in the 18th and 19th centuries.

Above description explains the religious diversity in India. According to Indian Constitution, India is a secular nation. But the active role played by autonomous bodies such as National Human Rights Commission of India and National Commission for Minorities, and the ground-level work done by non-governmental organizations, we come across various sporadic and sometimes serious acts of religious violence. The root causes of religious violence often rune deep in history, religious activities and politics in India which includes acts of violence by followers of one religious group against followers and institutions of another religious group. Amnesty International and Human Rights Watch publish reports on acts of religious violence in India. From 2005 to 2009, an average of 130 people died every year from communal violence. The Maharashtra state reported the highest total number of religious violence related fatalities over that five-year period, while Madhya Pradesh experienced the highest fatality rate per year per 100,000 populations between 2005 and 2009. Over 2012, a total of 97 people died across India from various riots related to religious violence. The US Commission on International Religious Freedom classified India as Tier-2 in persecuting religious minorities. In 2018 report, USCIRF charged Hindu nationalist groups for their campaign to "Saffronize" India through violence, intimidation, and harassment against non-Hindus. Approximately one-third state governments enforced anti-conversion and anti-cow slaughter laws against non-Hindus, and mobs engaged in violence against Muslims whose families have been engaged in the dairy, leather or beef trades from generations and Christians for proselytizing. "Cow protection" Mob lynching killed at least 10 victims in 2017.

As far as the history of violence due to religion is concerned its roots were found in ancient text. On the complement of Buddhist devotee, Ashoka issued an order to arrest Nirgrantha Jantiputra and subsequently another order to kill all the Ajivikas in Pundravardhana. Around 18,000 followers of the Ajivika sect were executed as a result of this order. According to K.T.S, Sarao and Benimadhab Barua, stories of persecutions of rival sects by Ashoka appear to be a clear fabrication arising out of sectarian propaganda.

During the colonial era the first inquisitors established themselves as formerly the King of Goa palace, forcing the Portuguese viceroy to relocate to a smaller residence. Their first act was forbidding Hindus from the public practice of their faith through fear of imprisonment. Sephardic Jews living in Goa were also targeted. During the Goa Inquisition conversion efforts were practiced in masse and thousands of Goan people converted to Catholicism during 1561 to 1774. Available record suggests that around 57 were executed for their religious crime and another 64 were burned in effigy. The adverse effects of the inquisition forced hundreds of Hindus, Muslims and Catholics to escape Portuguese by migrating to other parts of the subcontinent.

Indian Rebellion of 1857: The revolt started among the Indian solders of British East India Company when British introduced new rifle cartridges, rumored to be greased with pig and cow fat which is abhorrent concept to Muslim and Hindu soldiers, respectively, for religious reasons. 150000 Indians and 6000 Britons were killed during the 1857 rebellion.

Partition of Bengal (1905): On the basis of majority of population Muslim majority state of East Bengal and a Hindu majority state of West Bengal was partitioned by the British colonial government in 1905. This partition was deeply

Dr. Babasaheb Ambedkar Library Peth Vadgaon Dist. Kolhapur.

resented, seen by both groups as evidence of British favors'. Waves of religious riots hit Bengal through 1907.The religious violence worsened, and the partition was reversed in 1911 but this did little to clam the religious violence in India and Bengal alone witnessed at least nine violent riots, between Muslims and Hindus.

Moplah Rebellion: It was an Anti-Jen rebellion conducted by the Muslim Mopla community of Kerala in 1921 which was inspired by the Khilafat movement and the Karachi resolution. Moplahs murdered, pillaged and forcibly converted thousands of Hindus. Nearly 100000 Hindus were driven away from their homes forcing to leave their property behind, which was later taken over by Moplahs. Annie Besant wrote about the riots: Moplahs murdered and plundered abundantly, and killed or driven away all Hindus who would not apostatize. Somewhere about a lakh of people were driven from their homes with nothing but their clothes they had on, stripped of everything. Malabar has taught us what Islamic rule still means and we do not want to see another specimen of the Khilafat Raj in India.

Partition of British India (1947): As colonial rule in the Indian subcontinent was ending, there was large scale religious violence. Corpses with vultures in Kolkata after 1946 riots, a Jain neighborhood and Hindu temple after arisen attacks in Ahmadabad in 1946 and Sikhs escaping violence across the Indo-Pakistani Punjab border in 1947. Direct action day which was started on 16 August 1946 left approximately 3,000 Hindus dead and 17,000 injured. During the years leading up to Independence, Mohammad Ali Jinna became increasingly concerned about minority position of Islam in an independent India largely composed of a Hindu Majority. The partition plan was accepted and India and Pakistan become independent, 14.5 million people crossed borders to ensure their safety in an increasingly lawless and communal environment. The newly formed governments were completely unequipped to deal with migrations of such staggering magnitude, and massive violence and slaughter occurred on both sides of the border along communal lines. Estimates of the number of deaths range around roughly 500,000, with low estimates at 2000,000 and high estimates at one million.

Modern India: Large scale religious violence and riots have periodically occurred in India since its independence from British r The aftermath of the Partition of India in 19 create a separate Islamic state of Pakistan Muslims, saw large scale sectarian strife bloodshed throughout the nation. Since then, has witnessed sporadic large scale viol sparked by underlying tensions between sections of the Hindu and Muslim communi The major incidences include the 1969 Gu riots, 1984 anti-Sikh riots, the 1989 Bhaga riots, 1989 Kashmir violence, Godhra burning, 2002 Gujarat riots, 2013 Muzaffarn riots and 2020 Delhi riots.

Some of the notable religious viole against Hindus and Muslims:

In August 2000, Swami Shanti Kali was dead inside his ashram in Tripura. Police re regarding the incident identified ten membe the Christian terrorist organization, NLFT responsible for the murder. On 4 December nearly three months after his death, an ashra up by Shanti Kali was raided by Chri militants belonging to the NLFT. Eleven pr of the ashrams, schools and orphanages a the state were burned down by the NLF September 2008, Swami Laxmananda murdered along with his four disciples unknown assailants. Later the police arrested Christians in connection with the m Congress MP Radhakant Nayak has also nam a suspected person in the murder, with Hindu leaders calling for his arrest. L incidents of religious violence happen in towns and villages in India. In October 200 people were killed in Mau in Uttar Pradesh d Muslim rioting which was triggered b proposed celebration of a Hindu festival. On 4 January 2002, eight Hindus were killed in M due to scuffles between two groups that after a dispute over drinking water. On 2 2003, eight Hindus were killed by a Muslim in what is believed to be a sequel to the incident. One of the attackers, Mohammed A was killed during the chaos. The NDF, a wing militant Islamist organization, suspected as the perpetrator of the massacre. In 2010 riots hundreds of business establishments and residents looted, destroyed and burnt, dozens of H were killed or severely injured and several temples desecrated and vandalized by the Is mobs allegedly led by Trinamul Congres Haji Nurul Islam. Three years later, duri

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

Knowledge Resonance

A Half Yearly National Peer Reviewed Research Journal

Vol 11 No.1 Jan.- June 2022

Research Journal Publication Committee
Dr. M. K. Umathe College
(Arts, Science & Ramchandra Mokhare College) Nagpur-440022

PLAGIARISM ALERT !

Contributors are advised to adhere to strict academic ethics with respect to acknowledgment of original ideas from others. The editors will not be responsible for any such lapse of the contributor. All submission should be original and must be accompanied by a declaration that it is an original work and has not been published anywhere else. It will be your sole responsibility for such lapses, if any. Neither editor, nor publisher will be responsible for it.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

ISSN 2231-1629
Knowledge Culture

IMPACT FACTOR 8.07

January-June 2022- Vol. 11 No. 1

CONTENTS

Sr. No.	Topic	Page No.
1	**Population Ageing: Magnitude and Ramifications** Dr Anagha Tendulkar Patil	01
2	**A Study On Feminism in Indian-Hindi Cinema** Dr. Dharti H. Gajjar	05
3	**Scientific Literacy and Superstitious Beliefs of School Students** Dr. Dharmendra Kumar Sonker* Priyanka Sonker**	10
4	**A Study of Emotional Intelligence Among Urban and Rural Secondary School Students** Dr. Ananta Shivaji Kotkar	15
5	**A Study On the Social Change Through Nri's of Thamna Village in Anand District** Mr. Govind U. Baraiya	19
6	**Problems Faced by Female College Students** Bhavana K. Bendre	24
7	**Comparative Study of Financial Analysis of Food Processing Industry** Ms. Sonia Pereira* Dr. Nitin Sharma**	29
8	**Homeless People in India: As A Social Problem** Mr. Ghatage Jayant Chandrakant	34
9	**Human Rights Violations - A Curse to Humanity** Mamta Madhukar Deshmukh	40
10	**Psychoanalysis in The Court Room** Dr. Khan Shaista Talat	43
11	**Nabard and Microfinance Institutions: An Overview** Dr. Vikram K.V	45
12	**Sustainable Development: A Journey to Achieve Balance with Social Responsibility** Prerna S Ramteke	50
13	**Psychological Aspects of Geriatric People** Dr. Sunirmal Surendra Kabiraj	54

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon
Dist. Kolhapur

ISSN 2221-1629
Knowledge Resonance

IMPACT FACTOR 8.072

January-June 2022- Vol. 11 No. 1

HOMELESS PEOPLE IN INDIA: AS A SOCIAL PROBLEM

Mr. Ghatage Jayant Chandrakant
Head of the Sociology Department
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidalaya, Peth Vadgaon,
Dist: Kolhapur; Maharashtra.

Abstract:
This year we, Indians are celebrating 'Azadi Ka Amrita Mahotsav'. Prime Minister has shown us the dream of becoming 'Vishvaguru' in near future. But on the contrary we facing various socio-economic problems, among them homeless people in India was a crucial problem, as till today we are unable to provide shelter to all. With the objective of providing home for all various programmes (Yojana) were undertaken by government, but till today it was not achieved by us, as we come across the fact that more than 1.82 million people (urban 9.43% and rural 8.33%) were homeless. We easily come across a picture that homeless people in various cities were wandering on the sidewalks, sleeping in parks, under bridges, flyovers using public toilet facilities and make our cities very ugly. We also come across the evidence of the problem of homelessness in villages as more people living in villages are still away from shelter, living in 'Kutcha' homes. In this research paper I am trying to define homelessness, extent of homeless and various causes of it, its impact on society, analyze various programmes undertaken by government.

Key words:
Census house, hidden homelessness, homelessness, urban homelessness, rural homelessness, Kutcha and pukka house, rural-urban migration.

Research Methodology:
This research paper descriptive in nature and it is totally based on secondary data available in the form of various books, articles, journals and online material.

Glossary:

1. Census house: Indian census defines census house as any dwelling which has a roof, a separate main entrance from the road, and which is recognized as a separate unit of residence,
2. Hidden homelessness: It has two meanings, first homelessness in rural India is hidden as of the lack of studies about the phenomenon, as most the studies concentrated on urban homelessness and secondly, it refers to the homeless people, who live with other households in rural areas. Because their housing need is not officially registered, so they remain an invisible or hidden.
3. Homelessness: In India emphasis is placed on those without any form of shelter rather than including those living in temporary, insecure accommodation.
4. Rural-urban migration: Rural poverty and landless often leads to rural-urban migration, which in turn serves to increase levels of urban homelessness. This migration is of seasonal; with migrants returning to their villages to engage in agricultural work.
5. Kutcha and pukka house: Kutcha means rather temporary or of a low standard and of an inadequate standard, either in terms of the quality of its condition and amenities, while pukka house means of reliable quality with minimum required qualities in the home.

Extent of homelessness:
Rural homelessness exists in India but it is hidden in nature. As many will stay with other households and these people are not recognized by any official count as homeless people. Rural poverty and landlessness often triggers rural-urban migration which in turn serves to swell the numbers of urban homeless people. Cities like Delhi and Mumbai are populated largely by people who have migrated from rural areas and neighboring states in search of employment. Promising employment opportunities in millions of cities was thought to be comforting and therefore families with no employment have to work for the landowners in rural areas compelled them to migrate to urban areas in search of some employment. However, the urbanization process in recent times is unwilling for unskilled population and as of this they remained without proper home facility. Also some families, such as ostracizing from the village due to wrong doings end up in urban areas with no employment and shelter. According to 2011 census there are 15 homeless populations for every 10,000 persons. It is higher in urban areas. Which means that 1.77 million or 0.15 percent of the country's total population is struggling for shelter?

All the Union Territories reported the highest homeless people. Among states Rajasthan reported 26 homeless populations per 10,000 populations. This can be explained by the desertification process leaving them with no agricultural land. Various urban areas in Rajasthan attract population only to end up in misery. Madhya Pradesh reported 38/10,000 population in 2001 were able to drastically reduced to 20/10,000 population in 2011 census. If this regime counted it will indeed wipe out the homeless population in near future. Out of the total population Uttar Pradesh recorded largest population followed by Maharashtra. According to 2011census data of these states have large homeless population. On the other hand states like Nagaland, Lakshadweep and Andaman and Nicocobar Island recorded nil in 2011 census. On the other hand in Northern states we come across a very low percentage of homeless population. Only urban centers like Guwahati and Dimapur were noted with few slums along railway lines where we come across the poor homeless people living in slum areas alongside the railway lines with poor or no housing facilities at all. According to the United Nations World Urbanization Prospects Report of 2018 about 34 percent of India's population resides in urban areas, making an increase of three percent since 2011 census. The report also suggests that we will come across 35 percent of the growth in the world's urban population from 2018-2050, is expected to occur in just three countries—India, China and Nigeria. India is estimated to be more than 415 million to the urban population in this period. This will definitely increase the homeless population in India. The Census of 2011estimates the homeless population to be about 1.82 million in the country, however, some studies has shown that the Census figure is grossly underreported due to the lacunae in enumeration. Most homeless people maintain a distance from enumerators and surveyors, or are daily-wage workers who are not available during the daytime when surveys are generally conducted. Some are also constantly on the move, in different parts of the city, or from city to city, in search of work or safety.

Along with these we come across other groups of people who did not see themselves as homeless. Among them we find groups of sadhus and faquirs who themselves chosen a radical form of homelessness for religious reasons, while some tribal groups follow nomadic lifestyle for economic and social reasons. While religious mendicants are respected in our society and occupy an established place, nomadic groups increasingly find it difficult to claim their economic and social space. For example the Van Gujjar of Uttar Pradesh has a feeling of homelessness in their self home. In 2009 they denied permission to return from their winter grounds near Dehra Dun to their summer pastures in Uttarkashi district of Uttar Pradesh, thus threatening their traditional way of life. Residents of rural squatter and slum settlements are included as they have little or no security of tenure, and their accommodation is likely to be inadequate. It is also true about their urban counterparts who are often not included in definitions of homelessness, they are included since their poverty and insecurity of tenure is likely in many cases to cause them to enter the rural-urban migration cycle and therefore join the ranks of the urban homeless population.

Till 2001, there were more homeless people in villages as compared to cities. However, in just a decade, rural homelessness fell sharply and urban homelessness saw a increase. Also in 1981, the rural homeless population stood at 17.24 lakhs, whereas in 1991, the rural homelessness came down to 12.8 lakhs, a decrease of nearly 4.5 lakhs was seen. The most important reason for this decline is that Post 1991 reforms in India offered new opportunities and employment to the rural poor, who then migrated to cities in search of decent wages and improved living conditions. Out of those migrated to cities are absorbed in the labour market, there are many who ended up with starvation wage or were left unemployed. Expensive property and rental rates and lack of police to tackle the situation it became impossible for some of them to afford a place to residence and, as a result, rendered them homeless. Thus, post-reform urbanization in India led to phenomena called 'urbanization of poverty' based on the fact that a rapidly increasing proportion of the nation's poor who were now living in urban areas as homeless.

Defining homelessness:

According to the United Nations, approximately 100 million people worldwide do not have a place to live, and more than one billion people are inadequately housed. As far as Indian situation is concerned the Indian statistics distinguishing between serviceable housing units (pukka, semi-pukka and Kutcha categories), which are included in the category, it doesn't include them in the homeless category. Policy analyst's, mostly in developing countries have pointed out the inadequacies in the existing definitions of homelessness. They argue that the narrow characterization of homelessness in terms of shelter house in terms of shelter-,house-,habitation-rooflessness, is inadequate as it fails to recognize the elements of social exclusion and

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

marginalization. They see homelessness as more than 'having nowhere to sleep', and include the sense of 'belonging nowhere'. In India, the idea of 'home' itself is analogous to a sense of identity, family and community. Our understanding of homelessness, mostly borrowed from the west, needs to be reworked in the Indian context, accounting, for greater heterogeneity in terms of age, occupation, gender, family background.

Causes of homelessness:

As far as the causes of homelessness are concerned we are unable to identify a single cause which explains the homelessness in India. Natural disasters cause large scale rural homelessness. For example up to 600,000 people were made homeless by the Gujarat earthquake in 2001 while 275000 houses were destroyed in the 1999 Orissa cyclone. One such disaster includes the flooding of the southern states of Andhra Pradesh and Karnataka in 2009, when 2.5 million people were made homeless. In one area alone, around 200000 people were displaced from 100 villagers along the Krishna River in Andhra Pradesh. Annually around 30 million people were affected by disasters, with 2.134 million houses being lost, which is around 1% of the total housing stock of 233 million houses. But migration and lack of employment opportunities are some of the causes for homelessness. There could be many others such as poverty, failure of the housing supply system, natural calamity, physical disability and mental illness among others. Sometimes, social constraints for example around 100,000 people have been displaced by the building of the Tehri dam in Uttaranchal, northern India, many remaining homeless for years as disputes are entered into regarding compensation for lost land. These figures are also replicated in other major infrastructure projects across the country. Social conflict may also cause widespread displacement and long-term homelessness. Insurgency campaigns in Kashmir and the Northern states have displaced many thousands of people, while about 150,000 people were made homeless—staying in around 100 relief camps—following the communal riots in Gujarat in 2002. Like rigid caste hierarchies and religious discrimination push people out of villages. Distress migration is thus an important cause of homelessness. Distress migration is particularly acute among rural youth, who migrate to cities because it is the only perceived option for improving their standard of living and employment prospects and realizing their aspirations. The social factors might have an effect on the economic ones and vice versa.

Problems faced by the Homeless in the Indian Context:

The issue of homelessness is imbued in crucial questions about livelihood, sanitation, food and clean drinking water. It further opens up questions of identity, belongingness and self-esteem. While 'slum dwellers' have been the focus because they occupy a commercially viable piece of land, the 'street-dwellers' have been invisible to policy-makers in India. As a result, these people effectively remain cut-off from the benefits of citizenship such welfare schemes, proper sanitation facilities, voter cards, public distribution system. This absence of a formal address makes them anonymous and unidentified. Moreover, homeless people are also victims of extreme poverty and malnutrition, their state renders them insecure and vulnerable to threats of violence. People with physical and mental illnesses, neither have access to healthcare facilities nor can afford them. The status of living on the streets with multiple vulnerabilities exacerbates or even causes mental health problems to develop, often resulting in increasing dependence on drugs and alcohol. Many homeless people thus end up engaging in substance abuse.

Women are particularly more vulnerable when it comes to homelessness. They are not only unsafe on the streets but also in the night shelters if provided by the government or any NGOs. There have been many complaints by women, of molestation, sexual assaults and harassment in the streets or shelters provided by government or NGOs. As of this they prefer to live on the streets. As far as the employment opportunities are concerned they are either not preferred for offering at all, or paid significantly lower wages than their male counterparts. This shows the intersection of gender with homelessness and even substandard housing are closely related to abuse and violence.

Empirical data from India also highlights that the growth, development and security of children who are homeless or living in dismal conditions are seriously compromised. Homeless people living under subhuman conditions do not have any access to water and sanitation services like proper sewage and garbage disposal system, clean water, etc, and thus highly vulnerable to infectious diseases. Along with this, homeless people lack of community or social support which further isolates them. Finally, stigmatization and social exclusion only adds to their vulnerable state.

Impact of homeless population on society:

Homelessness is not only a housing problem. It also affects on health facilities. It is associated with significant morbidity and mortality as people in

homeless condition are likely to have multiple acute and chronic health issues. According to the study conducted by Hibbs and others age-adjusted mortality was 3.5 times greater for homeless compared with non-homeless individuals. Homeless people were often having mental illness and substance abuse issues in addition to being subjected to trauma. These people are often uninsured and face significant barriers in accessing health care facilities as they have no any documents like Adhere card, permanent address proof, as of which they were unable to get government health facilities and also as of poverty among them they were unable to purchase insure for health facilities. These people were also adding problems like bagging for food as of which we come across the problem countless baggers in urban areas. Due to poverty they were indulge themselves in begging for their survival. Most of the homeless people became addicts which also impact on their health conditions. Some of them were also indulge in illegal activities as of which the rate of illegal activities in urban area becomes more acute. On the other side we come across a fact that some female members from homeless families have also indulge in prostitution for getting some getting some money for fulfilling basic need of food for themselves and the people dependent on them. This leads to spread of various sexually transmitted diseases in large society. So that we across the fact that spread of sexual transmitted diseases mostly in urban areas and it becomes acquit when they came back to rural areas from where they migrated in search of employment opportunity.

The impact of homelessness on individual is not only to lose access to decent and secular shelter: it is also to lose many basic human rights and entitlements. It is very common for homeless people to lack voting rights. Often their status is illegal or, uncertain, they may lack birth certificates and other documentation and so they frequently do not appear on voters' lists. Therefore—unlike slum dwellers—they do not represent a vote bank and have very little or no political influence. In New Delhi, for example, one NGO (Aasharys Adhikar Abhiyan) has taken the initiative to register homeless people to vote, but similar initiatives are yet unheard of in rural areas. Majority of homeless people also lack ration cards entitling them to subsidized food, even though they clearly belong to the poorest sections of society. (Times of India, 2006). Some may have been born into homeless families while others are rural-urban migrants. Also lack of identity card means they could not get permanent government jobs or access any government schemes. They were vulnerab being exploited by the street mafia and the p Though these problems are major for homeless people in some rural areas they ha face same problems about obtain birth certifi caste certificate which minimize their educa admission or scholarships, and any other sch offered for their educational upliftment provid government.

Government Programmes or Yojanas eradicating homelessness in India:

The country's housing has been connected wi Integrated Rural Development and Jawahar Yojana according to the administaraon's N Housing Policy. Among these some programmes implemented by government in Indira Awas Yojana, with the objective of pro new houses for the homeless and replace rural houses Indira Awas Yojana' was start under this about 11.5 million rural houses we between 1985-2004. (Ministry of Development, 2002-2005). The main rec have been those living below poverty line a belonging to the most socially disadva groups. Bharat Nirman Programme was und with the objective 'to end shelterness' in rur was undertaken under this from 2005-200 7,716 million houses were built. The pl extended further with the objective of com 12 million houses during 2009/10 en accommodate 54 million people wa undertaken. However, there is a shortfal million houses for accodomodation of 126 people. As far as the urban homelessne concerned it was in 2013 that MoHUA initiated the Scheme of Shelter for Urban Ho under the National Urban Livelihoods M According to the guidelines the cities w "ensure availability and access of the homeless population to permanent including the basic infrastructure facilit water supply, sanitation, safety and security" all weather shelters were to be well-ve catering to 50-100 people with sufficient and toilet facilities, clean drinking water, s lighting, pest control, clean and environment, and other are facilities are i Pradhan Mantri Awas Yojana-Gramin and housing for the world's biggest lodging pro for the country poor was started by the government with the objective of providi or shelter to all till 2022. On the eve of e the achievements of central governm explained that the government has suc

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

build 2, 38, 83,495 house units for the poor people. (Sakal, daily news paper 30th May 2022).

Conclusion:

If we have to emerge as a 'Vishvaguru' in near future, it becomes our prime duty to provide shelter to all. It's absolutely right that various programmes were implemented by the central and state governments for solving the problem but on the other hand it is also true that we fail to provide shelter to all. For this we have to re-evaluate and rework the existing policies to include a more holistic and pragmatic approach to tackle the problem of homelessness in our society. Education, training and skill development services for homeless people must be inclusive, relevant and built around their needs. So that there is an urgent need for implementing innovative, flexible problem-solving policy. For this a more individualized approach requires combination of interventions across variety of formal and informal organizations. Such network is intended to encourage a shift from large-scale bureaucratic public agencies towards more collaborative organizational structures. An all-inclusive policy approach should be adopted which tends to the fulfillment of the family's needs, like healthcare, education, employment, transitional services; and permanent or supportive housing arrangements for every houseless family as early as possible.

References:

1. Susan. J. Smith: 'Rural Homelessness in India,' International Encyclopedia of Housing and Home, 2012.
2. Ku, B.S., Scott, K. C. Kertesz, S.G, And Pitts, S.R. (2010)
3. Hibbs, J.R., Benner, L., Spencer, R., Macchia, I., Miller, A.K. and Fife, D. 'Mortality and cohort of homeless adults in Philadelphia, New England Journal of Medicine, 1994
4. Harihar Sahoo and R., K. Jeermison, 'Houseless Population in India: Trends and Characteristics'
5. M. Swathi, Dr. D. Vezhaventhan, 'A Study on the Housing in Rural Areas with Special Reference To Pradhan Mantri Awas Yojana,' International Journal of Pure and Applied Mathematics' volume 120, No. 5 2018, 87-99.
6. Ministry of Rural Development, 2002; 2005.
7. Dupont, Veronique, 'Morbility Patterns and Economic Strategies of Houseless People in Old Delhi. (2000)
8. Government of India, Scheme of Urban Shelters for Urban Homeless, National Urban Livelihood Mission, New Delhi, Ministry of Housing and Urban Poverty Alleviation, Government of India, 2013
9. Ramani, Chitra, 'Shelters for the city's homeless are far from livable', The Hindu, October 12, 2019.
10. Department of Economics and Social Affairs, 'World Urbanization Prospects : The 2018 Revision, UN DESA.
11. UN Economic and Social Council, 'Report of the UN Special Rapporteur on Adequate Housing,' ECOSOC (2005)
12. UN Commission on Human Rights, Commission on Human Rights Resolution 2004/28: Prohibition of Forced Evictions, 2004.

Babasaheb Ambedkar Marathwada Vidyapeeth * Dr.

IMPACT FACTOR SJIF 2021 = 7.380
ONLINE ISSN 2278-8808 **PRINTED ISSN 2319-4766**

AN INTERNATIONAL, PEER REVIEWED, REFEREED & QUARTERLY

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

Special Issue of Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies On Migration and Discourse on Development

Editor-In- Chief

PROF. JAGAN KARADE
Director, the Centre for the Study of Social Exclusion and Inclusive Policy, Professor and Head, Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur

Editor

PROF. OMPRAKASH H. M., Ph. D.
Department of Curriculum and Instructions College of Education and Behavioural Sciences, Bule Hora University, Adola, Ethiopia

PROF. JACINTA A. OPARA, Ph. D.
Center for Environmental Education Universidad Azteca, Chalco-Mexico

NISHIKANT JHA, Ph. D.
Thakur Art, Commerce & Science College Kandiwali West, Thakur village, Mumbai

SHABIR AHEMAD BHATT, Ph. D.
Associate Professor, Department of Education, University of Kashmir, India

VAIBHAV G. JADAHV, Ph. D.
Assistant Professor, Department of Education & Extension, University of Pune.

Amitesh Publication & Company,

TCG's, SAI DATTA NIWAS, S. No. 5+4/ 5+4, D-WING, Flat No. 104, Dattnagar, Near Telco Colony, Ambegaon (Kh), Pune. Maharashtra. 411046. India.
Website: www.srjis.com Email: srjisarticles16@gmail.com

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

17	**RE-VISITING THE KOLKATA SLUMS: THE IMPACT OF STATE POLICY INTERVENTION IN THE URBAN POOR** *Dr. Maitreyee Bardhan Roy*	197-225
18	**EXPLICIT AND IMPLICIT EXCLUSION AND MARGINALISATION: GENDER DIMENSIONS OF MIGRATION IN THE POST-PANDEMIC PERIOD** *Prof. Arvinder Ansari*	226-231
19	**THE FORCES AND IMPACT OF MIGRATION ON SOCIETY** *Mr. Ghatage Jayant Chandrakant*	232-239
20	**EDUCATION AND MIGRATION: SOCIOLOGICAL EVIDENCES FROM ADILABAD DISTRICT OF TELANGANA STATE (TENTATIVE TITLE)** *Dr. Ch. Krishna Rao*	240-251
21	**DIMENSIONS OF VULNERABILITY AMONG YOUNG LABOUR FORCE: A STUDY OF CONSTRUCTION WORKERS IN PUNE CITY** *Dr. Kuldeepsingh Rajput & Prof. Jagan Karade*	252-259

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

...rly Research Journal for Interdisciplinary Studies,
...ISSN 2278-8808, Print ISSN 2319-4766, SJIF 2021 = 7.380, www.srjis.com
...REVIEWED & REFEREED JOURNAL SPECIAL ISSUE JAN-MAR, 2022, VOL- 10/59

...FORCES AND IMPACT OF MIGRATION ON SOCIETY

...Ghatage Jayant Chandrakant

...of the Sociology Department, Dr. Babasaheb Ambedkar, Mahavidalaya, ...Vadgaon. Email- ghatagejayant1619@gmail.com

Abstract

It's absolutely true that migration is a global phenomenon. The world has an estimated 244 ...international migrants and 763 million internal migrants. As a result of rapid economic growth ...few decades and especially since the initiation of economic reforms in 1990, India has been ...ncing flow of people from rural to urban. As of which inequalities, insecurity, humiliation, ...poverty and human unhappiness are multiplying in urban cities, these makes worse, especially ...ided by population explosion and increasing migration. Some push and pull factors are ...sible for migration of people from rural to urban society. Mostly Hindi belt states of India are ...ating more than 50% of migration in another state. Delhi, Maharashtra, Gujarat, Haryana are ...in destination of migration of people from another states. According to 2021 census total ...ion of India is 1028 million consisting of 532 million meals and 496 million females. Male ...migrate in search of work and employment, on the other hand most of the female migrate due to ...ge from their own destination. As of which we see, its impact on economic, demographic, social ...urban and rural community.

...rds: rural-urban, migration, economy.

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

...duction: All over the world migration is a sign of socio-economic development but it is ...e, not a necessity. United Nation defined it as "a form of geographical or spatial mobility ...one geographical unit and another. It involves a change in residence from the place of ... or departure to the place of destination or arrival." While, population studies define it ...igration implies a permanent or at least a semi-permanent change in the place of ...e of an individual from one location to another." And according to Census of India ..."A person is considered as a migrant by place of last residence, if the place in which he ...erated during the census is other than his place of immediate last residence." On the ... above definitions we may say that migration is related to long term phenomenon and ...nt from the mobility of population because the term mobility is broader than migration ...easurement of mobility time period is considered while migration it is related to only

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Perle Vadgaon, Dist. Kolhapur.

long-term mobility of the population/individual. So, permanent or semi-permanent change in the place of residence of an individual is one of the basic characteristic of migration.

Forces of migration

It's true that people are emotionally attached to their place of birth. But millions of people leave their place of birth and residence due to various reasons. In this paper I have tried my best to explain these reasons or forces of migration into two broad categories:

a) Push forces, which causes people to leave their place of origin or residence, and.

b) Pull forces, which; such as opportunities, availability of regular work and relatively higher wages, attract the people from different places.

As far as Indian migration pattern is concerned people migrate from rural to urban areas mainly due to poverty, high population pressure on land, lack of basic infrastructural facilities like education, health care, apart from these forces, natural disasters such as, flood, drought, cyclonic storms, earthquake, other environmental disasters and local conflicts give extra push to migrate. On the other hand, there are pull forces which attract people from rural areas to cities. Among them, the most important pull factor for majority of the rural migrants to urban areas are better opportunities, availability of regular work and relatively higher wages. Better opportunities for education, better health facilities and sources of entertainment, etc are quite important pull factors. Work and employment opportunities have remained the main force of male migrants (1/10) of the migrants move because of business and employment, while education constitutes 2% of all the migrants.(Bhagat,2004).The government servants transferring from one place to another is treated under National Sample Survey (NSS). Droughts and floods sometimes occur in many parts of India, so many people migrate due to this reason. This was one of the forces in 1981 and 1991 census, which dropped down tremendously according to 2001 census (National Sample Survey, 2001).The survey has also given importance to the manmade disasters likes riots and social disturbances as a reason of migration. Terrorism is also causing local people to migrate, who live on boarder areas of India. Thousands of people are getting displaced due to construction of highways, industrial establishments and immigrating to foreign countries. In India woman give her first birth at her parental house rather than her husband's place. Due to the tradition in Indian society after marriage the girl baby born at parental house becomes migrant when she leaves her parent's residence and went to live with the husbands relatives in their residence at cities. These are few main forces why people migrate from one place to another.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur

The most important force of migration from rural to urban centers is the availability ...loyment opportunities which are growing in all three sectors like agriculture, industries ...service. So that migration towards urban areas is still likely to be associated with this force. ... of them (45.5%) migrated for current employment or in search of a job. As far as the ...tional status of the migrant people in search of job opportunity is concerned most of them ...g to non-skilled labourers. Along with this the availability of better health facilities is also ...ant force of migration of people from rural to urban centers.

The availability of better educational facilities is also becoming more important force, ...days, as we come across well established and multidisciplinary Universities and colleges ...en areas, along with this availability of various coaching classes for competitive exams ...vil services in urban and semi-urban areas which provide better educational opportunities ...dents so that such educational facilities also attract students for getting advanced ...tion and they want to get more valuable opportunities of services in such areas.

...ct of migration on rural and urban society

Due to various push and pull forces migration of people from rural to urban society is ... international and also various states in India. It is true that migration is a response to ...even distribution of opportunities over space. People tend to move from place of low ...unity and low safety to the place of higher opportunity and better safety. This, in turn, ... both benefits and problems for the areas; people migrate from and migrate to. Impacts ...ation can be observed in economic, social, cultural, political and demographic terms.

a) Economic impact: A major benefit for the source region is its remittance sent by ...ts. Remittances from the international migrants are one of the major sources of foreign ...ge, which was US$ 11 billion in 2002. Punjab, Kerala and Tamil Nadu receive very ...cant amount from their international migrants. The amount of remittances plays an ...nt role in the growth of economy prosperity, as it is used for food, repayment of debts, ...ent, marriages, children's education, agricultural inputs, construction of houses, etc. this ... was seen among thousands of poor villages of Bihar, Uttar Pradesh, Orissa, Andhra ... Himachal Pradesh, and Western Uttar Pradesh accounted for the success of their green ...ion strategy for agricultural development. On the other hand we see some negative ... of this also. Unregulated migration to the metropolitan cities of India has caused ...wding which provide room for the development of slums, emergence of safety of ... in turn we see the rise of cases of rape, traffic problems, health problems, air pollution

etc in industrially developed states such as Maharashtra, Particularly in Bombay and Poona were the migrants came in search of employment in various service sectors. This shows the negative impact of unregulated migration. This impact is seen in industrially developed states such as Gujarat, Karnataka, Tamil Nadu and Delhi. Poor, landless, illiterate and unskilled agricultural labourers and poor farmers migrated from backward states moves to the urban cities, in search of employment opportunity, but fails them to give them minimum employment, due to such migration patterns, leads to urban slums and footpath dwelling and very poor level of living characterize such urban cities. Even it has lead to shortage of housing, basic essentials for living like food, water, electricity, sewage and transportation. On the other hand migration of people from rural to urban cities, also affects the agricultural side in rural area. India is known as a country of agriculture, if the food supply will be low then the rates will go higher of the basic amenities. This will lead to greater inflation rate and poverty too.

Due to unskilled migrants coming into urban areas, where in urban areas they have very limited employment-generation capacity under industrialization. So the migrants are paid very less wages and mostly they are exploited due to lack of knowledge. Although such migration helps to avoid starvation but it does not improve their economic conditions. The cities were the migrants arrived in search of work are filled with slums with poor human developed index, which constitutes less sanitation, water and electricity. Due to all these, such metropolitan, cities developing very fast are becoming the room for economic inequality, severe class conflict, crimes, widespread violence, etc.

b) Demographic impact: Migration leads to the redistribution of the population within country. Rural urban migration is one of the important factors contributing to the population growth of cities. Age and skill selective out migration from the rural area have adverse impact on the rural demographic structure. However, high out migration from Uttaranchal, Rajasthan, Madhya Pradesh and Eastern Maharashtra have brought serious imbalances in age and sex composition in these states. Similar imbalances are also brought in the recipient's states which impact on the sex ratio of the urban centers.

c) Social impact: It's absolutely right that migrants act as agents of social change. The new ideas related to new technologies, family planning, girl's education, etc, get diffused from urban to rural areas through them. Migration leads to intermixing people from diverse cultures. It has positive contribution, such as evolution of composite culture and breaking through the narrow considerations and widens up the mental horizon of the people at large. But is has also

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

brought serious negative impact such as anonymity, which creates social vacuum and sense of dejection among individuals. Continued feeling of dejection may motivate people to fall in the trap of anti-social activities like crime and drug abuse. On the other side in rural areas, from where people migrate towards urban areas have to face various problems.

d) Impact on marriage ceremony: In rural areas people till today traditionally think about marriage ceremony. They think about arranged marriages and want to follow all the traditions during the marriage ceremony. But due to the migration of youth to urban areas they were not able to fulfill their wish regarding marriage of their boy or girl. On the other side migrated youth, most of them were interested in taking their own decision about marriage and prefer love marriage than arranged marriage. This shows impact on rural areas traditionally oriented views about marriage. The spread of social media is responsible for the changes in traditional marriage ceremony in rural areas.

e) Impact of urbanization on family structure: Same as elsewhere today nuclear family is becoming the characteristic feature of the Indian society. All nuclear family households constitute 70% and single member or more than one member households without spouse with 1%. This is a overall picture about the entire country, whereas in the case of cities the proportion of nuclear family is somewhat higher according to the data available from National family and health survey, 1998-99. Even the divorce rate and the amount of single member is increasing slowly due to the influence of western culture in urban areas. It is believed to be because the United States have got higher level of urbanization, which tends to higher nuclear family members. About decades ago almost 20% households had only single person in USA. The dissolution of joint families to nuclear families are relatively higher in younger people as young man and woman wants to be beneficially independent, more career-oriented, confident of taking their own decision, where they cannot do it in the joint family. As we can see from the above discussion that Indian society, which was collectivist is going on a path of westernization, being independent and bending more towards individualistic approach. This trend of nuclear family is becoming more and more in cities. Most of the people migrate to urban areas in search of employment migrate singly and left their wives in the rural areas. It impacts on the age long dominant joint family culture in India. Those who migrate to cities had to live singly in the cities as they cannot afford the expenditure of living together, so that we see the rate of divorce is becoming more among migrants. Due to the minimum earnings both wife and husband were indulge in the work for getting more financial assistance. In the cities

old age homes are seen in more numbers. On the other hand the intimate relations among family members in rural areas is becoming impacted and becoming more and more less which is giving problems like taking care of old family members and also the relations between old generation and new generation is affecting. Which has impacted on the famly structure in both urban and rural areas?

f) Impact on Culture: Continuous migration of youth from rural to urban areas has impacted the culture of rural areas. After coming into the contact and grasping the urban culture they carry new ideas about celebrating various festivals in the rural areas. This changed view about celebrating various festivals impacted on the culture of rural people. Which is visible in the changed nature of rural people regarding culture? On the other hand the culture in urban centers has also changed due to the migrants from various rural areas, who migrated in search of some service or other desires with their cultural ideas brought changes in urban culture.

g) Environmental Impact: The overcrowding of people due to rural-urban migration has put pressure on the existing social and physical infrastructure in the urban areas. This ultimately leads to unplanned growth of urban settlement and formation of slum shanty colonies. Apart from this, due to over-exploitation of natural resources, cities are facing the acute problem of depletion of ground water, air pollution and disposal of swage and management of solid wastes.

h) Drug addiction: As of the various problems, like unemployment or minimum income from the service, insecurity of service and uncomfortable living conditions in slum areas and on the other hand easy availability of various drugs in urban areas, mostly slum dwellers migrated from villages become drug addicts. And these addicted people try to spread it when they visit their own village from where they migrate. This impact was so important that number of drug addicts in rural society was also increasing alarmingly. Now days we came across the flow of drugs, like liqueur, in rural areas. As these drugs are becoming easily available in adjoin villages and semi urban centers also, which making rural people addicts of various drugs.

i) Impact on women: Migration affects the status of women directly or indirectly. In the rural areas, male selective out migration leaving their wives behind in their villages puts extra physical as well as mental pressure on men and women. Migration of 'women' either for education or employment enhances their autonomy and role in the economy but also increases their vulnerability. If remittances are the major benefits of migration from the point of view of

...e source region, the loss of human resources particularly highly skilled people is the most ...ous cost.

j) The market for advanced skills has become truly a global market and the most ...amic industrial economies are admitting and recruiting significant proportions of the highly ...ed professionals from poor rural regions. But these highly developed technology oriented ...trial establishments were unable to provide opportunities to all migrants who migrated in ...h of service opportunities. Also the flow of rural unemployed youth towards urban areas ...ed many problems in rural society. Many opportunities in villages were missed by them ...h make shortage of youth to carry out the agricultural related work. As of the massive ...d of educational facilities in rural areas most of the youth try to get advanced knowledge ...mbitions of such youth of getting fine and financially safe jobs for them so in search of ... opportunities they migrate from their village to cities. Lastly, those who are unable to ...te and stay in their village are not interested in doing available in rural areas. This leads ... problem of non availability of people to carry out essential work in rural areas.

Conclusion: It's true that due to the rapid industrialization people, especially youth from ... areas, were thinking about migrating to urban areas for getting some service opportunities ... and provide some extra financial assistance to the relatives in their families in villages. ... rate of migration from rural to urban is alarmingly high. This trend of migration in India ...creased tremendously over the years 2001 to 20011. This increase in migration has ... continuous in nature leading to crowdedness in the urban centers and a decline in the ...pita income and resources available in the urban centers. The opportunities for ...vement of one's economic status as offered by jobs in factories, shops, offices, buildings ...blic services, facilities of vocational, technical or advanced education, better medical ...s, entertainments, pomp and glare of cities and many other facilities which are not ...ble in villages have pulled the rural inhabitants to urban centers for permanent settlement. ...igration of people from rural to urban centers in search of various opportunities and ...ment of various desirers the urban centers are facing various problems like increase in ...tinuous and unregulated migration of people to urban centers leads to creation of slum ... which are far away from various facilities. The increase in crime, drug addiction, illegal ...ing of drugs changed the urban centers atmosphere. It also affected rural society's views ...heir traditional culture, nature of marriage, the nature of family system, demographic ...re in rural areas. But if India wants to become Vishvaguru in near future, it becomes our

prime duty to think about providing appropriate employment opportunities to our youth. For this we have to plan out our educational policy and provide good quality skill based education to coming generation, after getting it they will become able to get proper opportunities of services. It is also our duty to well plan our urban areas with minimum essential facilities so that the migrants are able to fulfill their various desires after migrating.

References

Bhagat R.B. Assessing the measurement of internal migration in India, Asian and Pacific Migration Journal. 2008; 17 (1): 91-102.

Bell, Martin.2003. "Comparing Internal Migration between Countries: Measures, Data Sources and Results." Paper Presented in Population Association of America. 2003.

https://www.thehindu.com/data/indin-origin-people-from-the-largest-share-of-international-migrants/article29489640.ece/amp retrieved dated on 27/11/2019

NCERT. Geography, part II xii, 2009.

Khan JH. Socio-Economic and Structural Analysis of Internal Migration: A Micro Level Study, New Delhi: Serials Publications. 2010; 133-180.

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Special Issue

Sarvoday Shikshan Sanstha's

Arts, Commerce and Science College, Kowad.

Tal. Chandgad, Dist. Kolhapur (Maharashtra) – 416508

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Re-accredited by NAAC 'B+'

Email : kowad2.cl@unishivaji.ac.in Web : www.acscollegekowad.com

One day National Online Webinar on

Dr. Babasaheb Ambedkar's Human Rights, Socio-Economic and Political Thoughts

Date : 10/04/2022, Day : Sunday

Organized by NSS and Sociology Department under the aegis of IQAC.

Dr. Khanderavaji S. Kale
Cordinator

Dr. V. K. Dalvi
Co- coordinator

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

INDEX

01) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अस्पृश्यतेसंबंधी विचार
डॉ. खंडू संभाजी काळे, जि. कोल्हापूर ||13

02) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही संदर्भातील विचार आणि भारतीय ...
डॉ. जनार्दन श्रीकांत जाधव, जि. कोल्हापूर ||17

03) भारतीय अर्थतज्ज्ञ : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
डॉ. महादेव मस्के, प्रा. विवेक चनमनवार, जि. नांदेड ||21

04) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कालखंडातील दलित चळवळ व आर्थिक विचारांचा ...
डॉ.अनिल शिवाजी टिके, फलटण ||24

05) डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन
डॉ.वैशाली भालसिंग, अहमदनगर (स्वायत्त) ||30

06) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार
प्रिती किशोर ढेपे, औरंगाबाद ||34

07) Dr. Babasaheb Ambedkar's views and thoughts and work regarding Education
Mr. Ghatage Jayant Chandrakant, District Kolhapur, Maharashtra ||36

08) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कालखंडातील दलित चळवळीचा आढावा : एक ...
प्रा.डॉ.संतोष तुकाराम कदम, म्हसवड ||40

09) हिंदू कोड बीलातील हिंदू वारसा कायदा व विधवा संरक्षण
प्रेरणा दिलीप दीक्षित, औरंगाबाद ||44

10) डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना निर्मिती आधीची चाळीस वर्षे
प्रा. डॉ. डी. पी. खराडे, भिलवडी ||51

11) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार
श्री. तानाजी पांढरी गायकवाड, सोलापूर ||56

12) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार
अर्चना राजेंद्र गायकवाड, अहमदनगर ||63

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

07

Dr. Babasaheb Ambedkar's views and thoughts and work regarding Education

Mr. Ghatage Jayant Chandrakant
Head of the Sociology Department,
Dr. Babasaheb Ambedkar, Mahavidalaya, Peth Vadgaon District Kolhapur, Maharashtra

Abstract:

This paper aims to explain Dr. B.R. Ambedhar's views on Education."Educate, unite and struggle' is the slogan given by him regarding education.Educated people easily understand their class interests. Education makes themfearless.These fearless people after awakened about theirrights became inspiredto struggle for achievingtheir rightsand for this they struggle for establishing unity among themselves. He came across the truth that during the rule of Pesewa in Maharashtra, and even during the earlier period of British Raj, the right of education was limited for only higher castes. He fought for the education of masses without discrimination based on sex or caste. While participating in the budget debate he said, "Education is something which ought to be brought within the reach of everyone." According to him education department is not only a department which can be treated on the basis of quidpro quo. Education ought to be cheapened in all possible ways and to the great possible extent. While taking active participation in the discussion on Bombay University Act and Primary Education Amendment Bill,he contributed his views necessary for the reformation of education system in India. According to him providing equal educational opportunities to all without discrimination is government's responsibility.Healso established the People's Education Society a started colleges at Bombay and Aurangab This paper tries to explain Ambedkar's vi about education for establishing uniform e cation system in India.

Key Wards: Dr. B. R. Ambedkar, Enlighte Self-respect, Moral values.

Introduction: Education is the only one weapon to cut down the social slavery, als lighten the downtrodden masses for co upward and gain social status, economic terment and political freedom. He devoted of his intellectual, social and political effor giving expression to his belief in the "Sarvenah Bhavantu Sukhinah Sarve Niramayah" i.e. the good and prosperity and struggled throughout his life for se the right place for the discriminated, de and downtrodden sections of society. Amb made an attempt to achieve the object tablishing equalitarian society in India tablishing his educational project which cussed at length in this paper.

Methodology: This paper is totally bas the secondary data available in the form erature available on the life sketches a lected from various sources like his Writin Speeches and also from some impo websites which I am able to reach at. research paper I have tried my best to e Dr. Babasaheb Ambedkar's views, though work done by him regarding education in

a) **Objectives of Education:** As deeply influ by the Buddhist philosophy he advocate velopment of morality in all people. Amb wants' to use education to establish equality, fraternity, freedom and fearless society. He was also in favour of maki evant to employment. Good behaviour and conduct arise from logical reasoning and can be acquired only through education, rience and dialogue between peo society..Education can help to make a society. According to him these values a

jectives can be promoted only through education.

b)**Views on Curricula:** He was not in favour of externally imposed curricula on educational institutions. He has a practical approach regarding curricula. He believed that concerned teachers have freedom to formulate curricula in keeping with the demands of the subject and the students and also it should be capable for the students to get employment opportunities. Also according to him the curricula must be changed according to the demand of time.He believed that concerned teachers have the freedom to formulate curricula in keeping with the demands of the subject and the students and it should be capable the students to provide employable education

c) Views about ideal teacher: According to him, teacher had a big role to play in the process of learning and imbibing. He himself was deeply influenced by his teachers; in fact he had added the surname "Ambedkar" of one of his teacher, who was a Brahmin, to his name.According to him teacher's job is to understand the mental abilities of the students. A good teacher is the friend, philosopher and guide of his students. According to him, a teacher should be knowledgeable about the reality of society so that he can intersperse their teaching with anecdotes and make it relevant to the real world. And such an ideal teacher deserves the respect of his students.

d) Teaching Methodology:He was in favour of using scientific methodologies right from the primary education. Good health is key and the emphasis should be on hygiene and physical education. According to him the first daily lesson in a school for the children should be a bath followed by changing into clean clothes; and the second should be a meal of clean, wholesome food. He also emphasized on inculcating the right values and the right habits in the children from the beginning. Right from this beginning according to him, there shouldn't be much difference between the teaching methodologies for graduate and postgraduate classes. According to him teaching shouldn't be separated from research so that he advocated autonomy to universities in admission, teaching, examinations and appointments.

d) **Women's Education**: For Ambedkar lack of education among women was the biggest problem facing by Indian society. He was in favour of women's compulsory education, but only up to the matriculation level, after which, he suggested that they acquire home-management skills. So that he was not in favour of uniform education for men and women. He felt that both have different roles in society, hence their education should also be different. So that he provided essential rightof education to women, by making various Constitutional provisions.

e) Technical Educationfor Dalit: Till today most of the scheduled Castes have not fully progressed in science and engineering education. Even now, students who have studied science and technology stand a better chance of securing employment than those who have been trained in humanities. Ambedkar said, "Education in arts and law cannot be of much value for the scheduled castes. They will benefit more by advanced education in science and technology." For this he urged the Government of India to take steps to ensure that Dalit students are admitted to the Indian School of Mines after he discovered that not even one of the 97 students in the school was Dalit. As technical education was out of reach of the Dailts in India, the Government of India can do a lot for improving the future of Dalits by keeping Dalit students as apprentices in industrial units (such as the Government printing press or railway workshops) which are under the control of the Government of India or run by it, where there is a possibility of giving technical education.

f). **Language of education:** He very well knows about the multilingual nature of India. According to him it is the most important hurdle fir the

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

unity of the country. As far as the language of education was concerned he explained his views which are till today followed by various states. According to his views the primary education is transmitted in the regional language along with mathematics and afterwards we must have include Hindi as our national language along with English for providing knowledge to students for equipping them with the recent scientific and technological knowledge. Thus he proposed mother language for primary education and at the secondary level we have to transmit knowledge with our national language, i.e. Hindi and English for giving advanced language to students.

g). Restriction on Religious education: In that time and till today most of the educationalist fear about expressing their views about it religious education. Today also New Education Policy wants to include religious education in curriculum. But his were clear cut about it. He was opposite of giving religious traditional knowledge to students through education system. He wants to reorganize Indian society on the basis of liberty, equality and fraternity. According to his views we must not include religious knowledge and see education as a means to spread religious knowledge in the young coming generation. Today (Daily Marathi news paper Lokmat on 23rd March 2022) the Education Minister of Maharashtra, Prof. Warsha Gaiyakwad has also declared that the education department is against exchanging any religious education to students instead of it the state Government wants to provide Scientific knowledge to students for improving scientific outlook among students. This shows that, there is still arguments by some political parties regarding providing religious education to students but Dr. Babasaheb Ambedkar was against including religious education in the curriculum.

f) Scholarships for Dalit students: Dalits were so poor that they could never think about sending their children to educational institutions. Door of all educational institutions were c for them. If at all any scheduled caste da get elementary education he was requi sit outside the class room. Ambedkar be that education would greatly contribute t improvement of the scheduled castes. To c this scenariohe demanded scholarships fo students. He said, "Without government a scheduled castes will never be able to g cess to advanced education in science an nology and it will only be just and prop the Government of India comes forwar tend help to them in its regard. He p that: "1. Such Scheduled-Castes stude take admission in science and tech courses in universities or in other scien technological training institutions sh given scholarships worth Rs. 2 lakh per Rs. 1 lakh as grant-in-aid should be pro SC students for studying science and t ogy in universities in England, Europe, and the Dominion." For this he showed the government for this could be done posed that instead of grants, scho should be given in the form of loans.

Work done by Babasaheb Ambedkar spread of education among untouch order to promote education among unto Dr. Babasaheb Ambedkar set up hoste touchable students at different pla Panvel, Pune, Nashik, Sholapur, Tha Dharwad with donations and grants trict and local authorities. Having fre of boarding to the hostel inmates, thes open to untouchable students, apart fro cial constraints social and cultural sti affected full development of their per in the Hindu domination collages. Th Ambedkar wants to set up separate ins for the untouchables. He establish People's Education Society in July 1945 w objectives a) Search after the trust, b) S tablish and conduct educational insti give aid to such institutions. He repeate

phasized the need to explore the myth created by Hindu orthodoxy that untouchables were incapable of learning. Due to some of the reasons education and literacy among Scheduled caste people is till very low and this problem is likely to continue for quite some time, unless serious efforts are made to remove these hurdles and obstacles. Much attention is already being paid, but distance to be covered is very long. The Government is giving scholarships liberally to these students. They are encouraged to go abroad for higher studies. Even in India for admission of Dalit's to professional and non-professional courses percentage is kept low. Separate girl's hostels have been opened for them. The Government had established Book banks and all hurdles, which stand in the way of non-utilization of educational facilities by them, are removed.

Conclusion: Though Ambedkar was not a professional educationist and he has not made any theoretical analysis of teaching methodologies. Despite that, he has forwarded excellent ideas on education its curriculum, objectives and also explained the urgency of providing education to women in India and for achieving the goal he deliberately included Article 45 in the Directive Principles of State Policy. Along with this he explained his thoughts about the ideal teacher, curriculum, providing autonomy to universities in the processes regarding admissions, teaching, examination and appointments. After explaining status of Dalit student's educationhe urge the Government to provide scholarships to those students who want to get scientific and technological education. According to him after such education they get various employment opportunities and live a decent life. As far as the impact of his thoughts on education are concerned today we come across the truth that according to his demand Government is providing scholarships to Dalit students as of which they are becoming capable of getting scientific and technological education and able to get various employment opportunities. They are serving in various government establishments and private companies. But we come across one truth that the educated youth among scheduled castes had failed to become united and struggle for their rights. In spite of that, most of them jumped into the politics for getting more and more power they spread in various political parties in India and lost the very essence of Ambedkar's educational views and thoughts and work he had done for their education.

References:

1. Babasaheb Ambedkar: Writing and Speeches, Vol. II. PP.40-41.

2. Babasaheb Ambedkar: Writing and Speeches, Vol. XIX.

3. Dr. Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches, Vol.1, p. 15, Bombay: The Education Department, Government of Maharashtra, (1979)

4.Dr. Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches, Bombay, 1979, Vol.14, part 2.

5. Dr. Navojt-Education and Vulnerable Communities-Reading B.R. Ambedkar's visonhhhp://ijellt.com/education-and-vulnerable-communities-reading-b-r-ambedkars-vision/2-10-2016.

6. Ambedkar, B. (1995) Writings and Speeches, 14 (1) Education Department Govt.of Maharashtra

7. Salagare, M.B. (2017). Dr.B.R. Ambedkar's Views on Dalit Movement (September 28,2017) Journal of Research in Edonomics and Social Sciences (IJRESS), 7 (9), Available at https://ssrn.com/abstract=2968783.

8. Magar, S.V., and Kall olikar, S. K. (2016). Dr. B.R. Ambedkar S Relation with North Karnataka, Journal Of International Academic Research For Multidisciplinary 4 (1)

⌘⌘⌘

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - XI Issue - II April - June - 2022

ENGLISH PART - I

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2020 - 6.306
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
14	Development Policy and Alternative Development - A Study **Dr. K. R. Chavan**	98-107
15	Problems and Challenges Faced by Post Graduate Candidates Regarding Employment **Mrs. Manisha Manoj Chaudhari**	108-113
16	A Study on Impact of Foreign Direct Investment Inflows on Indian Economy **Ms. Prajakta H. Paralkar**	114-120
17	Quality Enhancement in Higher Education in India **Dr. Sumedha Naik**	121-127
18	Effective Assessments of Education and Income on Rural Poverty in Maharashtra: Special References Marathwada Region **Dr. Santosh Nandkumar Wadhawankar**	128-134
19	MSME in India - Contribution in Economic and Social Development **K. B. Chougule**	135-140
20	Technology Adoption and Government Schemes for MSME in India **Dr. Harshal N. Tamhankar** **Lata P. Suvarnekar**	141-146
21	Impact of COVID-19 Pandemic on India **Mr. Jayant Ghatage**	147-154

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

21. Impact of COVID-19 Pandemic on India

Mr. Jayant Ghatage
Associate Professor, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidayalya, Peth Vadgaon
District, Kolhapur.

Abstract

Globalization has increased health risk by pandemics like COVID-19 diseases or corona diseases. The Successful growth of any country is largely dependent on citizen's health. India, in 1950, made remarkable efforts to improve public health. But due to the increasing population, industrialization and increasing environmental degradation, we see increasing communicability of diseases. Communicable diseases not only affect the lives of people but also the working capacity of various sectors and economy is also affected, such burden is brought before us by COVID-19 disease. This corona virus firstly affect the China's economy and slowdown its development. Afterwards in India, Maharashtra government firstly stuck down its industrial companies, railways, social gathering which directly affected on the economy and share market collapsed due to the increasing number of Corona virus's rapid spread among the people. According to CII Indian economy falls below 5% in FY2021. Till today (22ed April 2022) we come across news about the corona positive cases in some cities like Delhi and Bombay in India so it becomes important for us to think on it very seriously as the number of corona affected people is going on in cities like Delhi and Bombay. If we are unable to take proper steps and choose correct policy action urgently, due to the spread of virus we have to face some important socio-economic problems.

Keywords: COVID, local communities, poverty and inequality, disaster emergency

Introduction

COVID-19 disease is found mostly in human beings. The first case of this disease was discovered at WUHAN in China, while In India the symptoms of COVID-19 were reported on 30 Jan. 2020 and the first case in India was reported at Thrissur, Kerala. The outbreak of this virus has been declared as epidemic in more than a dozen states and union territories. Many educational institutions and many commercial establishments have been shut down. Afterwards India suspended all tourist visas as majority of confirmed cases were linked to other countries.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

On 22ed March 2020 India observed a 14-hour voluntary public curfew at the instance of honurable P.M. Modi. The government followed it up with lockdowns in 75 districts where COVID infected persons found in large numbers. On 24th March, the P.M. suddenly ordered a nationwide lockdown for 21 days which affected the entire population of India. Due to the wide spread of virus and the increasing number of patients in critical conditions and increasing numbers of deaths during the second wave of the corona virus various state governments are still announcing and extending lockdowns till today. Due to this the industrial establishments, schools, cinema halls, malls in the cities are still closed. Some states are providing limited time for opening the hotels, vegetable venders etc, for providing necessary martial needs of the people.

On 13th March 2020 the PM proposed that SAARC nations jointly fight this pandemic corona his idea was welcomed by Nepal, Bhutan, Srilanka and Maldives. He announced Rs.74 crores of funds classified as COVID-19 emergency funds for SAARC countries. Also he announced 15000 crore aid for the healthcare sector for developing testing facilities, PPEs kits, ICUs, purchasing Ventilators and for training medical workers. During the first wave of the COVID-19 government carelessly exported about 8 crore doses to other countries among them about 84% were exported to Zeneca and Oxford University, (according to the information provided by BJP spokes person Mr. Sambit Patra) to fulfill the commercial contract but P.M. tried to build his image as the world guru. He totally failed to think about the emergency of undertaking countrywide mass vaccination programme. According to the recently undertaken survey on Twitter by 'Castribe website' based in America, about the image of five political leaders from five countries, regarding their role during the COVID pandemic, which explains that the image of P.M. Modi was at the lowest level,(according to the survey report the respondents gave him 90% marks as most worst). Modi, who totally failed in dealing with Corona pandemic in India? Till today some of the Indian states were using the only way to combat the spread of Corona virus is extending the lockdown period in the state. On 24th May 2021, the Chief Minister of Maharashtra extended the lockdown period till 8th June 2021. By explaining the current situation I am going to explain some of the socio-economic impacts of COVID-19 on Indian society.

This research paper is totally based on the secondary data collected through various articles, research papers, news in daily news papers and internet

Social and Economic Impact of COVID-19

With the help of following points I am trying my best to explain the social and economic impacts of COVID-19.

a. Lockdown affects the School going Students

Right from the beginning our government, may be at the central or state levels, think that lockdown is the one and only important solution to restrict the spread of corona virus in society. So that, governments relied on the declaration of lockdown and extending it from time to time, by providing some relaxations in it. First of all the schools and colleges were completely banned. Government suggested to the school and college authorities to teach and arrange their examinations by using technology such as What's app, Google meet, but it is not possible for all school and college going students to attend the online classes and exams due to the lack on android mobile, internet connection, or non availability of internet data and internet access to attend the online classes. Most of the students belong to power families. It is also seen, those who are capable to get these facilities don't regularly attend the classes arranged by school or college teachers (approximately 2% to 3% students from arts and commerce wings attend such classes) in most of the rural and semi rural areas. Some teachers are also not well versed about using the technology properly. Instead of arranging examinations of first to ninth classes Maharashtra government declared that all students were promoted to next class. Recently the SSC and also HSE Board declared that arranging offline exam of 10th and 12th standard students was impossible due to lack of the vaccination of the students which is one of the most important hurdles in arranging off line examination. The face to face communication among students and teachers was lost. The students belonging to anganwadi, pre-primary and primary schools and colleges had compulsory to stay in their homes. They are becoming more and more vulnerable; and those who were admitted to anganwadi and preprimary schools become more malnourished, due to the non availability of mid-day meals, which was provided in schools. Some of them are becoming more and more mobile addicts. Those who have mobile phones were becoming lazier and due to the restrictions of staying in home, they have lost intimate relations with their friends and teachers. Till today they and their parents are not aware about the reopening of the schools and colleges. It shows worst impact of COVID-19 on the schools and colleges in our country.

Impact on girl students: Due to the shutdown of schools it became difficult for girls to access separate toilets. This situation led to an increase in open defecation in villages and in

informal settlements which increased opportunities for sexual abusers to attack girls in abandoned spaces. The returned male family members employed in cities or other states, and their uncertainty regarding future livelihoods, led to an increase in domestic violence and cases of material rape.

b. Impact on Health Services

The health service system in Indian villages and small cities were collapsed completely. The health services were provided by the health service staff in villages but to slow down the spread of virus, all the health workers were diverted to support the COVID-19 response by ordering them to take door to door survey for finding out suspected persons, provide guidance to people about importance of sanitization, cleanliness of hands, wearing mask, maintaining proper physical distance, cleanliness of total body and stay in the home, and providing maximum services regarding testing, proper guidance regarding protection and if necessary suggesting them to admit in the hospital immediately after getting positive report. While doing the allotted work there was a fear in the minds of health workers about coming into direct contact with infected persons but they have to do work under such fearful condition very carefully. Some of the health service providers and police men were became positive and lost their life. Under this critical condition their availability for providing proper services to pregnant or lactating women and children were become limited, which affected their routine responsibilities regarding pregnancy check-ups and vaccinations. Also their routine work related to vaccine and access to sexual health and family planning services were impeded, which resulted in increased cases of unwanted pregnancies, teenage pregnancies and unsafe abortions.

c. Rise in Poverty and Hunger

Due to the lockdown almost all street venders are unable to carry on their activities, men and women working in unorganized sector have lost their earnings which made difficult for them to fulfill the essential requirements of their families. (*as of which lastly they goes into the grip of poverty)*. Some of them after thinking about returning to their native villages and try to minimize their daily needs and tried to return to their native villages in search of some work and leave minimum comfortable life with their relatives. But due to restrictions and cancelation of transport facilities they have no way to return back to their native villages. Some of them tried to reach their destination by walking along with their family members. In their traveling they have faced many problems, such as lack of minimum food and health needs. As of this some of the

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur

workers and their family members lost their life. On the other hand those who somehow tried to reach their native places were not welcomed by their villagers. Family members also not permitted them to enter in the family due to the news on media about spread of corona virus and its dangerous consequences already created fear about spread of corona in the cities. Some of them those who were accepted by their relatives have made compulsory to leave in isolation in their own family members and by their relatives. Those who have not the abilities required for work in agriculture and village setting became ideal. This gave room for quarrels in the family and villages. Their returning to the remote villages also became a cause of spreading the virus in the villages. Thus the street venders and workers in unorganized sector who lost their earnings and returned to villages carried the virus to various villages. As of which the infection spread widely among the villagers. The health care system in villages was not in a position to handle the critical conditions of the infected patient properly. The private doctors, though they were not aware about the proper treatment of such infected people, tried to provide medicines on their limited knowledge at least for two to six days and after the condition of patient becomes more critical and serious they tell the relatives of the patient to take the patient to major cities were government hospitals were trying to provide treatment to patents. The situation of government hospitals in cities was not well and on the other hand well equipped private hospitals and doctors in cities charged lakh of rupees from the relatives for admitting and providing treatment to the patient. During such emergency period some people engaged themselves in blackmailing the people by creating shortage of .essential injections and taking advantage from the relatives of the patient, by providing the required services (like providing Covid Shield injections, oxygen cylinders, ventilators to the relatives for the patient) on extra price the helpless relatives had no other choice than purchasing these on extra price. For them saving the life of the patient is most important so they try to collect the required money and submit in the private hospitals and to give to the blackmailers. Thus those villagers, became more poor, But due to the serious condition of the admitted patient becomes more critical and at last he or she loses his or her life in this way the number of deaths were rising day by day and the number of poor families rich at the pick point of poverty.

d. Attidual change created by lockdown and spread of corona virus: The wide spread of virus and lockdown changed the attitude of people living in slum areas towards fulfilling their essential needs. The economic distress resulting from the loss of livelihood compelled the people

living in the slum areas to compromise in different areas of their lives. They have to compromise with the unprecedented situation, especially the loss of livelihood and the limited resources they had available. Many people were not able to meet their daily needs nor of their families. (*One such example of a 30year-year-old women from UP staying with her husband and two children in Delhi for six years and working as a cleaner explained that due to the strict lockdown she has to compromise as they did not have enough income and not enough to eat. She compromised with having adequate food too. They cannot eat as before the lockdown and not able to buy milk for their two children, but now it has become challenge. They just eat whatever the minimal they prepare for everyone).* This shows the change in the attitude of the slum dwellers towards their life. Many people were helpless regarding providing food for their children. Apart from this many slum resident women have to compromise with the changed circumstances due to the lockdown and spread of virus. Before the spread of virus and lockdown they use menstrual pads, recharge mobiles, using gas for cooking, and the health needs of entire family but after the spread of virus they have to comprise with the changed situation. The dependents of the migrant workers still living in their home village also had to compromise with the changed circumstances.

e. The Impact of COVID-19 Curtailed the Important Needs of Poor People

The poor people who lost their day today income due to the lockdown have curtailed their important needs. They are not in a position to purchase the vegetables in large amount and store them in their houses. Also the most essential needs milk, recharging their mobile, pay the monthly electric bill of their house, etc. The women in the small settlements like 'Dharavi' slum have not in a position to purchase the essential hygienic medical material for their safety.

f. Created Stigma towards Minority Groups

The corona pandemic has been impacted on social relations, often at the expense of minority groups physical distancing and various phases of extended lockdown restrictions have been layered on top of a changed cultural history of caste, contagion and untouchability, discrimination against religious minorities. Dalits in particular have been at the forefront of the pandemic. Boundaries have sharpened at community, state and national levels-shifts reflected in prevailing socio-political attitudes. An early COVID-19 cluster among members of Tabligh Jamat, (an Islamic missionary sect) received extensive media attention, following a group gathering in New Delhi in mid-March last year. Quickly positioned as a key factor in the virus's

spread among the Indian population, the religious stigmatization resulted in suicides, attacks on mosques and Muslim truck drivers were taking in large numbers, and boycotts by the people of Muslim-owned businesses. This stigma affected a community leader already hit by the pandemic with 84% Muslims lost work during the lockdown, The judgment of High Court had criticized the government for wrongly arresting Muslim foreign nationals and the media for scapegoating Muslim pilgrims.

g. Careless attitude of Political leaders: The attitude towards the spread of corona virus was very careless. In the increasing spread of corona virus during second wave and increasing deaths of people ruling political party had not restricted the organization of Kumbha Malya, where lakhs of people gathered to celebrate the holy bath in river Ganga, where all the instructions about sanitization and keeping physical distance, wearing of masks were not followed by the gathered people. Which leads to the wide spread of virus and explained the increased deaths in U.P. Social media had explained this by exploring photographs of the dead bodies flowing in the river. This explains the carelessness of the ruling political party in UP. The ruling political party (BJP) engaged herself in organizing political campaigns in West Bengal's state elections, to explain their political agenda and attract the voters to vote their candidates. Still today according to the news appearing in the social media instead of thinking about taking proper steps for curbing the spread of corona virus, non availability of essential medical needs to fight against the critical conditions of positive patients they are indulge in thinking about how to remain in power in coming UP state election . And for it they are thinking about using their old agenda of creating communal divide in the society. Instead of thinking about the collapsed health system in UP and increasing number of deaths when it's their priority to taking steps to built up proper medical system, with essential medical equipments they are thinking about how to remain in the power.

h. Impact of Corona virus especially on women: As far as the impact of corona virus on women living in rented accommodation with limited space had to face the problem regarding their children as they were not able to manage their children throughout the day inside the home. Due to the sudden loss of livelihood their families were deprived from the means of entertainment, including the Television and Smartphone. The main cause behind this was the loss of the opportunities of earning the money as of imposed lockdown and the wide spread of corona virus.

Conclusion

In nutshell, the impact of COVID-19 on India is more dangerous. The wide and speedy spread of the virus had totally collapsed the economic, educational and medical system. The approach of the government regarding the impact of spread of corona virus on total Indian society was careless. Mostly rural people and people living in slum areas were more affected by the spread of corona virus. In this situation it becomes more important to think about it carefully and it is the duty of government to take proper decision about arranging the total countrywide vaccination campaign within coming few months and fulfill the urgent needs of poor people. If government fails in this according to the expert opinion Indian people have to face the coming third more dangerous wave along with the spreading of black fungus and white fungus among the Indian people slowly but surely which will made havoc in India.

References

1. Abdul Azeez, E.P,Dandub Palzor Megi, Asha Rani and Senthil Kumar A P, 'The Impact of COVID-19 on Migrant women workers in India' Eurasian Geography and Economics, Routledge Journal
2. SSHAP, 'COVID-19, Uncertanity, Vulnerability and Recovery in India,'
3. Swapnil P. Dhatrak, 'The Socio-Economic Impact of Covid-19 Pandemic in India' International Journal of Arts, Science and Humanities.
4. Asia https://www.org/rosa/media/13066/file/Main%20Report.pdf, 'Millions of children risk poverty and hunger as India's COVID crisis spirals' 28th April 2021
5. Niyati Agrawal and Hasan Ashraj, Dvara Research 'COVID-19 Impact on Daily Life Survey', December 2020
6. Jeemol Unni 'Impact of Lockdown Relief Measures on Informal Enterprises and Workers' Economic& Political Weekly, 26 Dec, 2020
7. Foresight 4 'Responding to the Impact of COVID-19 on rural people and Food Systems' working document 10 May. 2020
8. Department of Economic and Social Affairs 'The Long-term impact of COVID-19 on Poverty' October 2020.
9. Sohini Sengupta and Manish K. Jha, 'Social Policy COVID-19 and Improvised Migrants: Challenges and Prospects in Lockdown India' Sage publishing 2020.
10. 'Impact of Lockdown on People in Rural India' Loksetta news paper 23rd May 2021.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

Estd: 6 Jan. 1979
Reg.No.:MAH/1184/Kop.
E-mail : bacpvd@yahoo.co.in

UGC (2 f & 12 B) dt. 23 June 2006
Perm. Affi.No.Affi/T.2/5GB/10780 dt.16 Feb.2005
Jr.College Index No.23-06-004 j

Jayprakash Education Society's

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA

Barrister Tatyasaheb Mane Vidyanagar, Peth Vadgaon - 416112.
Dist. Kolhapur (Maharashtra) Ph.Office : 0230-2471086

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Founder Chairman : **Hon. Adv. Nanasaheb S. Mane** B.A., LL.B., ELMA

Chairman : **Shri. Satish S. Mane** M.A., M.Phil

Principal : **Dr. S. D. Disale** M.Sc. Ph.D
Mob.: 7709880950

Research papers published per teacher in the Journals notified in UGC Care list during the year (2020-21)

Particulars

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of the paper
1.	Dr. S. V. Padmakar	मध्ययुगीन संत साहित्यातील विद्रोह
2.	Mr. J. C. Ghatage	कोव्हीड-१९ उगम, प्रसार, प्रतिबंध आणि भारतीय समाज

Dr.Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Estd. 1979 Peth Vadgaon

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF Impact Factor : 5.3

131

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 6, Vol.I, Issue-XXIV, December 2020

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

16.	दादाभाई नौरोजी यांचे विचारधन	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	102
17.	बालकामगाराच्या समस्या व कायदे	प्रा. डॉ. माया बी. मसराम	108
18.	संत साहित्यातील मिथके : एक मनोवैज्ञानिक दृष्टिक्षेप	प्रा. डॉ. सायली योगेश आचार्य	113
19.	मध्ययुगीन संत साहित्यातील विद्रोह	डॉ. सर्जेराव पद्माकर	120
20.	भारतीय प्रशासनाची सुशासनाकडे वाटचाल	डॉ. शिंदे सुरेखा सदाशिवराव	127
21.	बालमनाचा उत्कट ठाव घेणारे 'गवतफूल' एक अभ्यास	प्रा.डॉ.राजीव यशवंते	132
22.	भारत-नेपाळ संबंधातील वाढता तणाव आणि उपाय	प्रा.डॉ. दत्ता कुंचेलवाड	135
23.	बौध्द धर्मातील मानवतावाद एक ऐतिहासिक विश्लेषण	सरस्वती निवृत्ती सोनाळे डॉ.एस.जी.जाधव	140
24.	परभणी जिल्ह्याचा ऐतिहासिक आढावा	रंजलकर विनिता विनोदराव डॉ.एस.जी.जाधव	145

मध्ययुगीन संत साहित्यातील विद्रोह

(133)

डॉ. सर्जेराव पद्माकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठ वडगाव, जिल्हा. कोल्हापूर.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

प्रास्ताविक:

मानवी व्यवहाराच्या कालक्रमाचा विचार करता त्याने आपल्या सोयीसाठी म्हणून प्राचीन, मध्ययुगीन आणि अर्वाचीन अथवा आधुनिक असे कालप्रवाह निर्माण केले आहेत. अर्थात या निर्माण केलेल्या अभ्यासपूर्ण कालखंडाची स्वतंत्र अशी वैशिष्ट्ये आहेत. म्हणूनच या प्रत्येक कालखंडाला अभ्यास पूर्ण महत्त्व आहे. प्रत्येक कालखंडाला विशेष महत्त्व आहे. कारण काळ हे त्या त्या कालखंडात घडलेल्या घटनाप्रसंगाचं अपत्य असतं असं म्हटलं जात, शिवाय प्रत्येक कालखंडात अनेकविध घटनाप्रसंग आपला ठसा उमटवित असतात व त्या त्या काळाचे त्या ओळख होऊन बसतात व त्या काळाची वैशिष्ट्ये दृग्गोचर करीत जातात. म्हणूनच मानवी जीवनव्यवहारांमध्ये कालखंडाला आणि त्यायोगे येणाऱ्या काळाला अभ्यासनीय महत्त्व आहे. या कालखंडाचा विचार करता मध्ययुगीन कालखंड हा जास्त चर्चिला गेला आहे. या कालखंडात अनेक राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक इत्यादी गोष्टींमध्ये प्रचंड उलथापालथ झाली आणि वाङ:मयप्रांतांमध्ये संतसाहित्याच्या रूपाने साहित्यिक बुद्धीप्रवास झाला. प्रबोधनाची पहाटच यानिमित्ताने निर्माण झाली असे म्हणावे लागेल.

संत साहित्य:

मध्ययुगीन कालखंडात निर्माण झालेला संत साहित्यप्रवाह आणि आधुनिक कालखंडालाही मार्गदर्शक ठरणारा साहित्यप्रांत म्हणून संतसाहित्याकडे पाहिले जाते. अध्यात्मिक लोकशाही प्रस्थापित करणारा प्रवाह म्हणूनही याकडे पाहिले जाते. 'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती। देह कष्टाविती उपकारे।' या एका विधानाचा जरी विचार केला, तरी सबंध मानव कल्याणासाठी स्वत:च्या आयुष्याचा त्याग करणारी परोपकारी मानवी जीवनव्यवहार परंपरा संतांच्या रूपाने निर्माण झाल्याचे लक्षात येते.ज्या काळात माणसामाणसांमध्ये भेद निर्माण करणारी व्यवस्था तीव्र होती. मंत्रतंत्र, जादूटोणा व भेदभाव असणाऱ्या काळात सर्व जाती-धर्मातील संतांच्या अभंगादी साहित्य निर्माणाचा प्रवाससुद्धा या काळाचं वैशिष्ट्य मानावे लागेल. पंढरपूरच्या विठ्ठलाला केंद्रस्थानी ठेवून उच्च-नीच, स्त्री-पुरुष असा भेदभाव सर्व व्यर्थ आहे, सर्व मानवाने मानवाचेच महत्व

जाणावे, मानवतेचे गीत गावे असा संदेश दिला आहे. आणि म्हणून संतसाहित्याला वाङ:मयप्रांतात महत्त्वाचे स्थान आहे. ज्ञानेश्वरांपासून ते तुकारामांपर्यंत हीच संत मांदियाळी समाजप्रबोधनाचा ध्यास मनाशी बाळगून मानवी विकासाचं तत्वज्ञान अधोरेखित करते.

मध्ययुगीन कालखंडात निर्माण झालेला हा साहित्यप्रवाह कालानुक्रमे आपल्या लेखनशैलीत बदल करून आजच्या आधुनिक म्हणजेच वर्तमान जीवनव्यवहारातसुद्धा तत्कालीन संतांच्या अभंगांचे दाखले देऊन सध्याच्या वास्तव जीवनप्रणालीवर भाष्य करणारी आधुनिक संतमंडळी सुद्धा आपणास पहावयास मिळते. सबब संतसाहित्य हा प्रवास अनादी काळापासून चालत आलेला व आजही स्वतःच्या अस्तित्वाची महती पटवून देणारा असा ठरला आहे. अर्थात याचे मुख्य कारण म्हणजे संतसाहित्याला लोककल्याणकारी विचार, परमार्थ, भक्ती, श्रद्धा आणि विश्वास यांच्या सहाय्याने मानवाचे मोठेपण सांगणारी विचारप्रणाली होय. म्हणून मराठी वाङ:मयइतिहासाच्या प्रांतामध्ये संतसाहित्याचे स्थान अढळ आहे हे नव्याने सांगायला नको.

संत साहित्यातील विद्रोह:

संत साहित्याचा विचार करताना यामध्ये अनेक संतांनी आपले विचार स्पष्टपणे आणि सडेतोडपणे मांडले आहेत. त्यामुळे त्यांना बंडखोरही म्हटले आहे. अर्थात ज्या कालखंडात हा सर्व प्रवास सुरु होता. त्यावेळी माणसामाणसांमध्ये निर्माण झालेली दरी, स्पृश्य-अस्पृश्य व्यवस्था या विरोधात आपला संताप,चीड अथवा विद्रोह म्हणजे स्पष्ट मत नोंदवणे गरजेचे होते आणि म्हणून बहुतांशी संतांनी हा स्पष्टपणा म्हणजेच विद्रोह त्या त्या वेळी नोंदविला आहे. अशाच एका सामाजिक विषमतेवर रोकडा सवाल करताना बसवेश्वर म्हणतात.

"महार वाड्याची जमीन अन
मठमंदिराची जमीन असते का वेगळी?
ज्ञानीयांची जात असते का भिन्न ?
'शेट' कसा म्हणून मी श्रीयाळ शेटटीस?
'परीट' कसा म्हणून मी मडीवाळ माचय्यास?
'ढोर' कसा म्हणू मी कक्कयांस?
'मातंग' कसा म्हणून मी हरळयास?
मज म्हटल्यास मी 'ब्राह्मण' अन मीच श्रेष्ठ
नाही का हसणारे मजवरी कुंडलसंगमेश्वर" ।

जातीभेदाच्या विषमतामुलक जीवनप्रवासात प्रबोधन करताना माणूस हा माणूस असतो तेथे श्रेष्ठ-कनिष्ठ हा भेदभाव नको असा विचार बसवेश्वरांनी त्या कालखंडात मांडला आहे. अर्थात

पहिला आंतरजातीय विवाह लावून देणारे बसवेश्वर हे बोलके सुधारक नसून कृतिशील होते आणि म्हणूनच त्यांनी जातीयता मानणाऱ्या लोकांना वरील प्रश्न विचारला आहे.

पूर्वी समाजामध्ये अध्यात्माच्या नावाखाली खोट्या परंपरापोटी कर्मकांड, सोवळे, ओवळे यांच्या नावाखाली दलितांना घराबाहेर ठेवले जायचे. संत पुरंदरदास या गोष्टीचा कडाडून विरोध करताना म्हणतो.

'चर्म धुवूणी वर्म जहाळे का? मर्म जाणूणि घे मुर्दाडा'[२]

अशा विचित्र गोष्टींच्या सहाय्याने मुख्य कर्म करणे राहून जाते असे पुरंदरदास सांगताना दिसतात. पूर्वीपासून चालत आलेल्या देवदासी या सामाजिक समस्येवर सुद्धा ते प्रकाश टाकताना दिसतात. देवाच्या नावाने मुलगी किंवा मुलगा सोडला जातो त्याला काही ठिकाणी वाघ्या आणि मुरळी तर जोगता, जोगतीन शिवाय देवदासीसुद्धा म्हटले जाते. या प्रथेला कडाडून विरोध करून ते सडेतोडपणे सांगतात.

'देवाच्या नावे का बांधिले मंगळसूत्र
मुढे होशील ते दे फेकून सूत्र' [३]

देवाच्या नावाने मंगळसूत्र बांधणे म्हणजे भविष्यात वेश्या होणेच आहे. अशा स्पष्ट शब्दात ते सुनावतात व ते मंगळसूत्र फेकून द्यायला सांगतात.

संत कबीरांच्या दोह्याचे महत्त्व आजही तितक्याच प्रमाणात साहित्यामध्ये महत्त्वपूर्ण मानले जातात. वेगवेगळ्या उदाहरणातून त्यांनी तत्कालीन माणसांमध्ये मन:परिवर्तन घडवून आणल्याचे दिसते.

"जाती न पूछो साधु की पुछ लिजिए ज्ञान
मोल करो तलवार का पडा रहे दो म्यान"

अशा शब्दात त्यांनी जाती-धर्माच्या पलीकडे जाऊन माणसाचे महत्त्व विशद करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांनीही लोकांमध्ये असणारे विविध भ्रम, अंधश्रद्धा, चुकीच्या समजुती, देवभोळेपणा, अज्ञान इत्यादी गोष्टींना स्पष्ट शब्दात समोर आणून त्या कशा चुकीच्या आहेत हे सोदाहरण व सडेतोडपणे सांगितले आहे. ते म्हणतात "पाहन पूजत हरि मिलै तो मै पूजा पहार।
ताते तो चक्की भली पीस खाय संसार।"[४]

दगडाला पुजल्यानंतर परमेश्वर मिळत असेल तर मी मोठा पहाडचं पूजतो असे त्यांनी उपहासात्मक रीतीने मूर्तीपूजेवर प्रहार केला आहे व दगड धोंडे पूजन यापेक्षा माणसाने कर्म करावे, कष्ट करावे व कर्तृत्व सिद्ध करून दाखवावे असे सांगतात. दैनंदिन व्यवहारातील उदाहरणे देऊन कबीरांनी लोकांच्या डोळ्यात अंजन घालण्याचे काम केले आहे असे म्हणावे लागेल.

संत मांदियाळीमध्ये संपूर्ण कुटुंबच भक्तिमय व पांडुरंगाच्या आराधनेत सर्वस्व घालवणारे म्हणून संत चोखोबाचा संदर्भ घेतला जातो. चातुर्वण्यव्यवस्था काटेकोरपणे काम करतानाच्या काळामध्ये चोखोबा अभंगरचना करून पांडुरंगाची सेवा करताना दिसतो. मात्र त्याला हीन, शूद्र म्हणून नेहमी हिणवले गेले आहे. वेद, पुराणशास्त्राचा आधार घेऊन माणसामाणसांमध्ये भेद करणाऱ्या या व्यवस्थेवर प्रहार करताना चोखोबा म्हणतो,

धिक ते पठण, धिक ते पुराण । धिक यज्ञ हवन केले तेणे ।
धिक ब्रह्मज्ञान वाउग्या या गोष्टी । दया क्षमा पोटी शांती नाही ।।
उदंड ब्रह्मज्ञान सांगताती । परि अनुभव कसवटी एका नाही ।। ५

संत चोखोबा वरील पंक्तीतून पुराण, यज्ञ, ब्रह्मज्ञान इत्यादि गोष्टीचा धिक्कार करताना दिसतात, निव्वळ तोंडात या सर्व गोष्टी आहेत प्रत्यक्ष व्यवहारात त्याचा उपयोग कोणीच करीत नाही उलट माणसांची अवहेलना करणाऱ्या गोष्टींचाच अनुभव जास्त येतो. लोक जातीवरून, रंगावरून एकमेकापासून दूर लोटतात असे चोखोबा सांगतो.

चोखोबाप्रमाणेच त्यांची पत्नी सोयराबाई यांनी निवडक व कमी अभंग लिहिले असले तरी ते मार्मिक आहेत विटाळाच्या नावे माणूस व पर्यायाने धर्म बाटला जातो हे कसे काय? असा रोखठोक प्रश्न विचारताना ती म्हणते-

देहासी विटाळ म्हणती सकळ । आत्मा तो निर्मळ शुद्ध बुद्ध ।
देहीचा विटाळ देहीच जन्मला । सोवळा तो झाला कवण धर्म ।। ६

निसर्गाने नवनिर्मितीची सृजनतेचे देणे स्त्रीला दिलेले आहे. ती जन्मताच सर्व स्त्री वर्गाला शारीरिक अवस्था प्राप्त झालेली गोष्ट आहे. त्याला धर्माशी जोडून ढोंग करणाऱ्या माणसांना ती फटकारताना दिसते. चोखोबांचा मुलगा कर्ममेळा यांनी सुद्धा आपल्याला भोगाव्या लागणाऱ्या यातना, दुःख शिवाय या सर्व गोष्टींचा रा□ व्यक्त करताना म्हणतो-

आमची केली हीन याती । तुज का न कळे श्रीपती ।।
जन्म गेला उष्टे खाता । लाज न ये तुमचे चित्ता ।७

वर्णव्यवस्थेमध्ये अस्पृश्य म्हणून हिणवले गेल्याचे दुःख व त्या व्यवस्थेचा राग कर्ममेळा प्रकट करतो. संपूर्ण आयुष्यभर उष्टयावरच राहायचं का? तु जर सर्वांचा तारणहार असशील तर असा भेदाभेद का ? तुला लाज कशी वाटत नाही. आम्हा माणसांना माणसांकडून हीन लेखले जाते हे तुला कसं कळत नाही? असा मूलभूत प्रश्न कर्ममेळा पांडुरंगाला पर्यायाने देवाला विचारताना दिसतो. उपरोक्त सर्व संतांच्या विद्रोही रचनेबाबत संत नामदेव, संत जनाबाई इत्यादींचा

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

अभंगातून सुद्धा कमी-अधिक प्रमाणात का असेना विद्रोह अविष्कृत झाल्याचे स्पष्ट होते. तथापी सर्वार्थाने ही संकल्पना ज्यांना लागू होते ते म्हणजे संत तुकाराम. तुकोबांच्या बहुतांशी अभंगातून हा विद्रोह स्पष्ट होत जातो. 'विद्रोही तुकाराम' अशा शिर्षकाचा ग्रंथ सुद्धा डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनी लिहिलेला आहे. जो आज सर्वश्रुत व सर्वमान्य झाला आहे. तुकारामाच्या अनेक अभंगांमधून हा विद्रोह प्रकट होताना दिसतो.

तुकोबांनी तत्कालीन समाजव्यवस्थेचे सूक्ष्म निरीक्षण केले असून धर्माची नको ती बंधने माणसाच्या अधोगतीला कशी कारणीभूत आहेत हे सांगितले आहे. वर्णव्यवस्थेच्या क्रमवारीनुसार ब्राह्मण हा प्रथम वर्ण त्यामुळे मला ब्राह्मण केले नाहीस हे बरे झाले असे ते देवाला म्हणतात

बरा देवा कुणबी केलो । नाहीतरी दंभेची असतो मेलो' ८

तुकोबा म्हणतात की विनाकारण मी ताठपणा घेऊन जगलो असतो, कुणबी केलस हे फार बरं झालं हे सांगून विनाकारण वर्णन अथवा जातीचा अभिमान बाळगणे व्यर्थ आहे हे सूचन ते करतात व वेदांचा अर्थ हा फक्त काहींनाच माहिती असतो हा संकेत फोल ठरवून छातीठोकपणे ते सांगतात की,

'वेदांचा तो अर्थ आम्हासीच ठावा ।

येरांनी वाहवा भार माथा ।'९

नाहक एखाद्या गोष्टीविषयीची मक्तेदारी कुणी घेऊ नये असा इशाराच या योगे तुकोबा देताना दिसतात. तुकोबांच्या आयुष्यात अनेक घटना प्रसंग घडले ज्यातून त्यांनी सर्वसामान्य माणसांना जगत असताना कोण कोणत्या गोष्टींना सामोरे जावे लागते या विषयीचे चिंतन ते मांडताना दिसतात. काही मंडळी साधुत्वाच्या नावाखाली भोंदूपणा कसा करतात याविषयी ते सांगतात.

ऐसे कैसे झाले भोंदू । कर्म करुनी म्हणती साधू ।।
अंगा लावूनिया राख । डोळे झाकून करिती पाप ।।
दावुनी वैराग्याची कळा । भोगी विषयाचा सोहळा ।।१०

मूळ साधुत्व अथवा संतत्व कशाला म्हणतात याची माहितीही नसणाऱ्या फसव्या साधुंकडून सर्वसामान्य माणूस कसा नाडला जातो हे तुकोबा सांगतात व त्यांच्यापासून सावध राहायला सांगतात. याच बरोबरच देवाच्या नावे वेगळया उपास-तापास, नवस-सायास याविषयी सुद्धा लोकांना खडेबोल सुनावताना म्हणतात.

'सेंदराचे दैवत केले । नवस बोलले तयासी ।।
नवसे कन्यापुत्र होती । तरि का करणे लागे पती ।।'११

Mahavidyalaya ★ Dr. Babasaheb Ambedkar

कुठल्याही दगडाला शेंदूर फासून त्याला देव बनवण्याचा व त्याच्या नावावर आपले पोट भरायचे हा भोंदूपणा उघड करून नवसाच्या नावाखाली पुत्रप्राप्ती होत असेल तर लग्नच का करावे लागते ? असा वैज्ञानिक प्रश्न तुकोबा विचारून लोकांना फसवू नका असा संदेश देऊन जातात.

तुकाराम महाराज हे संवेदनशील मनांचे आहेत, साधेपणा त्यांचा स्थायीभाव आहे. मात्र याचा कोणी गैरसमज करून घेऊ नये असे ते सांगतात. कारण 'आम्हाघरी धन शब्दांचीच रत्ने शब्दांचीच शस्त्रे यत्न करू' असा शब्दांवर हुकूमत गाजवणारे आम्हीच आहोत असे सांगतात व आम्हाला वेगळे समजून त्रास देण्याचा प्रयत्न करू नका हे सांगताना म्हणतात-

मऊ मेणाहून आम्ही विष्णुदास । कठीण वज्रास भेदू ऐसे ।
मेले जित असो निजोनिया जागे । जो जो जे जे मांगे ते देऊ ।।
भले तरी देऊ गांडीची लंगोटी । नाठाळाच्या काठी देऊ माथा ।।
मायबापाहूनी बहु मायवंत । करू घातपात शत्रूहुनी ।।'१२

आम्ही खूप मऊ आहोत पण प्रसंग पडला तर कठीण दगडही फोडू शकतो. चांगल्या माणसाबरोबर चांगलेच वागतो. मग त्याच्यासाठी काहीही करायला लागो मात्र नाटाळपणा केल्यास डोक्यात काठी सुद्धा घालायला मागेपुढे बघणार नाही असेही सांगतात. शिवाय मायबापा इतकेच कृपावंत जरी असलो तरी शत्रु सोबत घातपातही करू इतके बळकट आम्ही आहोत. असा गर्भित इशारा तुकोबा देताना दिसतात. थोडक्यात तुकोबांनी आपल्या परखड शब्द प्रयोगातून तत्कालीन दांभिकपणा, भोंदूपणा, अंधश्रद्धा, जातीयता, भेदभाव इत्यादी गोष्टींना नामशेष करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. त्यामुळे त्यांना 'विद्रोही तुकाराम' की बिरुदावली चपखल बसते.

एकूणच माध्ययुगीन कालखंडातील संतांनी आपल्या अभंगरचनेतून परखड शब्दांच्या सहाय्याने मानवघातकी असणाऱ्या गोष्टी, वर्तनप्रणाली याचे चित्रण करून सामान्य जनतेचे दुःख अधोरेखित केले आहे असे म्हणावे लागेल. या सर्व संतांनी त्यांच्या शब्दांचा माध्यमातून मांडलेल्या विद्रोहामागे एक सम्यक विचार, परिवर्तनवादी दृष्टी कार्यरत असलेले प्रत्ययास येते.

निष्कर्ष:

१. मध्ययुगीन कालखंडातील अत्यंत प्रभावी चळवळ म्हणून संतसाहित्याचा संदर्भ द्यावा लागेल.
२. विषमतामूलक समाजरचनेत मानवता प्रस्तापित करण्यासाठी सर्व जातीधर्मातील संतांनी अभंगरचना केली आहे.
३. माणसाला माणूसपण नाकारणाऱ्या व्यवस्थेविरुद्ध संतांची लेखणी आवाज उठवताना दिसते.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

४. संत कबीर बसवेश्वरांपासून तुकोबापर्यंत विद्रोही रचनेच्या रूपाने परिवर्तनवादी व सम्यक विचारसरणी अविष्कृत होताना दिसते. (139)

५. संतांना अस्पृश्यता, भोंदूपणा, अंधश्रद्धा, अमानुषता इत्यादी विषयांवर अभंग रचना द्वारे प्रकाशझोत टाकलेला दिसून येतो.

संदर्भ:

१. संत साहित्य आणि दलित संवेदना, संपादक- प्राचार्य रा.तू.भगत, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. ५६

२. संत साहित्य आणि दलित संवेदना, संपादक- प्राचार्य रा.तू.भगत, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. १२५

३. संत साहित्य आणि दलित संबेदना, संपादक- प्राचार्य रा.तू.भगत, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. १२४

४. संत साहित्य आणि दलित संबेदना, संपादक- प्राचार्य रा.तू.भगत, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. १४९

५. चोकोबाचा विद्रोह , शंकरराव खरात, सुगावा प्रकाशन, पुणे पृ. ३१

६. चोकोबाचा विद्रोह , शंकरराव खरात, सुगावा प्रकाशन, पुणे पृ. ३६

७. चोकोबाचा विद्रोह , शंकरराव खरात, सुगावा प्रकाशन, पुणे पृ. ३६

८. तुकारामांचे निवडक अभंग, डॉ. प्र.न.जोशी, स्नेहवर्धन पब्लिसिंग हाऊस, पुणे पृ.४७

९. विद्रोही तुकाराम, डॉ. आ.ह.साळुंखे, सदाशिव बागायतकार स्मृतिमाला, पुणे पृ . ३३४

१०. विद्रोही तुकाराम, डॉ. आ.ह.साळुंखे, सदाशिव बागायतकार स्मृतिमाला, पुणे पृ . ३५०

११. विद्रोही तुकाराम, डॉ. आ.ह.साळुंखे, सदाशिव बागायतकार स्मृतिमाला, पुणे पृ . ३४३

१२. मध्ययुगीन मराठी वाङ:मयाचा इतिहास (प्रारंभ ते १६००) प्रा. नरेंद्र मारवाडे, प्रा. सुशीला सोलापुरे, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, पृ. १०९

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

ISSN 2278-3199
Volume - 09, Issue - 02, July - December, 2020

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE
TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

'Social Issues and Problems'

- CONTENTS –

	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Annihilation of caste, Modernity, and changing trend	Varsha Bhujbal	...1
2.	The Mill on the Floss: An Autobiographical Novel	Kaneezbanoo Quraishi	...5
3.	Mistry's Women: Microcosm of Indian Society	Radheshyam Dipte	...8
4.	Customer Problems in Insurances Scheme and Companies	Amritanjali Singh	...12
5.	The Problems of Water Management and Possible Strategies	Siddharth Nisargandha	...14
6.	Mass Communication in Ancient and Medieval India	Mubaraque Quraishi	...16
7.	Covid-19 and Social Development	Kedarsingh Rotele	...18
8.	Academic Content on Internet and Access to It!	Hemangi Kulkarni	...21
9.	Protection of Women Against Domestic Violence	M. Dharmapurikar	...24
10.	Anti-Human Trafficking Laws in India: Challenges and Strategies	S. Vijay Kumar	...28
11.	Awareness and Level of Utilization of Agritourism Centre's y	Prachiti Bagaday	...32
12.	Cashless Economy – Challenges and Opportunities in India e	P. W. Ramteke	...36
13.	Covid-19, Muslim Community and Indian Media	Shivaji Jadhav	...40
14.	Use of ICT in the Teaching of English Language at UG Level	Ganesh M. Pathode	...44
15.	Amendment and Protection of Children from Sexual Offences	Devendra Sontakke	...47
16.	The Contribution of 'Swadhar' in Childhood Development	Vidya Avachat	...50
17.	Hegemonic Masculinity in Indian Media and Films	Amol M. Khandwe	...54
18.	Domestic Violence against Women	Vinayak Sakharkar	...56
19.	Reading Revolution, Vision & Mission	Prashant S. Pagade	...60
20.	खेल का महत्व और संस्थागत प्रमुख की भूमिका	मोहम्मद ऐजाज शेख	...62
21.	दहेज प्रथा एक गंभीर समस्या	अनिलकुमार गुप्ता	...66
22.	वर्तमान सामाजीक समस्या और कबीर की प्रासंगिकता	वेदिका बनोठे	...69
23.	जैवविविधतेचा परिस्थितीकी मधील सहभाग	अल्का दुधबुरे	...71
24.	'बलात्कार' गुन्हयांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण	प्रमिला भुजाड	...75
25.	विदर्भातील लोकसंख्येचे प्रक्षेपण – २०२१	अरूणा बावनकर	...78
26.	कवी गोविंदसुतांची 'गुरुजी' एक आकलन	जयश्री सातोकर	...80
27.	मर्ढेकरांच्या कवितेतील अध्यात्मिक जाणिवा	राजेश आर. दिपटे	...82
28.	कोव्हिड–१९ उगम, प्रसार, प्रतिबंध आणि भारतीय समाज	जयंत घाटगे	...84
29.	अण्णाभाऊ साठेंना अभिप्रेत असलेले समाजपरिवर्तन आणि सद्यकालीन वास्तव	मा. म. गायकवाड	...89
30.	प्रवासी मजुरांच्या समस्या	बंडू पाटेकर	...92
31.	नवीन शैक्षणिक धोरण	निशा कळंबे	...93
32.	दिल्लीच्या गादीवर शासन करणारी पहिली महिला – रझिया सुलतान	प्रमिला डी. भोयर	...96
33.	सामाजिक प्रश्न आणि समस्या	प्रमोद पौनिकर	...99
34.	वृध्दांकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोण, समस्या व उपाय	राजेंद्र बारसागडे	..103
35.	भंडारा जिल्हयातील ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक विकासात बचतगटांची भुमिका.....	राजेंद्र बी. कापसे	..106
36.	वर्धा शहरातील स्त्रियांची उच्च शिक्षणातील सहभागीता	वासंती अर्जापुरे	..108
37.	आदिवासी महिलांचे शिक्षण एक चिकित्सक अध्ययन	ए. आर. वागडवे	..111

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

कोव्हिड–१९ उगम, प्रसार, प्रतिबंध आणि भारतीय समाज

प्रा. घाटगे जयंत चंद्रकांत, सहयोगी प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठ वडगांव

प्रास्ताविक : समस्त मानवजात एका विचित्र व अघटित कालखंडातून जात आहे. मानवी जीवनात असे व इतके अडथळे येतील अशी कोणीही कल्पना केली नव्हती. आज कोव्हिड–१९ ने जे थैमान घातले आहे ते मानवी इतिहासात प्रथमच घडत आहे, कारण सुमारे अडीच हजार वर्षांपूर्वी ग्रीस देशात उगम पावत महामारीत रूपांतरीत झालेल्या टायफॉईड सदृश्य आजाराने जगातील जवळजवळ दोन तृतियांश लोकसंख्या गिळंकृत केली होती. चौदाव्या शतकात चीन मध्ये उगम पावलेल्या व अर्ध्या जगात पसरलेल्या प्लेगच्या महामारीने सुमारे बौस कोटी इतकी प्रचंड लोकसंख्या मृत्यमुखी पडली होती. शतकभरापूर्वी जगभर थैमान घातलेल्या स्पॅनिश फ्ल्युमुळे जवळजवळ पाच कोटी लोकांचा बळी घेतला होता. भारतात या महामारीमुळे सर्वात जास्त जिवित हानी झाली होती. यानंतर टप्याटप्याने आलेल्या इबोला, मर्स, झिका, निपा या सर्व साथरोगांच्या पार्श्वभूमीवर महामारीची टांगती तलवार लटकवत ठेवली आहे. आजघडीला जगभरातील सगळे देश सार्स कोव्हिड व्हायरस–२०१९ मुळे पसरलेल्या आजाराने चिंताग्रस्त झाले आहेत. या आजाराने महामारीचे रूप घेतल्याने विकसीत आणि विकसनशील देशांच्या आर्थिक व आरोग्य व्यवस्थेच्या मर्यादा जगासमोर उघड केल्या आहेत. या सर्व बाबींचा विचार करता अशी चिंता निर्माण होते की आजअखेर भरतात कालगणना करत असताना स्वातंत्र्यापूर्व व स्वातंत्र्योर काळ असा शब्दप्रयोग केला जात होता. आज मात्र अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे की, भारतात कालगणना करताना यापुढे 'कोव्हिड १९ पूर्व' व 'कोव्हिडोत्तर' अशी करावी लागेल की काय अशी शंका मनात निर्माण होऊ लागली आहे.

कोरोनाचा प्रसार : कोव्हिड विषाणूसाठी आता जागतिक आरोग्य संघटनेच्या निर्देशांनुसार, 'कोव्हिड–१९' अशी संज्ञा वापरली जाते. कोव्हिड मधील 'को' म्हणजे 'कोरोना', 'व्हि' म्हणजे 'व्हायरस', आणि 'डी' म्हणजे 'डिसीज' आणि १९ म्हणजे २०१९ या वर्षात उद्भवलेला संसर्गजन्य आजार. डिसेंबर २०१९ मध्ये चीनच्या हुबेई प्रांतातील वुहान मध्ये उगम पावलेल्या कोव्हिड–२ कुटुंबातील सातव्या विषाणूने जगभर अक्षरश: थैमान घातले आहे. याची तिव्रता इतकी भयावह आहे की जागतिक आरोग्य संघटनेने २०१९–२० हे वर्ष कोरोना विषाणूचा उद्रेक, आंतराष्ट्रीय चिंताजनक आपत्ती म्हणून ३० जानेवारी २०२० रोजी जाहीर केले व ११ मार्च २०२० रोजी हा जागतिक संसर्गजन्य आजार 'महामारी' म्हणून घोषित केला. आज जगभरातील १९६ देशापैकी सुमारे १७५ पेक्षा अधिक देशात या महामारीने आपली पाळेमुळे रोवली आहेत. श्वसनमार्गातून आणि संपर्कातून या विषाणूचे संक्रमण होऊ शकते. दिनांक २४ ऑक्टोंबर २०२० रोजीच्या गुगलवरील आकडेवारी नुसार कोव्हिड बाधीतांची जगाच्या पातळीवरील संख्या ४२,५२१,०३६ इतकी असून या आजाराने बळी घेतलेल्या रोग्यांची संख्या ११,४९,५३५ इतकी आहे. यापैकी ९,८५१,९९५ रोगी बाधीत असून त्यातील अत्यवस्थ अवस्थेत असलेल्यांची संख्या ७६,५४३ इतकी आहे. या विषाणूच्या अल्पवधीतच जगभर झालेल्या प्रसारामुळे इतका जनक्षोभ उसळला आहे की, सर्वशक्तीमान मानल्या जाणाऱ्या अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षांनाही लोकक्षोभापुढे आपले व्हाईट हाऊस सोडून बंकराचा आसरा घ्यावा लागला, यावरून ही महामारी किती भयावह आहे याची जाणीव सर्वांना होईल. भारतात सर्वात पहिली कोरोना विषाणूबाधित व्यक्ती केरळ राज्याच्या त्रिसुरमध्ये, जिचा संबंध चीनमधील वुहान प्रांताशी आला होता, ती ३० जानेवारी २०२० रोजी सापडली, तर सौदी अरेबियातून आलेल्या ७६ वर्षीय वृध्दाचा पहिला बळी गेला होता. आज भारतात कोरोना बाधीतांची संख्या ७,८१४,८६२ असून या आजाराने बळी पडलेल्यांची संख्या १,१७,९९२ इतकी आहे. भारतातील बहुसंख्य राज्यांमध्ये कोरोनाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला असून त्यामध्ये मुख्यत: महाराष्ट्र, दिल्ली, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, केरळ, तामिळनाडू, गुजरात, पंजाब व हरियाणा यांचा समावेश करता येतो. भारतात एकुण कोरोनाबाधीत रूग्णापैकी ७० टक्के रूग्ण महाराष्ट्र, तामिळनाडू, दिल्ली, गुजरात आणि उत्तर प्रदेश या पाच राज्यात केंद्रीत आहेत.

सुरूवातीला या महामारीच्या प्रसाराला रोखण्यासाठी योग्य उपायांचा शोध घेण्याएवजी भारतातील सत्ताधाऱ्यांकडून टाळ्या आणि थाळ्या वाजवून, मेणबत्या प्रज्वलित करून, विमानातून पुष्पवृष्टी करून कोरोनाचा प्रसार आपल्याला रोखण्यात यश मिळवता येईल असा भावडा आशावाद लोकांच्या मनात निर्माण करण्याचा आचरटपणा केला. पण या तकलादू मार्गांनी कोरोनाला आपण हरवू शकणार नाही हे वास्तव भारतीयांच्या लक्षात यायला फारसा वेळ लागला नाही. पण या दिरंगाईमुळे कोरोनाचा प्रसार जलद गतीने संपूर्ण भारतभर झाला ही वास्तवता आपल्याला मान्य करावी लागेल. नंतरच्या काळात जाग आलेल्या सराकारने या महामारीला आळा घालण्याच्या हेतूने, आपण घेत असलेल्या निर्णयाचा कसा आणि किती परिणाम समाजजीवनार होईल याचा विचार न करताच, मन मानेल त्याप्रमाणे काही उपाय जाहिर करण्याचा सपाटाच लावला. यापैकी सर्वात महत्वाचा निर्णय म्हणजे टाळेबंदीचा: या तात्काळ पुकारण्यात आलेल्या निर्णयाचा फटका म्हणजे केवळ चार तासात सर्व देश बंद, कोणीही जागेवरून हलायचे नाही, परिणामी बाहेरगावी व परराज्यात कामधंदा करून पोटापाण्याची तरतूद करण्यासाठी प्रयत्नांची शिकस्त करणारे लोक झटक्यात आहे त्या ठिकाणीच बंदिस्त झाले. अशांची संख्या सुमारे आठ ते दहा कोटी होती. त्यांच्यावर लादण्यात आलेली स्थलांतर न करण्याची बंदी किती कालावधीसाठी असेल हे ही स्पष्ट नव्हते. परिणामी चुकीच्या पध्दतीने केलेल्या या पहिल्या लॉकडाऊनच्या वेळी कोरोना बाधितांची अवघी पाचशेच्या आसपास असलेली संख्या लाखाच्या जवळ पोहचली.

कोरोनाचे सामाजिक परिणाम:– १ बेकारीत झालेली वाढ : कोरोनाच्या झपाट्याने झालेल्या प्रसाराचा फटका सर्वात जास्त

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist Kolhapur

विकायचा हा प्रश्न निर्माण झाला, तर 'शहरातील लोक' 'ताजा भाजीपाला व दूध' अशा जगण्यासाठी अत्यंत आवश्यक गोष्टींपासून वंचित व्हायला लागले आहेत. प्रवासाची सर्व व्यवस्था पूर्णपणे कोलमडून पडल्याने अशा विविध ठिकाणी छोटे–मोठे व्यवसाय करून चरितार्थ चालवण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या लोकांमध्ये असंतोषाच्या ज्वाला भडकू लागल्या, समाजात अशांतता निर्माण व्हायला सुरुवात झाली, परीणामी समाजाच्या तळातील समाजगटामध्ये खदखदत असलेला असंतोष ही एक प्रमुख सामाजिक समस्या म्हणून उदयाला आली आणि वाढीस लागली.

देव देवळात बंदिस्त झाले : या अवस्थेत चंदाचा दसरा साजरा करण्याची धडपड भक्तांकडून केली गेली. सर्व देवळांच्या आणि धार्मिक स्थळांच्या बाहेर लागणाऱ्या भक्तांच्या रांगा दिसेनाशा झाल्या आणि सर्वत्र बंदीच्या अवस्थेतच गणेशोत्सव, दसरा व दिपावली हे धार्मिक सण व उत्सव कसे साजरे करायचे असा शासनाने आदेशच जारी केला. परीणामी सर्वांसामोरच हे उत्सव कसे साजरे करायचे हा प्रश्न आज 'आवासून' उभा राहिला आहे. गणेशोत्सव तर अगदी साधेपणाने साजरा केला गेला. गणेशोत्सव व दसऱ्यासाठी विविध प्रकारच्या मुर्ती तयार करणाऱ्या कारागिरांचा धंदाच संपुष्टात आला. दसरा दिवाळीच्या शुभ मुहूर्तावर ग्राहकांकडून मोठ्या प्रमाणत होणारी विविध गोष्टींची खरेदी पैशाच्या अभावाने थंडावली. याचा फटका वर्षभर अत्यंत आतुरतेने वाट पाहणाऱ्या मोठ्या दुकानदारांपासून ते स्वत: दिपावलीसाठी विविध प्रकारच्या मेणबत्या, आकाश कंदिल निर्माण करून चार पैसे गाठीशी बांधण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या लोकांच्या कामावर व या वस्तूची दारोदार विकी करणाऱ्या विकेत्यावर झाला. या कालावधीत विविध कामात गुंतून राहणाऱ्या असंख्य तरूणांवर व या परंपरागत पध्दतीने वस्तूंच्या निर्मीतीवर जीवन निर्वाह चालवण्याची धडपड करणाऱ्या छोट्या कारागिरांवर पडला आहे. देवालयेही सक्तीने बंद करण्यात आली असल्यामुळे देवळांच्या आजूबाजूला काही ना काही व्यवसाय करून आपली व आपल्या कुटुंबियांची रोजची भूक कशीबशी भागवण्यत धन्यता मानत असलेल्या विविध लोकांचे छोटे–छोटे व्यवसायही बंद पडले, परीणामी देवळाचे पूजारी व देवळांशी संबंधित लोकांवर या सर्वांचा विपरीत परीणाम व्हायला सुरुवात झाली. देवालये उघडण्यात यावीत या आग्रही मागणीसाठी शासनावर दबाव आणायला सुरुवात झाली. त्यासाठी वेगवेगळ्या मार्चाचे आयोजन करण्यात येऊ लागले. राजकीय नेतृत्वानेही यावर आपली सत्तेची राजकीय पोळी भाजून घेण्यासाठी अशा मोर्च्यांना पाठींबा द्यायला सुरुवात केली.

कायदा व सुव्यवस्थेची समस्या : या कालावधीत कायदा व सुव्यवस्थेची समस्या महत्वाची बनत गेली. हाताला काहीच काम नाही, पोटाला काय खायचे व घरातील लोकांची उपासमार कशी थांबवायची या चिंतेने सतत ग्रस्त झाल्यामुळे अवैध धंद्यांना प्रचंड प्रमाणात ऊत आला, जुगार, आकडा लावणे, देशी दारू अगर मद्याची अवैध वाहतुक रोखणे, रस्त्यावर नागरिकांची चौकशी करणे, कागदपत्रांची तपासणी करणे, त्यांनी मास्कचा वापर केला आहे की नाही पाहणे, या बरोबरीनेच मद्याचा अवैध साठा शोधून काढण्यासाठी विविध ठिकाणी छापे टाकणे, शासनाने जरी मद्य विकायला परवानगी दिली असली तरी विकी केंद्राजवळ एकत्र येणारे ग्राहक सामाजिक अंतर पाळण्याच्या नियमांचे पालन करतात की नही, त्यांनी मास्कचा वापर केला आहे की नाही याकडे जातीने लक्ष देणे, वापरला नसेल तर त्यांच्यावर गुन्हे दाखल करणे अशा असंख्य कामात पहिल्या टाळेबंदीपासून स्वत:ला गुंतवून घेतलेल्या पोलिस कर्मचाऱ्यांवर हल्ल्याच्या एकूण १८४ घटना घडल्याची नोंद पोलीस चौकीत झाली असून या अंतर्गत ८१ हजार गुन्ह्यांची नोंदही झाली आहे तर १८ हजार ७२२ गुन्हेगारांना पोलिसांकडून अटकी करण्यात आली आहे. शिवाय अशा घटना ना आव्हा चालण्याची जबाबदारी पार पाडत असताना कोरोना पॉजिटिव्ह आल्याने कित्येक पोलिसांना आपला जीवही गमवावा लागला आहे. याप्रमाणेच समाजातील लोकांमध्ये असंख्या व्यसनांचे प्रमाण सातत्याने वाढत गेले आहे. अशा सर्व बाबींना राजभर स्वत:ची अगर कुटुंबियांची चिंता न करता पोलिसांना तोंड द्यावे लागत आहे.

या सर्व चक्रावून टाकणाऱ्या बाबीमुळे टाळेबंदीच्या कालावधीत लोकांच्या मनात कायद्याविषयी काही धाक उरला आहे की नाही, कायद्याचे रक्षण करणाऱ्या पोलिसांच्या वर्दीला हात घालण्याचे धडस समाजातील लोकांत का व कसे निर्माण झाले आहे. असा रास्त प्रश्न माझ्यासमोर उभा राहिला आहे. आरोग्य कर्मचाऱ्यांना तर या कालावधीत वेळ पडेल त्यावेळी कार्यरत राहावे लागले. पोलिस कर्मचाऱ्याबरोबरच आरोग्य सुविधा पोहचवण्याची स्वत:हून स्विकारलेली जबाबदारी पार पाडणाऱ्या आरोग्य सेवक सेविका, अशा कर्मचारी व महिला बचत गटातील सदस्यांपर्यंत, सर्वांकडे एका बाजूला अभिमानाने तर दुसऱ्या बाजूला संशयाने पाहण्याचे प्रमाण वाढत गेले. हे सर्व अगदी झोपडपट्ट्यांपासून सोसायटी, कॉलनी, अपार्टमेंट, वाड्या–वस्त्यांपर्यंत सर्वत्र दिसून येऊ लागले आहे. याचाच अर्थ समाजामध्ये सर्वत्र संशयाचे वातावरण वाढीस लागले व यातून सामाजिक समस्यांत भर पडली.

आरोग्य सेविका महिला बचत गट व आशा कर्मचाऱ्यांची भूमिका : आरोग्य सेवकांच्या बरोबरीनेच ग्रामिण भागातील अशा वर्कर्सस आणि महिला बचत गटाच्या योगदानाचा थोडक्यात आढावा घेणे आवश्यक आहे. देशपातळीवर कार्यरत असलेल्या महिला बचत गटांकडून आपल्या परीने सुरुवातीपासूनच कोव्हिड रोखण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत. उदाहरणार्थ राजस्थानमधील सुमारे ३९ कोटी लोकांपर्यंत कोव्हिड संदर्भात विविध सूचना देण्याचे प्रभावी कार्य आशांकडून केले. मेघालयामध्ये सुमारे ६७,००० अशा कार्यकर्त्यांनी कोव्हिड प्रसाराविरोधी राज्य सरकारच्या लढाईमध्ये आरोग्य जनजागृती मोहिमेमध्ये प्रभावी भूमिका पार पाडली. ओरीसामध्ये ४६,७२७ अशा कार्यकर्त्यांनी स्थानिक आरोग्याच्या गरजांची पूर्तता करण्याच्या कामी राज्यशासनाला व आरोग्य विभागाला मोलाची मदत केली. याकामी त्यांना घराबाहेर पडताना मास्कचा वापर करणे, सातत्याने साबणाचा वापर करून हात धुणे, सामाजिक अंतर पाळण्यासाठीच्या नियमांचे

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

जगासमोरील कोरोनारूपी महामारीचे संकट आटोक्यात येईल. या आजाराशी दोन हात करताना अपयशी ठरून मृत्यूमुखी पडलेल्या, प्रत्यक्ष संपर्क आलेल्या व्यक्ती, त्यांचे कुटुंबिय आजूबाजूच्या व्यक्ती व संपूर्ण समाजातील व्यक्तींच्या मनातील कोरोना विषयी निर्माण झालेली भिती, गैरसमज नष्ट करण्यासाठी, घसरलेली अर्थव्यवस्थेला रूळावर आणण्यासाठी, नेमकी काय उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. हे शोधून काढण्यासाठी व कोरोनावर खात्रिलायक लस शोधून काढण्यासाठी शासनाने केवळ घोषणाबाजी न करता अगर या भितीचा आपल्या राजकीय फायद्यासाठी (भारताच्या अर्थमंत्री निर्मला सितारमन यांनी बिहारच्या मतदारांसमोर ' तुम्ही मला मत द्या, मी तुम्हाला लस देते' असे जाहिर आवाहन आपल्या पक्षाच्या उमेदवाराच्या प्रचारासाठी आयोजित केलेल्या सभेत केले होते) वापर करण्याच्या जुमलेबाजीत न पडता पुढे संभवणाऱ्या धोक्यांपासून जागृत होऊन सतत संशोधनावर आपले पूर्ण लक्ष केंद्रीत करणे गरजेचे आहे. हे साध्य झाले तरच आपल्याला 'कोव्हिड १९' च्या रूपात समाजासमोर उभा ठाकलेल्या महामारीच्या समस्येपासून संपूर्ण भारतीय समाजाचे काही प्रमाणात संरक्षण करणे शक्य होणार आहे. अन्यत: या विषाणूच्या प्रसारावर काही प्रमाणात नजिकच्या काळात यश मिळाले त्यातच समाधान माणून अजचे मरण उद्यावर ढकले जाईल असेच वातावरण संपूर्ण जगात व भारतीय समाजात निर्माण होईल कारण प्लेगच्या बाबतीत जसे घडू शकते तसेच कोव्हिड बाबत घडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

युरोपमध्ये कोव्हिड १९ च्या प्रसाराच्या दुसऱ्या लाटेमुळे कोव्हिड बाधित झालेल्या रूग्णांची संख्या २ लाख ५ हजार ८०९ इतकी झाल्याचे विशद केले गेले आहे. यामध्ये फ्रान्समधील ५४ हजार आणि ब्रिटनमधील २३ हजार लोकांचा समावेश असल्याचे दिसून आले आहे. भारतातील कोरोनाच्या प्रसारची दुसरी लाट सुरू होण्याचा इशारा एम्सच्या संचालकांनी दिला असून २ व ३ नोव्हेंबर २०२० या दोन दिवसातच कोरोनाच्या नव्या रूग्णांच्या देशातील संख्येत ४८ हजाराची भर पडल्याचे ५६३ रूग्णांचा मृत्यु झाल्याचे दिसून आल्याचे मत एम्सचे संचालक डॉ. गुलेरीया यांनी मांडले आहे. शिवाय यांनी सर्व भारतीयांना योग्य ती खबरदारी वेळीच घेण्याचा सल्लाही दिला आहे. या प्रसाराला वेळीच आळा घालता यावा यासाठी पूर्वीच्या कोव्हिड १९ च्या प्रसाराचा व त्यानंतर उद्भवलेल्या जनक्षोभाचा विचार करून युरोपीयन राष्ट्रातील शासनांनी पुन्हा एकदा कडक लॉकडावून पाळण्याची देशातील लोकांवर सक्ती केली आहे. शिवाय चंडीच्या दिवसात कोव्हिडच्या संक्रमणाची संख्या सर्वात मोठ्या प्रमाणात वाढण्याची शंका तज्ञांकडून व्यक्त करण्यात आली असून केवळ युरोपच नव्हे तर अन्य देशांनाही याचा फटका बसणार असल्याचे संकेत दिले आहेत. याची प्रचिती म्हणून की काय भरताच्या राजधानीत 'दिल्लीत' नव्याने कोरोना लाट सुरू झाल्याचे सुतोवाच दिल्लीचे मुख्यमंत्री अरविंद केजरीवाल यांनी नुकतेच केले आहे. ही वास्तवता विचारात घेता आता खरी गरज आहे, ती शासनावरोबरच सर्व भारतीयांनी संघटित होऊन कोव्हिड विरूध्दचा लढा अधिक तिव्र स्वरूपात उभा करण्याची.

संदर्भ सूची: :

१. *डॉ. निता वाटवे, 'कोविड–१९ एक नया खौफ' योजना मे २०२० पान नं ३० ते ३४*
२. *डॉ. चाटे नितीन नारायण, 'कोविड–१९ आणि सेवकांची भूमिका' योजना मे २०२० पान नं. ४२ ते ४७*
३. *डेना नकवी, 'कोरोना काल मे स्वयंसहायता समूहोका प्रभाव अर्थव्यवस्था मे योगदान' कुरुक्षेत्र ऑगस्ट २०२० पान नं. ४४ ते ४७*
४. *दक्षिता, स्वास्थ्य और परिवार कल्याण मंत्रालय 'कोविड खोजा आशा कार्यो' कुरुक्षेत्र ऑगस्ट २०२० पान नं. ४८*
५. *मैसिक आरोग्य योजना मे २०२०*
६. *प्रबोधन प्रकाशन ज्योती एप्रिल ते सप्टेंबर २०२०*
७. *सुजा लोकमत दि. २४ नोव्हेंबर २०२०*
८. *दै. पुढारी २७ दि. २७ ऑक्टोबर २०२० संपिक पान नं. ७*
९. *दै. सकाळ दि. ०५ नोव्हेंबर २०२० पान. नं. १ व ४*

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Estd. 6 Jan. 1979
Reg.No.:MAH/1184/Kop.
E-mail : bacpvd@yahoo.co.in

UGC (2 f & 12 B) dt. 23 June 2006
Perm. Affi.No.Affi/T.2/SGB/10780 dt.16 Feb.2005
Jr.College Index No.23-06-004 J

Jayprakash Education Society's
DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA
Barrister Tatyasaheb Mane Vidyanagar, Peth Vadgaon - 416112.
Dist. Kolhapur (Maharashtra) Ph.Office : 0230-2471086

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Founder Chairman : **Hon. Adv. Nanasaheb S. Mane** B.A., LLB., Ex.MLA
Chairman : **Shri. Satish S. Mane** M.A., M.Phil
Principal : **Dr. S. D. Disale** M.Sc. Ph.D Mob. : 7709880950

Research papers published per teacher in the Journals notified in UGC Care list during the year (2019-20)

Particulars

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of the paper
1.	Dr. A. D. Attar	फातिमा शेख आणि राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक योगदान
2.	Dr. A. D. Attar	महाराष्ट्रातील स्थलांतर प्रश्न आणि उपाय
3.	Dr. S. A. Tavandkar	संशोधन अहवाल
4.	Dr. S. A. Tavandkar	Information Technology & Economic Development
5.	Dr. S. A. Tavandkar	Tourism Industry & Economic Growth (2010-18)
6.	Mr. A. D. Powar	भारतीय अर्थव्यवस्थेचे कॅशलेस मधील स्थान
7.	Mr. A. D. Powar	डिजीटल इंडियाचे भारतातील स्थान

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Estd. 1979 * Peth Vadgaon

Principal,
Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

विद्यावार्ता®

MAH/MUL/02251/2012
ISSN-2319-9318

SPECIAL ISSUE-2020 02

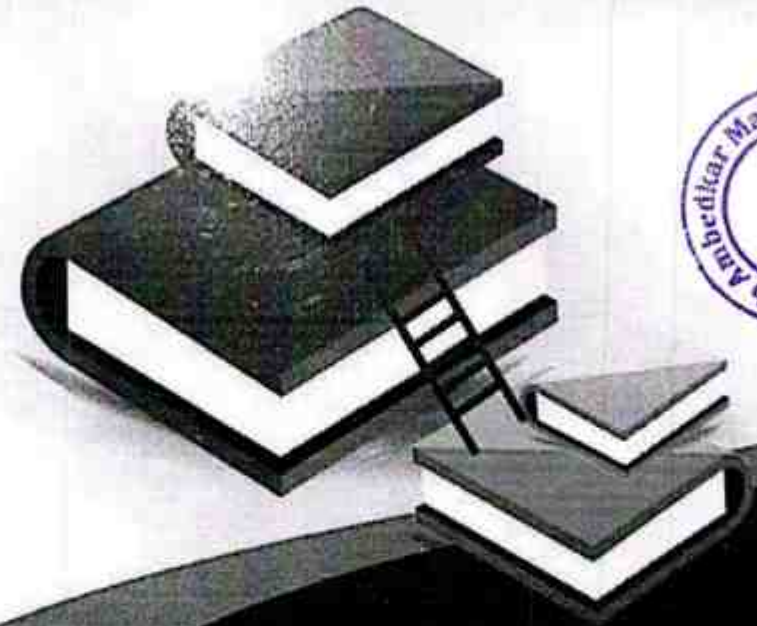
Peer Reviewed International Refereed Research Journal

शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम व
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
यांच्या संयुक्त विद्यमाने

"राजर्षी शाहू, महात्मा फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान" या विषयावर एक दिवसीय राष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

प्राचार्य
डॉ.श्रीकृष्ण चंदनशिव

Scanned with CamScanner

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम

व

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

यांच्या संयुक्त विद्यमाने

एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषद

२७/०२/२०२०

राजर्षी शाहू महाराज, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान

समन्वयक

प्रा. तानाजी बोराडे

डॉ. दयानंद शिंदे

डॉ. किशोरकुमार गव्हाणे

प्राचार्य

डॉ. श्रीकृष्ण चंदनशिव

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Bhoom Dist. Osmanabad

Scanned with CamScanner

Date of Publication
27 Feb. 2020

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www. विद्यावार्ता .कॉम

YouTube Channel

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary.

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Indexed

IMPACT 7.041 iijif FACTOR

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned with CamScanner

Editorial Board & review Committee

- **Chief Editor**
  Dr Gholap Bapu Ganpat
  Parli_Vaijnath,Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
  9850203295, 7588057695
  vidyawarta@gmail.com

- **M.Saleem**
  salen Ghulam street
  Fatehgarh Sialkot city
  Pakistan. Phone Nr. 0092 3007134022
  saleem.1938@hotmail.com

- **Dr. Momin Mujtaba**
  Faculty Member,Dept. of Business Admin.
  Prince Salman Bin AbdulAziz University
  Ministry of Higher Education,Kingdom of Saudi Arabia, Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

- **N.Nagendrakumar**
  115/478, Campus road,
  Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
  Trincomalee, Sri Lanka
  nagendrakumarn@esn.ac.lk

- **Dr. Vikas Sudam Padalkar**
  vikaspadalkar@gmail.com
  Cell. +91 98908 13228 (India),
  + 81 90969 83228 (Japan)

- **Dr. Wankhede Umakant**
  Navgan College, Parli –v Dist. Beed
  Pin 431126 Maharashtra
  Mobi.9421336952
  umakantwankhede@rediffmail.com

- **Dr. Basantani Vinita**
  B-2/8, Sukhwani Paradise,
  Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
  Pune-17 Cell: 09405429484,

- **Dr. Bharat Upadhya**
  Post.Warnanagar, Tq.Panhala,
  Dist.Kolhapur-4316113
  Mobi.7588266926

- **Jubraj Khamari**
  AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Sohela
  Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
  Mob. No. – 09827983437
  jubrajkhamari@gmail.com

- **Krupa Sophia Livingston**
  289/55, Vasanthapuram,
  ICMC, Chinna Thirupathy Post,
  Salem- 636008 +919655554464
  davidswbts@gmail.com

- **Dr. Wagh Anand**
  Dept. Of Lifelong Learning and Extension
  Dr B A M U Aurangabad pin 431004
  Mobi. 9545778985
  wagh.anand915@gmail.com

- **Dr. Ambhore Shankar**
  Jalna,Maharashtra
  shankar296@gmail.com
  Mobi.9422215556

- **Dr. Ashish Kumar**
  A-2/157, Sector-3, Rohini, Delhi -110085
  Ph.no: 09811055359

- **Prof. Surwade Yogesh**
  Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
  Cell No: +919860765499
  ysgeshps85@gmail.com

- **Dr.Deepak Vishwasrao Patil,**
  At.Post.Soundane, Near
  Kalaishwa Computer, Tq.Dist.Dhule-424002.
  Mobi. 9923811609
  patildeak22583@gmail.com

- **Dr.Vidhya.M.Patwari**
  Vanshree Nagar,Behind Hotel
  Dawat, Mantha Road, Jalna-431203
  Mobi.9422479302
  patwarivm@rediffmail.com

- **Dr.Varma Anju**
  Assistant Professor, Dept. of Education,
  Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
  GANGTOK - Sikkim, (M.8001605914)
  anjuverma2009@rediffmail.com

- **Dr.Pramod Bhagwan Padwal**
  Associate Professor,Department of Marathi
  Banaras Hindu University,
  Varanasi-221005.(Uttar Pradesh)
  Mobi. 9450533466
  pbpadwal@gmail.com

Scanned with CamScanner

37) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातिअंतासंबंधी विचार
श्री. समाधान विठ्ठल लोंढे, बार्शी ||116

38) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार
माने परमेश्वर मुक्तीराम, औरंगाबाद ||119

39) म. जोतीबा फुले यांचे साहित्यातील योगदान
प्रा. पोकळे आबासाहेब नवनाथ, बीड ||121

40) महात्मा जोतीराव फुले यांचे आधुनिक मराठी साहित्यविषयक विचार
सचिन बाबुराव मुंडे, औरंगाबाद ||125

41) ऊर्जा व जलनीतीचे उद्गाते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर!
प्रा. वाघमारे हरी साधु, लातूर ||129

42) म. ज्योतीबा फुले यांची सामाजिक चळवळ
प्रा. प्रविण अजबराव ठपरे, चंद्रपूर ||135

43) महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार
प्रा. अंकुश बुध्दिवंत गरुड ||139

44) राजर्षी शाहू महाराज यांचे जलव्यवस्थापन विषयचा आढावा
हुंबे भाऊसाहेब हौसेराव, साबळे पी. अ., पाटोदा ||143

45) फुले – शाहू – आंबडेकर यांचे स्त्री–शिक्षण विषयक विचार
प्रा.डॉ. चारूशिला रा. रूमाले, अकोला ||145

46) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर याचे स्त्रीविषयक विचार
डॉ. प्रकाश बाबुराव तितरे, चंद्रपूर ||148

47) फातिमा शेख आणि राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक योगदान
अस्लम द. अत्तार, कोल्हापूर ||153

48) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषीविषयक योगदान
डॉ. रत्नाकर बाजीराव म्हस्के, उस्मानाबाद ||157

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned with CamScanner

47

फातिमा शेख आणि राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक योगदान

अस्लम द. अत्तार
संशोधक विद्यार्थी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

गोशवारा :—

महात्मा फुले यांना सर्वसामान्य माणसांची शिक्षणाची सोय करण्याचे श्रेय दिले जाते. शिक्षणाची गंगा खऱ्या अर्थाने बहुजन, वंचित घटकापर्यंत पोहचविण्यासाठी त्यांना त्यांची पत्नी सावित्रीबाई व फातिमा शेख हया दोन्ही महिलांचे सहकार्य लाभले. बहुजन व वंचित कुटूंबांना साक्षर करण्याचे तसेच त्यांना शिक्षणाचे महत्व पटवून देण्याचे काम केले. प्रतिकूल परिस्थितीत त्यांनी शिक्षण प्रसाराचे काम जोमाने केले. बहुजन घटकाबरोबर मुस्लीम समाजात देखील शिक्षणाची अनास्था लक्षात घेऊन महात्मा फुले यांनी आपले मित्र उस्मान शेख यांची बहिण फातिमा शेख यांना पुढील शिक्षणासाठी प्रोत्साहन दिले. १८४८ च्या कालखंडात बहुजन समाजाची शिक्षणाची जबाबदारी घेऊन रोप पत्करला होता. तर दुसरीकडे फातिमा शेख यांनी बहुजन समाजाबरोबर मुस्लीम समाजाचा ही रोप पत्करला होता. आपण स्वत: शिक्षित होऊन फातिमा शेख यांनी दलित, मुस्लीम मुलींना शिक्षित करण्याचे प्रयत्न सुरु ठेवलेच त्याचबरोबर अनेक ठिकाणी शाळा सुरु करण्यात पुढाकार घेऊन शिक्षिका म्हणूनही काम योग्य रितीने पार पाडले. दुसरीकडे महात्मा फुले यांच्या विचाराने प्रेरीत होऊन सत्यशोधक समाजाची चळवळ अधिक गतिमान करण्याचे कार्य राजर्षी छत्रपती महाराज यांनी केले. बहुजन समाजाबरोबर मुस्लीम समाजाची शिक्षणाप्रती असलेली उदासिनता राजर्षी शाहू महाराज यांच्या लक्षात आली होती. वेळोवेळी मुस्लीम समाजाला आवाहन करुनही शिक्षण घेण्याचे प्रमाण वाढत नव्हते त्यावेळी राजर्षी शाहू महाराज यांनी स्वत: पुढाकार घेऊन मोहमेडन एज्युकेशनची स्थापना केली. त्याकरिता जागा, उत्पन्नाचे स्त्रोत, दरबारी मदत इ. मदत ही केली शिवाय मुस्लीम शिक्षित लोकांना दरबारात स्थानही दिले.

सूचक शब्द : बहुजन समाज, सत्यशोधक समाज, मुस्लीम समाज, महात्मा फुले, फातिमा शेख, राजर्षी शाहू महाराज.

१. प्रस्तावना :—

स्त्री शिक्षणाचे आद्यकर्ते महात्मा जोतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले व फातिमा शेख यांचे योगदान स्त्रीशिक्षणात विशेषत: बहुजन व मुस्लीम समाजात खूपच मोठे आहे. सावित्रीबाई फुले यांच्या बरोबरीने शिक्षणाचे कार्य करणारी मुस्लीम महिला फातिमा शेख ; ngh दलित महिला व मुस्लीम महिलांना शिक्षित करण्याचे श्रेय आहे. पण फातिमा शेख हे पात्र काहीच्या प्रयत्नामुळे बाजूला पडले आहे. सावित्रीबाई फुले ज्यावेळी महात्मा फुले यांना पत्रव्यवहार करतात त्यावेळी आवर्जुन फातिमा शेख यांच्या सहकार्याचा उल्लेख करतात. शिवाय स्त्री शिक्षिका म्हणून केलेल्या कार्याचा गौरवोद्गार ही काढतात. महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांच्या समाजामधील शिक्षणाच्या प्रसाराने उस्मान शेख विशेष प्रभावित झाले होते. दलित मुलींना शिक्षण देताना फुले दाम्पत्याची धडपड उस्मान शेख यांनही जवळून बघितली होती, कारण महात्मा फुले हे उस्मान शेख यांचे मित्र होते. आपली बहिण फातिमा शेख यांनाही बहुजन समाज व मुस्लीम समाजात शिक्षण प्रसारासाठी फुले दाम्पत्यांबरोबर आपले योगदान दयावे यासाठी विशेष प्रयत्न उस्मान शेख यांनीही केले. शिवाय फातिमा शेख यांना शिक्षणाच्या प्रसारासाठी वेळोवेळी प्रोत्साहन व आर्थिक मदत ही केली.

बहुजन वर्गासाठी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजाची पुढील कार्य करण्याची जबाबदारी राजर्षी शाहू महाराज यांनीही स्विकारली व त्या दृष्टीने त्यांनी बहुजन व विशेषत: मुस्लीम समाजातील शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न सुरु ठेवले. यातून मोहमेडन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली त्याकरिता लागणारी मोकळी जागा, उत्पन्नाचे स्त्रोत, व भरीव आर्थिक मदतही

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada Vidyapeeth

Scanned with CamScanner

दरबारातून केल्याचे दाखले आपणांस मिळतात शिवाय वेळोवेळी याकरिता मुस्लीम समाजातील शिक्षणासाठी विशेष लक्ष ही दिले.

२. उद्दिष्टये :—

१. महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक योगदानामधील फातिमा शेख यांचा सहभाग याचा अभ्यास करणे.

२. फातिमा शेख यांच्या शैक्षणिक योगदानाचे विश्लेषण करणे.

३. राजर्षी शाहू महाराज यांचे मुस्लीम शिक्षणातील योगदान जाणून घेणे.

३. गृहिते :—

१. महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक योगदान फार मोठे आहे.

२. राजर्षी शाहू महाराज यांचे मनित गटकावर असणारी आस्था खूप प्रचंड आहे.

३. फातिमा शेख यांचे महात्मा फुले यांचे शिक्षण प्रसारातील कार्य खूप मोठे आहे.

४. संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधन पेपर हा मुख्यत: मुख्यम साधन सामग्रीवर अधारित आहे. फातिमा शेख यांचे शैक्षणिक योगदान व राजर्षी शाहू महाराज यांचे मुस्लीम शिक्षणाविषयक आस्था यासाठी आधारित आहे. विविध लेख, पुस्तके, इंटरनेट इ. चा वापर केला आहे.

५. महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले व फातिमा शेख यांचे शैक्षणिक कार्य:—

०३ जानेवारी १८३१ रोजी फातिमा शेख यांचा जन्म झाला. १९ व्या शतकातील पहिल्या मुस्लीम शिक्षिका फातिमा शेख होत. सन १८४९ मध्ये महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी वडिलांनी घरातून बाहेर काढल्यानंतर उस्मान शेख यांनी महात्माफुले यांना आपल्या घरी राहण्याची अनुमती दिली. फुले दाम्पत्याने शैक्षणिक कार्य पाहून उस्मान शेख भारावून गेले होते. त्या जातिविरहीत समाज निर्मिती आणि आधुनिक शिक्षणाची सुरुवात मुलींमध्ये व्हावी या करिता त्या लढल्या. दलित व बहुजन मुलींना शिक्षणाची सोय, फुले दाम्पत्याची धडपड, समाजाकडून होणारा विरोध, हे सर्व उस्मान शेख पाहत होते. आपली बहीण फातिमा शेख हिने ही बहुजन व दलित मुलींसाठी शिक्षण, मुस्लीम मुलींकरिता शिक्षण याकरिता महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांच्या बरोबरीने काम करावे अशी मनोमन इच्छा होती. फातिमा शेख यांना लिहिता व वाचता येत होते. त्यामुळे महात्माफुले यांनी फातिमा शेख हिला शिक्षक ट्रेनिंग कोर्सला पाठविण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. 'Normal School' मध्ये सावित्रीबाई फुले व फातिमा शेख दोघेही पदवीधर झाल्या. व भारतातील पहिल्या मुस्लीम शिक्षिका म्हणून फातिमा शेख यांचे नांव गेऊ लागले. १८४९ मध्ये उस्मान शेख यांच्या घरी सावित्रीबाई व फातिमा यांनी मिळून शाळा उघडली त्याला 'Indigenous Library' असे नाव दिले होते. उस्मान शेख यानाही १८४९ मध्ये प्रौढ शिक्षा केंद्र चालू केले होते. दोघाही बहिण-भाऊ यांचे कार्य बहुजन शिक्षणाकरिता धडपड हेच होते. फातिमा शेख मुस्लीम उच्च समाजातील स्त्री होती. मदरशाच्या माध्यमातून स्त्रीयांच्या शिक्षणाची सोय होती पण बहुजन समाजातील स्त्रीयाना हा अधिकार नव्हता. म्हणून फातिमा शेख यांनी दलित मुलींनी शिकवण्याबरोबरच मुस्लीम मुलींना देखील घरोघरी जाऊन त्यांच्या पालकांचे समुपदेशन करून त्यांना मुलींना शाळेत पाठविण्यावर भर दिला गेला.

महात्मा फुले यांच्या वडिलांना समाजामधून बहिष्कृत करण्याचे कारण सांगून महात्मा फुले यांना घराबाहेर काढायला लावणाऱ्या समाजाकडून उस्मान शेख व फातिमा शेख यानाही त्रास होत होता. सावित्रीबाई यांच्या बरोबरीने फातिमा शेख ज्यावेळी शिक्षण प्रसारासाठी बाहेर पडत होत्या त्यावेळी दगड, शेण यांचा सामना करावा लागत होता. सावित्रीबाईना उच्च समाजातील लोकांकडून त्रास होत होता. पण फातिमा शेख यांना उच्च समाजाबरोबरच मुस्लीम समाजाकडूनही त्रास दिला जात होता. पण दोघीनीही यास न जुमानता शिक्षणाचे कार्य पुढे तसेच सुरु ठेवले. पुणे येथील मोठ्या ब्राम्हण समाजाविरोधात केलेले कार्य निश्चितच अमूल्य आहे. महात्मा फुले यांनी काढलेल्या पाचही शाळात अध्यापनाचे काम सावित्रीबाई फुले यांच्या बरोबर फातिमा शेख यांनीही केले. फावल्या वेळेत घरोघरी जाऊन फातिमा शेख शिक्षणाविषयी प्रसाराचे काम करीत होत्या. ज्या पालकांच्या मुली शाळेत

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Parli Vaijnath Dist. Beed

Scanned with CamScanner

पाठवण्यास तयार नाहीत अशा पालकांचे समुपदेशन करत असे. दोन शैक्षणिक ट्रस्ट महात्मा फुले यांनी स्थापन केले त्यामध्ये Native Education School, Pune व Education of Mahars, Mang & Bahujaan यांचेही नेतृत्वही सावित्रीबाई फुले व फातिमा शेख यांनी केले.

फातिमा शेख यांचे व्यक्तिमत्व याबद्दल कोणताच ठोस पुरावा उपलब्ध नाही व उच्च वर्णीयांकडून त्यांचे व्यक्तीमत्व जाणूनबुजून झाकलेले आहे. किंवा नष्ट केलेले आहे. भारतातील पहिल्या मुस्लीम शिक्षिका म्हणून फातिमा शेख यांचे नाव गौरवाने घेतले जाते. महाराष्ट्र सरकारने त्यांचे योगदान लक्षात घेऊन महाराष्ट्र राज्य पाठयपुस्तक निर्मिती, बालभारती पुस्तकात उर्दु माध्यमाकरिता जीवनपरिचय दिला आहे.

६. राजर्षी शाहू महाराज आणि मुस्लीम समाज

छत्रपती शाहू महाराजांच्या सामाजिक कार्याचा गौरव म्हणून कानपूर येथे मुर्मी क्षत्रिय सभेने १९१९ साली 'राजर्षी' ही पदवी बहाल केली. राजर्षी शाहू महाराज यांच्या कार्यामुळे दलित,पतितांचा उध्दारक, रयतेचा राजा म्हणून त्यांची प्रतिमा जनसामान्यात निर्माण झाली आहे. ब्रिटीश राजसत्तेच्या काळात सामान्य जनतेला न्याय मिळवून देण्यासाठी व बहुजन समाजाच्या एकूणच सामाजिक उन्नतीसाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी प्रयत्न केले. सामाजिक परिवर्तनाला गती प्राप्त करुन दिली. सनातनी कार्यांच्या विरोधाला न जुमानता त्यांनी दलित व मागासवर्गीय समाजाच्या विकासासाठी तसेच लिंगायत, जैन, मुस्लीम अशा जाती शैक्षणिकदृष्टया मागासलेल्या होत्या अशा समाजात शिक्षणाचा प्रसार व्हायला पाहिजे असे राजर्षी शाहू महाराजांना वाटत होते. राजर्षी शाहू महाराज १९०२ मध्ये इंग्लंडच्या दौऱ्यावरुन आल्यानंतर राजर्षी शाहू महाराज यांचा सत्कार करण्याचा कार्यक्रम मुस्लीम समाजाने आयोजित केला होता या कार्यक्रमात बोलताना मुस्लीम समाजातील लोकांच्याकडून त्यांच्या शिक्षणासाठी जनजागृती चळवळ उभी करावी तसेच शैक्षणिक संस्था स्थापन करावी याकरिता दरबाराकडून पूर्ण मदत केले जाईल अशी अपेक्षा व्यक्त केली. मुस्लीम समाजाची शिक्षणाविषयी अनास्था असल्याने या समाजाकडून कारसे प्रयत्न झाले नाहीत हे राजर्षी शाहू महाराजांच्या लक्षात आले. शाहू महाराज गप्प बसले नाहीत त्यांनी शिक्षण घेण्यासाठी प्रयत्न करण्याऱ्या १० मुस्लीम विद्यार्थ्यांना कोल्हापुरात अगोदरच स्थापन झालेल्या व्हिटोरीया मराठा बोर्डिंगमध्ये प्रवेश देऊन मुस्लीमांच्या शिक्षणाचा प्रारंभ केला. १० विद्यार्थ्यांमध्ये एक कर्नाटकातील अथणी गावचा शेख महमंद युनुस अब्दुला होता. यास राजाराम कॉलेजमधून पदवीपर्यंतचे शिक्षण घ्यावयास लावले. राजर्षी शाहू महाराजांनी शेख मंहमद यास आपल्या संस्थानात मामलेदार म्हणून नियुक्त केले. मुस्लीम समाजाची शैक्षणिक अवस्था दयनीय होती म्हणून शेख महंमद यांच्यावर मुस्लीमामधील शिक्षणाचा प्रसार व्हायला पाहिजे या दृष्टीने जबाबदारी त्याच्यावर सोपविली.

१९०६ मध्ये राजर्षी शाहू महाराजांनी पुढाकार घेऊन मुस्लीम समाजातील प्रतिष्ठित मंडळांची बैठक बोलविली त्यांत त्यांनी मोहमेडन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली व स्वत: या सोसायटीचे अध्यक्ष बनले कारणही जाणीवपूर्वक होते. मुस्लीम समाजाविषयी शाहू महाराजांना आस्था तर होती शिवाय त्यांच्या शिक्षणाची पूर्ण जबाबदारी त्यांनी उचलली होती. शेख महंमद यास कार्यवाह बनविले. वेगवेगळया समाजाच्या शिक्षणाच्या प्रसारासाठी त्यांनी वसतिगृहे बनविले पण कोणत्याच संस्थेने पदाधिकारी शाहू महाराज बनले नव्हते. मात्र मुस्लीम समाजामध्ये शिक्षणाचा प्रसार वेगाने होण्याचे हेतूने ते अध्यक्ष बनले होते. मुस्लीम बोर्डींगची स्थापना ही केली. तसेच वेगवेगळया मुस्लीम दर्ग्यांचे उत्पन्न बोर्डिंगला देण्यात यावे असे सुचविले गेले.

मराठा बोर्डिंगजवळ २५ हजार चौ. फुटांची मोकळी जागा मुस्लीम बोर्डिंगसाठी दिली. तसेच इमारतीसाठी ५५००/— देणगी दिली व संस्थानातील जंगलातून मोफत सागवान झाडे दिली राजर्षी शाहू महाराजांचे गुरु फ्रेझर साहेब यांच्या हस्ते बोर्डिंगची पायाभरणी केली. या संस्थेस शाहू महाराजांनी २५०/— रु. वार्षिक अनुदान व वार्षिक सहा—सात हजार रुपये उत्पन्न येईल एवढया जमिनी बहाल केल्या. मुस्लीम समाजातील मुलांनी शिकावे यासाठी महाराजांनी भरभरुन दान दिले होते. मराठा समाजापेक्षा मुस्लीम समाजात

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Library

Scanned with CamScanner

शिक्षणाच्या बाबतील अधिक उदासिन होता. तेव्हा अशा समाजाकडे विशेष तर दयावे असे त्यांना वाटत होते. आपल्या संपूर्ण कारकिर्दीत शाहू महाराजांनी हिंदू, मुस्लीम भावनिक व सामाजिक ऐक्यावर भर दिला. त्यासाठी अनेक उपक्रम होती घेतले, अनेक प्रयोगही केले. राजकन्या आक्कासाहेब यांच्या विवाहाच्या निमित्ताने एक प्रयोग केला. याप्रसंगी अनेक मराठा वधू–वरांचे विवाह लावले गेले. त्यासोबत मुस्लीम जोडप्यांचेही विवाह साजरे केले गेले. यातून मराठयांच्या इतकाच मुस्लीम समाजही महाराजांना जवळचा वाटत होता हे यातून स्पष्ट होते.

कुराण धर्मग्रंथ अरबी भाषेत असल्याने त्याचा अर्थ मुस्लीमांना समजत नव्हता. कुराणातील धर्मतत्वांचा अर्थबोध सामान्य माणसांना झाला पाहिजे याकरिता राजर्षी शाहू महाराजांनी मराठीत भाषांतर करण्याचे कामही त्यांनी सुरु केले होते. याकरिता दरबारातून २५०००/– रक्कम खर्च झाली होती हे काम अपूर्ण राहिल. १९१७ साली मुस्लीम समाजाच्या हिताच्या पण रक्षणासाठी काझी अथवा मौलवी यांनी लावलेल्या विवाहास कायदेशीर प्राप्त व्हावा यासाठी लग्नाच्या रजिस्टरवर सही व शिक्का घेण्याची सक्ती केली. रजिस्टरवर सरकारी नोंदणीचे कायदयाचे बंधने घातली. ही बाब मुस्लीम स्त्रियांच्या हिताची अधिक होती. न्यायव्यवस्थेमधील उच्चवर्णियांची मक्तेदारी संपविण्यासाठी महाराजांनी बहुजन समाजातील अनेक होतकरु तरुणांना वकिलीच्या सनदा दिल्या त्यामध्ये मुस्लीमांचाही समावेश केला होता. शेख अल्ली महंमद, महंमदहुसेन मियासाहेब चिकोडीकर, हुसेन दादाभाई जमादार अशी त्या काळातील मुस्लीम सनदी वकिलांची नावे होत.

आज मुस्लीम बोर्डिगमुन हजारो विद्यार्थी शिक्षण घेऊन बाहेर पडत आहे. यामध्ये हायस्कूल, ज्युनिअर कॉलेज तसेच स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र यांचा समावेश होतो. यामधून गुणवंत विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. तसेच स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्रात मुस्लीम विद्यार्थ्यांच्या बरोबर इतर समाजातील विद्यार्थी ही अभ्यास करीत आहेत. हे सर्व राजर्षी शाहू महाराजांची दूरदृष्टीच होय.

७. निष्कर्ष :–

१. महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक योगदान मोठे आहे. त्यांच्याबरोबरने काम करणाऱ्या पहिल्या मुस्लीम शिक्षिका फातिमा शेख यांच्यावर संशोधन करण्याची नितांत गरज आहे.

२. फातिमा शेख यांचे बहुजन, दलित व मुस्लीम मुलींच्या शिक्षणातील योगदान महत्वपूर्ण आहे.

३. उस्मान शेख व फातिमा शेख या भाऊ, बहिणीचे पुण्याच्या बहुजन समाजातील शिक्षणा मधील हिस्सा उल्लेखपूर्ण आहे.

४. फातिमा शेख व उस्मान शेख हे भाऊ, बहिण यांनी धर्माचो चौकट ओलांडून केलेले शैक्षणिक कार्य नक्कीच समाजामध्ये वेगळे स्थान निर्माण करते.

५. राजर्षी शाहू महाराज यांचे प्रगल्भ विचार दिसतात मुस्लीम समाजाची स्थिती शिक्षणाकडून सुधारु शकते यासाठी त्यांनी खूप प्रयत्न केले.

६. राजर्षी शाहू महाराजांचे मुस्लीमांमध्ये शैक्षणिक सुधारणा विषयी आस्था स्पष्ट दिसून येते.

७. मुस्लीम समाजाने शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी केलेले कार्य उल्लेखनीय आहे.

८. मुस्लीम समाजातील शिक्षणासाठी केलेली आर्थिक मदत, बोर्डिगची स्थापना, उत्पन्न स्रोत यामुळे कोल्हापूरातील मुस्लीम समाज शैक्षणिक प्रवाहात आणण्याचे प्रयत्न खूपच मोठे आहेत.

संदर्भ :–

१. www.indianmuslim.com

२. www.justicenews.co.in

३. महात्मा फुले गौरवग्रंथ च्यछ ४७ डॉ. मा. गो.माळी.

४. www.india.shafaqna.com

५. www.nationalindianews.in

६. Livemin.com

७. राजर्षी शाहू नव्या दिशा नवे चिंतन, डॉ. नारायण कांबळे, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.

८. Susje. J. Tharu : k, Lalita (1991) Woman writing in India : 600 B.C. to the early twentieth century ISBN 978-1-55861-027-9

❑❑❑

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

Scanned with CamScanner

ISSN 2349-638x
Impact Factor 6.293

Indian Council of Social Science and Research

(ICSSR)Western Regional Centre, Mumbai

and

Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal's

SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE OF ARTS AND COMMERCE, PACHAL

At/post- Rayapatan, Tal- Rajapur, Dist- Ratnagiri
Email-mhkcollegepachal@gmail.com
Re-Accrediated 'B' Grade by NAAC

Jointly Organized

One Day National Level

Multi Disciplinary Conference

On

"Impact of Migration on Rural and Urban Area in India"

On Saturday 29th February 2020

Dr. K. M. Kotwal
Principal

Dr. A. D. Patil
Conference Co-ordinator

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
38	प्रा. प्रसाद सुरेश भागवत	ग्रामीण नागरी स्थलांतर प्रक्रियेची कारणमिमांसा	163
39	प्रो.प्रमोद अरविंद देसाई	शहरी स्थलांतराचे स्वरुप व परीणाम	166
40	डॉ. बी.पी. बोगार्डे	मसणजोगी समाजाचे स्थलांतर आणि लोकसंस्कृती	172
41	प्रा. डॉ. सत्येंद्र विजय राजे	स्थलांतराचा रत्नागिरी जिल्हयातील कृषी क्षेत्रावरील प्रभाव (1832 - 1947)	175
42	डॉ. सोमनाथ कदम	सिंधुदुर्गातील स्थलांतरित कातकरी समाजाची संस्कृती आणि समस्या व उपाय	180
43	डॉ. शेखर सुरेश पाटील	स्थलांतरणाची कारणे व परिणाम	184
44	सौ. सविता श्रीमंत शिरोळे	ग्रामीण स्थलांतर - कारणे व परिणाम	190
45	प्रा.डॉ. सुधीर सोपान वाघमारे	भारतातील स्थलांतराची कारणे आणि उपाय योजना	196
46	नेहा अशोक चव्हाण, युक्ता संतोष शिवदे	रत्नागिरी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील श्रमिकांच्या स्थलांतराचा अभ्यास	201
47	प्रा. वैभव उदय कीर	भारतातील स्थलांतराचा ग्रामीण व शहरी भागावर होणारा परिणाम	206
48	प्रा.डॉ. डी.टी. कदम,	आदिवासी समाजाचे स्थलांतर : कारणे व परिणाम	210
49	प्रा. संग्राम विश्वास चव्हाण	स्थलांतरीत श्रमिकांच्या आर्थिक सामाजिक , समस्या व उपाययोजना	217
50	प्रा. डॉ. डी. व्ही. हारगिले	लोकसंख्या स्थलांतराची कारणे आणि परिणाम	221
51	डॉ. एस्. पी. तेरसे	स्थलांतराचे विविध प्रकार आणि स्थलांतराची वास्तविकता	223
52	अस्लम द. अत्तार	महाराष्ट्रातील स्थलांतर प्रश्न आणि उपाय	225
53	डॉ.संगीता भालचंद्र काटकर	कोकण विभागातील स्थलांतर	231
54	प्रा. विनोद कृष्णा भुवड	स्थलांतर आणि स्थलांतराची कारणे	2
55	डॉ.दिनेश सखाराम माश्रणकर	भारतातील ग्रामीण- नागरी स्थलांतर	2

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Dist Kolhapur

महाराष्ट्रातील स्थलांतर प्रश्न आणि उपाय

अस्लम द. अत्तार
संशोधक विद्यार्थी
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

गोशवारा :-

भारत हा खेड्यापाड्यांचा देश आहे." The soul of India a lives in its villages." Mahatma Gandhi स्वातंत्र्यानंतर व पूर्वी स्थलांतर ही मोठी समस्या प्रत्येक देशास लागली आहे. मानवी जीवन सुरु झाल्यानंतर स्थलांतर हे देखील सुरु झाली. स्थलांतराची पूर्वीची व सध्याची कारणे विभिन्न आहेत. पूर्वी सुरक्षित जागेकरिता तसेच सुपीक जमीन व पाणी याकरीता स्थलांतरे झाली आहेत. धर्माचा प्रसार, नवीन बाजारपेठांचा शोध, इ. करिताही स्थलांतर जाणीवपूर्वक घडवून आणली आहेत, पण अलीकडील दशकात लोकसंख्येचे स्थलांतर काम, व्यापार, शिक्षण, लग्न या कारणासाठी झालेले दिसून येते. स्थलांतरामुळे लोकसंख्येचा प्रश्न आणखी बिकट बनू लागतो. स्थलांतर व शहरीकरण एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. शहरीकरण होण्यास लोकसंख्येबरोबर स्थलांतर देखील जबाबदार आहे. स्थलांतर ही प्रक्रिया हळूहळू वाढत जाणारी सततची प्रक्रिया आहे. व याचा परिणाम म्हणून नागरीकरण/शहरीकरण होत जाते. जगाची ५४% लोकसंख्या ही शहरी भागात राहते. हेच प्रमाण ६६% २०५० पर्यंत जाईल, असे युनायटेड नेशन रिपोर्टमध्ये दाखवले आहे. जगातील दुसरे दिल्ली हे लोकसंख्या असणारे महानगर भारतात आहे. यामध्ये २.५ कोटी लोक राहतात त्या खालोखाल मुंबईत २.१ कोटी लोक राहतात. महाराष्ट्राचा विचार करता बाहेर राज्यातून मोठया प्रमाणात स्थलांतर एकटया मुंबईत होते, त्यानंतर पुणे येथे होते. उत्तरप्रदेश आणि बिहार या दोन राज्यातून मुंबईत स्थलांतर होण्याचे प्रमाण २०.८% इतके आहे. भारताचा विचार करता या दोन राज्यातून देशात अन्य राज्यात स्थलांतर होण्याचे प्रमाण ३७% आहे. ही लोकसंख्या २.९ कोटी आहे. स्थलांतरामुळे शहरीकरण समस्या मोठया प्रमाणात वाढली आहे. शहरीकरणास कारणीभूत असणाऱ्या घटकामध्ये स्थलांतर हा घटक हळूहळू वाढत चाललेला पण गंभीर स्वरूप धारण करणारा बनला आहे. नियोजन करताना या समस्येचा विचार करून उपाय शोधून लोकसंख्येचे स्थलांतर रोखले पाहिजे.

सूचकशब्द : लोकसंख्या, स्थलांतर, शहरीकरण, रोजगार, महानगरे

१) प्रस्तावना :-

मानवी जीवनाबरोबर पशु, पक्षी, प्राणी यांच्यामध्येही स्थलांतरही संकल्पना दिसून येते. मानवी जीवनमानाचा स्थलांतराशी सकारात्मक परिणाम जोडला गेला आहे. स्थलांतर मनुष्य जीवनाची सुरुवात झाल्यानंतर सुरु झालेली प्रक्रिया आज त्याचे स्वरूप बदलले आहे. धर्माचा प्रसार व व्यापार यातून स्थलांतरे होऊ लागली. सध्या रोजगार,व्यापार, शिक्षण, लग्न यामुळे स्थलांतर होऊ लागले आहे. ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे मोठया प्रमाणात लोकसंख्येचे स्थलांतर होऊ लागले आहे. भरपूर वेतन, चांगले शिक्षण, राजकीय व सामाजिक स्थिरता, नवे तंत्रज्ञान, रोजगाराच्या व उद्योगाच्या संधी यामुळे ग्रामीण भागातील/खेड्यातील लोक शहराकडे आकर्षिली जातात. दारिद्रय, बेकारी, पिकांची उत्पादन शक्यता कमी, सामाजिक विषमता, दुष्काळ, महापूर, सामाजिक सोयी व सुविधा कमतरता यामुळे लोकसंख्या शहरी भागाकडे स्थलांतरीत होते. [illegible]

हॉस्पिटल (आरोग्य सुविधा), शाळा, पिण्याच्या पाण्याची सोय, वीज, रोजगार संधी यामुळे ते स्थिरावतात व यातून शहरीकरण प्रक्रिया सतत व अखंड सुरु राहते.

Migration is the demographic process that links rural to urban areas, generating or spurring the growth of cities. स्थलांतर प्रक्रिया लोकसंख्येशी निगडित आहे. ग्रामीण खेडयातून शहरी भागाकडे होत असते व यातून शहरांची वाढ प्रचंड होत असते. यालाच शहरीकरण किंवा नागरीकरण असे नाव देता येईल. The process of society transformation from a predominantly rural to a predominantly urban- population is defined as urbanization. It includes two things an increase in the number of people living in urban settlements and an increase in the percentage of the population engaged in non-agricultural activities living in such places. प्रत्येक तीन भारतीयांपैकी १ भारतीय शहरात राहतो. भारतातील ग्रामीण खेडयांचे स्थलांतर दिल्ली, मुंबई, बेंगलोर, हैद्राबाद, अहमदाबाद, चेन्नई, कोलकत्ता, सुरत आणि पुणे शहरात होत आहे. १९५० पासून २०१५ पर्यंतच्या शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण १७.१% पासून २९.२% झाले तर दुसरीकडे ग्रामीण लोकसंख्या याच कालावधीत ८२.९% पासून ६७.२% इतकी कमी झाली.

२) उद्देश :-

१. महाराष्ट्रात होणाऱ्या लोकसंख्या स्थलांतराची समस्या जाणून घेणे.
२. महाराष्ट्रातील लोकसंख्या स्थलांतराचा अभ्यास करणे.
३. मुंबई या शहरातील स्थलांतर व शहरीकरण याचा अभ्यास करून उपाय योजना सुचविणे.

३) गृहीते :-

१. लोकसंख्या स्थलांतर ही मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. रोजगार, व्यापार, शिक्षण, लग्न यामुळे स्थलांतर होत असते.
२. शहरीकरण व स्थलांतर एकमेकास पूरक आहेत स्थलांतरामुळे शहरीकरण प्रक्रिया वेगाने व सतत घडून येते.
३. स्थलांतर मुख्यतः ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे होत असते.

४) संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधन पेपर हा दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित असून विविध वर्षाचे Census Report, UN World Urbanization Prospects 2018 Report, विविध लेख, मासिके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेट इ. चा वापर करण्यात आला आहे. हा पेपर महाराष्ट्रातील लोकसंख्या स्थलांतर समस्या व उपाय यावरती आधारित आहे.

५) महाराष्टातील लोकसंख्या स्थलांतर :-

महाराष्ट्र या राज्यातील लोकसंख्या मुंबई व पुणे शहरात स्थलांतरीत होतात व यातून ठाणे, नालासोपरा, डोंबिवली, कल्याण, दादर, भायखळा उपनगरे निर्माण होऊ लागली.

Table No.1

वर्ष	एकूण लोकसंख्या (कोटी)	शहरी लोकसंख्या (कोटी)	शहरी लोकसंख्या प्रमाण (%)
1901	1.93	0.32	16.59%
1951	3.20	0.92	28.75%
1971	5.04	1.57	31.17%
1991	7.89	3.05	38.69%
2001	9.68	4.11	42.43%
2011	11.23	5.08	45.23%

Source : Census of India 1901 to 2011

तक्ता नं. १ नुसार महाराष्ट्रातील राज्यातील शहरी लोकसंख्या सातत्याने वाढत आहे. शहरी लोकसंख्येचे एकूण लोक्संख्येशी असणारे प्रमाण १९०१ मध्ये १६.५९% होते ते २०११ मध्ये ४५.२३% इतकी वाढ झाली आहे.

२०११ च्या Census नुसार १.८४ कोटी लोकसंख्या मुंबई शहराची होती. यामध्ये ०.९९ कोटी एकूण स्थलांतरीत होते. त्यापैकी ०.५२ कोटी लोकसंख्या राज्याअंतर्गत स्थलांतरीत होती तर राज्याबाहेरून स्थलांतरित मोठया प्रमाणात उत्तर प्रदेश व गुजराथ व बिहार या राज्यातून होती एकटया उत्तर प्रदेशातून ०.१८ कोटी लोक मुंबईत स्थलांतरीत आहेत. पुणे व नागपूर शहराच्या स्थलांतरित लोकसंख्या अनुक्रमे ३२ लाख व १० लाख होती. २००१ च्या Census नुसार शहरांची संख्या ५१६१ होती, त्यामध्ये २०११ Census नुसार ७९३६ इतकी वाढ झाली आहे. वाढणारी लोकसंख्या आणि लोकसंख्या स्थलांतर यामुळे एकूण लोकसंख्या शहरातील वाढत आहे. यातूनच झोपडपट्टी समस्या वाढत आहे. मुंबईत आशिया खंडातील दुसरी सर्वात मोठी झोपडपट्टी शहरीकरण व स्थलांतर यामुळे बनली आहे. मुंबईतील एकूण लोकसंख्येच्या ४१% लोकसंख्या म्हणजेच ९० लाख लोक धारावी झोपडपट्टीत राहते. ५३५ एकर मध्ये ८,६९,६६५ प्रती चौ.कि.क्षे. मध्ये लोकसंख्या राहते.

स्थलांतरामुळेच हिंदी भाषिकांचा ४०% वाढले. २००१ मध्ये हिंदी भाषिकाची संख्या २५.८८ लाख होती ती २०११ मध्ये ३५.९८ लाख इतकी झाली. २.६४% मराठी भाषिकांची वाढ झाली २००१ मध्ये ४५.२३ लाख मराठी मातृभाषिक होते तर २०११ Census नुसार ४४.०४ लाख मराठी मातृभाषिक होते ठाणे व रायगड मध्ये अनुक्रमे ८०.४५% व ८७% मराठी भाषिक होते. जागेची अडचण व विभक्त कुटुंब पद्धती यामुळे मुंबई उपनगरात लोकांचे स्थलांतर मोठया प्रमाणात होत आहे.

कोकण विभागातून रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यातून मोठया प्रमाणात स्थलांतर कामाचा निमित्ताने होत आहे. पदवीधर झालेला युवक रोजगाराच्या संधी करिता मुंबईत स्थायिक होत आहे कोकणात रोजगार निर्मिती करणे शक्य असूनही ग्रामीण खेडयांचे स्थलांतर मोठया प्रमाणात होत असल्याचे दिसून येते. मुबलक जमीन, पाण्याचे नैसर्गिक स्त्रोत, नैसर्गिक विपुलता, पर्यटन स्थळे, सागरी किनारा, इ.बाबींचा योग्य वापर केला तर कोकणातील खेडी रोजगार निर्माण करणारी गावे बनतील यात शंका नाही.

५.१ महाराष्ट्रातील लोकसंख्या स्थलांतराची कारणे :-

महाराष्ट्रातील लोकसंख्या स्थलांतराची कारणे पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) महानगर व शहरातील उपलब्ध रोजगार संधी :- महाराष्ट्रातील शहरात मुंबई, पुणे, नागपूर या शहरात मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध आहेत. रस्ते, दळणवळणाच्या सुविधा निर्मिती, उत्पादन निर्मिती, सेवा

क्षेत्रांची वाढ यामुळे मोठया प्रमाणात रोजगार उपलब्ध झाल्यामुळे ग्रामीण खेडयांचे मुंबई पुणे इ. महानगरात स्थलांतर होऊ लागले आहे.

२) महानगरांची खेडयांना भुरळ :- महानगरातील रेल्वे, रस्ते, प्राथमिक सुविधा, शाळा, वीज, रोजगाराच्या व उद्योगाच्या संधी, विपुल प्रमाणात रोजगार, सामाजिक व राजकीय सुविधा इ.मुळे लोक स्थलांतर शहरी भागात करतात. खेडयातील लोकांना नेहमीच महानगरातील मिळणाऱ्या सुविधांची भुरळ असते यातून खेडयांचे स्थलांतर महानगरात होत असते.

३) उत्तर प्रदेश व बिहार लोकसंख्येचे महाराष्ट्रात स्थलांतर :- राज्याअंतर्गत स्थलांतराबरोबरच राज्याबाहेरून मोठया प्रमाणात स्थलांतर होत आहे. रेल्वेच्या सुविधेमुळे तसेच मध्यवर्ती राज्यामुळे महाराष्टात उत्तर प्रदेश व बिहार राज्यांमधून मोठया प्रमाणात लोक स्थलांतर होतात. यामुळे महानगरे तयार होतात. व पर्यायी उपनगरे देखील तयार होत असतात व यातून मोठया प्रमाणात लोकसंख्येचे लोंढे शहरात येतात व त्यातून शहरीकरणाच्या समस्या निर्माण होतात.

४) आर्थिक राजधानी :- महाराष्ट्रामध्ये आर्थिक राजधानी म्हणून मुंबई हे शहर उदयास पावत आहे राज्य सरकार व केंद्र सरकार यांची मुख्य कार्यालय, कंपन्यांची मुख्य कार्यालये, तसेच अनेक सरकारी व निमसरकारी कार्यालये यामुळे येथे रोजगारासाठी मोठया प्रमाणात लोकांचे स्थलांतरण होत आहे.

५) रेल्वेचे जाळे :- महाराष्ट्रात सर्वत्र तसेच मोठया शहरात रेल्वेचे जाळे पसरले आहे यातून दळणवळणच्या सुविधा वाढल्या आहेत त्यामुळे लोकांना स्वस्त प्रवास उपलब्ध आहे यातून स्थलांतर मोठया प्रमाणात होत आहे. मेट्रो रेल्वे प्रकल्प, सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था यामुळे बाहेरील राज्यातील लोकसंख्या मोठया प्रमाणात महाराष्ट्रात येत आहे.

६) शिक्षण व आरोग्य सुविधा :- महाराष्ट्रात शिक्षण व आरोग्य सुविधा मोठया प्रमाणात उपलब्ध आहेत. उच्च शिक्षण देणारी विद्यापीठे, शिक्षणसंस्था मोठया आहेत यातून ही स्थलांतर होते तसेच दुर्मिळ आजारावर योग्य व स्वस्त दराने होणारे उपचार यामुळे राज्याबरोबरच बाहेरील देशातून मोठया प्रमाणात उपचार घेण्यासाठी लोक येतात. मुंबई, पुणे यासारख्या शहरात मोठी हॉस्पिटल योग्य दरात चांगला उपचार करून देतात यामुळे या शहरात स्थलांतर होण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

७) नैसर्गिक शेती :- भारतात मुख्यतः निसर्गावर आधारित शेती केली जाते. महापूर, अतिवृष्टी, दुष्काळ, विविध रोग, हमीभाव नाही, उत्पादन खर्चात वाढ, कमी धारणक्षमता, शेती संशोधन कमी, पाणी पुरवठयाच्या सुविधा, आधुनिक बियाणांचा वापर नाही, परंपरागत शेती इ. मुळे शेतामधील उत्पादन कमी होते, यातून हा व्यवसाय परवडत नाही त्यामुळे लोक शहराकडे स्थलांतरित होतात.

५.२ लोकसंख्या स्थलांतरावरील उपाय :-

१) स्वयंपूर्ण खेडे ग्रामस्वराज्य :-

म.गांधीजीची स्वयंपूर्ण खेडे ही संकल्पना अमलात आणली पाहिजे, जेणेकरून सर्व गरजा हया ग्रामीण भागात भागविण्यासाठी बलुतेदारी पद्धती ग्रामीण भागात असली पाहिजे. आपल्याकडील असणारी विपुल नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर करून कुटिरोद्योग निर्माण करून खेडी स्वयंपूर्ण केली पाहिजेत यातूनच खेडयातील लोकांचे स्थलांतर थांबेल.

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Br. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
29th Feb 2020

२) कुटिरोद्योगांची स्थापना :-

वेगवेगळ्या गरजा भागविणारे कुटिरोद्योगांची स्थापना ग्रामीण भागात केली पाहिजे यातून गरजांची पूर्तता करणे शक्य होईल. तसेच मानवी भौतिक गरजा ह्या मर्यादित ठेवल्या पाहिजेत. कुटिरोद्योगांची स्थापनेमुळे रोजगार निर्मिती देखील वाढ होईल. शेतीवर आधारित प्रक्रिया उद्योगाची स्थापना केली पाहिजे, जेणेकरून शेतमाल हा नाहीसा होण्यापासून वाचेल व प्रक्रिया केलेल्या मालांची किमतीही नेहमीच जास्त असतात, यातून शेतीतील उत्पन्न व उत्पादन वाढेल.

३) भौतिक व चैनीच्या गरजावर मर्यादा :-

मानवी जीवन जगण्यासाठी अन्न, वस्त्र, निवारा ह्या तीन मूलभूत गरजांची गरज असते. भौतिक गरजा (वस्तू) नसल्याने मानवी जीवनात अडथळे येत नाही याउलट मानवी जीवन सुखी होते. पण १९ व्या शतकात भौतिक गरजांमध्ये वाढ होत असल्याने जीवन जगण्यासाठी तसेच भौतिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी उत्पन्नाची साधने कमी पडतात. त्यामुळे लोकसंख्येचे स्थलांतर होते म्हणून भौतिक व चैनीच्या गरजांवर मर्यादा घातल्या पाहिजेत.

४) राज्यांची भूमिका बदलणे गरजेचे :

बिहार, उत्तरप्रदेश या राज्यांनी आपल्याकडील लोकसंख्या स्थलांतराची कारणे शोधून उपाय योजने आवश्यक आहे. त्यामुळे येणारे लोंढे थोपवता येतील. तसेच विकासाचे नियोजन राबविताना योग्य आर्थिक नियोजन राबविले गेले पाहिजे, रोजगाराच्या संधी, उद्योगधंद्यांची स्थापना, पायाभूत सुविधा यामधील गुंतवणूक वाढवली तरच स्थलांतर थांबेल.

५) केंद्र सरकारची राज्यांना आर्थिक मदत :-

केंद्र सरकारने देखील बिहार, उत्तरप्रदेश, यासारख्या राज्यात उधोगधंदे, शिक्षण सुविधा, रोजगार संधी, रेल्वे व पायाभूत सुविधांची निर्मिती, नवीन तंत्रज्ञान स्वीकारण्यावर भर, वीज, पाणी, हॉस्पिटल, उच्च शिक्षण, स्वयंरोजगार इ.बाबत निधी दिला पाहिजे. यातून राज्याचा विकास होईल व लोकसंख्येचे स्थलांतर होणार नाही.

निष्कर्ष :-

१) खेडयातील छोटे-छोटे कुटिरोद्योग नाहीसे झाल्यामुळे खेड्यातील लोकांचे रोजगार कमी झाले, निघून गेले त्यामुळे खेडयातील लोकांचे स्थलांतर होऊ लागले आहे.

२) शहरातील लोकसंख्यावाढ हि फक्त जन्मानेच नव्हे तर स्थलांतरामुळे हळूहळू वेगाने व सतत वाढणारी प्रक्रिया झाली आहे.

३) शहरीकरण व स्थलांतर ह्या समस्या एकमेकावरती आधारीत आहेत. स्थलांतरामुळे मोठया प्रमाणात शहरीकरण होत आहे. व यातून मोठी महानगरे जन्मास येत आहेत. उदा. दिल्ली, मुंबई.

४) भारतातील मोठे उद्योगधंदे महानगरात वसल्याने ग्रामीण भागातील लोकांचे लोंढे रोजगाराकरीता शहराकडे आकर्षित होऊ लागले.

५) शहरी भागांचे आकर्षण ग्रामीण भागात असल्याने ग्रामीण असल्याने ग्रामीण जनता रोजगाराकरीता शहरावरती अवलंबून राहावयास लागली.

६) खेडयांचे परावलंबन मोठया प्रमाणात वाढले आहे. खेडयातील छोटे-छोटे उद्योग, कुटिरोद्योग नाहीसे झाले व त्यांचे परावलंबन वाढले व ग्रामीण लोकसंख्येच्या देखील भौतिक गरजा मोठया प्रमाणात वाढल्या यातूनच शहराचे आकर्षण वाढत गेले.

७) स्थलांतरामुळे शहरीकरण झाले व यातून अनेक सामाजिक व आर्थिक प्रश्न निर्माण होऊ लागले आहेत.

८) शहरीकरणामुळे पर्यावरणीय समस्यात वाढ झाली आहे. पाणी प्रदूषण, हवा प्रदूषण, आरोग्य समस्या, निर्वनीकरण इ. समस्यात दिवसेंदिवस वाढ होत चालली आहे.

संदर्भ :-

1) Various Census Report 1901 to 201.1
2) World Bank Report on urbanization in south Asia.
3) National Sample Survey.
4) Times of India 22 July, 2019.
5) www.downtoearth.org.in.
6) www.in.one.un.org.
7) U.N. World Urbanization Prospects 2018 Report.

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com
Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

ISSN - 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS IMPACT FACTOR 4.270

२६ जानेवारी २०२०

तीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्त...

संशोधन पद्धती

Research Methodology

Editor : Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Email - info@jrdrb.com Visit - www.jrdrvb.com

Babasaheb Ambedkar Marathwada University

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal (Peer Reviewed)

4.270

Volume 10, Special Issue 4, January 2020

ISSN-2230-9578

२६ जानेवारी २०२० भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्त...

संशोधन पद्धती

(Research Methodology)

Special Issue Editor

Dr. Madhukar Atmaram Desale
T.E.S.'s Mahila College,
Nandurbar Dist. Nandurbar

Prof. Gautam Babulal Thorat
V.E.S.Sarvajanik Arts & Comm College
Visarwadi Dist. Nandurbar

Editor

Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Email - info@jrdrvb.com Visit - www.jrdrvb.com

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

"संशोधन पद्धती" (Research Methodology)

अनुक्रमणिका

Sr. No.	Name	Title of the Paper	Page No.
01	प्राचार्य, डॉ.एस.एस.गोरे	महाविद्यालयीन प्रशासकिय कर्मचाऱ्यांची भूमिका	1-3
02	प्राचार्य, डॉ. एस.एस. शिंदे	प्रश्नावलीचे स्वरुप, रचनातंत्र व गुणदोष	4-9
03	प्रा.डॉ. डी.के. खोकले	सामाजिक संशोधनात संगणक व माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग	10-13
04	प्रा.डॉ. रमाकांत तिडके	सामाजिक संशोधनातील वस्तुनिष्ठता	14-16
05	डॉ.नवनाथ ज्ञानदेव इंदलकर	पुरातत्वशास्त्रीय साधने व त्याचे ऐतिहासिक संशोधनातील महत्व	17-20
06	Dr. Raviraj Furade	A Critical study about the use of ICT in Teacher Education	21-24
07	डॉ. बी.आर.भोसले	आशय विश्लेषणाचे संशोधनातील महत्व	25-27
08	प्रा.डॉ. अर्चना एन.धर्मे	संशोधन आराखडा : प्रकार आणि महत्त्व	28-31
09	प्रा.डॉ. के.डी. कावरे	संशोधनातील मुलाखतीचे फायदे व तोटे	32-36
10	प्रा.डॉ. संकेत सुरेशराव काळे	तथ्य संकलनाच्या पध्दती	37-40
11	Dr. Vaishali Meshram	Research Methodology for Research in English : An Overview	41-44
12	प्रा. डॉ. विद्या खंडारे - गोवंदे	सामाजिक संशोधनातील तथ्य संकलनाचे तंत्रे	45-47
13	डॉ. सुरेखा अनिल तवंदकर	संशोधन अहवाल	48-51
14	डॉ. परमेश्वर अभंगराव पाटील	संशोधन आराखडा: प्रकार व महत्त्व	52-55
15	प्रा.डॉ. मधुकर चाटसे	सामाजिक संशोधनाची उद्दिष्टे व महत्व	56-57
16	Dr. Mahadeo Vishnu Mate	IMPACT OF QUESTIONNAIRE IN RESEARCH	58-60
17	प्रा.डॉ.निता रामराव बावणे	संशोधनाचे स्वरुप , व्याप्ती व टप्पे	61-63
18	Dr. Raju Ghanshyam Shrirame	Important Role of Survey Methodology in Sociological Research	64-69
19	Dr. Madhu Khobragade	Research techniques and its Significance	70-71

संशोधन अहवाल

डॉ. सुरेखा अनिल तवंदकर
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
पेठ वडगांव, कोल्हापूर ४१६ ११२

प्रस्तावना -

अहवाल लिहिणे हा संशोधन प्रकल्पातील अंतिम टप्पा होय. संशोधकाचे निष्कर्ष व त्यातून निर्माण होणारे ज्ञान समाजापर्यंत पोहोचण्यासाठी अहवाल लेखन आवश्यक ठरते. "प्रत्येक वाचकास व विशेषत: संबंधित विषयात रस किंवा आवड असणाऱ्यांना संशोधनाची तथ्ये समजू शकतील व त्यातील निष्कर्षांची सत्यासत्यता पडताळून पाहता येईल, अशा रीतीने पुरेशा सविस्तरपणे व व्यवस्थाबध्द पध्दतीने संशोधनाचे फलित लोकांसमोरे लिखितस्वरूपात मांडणे म्हणजे अहवाल लेखन होय." संशोधनामधील आपले उद्दिष्टे कोणते, आपण उपयोगात आणलेल्या संकल्पना कोणत्या, तथ्य् संकलनाची कोणती पध्दती वापरली तसेच त्यावरून कोणते आणि कसे निष्कर्ष काढले, ते कितपत खात्रीशीर आहेत, या सर्व गोष्टी अहवालात मांडाव्या लागतात. संशोधनाचा हेतू केवळ ज्ञान संपादन एवढाच मर्यादित असत नाही तर संपादित ज्ञान वाचकापर्यंत पोहचविणे हा असतो. आणि त्यासाठी संशोधन अहवाल आवश्यक ठरतो. संशोधकाच्या कार्याचे प्रत्यक्ष दर्शन या भागात घडते.संशोधक जेवढ्या प्रमाणात चिकित्सक तटस्थ काटेकोर व तर्कशुध्द् विचारसणीचा तेवढ्या प्रमाणात त्याच्या संशोधनाचा दर्जा उच्च् राहतो व अहवालही निर्दोष होतो. अहवालातून अभ्यासाचे स्वरूप, अभ्यासाची व्याप्ती, संशोधनास कारणीभूत ठरणारी गृहीतके, तथ्य संकलनाची पध्दत, संशोधनात वापरल्या गेलेल्या संकल्पना, संशोधनाचे महत्व् उद्दिष्टे, गृहितके, निष्कर्ष, या गोष्टींचा उहापोह प्रस्तूत शोधनिबंधामध्ये केला आहे.

अहवाल लेखनाचे उद्देश -

१. सामग्री समजून घेणे, २. निष्कर्ष पडताळून पाहणे, ३. पुढील धोरण आखणे व उपाय योजणे, ४. ज्ञानात भर घालणे

अहवाल लेखनाचा मुख्य् हेतू, प्रथम सामग्री समजावून घेणे, किंवा समस्येचा परिचय करून घेणे हा आहे. उदा. काही समस्या सतत घडतात, तर काही समस्या अचानक उदभवतात. उदा. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ही समस्या सतत वाढत आहे. तसेच जातीय दंगली , पूरग्रस्तांच्या समस्या, दारिद्रयरेषेखालील लोकांच्या समस्या, नोकरीबाबतच्या समस्या, इ. अनेक प्रकारच्या समस्या असतात. अहवाल हे संशोधनाचे फलित असते. त्यामुळे अहवालावरून आपणास संशोधनाचे स्वरूप, समस्या लक्षात येतात. विशेषत: परिचयात्मक अथवा अन्वेषणात्मक संशोधनाचे अहवाल अशा प्रकारचे असतात. अशा अहवालातून एखाद्या गृहीतकाबद्दल काही दिशा मिळते. पुढील संशोधनासाठी मार्गदर्शन होते.

परिचयात्मक संशोधनाच्या वरच्या पातळीवरील संशोधनात एखाद्या समस्येशी संबंधित असलेल्या सर्व बाबींचे वर्णन करणे हा अहवाल लेखनाचा हेतू असतो.त्याच प्रमाणे एखाद्या समस्येशी संबंधित असलेल्या सर्व बाबींचे वर्णन करणे हा देखील अहवाल लेखनाचा हेतू असतो. उदा. कर्मवीर भाऊराव पाटलांनी सुरू केलेल्या "कमवा आणि शिका" योजनेत सहभागी झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीचे वर्णनात्मक संशोधन करावयाचे झाल्यास योजनेतील प्रत्येक विद्यार्थ्याकडून काही माहिती मिळवावी लागेल. उदा. त्यांच्या कुटुंबात माणसे किती, मिळवती किती, खर्च किती, विद्यार्थ्यांना पालकाकडून खर्चासाठी किती पैसे मिळतात, त्यांच्या गरजा कोणत्या, त्यांना अभ्यासाला प्रवृत्त करणाऱ्या प्रेरणा कोणत्या इ. बाबींबद्दल खुलासेवार माहिती जमा करून अहवालात त्याचे वर्णन केलेले असते. संख्याशास्त्रीय पध्दतीने सामग्रीची मांडणी करून काही निष्कर्ष काढलेले असतात.

तसेच अहवालाचा हेतू एखाद्या समस्येचे निदान करणे हा असतो. एखादा डॉक्टर रोगाचे निदान करण्यापूर्वी रोग्याची तपासणी करतो. त्याचे रक्त, रक्तदाब, रक्तातील वेगवेगळे घटक, मल मूत्र तापमान, श्वसन इ. चे निरीक्षण करून त्यात आढळणारे बदल, एखाद्या रोगाची लक्षणे विचारात घेवून रोगाचा अंदाज करतो त्याचप्रमाणे निदानात्मक संशोधन अहवालात संशोधनकर्ता समस्येतील निरनिराळ्या घटकांबाबत तथ्य संकलन करून निदान करीत असतो.

प्रयोगाबाबत संशोधन अहवालात कार्यकारण संबंध स्पष्ट् करण्याचा प्रयत्न केला जातो. एखादे विधान तपासून पाहण्यासाठी पुन : पुन्हा प्रयोग करणे व त्यासाठी प्रोत्साहन देणे हा अहवाल लेखनाचा हेतू असू शकतो. तसेच संशोधनाचा

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

ज्ञानात भर घालणे हाही हेतू असतो. प्रत्येक वेळी उपलब्ध असणाऱ्या ज्ञानामधून प्रेरणा घेऊन संशोधक आपली वाटचाल करीत असतो. आपल्यापुढील समस्येचे उत्तर शोधण्यासाठी केलेल्या संशोधनामुळे काही वेळा आपणाला इच्छित उत्तर मिळते, पण काही नवीन समस्या निर्माण होतात, त्या सोडविण्यासाठी पुन्हा संशोधन केले जाते. संशोधनामुळे ज्ञानात झालेली वाढ ही वेगवेगळ्या प्रकारची असते. काही वेळा नवीन परिस्थिती संशोधन करताना जुनी संशोधनाची तंत्रे अपुरी आहेत हे स्पष्ट होते. आणि प्रथम नवीन संशोधन तंत्राचे संशोधन करावे लागते. संशोधनाद्वारे ज्ञात असलेले ज्ञान इतर जिज्ञासू संशोधकांना अहवालाद्वारे देवून त्याद्वारे त्यांना पुढे जाण्यास प्रेरणा देणे हा अहवालाचा मुख्य उद्देश असतो.

तसेच धोरण ठरविणे व उपाय योजण्यासाठीही अहवाल उपयोगी ठरतो. संशोधनाचे निष्कर्ष त्यांच्या उपयोगासाठी संबंधितासमोर अहवाल रूपाने ठेवणे आवश्यक असते. सरकार विविध प्रश्नांची सोडवणूक करण्यास परिणामकारक उपाय योजण्यास व पुढील धोरण आखण्यास अहवाल उपयोगी पडतात. म्हणूनच सरकार वेळोवेळी वेगवेगळ्या समित्यांची नियुक्ती करून संबंधिताकडून अहवाल घेत असते. थोडक्यात आपल्या अभ्यासाचे संपूर्ण फलित जिज्ञासू वाचकांसमोर व्यवस्थितरीतीने मांडणे हा अहवाल लेखनाचा मुख्य उद्देश असतो.

गृहितके -

१. अहवाल लेखनातून समस्येचा परिचय होतो. २. अहवाल लेखनावरून भविष्यकालीन धोरण ठरविता येते. ३. अहवाल लेखनावरून समस्येचे निदान करता येते. ४. घटनांचा कार्यकारण संबंध स्पष्ट होतो.

अहवाल लेखनातील दक्षता -

अहवाल लेखन हे शास्त्र ही आहे आणि कला ही आहे. तथापि अहवालाचा दर्जा उच्च राहण्यासाठी काही तत्वांचे पालन करावे लागते. उदा. गृहितकाच्या उद्देशाची स्पष्टता, गृहितकाची पार्श्वभूमी, गृहितकाची शास्त्रीय भाषेत मांडणी, अहवालाची सोपी भाषा, अहवालाची स्पष्ट मांडणी, संशोधनाच्या तंत्राबद्दल स्पष्टीकरण, अहवाल विषयाची तर्कशुध्द मांडणी, अभ्यास विषयाची व्याप्ती संख्याशास्त्रीय पध्दतींचा काळजीपूर्वक वापर, तटस्थता इ. सर्वात महत्वाचे म्हणजे अहवाल लेखनामधील अभ्यासासाठी निवडलेले क्षेत्र, नमुन्याची निवड कोणत्या आधारावर केली इत्यादींचा स्पष्ट उल्लेख करावा. म्हणजे निष्कर्ष किती प्रमाणात व्यापक आहेत याची वाचकाला कल्पना येते. आपल्या संशोधन निष्कर्षांची व्याप्ती व मर्यादा स्पष्ट करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न अहवाल लेखनात केला पाहिजे.

संशोधनासाठी संख्याशास्त्रीय पध्दतीचा योग्य तेथे व योग्य त्या प्रमाणात वापर झाला पाहिजे. नमुना निवडताना तो योग्य त्या प्रमाणात प्रातिनिधीक आहे की, नाही ते पहावे लागते. सहसंबंधित चलातील कार्यकारणभाव तपासून घेतले पाहिजेत. आपण काढलेले निष्कर्ष बरोबर येण्याची संभाव्यता किती आहे, याची विश्वसनीयता किती प्रमाणात आहे इत्यादी माहिती गणिती पध्दतीने मांडली पहिजे. तसेच अहवाल लेखकाने आपल्या संशोधनाबाबत तटस्थ वृत्ती बाळगली पाहिजे म्हणजे त्याच्या निरीक्षणावर विवेचनावर व निष्कर्षांवर आपल्या मतांचा, विचारांचा व विकारांचा प्रभाव पडणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे. आपल्या निरीक्षणातून व विवेचनातून जे निष्कर्ष निघतील ते स्वीकारण्याची त्याची तयारी असली पाहिजे. अहवाल लेखन करणारा संशोधक आग्रही जरूर हवा पण तो आग्रह अनुभवाचा, निरीक्षणाचा, तर्कशुध्द विचारपध्दतीचा हवा, आपल्या मनाचा पूर्वग्रह नसावा. संशोधनातील निष्कर्षांकडे पाहण्याची त्याची वृत्ती, दृष्टी पाण्यासारखी स्वच्छ असावी संशोधनाअंती जो रंग येईल तो स्वीकारण्याची त्याची वृत्ती हवी आणि त्याचेच प्रतिबिंब अहवालात उमटले पाहिजे.

अहवाल लेखनांचे तंत्र - अहवाल लेखन तयार करताना काही आराखडा किंवा मुद्दे तयार करावे लागतात. उदा. शीर्षकपृष्ठ, पुरस्कार, प्रस्तावना, ऋणनिर्देश, सारांश इ. संशोधनासाठी एखाद्या समस्येची निवड केल्यानंतर त्याला अनुसरून तथ्य संकलन सारणी करणे, आलेख लेखन, विश्लेषण व अर्थशोधन करेपर्यंत आपल्या गृहीतकात काही आधार मिळतो किंवा नाही, आपण काही कार्यकारण संबंध स्पष्ट करणारे निष्कर्ष मांडू शकतो का, त्यांना काही आधार मिळतो का, किंवा गृहीतक चुकीचे ठरवू शकतो याबाबतचे अंतिम निष्कर्ष शब्दरूपाने अहवालात मांडले जातात.

अहवाल लेखनामधील पहिला आणि महत्वाचा मुद्दा म्हणजे अहवालाच्या पहिल्या पानावर अहवालाचे शीर्षक देणे जरूरीचे आहे. त्याच पानावर अहवाल लेखक किंवा प्रमुख संशोधकाचे नाव, प्रकाशन, दिनांक, संशोधन संस्थेचे नांव, इ. शाब्दिक माहिती दिलेली असते. अहवालाचे शीर्षक छोटेसे पण आकर्षक असावे. त्यातील शब्दरचनेवरून विषयाचे आकलन होते. तसेच ज्या व्यक्तीने अथवा संस्थेने संशोधनास चालना दिली असेल त्या व्यक्तींच्या स्वाक्षरीसह नावाने पुरस्कार

लिहिला जातो. पुरस्कारात मुख्यत: अहवाल विषयाची थोडक्यात तोंडओळख, संशोधनाची उद्दिष्टे, अहवाल पुरस्कर्ता संस्था इत्यादींचा समावेश असतो. तसेच प्रस्तावनेत अहवाल लेखक आपल्या अहवालाबाबत प्राथमिक माहिती देतो. त्यात संशोधनाचे उद्देश, स्वरूप, व्याप्ती, विश्लेषण इ. माहिती असते. प्रस्तावना ही संशोधनकर्ता स्वत:च्या सहीने लिहित असतो. संशोधनासाठी अनेक व्यक्ती आणि संस्थांचे अथवा संघटनांचे प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्षपणे साहाय्य होत असते. या सर्वांचा निर्देश नावांनिशी व केलेल्या सहाय्याबाबत येथे केला जातो. संबंधितांबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करणे हा त्याचा हेतू असतो. तसेच संपूर्ण संशोधनाचे व निष्कर्षांचे सार सारांशमध्ये लिहिलेले असते. संबंधित संशोधनाचे वाचकास सम्यक दर्शन व्हावे अशी अपेक्षा असते. सारांश हा अहवालाचा अत्यंत वाचनीय असा गाभा असतो. तसेच पुस्तकाप्रमाणेच अहवालासही अनुक्रमणिका असते अनुक्रमणिकेत अहवालातील सर्व भागांची तपशिलासह मांडणी केलेली असते. कोणता भाग किती पृष्ठक्रमांकावर आहे याची माहिती दिलेली असते. प्रस्तावना, सारांश व अनुक्रमणिका वाचल्यानंतर वाचकास संशोधनाबद्दलची बहुतेक माहिती प्रोटक स्वरूपात होते.

अहवालाचा अंतर्भाग - अहवालाचा अंतर्भाग हा संशोधनाचा गाभा असतो. संशोधन कार्याचे प्रत्यक्ष दर्शन या भागात घडते. संशोधकाने प्रत्यक्ष अभ्यासास सुरूवात कोठून केली पाहिजे, त्याला कोणकोणत्या संकल्पना वापराव्या लागल्या, तथ्य संकलनासाठी कोणत्या मार्गांचा अवलंब केला, त्यांची व्यवस्था कशी लावली, तक्ते तयार करताना कोणते हेतू होते, त्या सामग्रीचे विश्लेषण कसे केले, कोणत्या पध्दतीचा अवलंब करून निष्कर्ष कसे काढले याचे खुलासेवार वर्णन या भागात असते. सामान्यत: संशोधन विषयातील भिन्नतेनुसार यामध्ये फरक पडतो. तथापि अहवालाच्या अंर्तभागात विषय प्रवेश व उद्देश, भागशीर्षक, वापरलेल्या संकल्पना, तथ्यसंकलन, तथ्याचे विश्लेषण या गोष्टींचा समावेश होतो.

प्रत्येक अभ्यासविषयास काही पार्श्वभूमी असते. काही ना काही उद्देशाने संशोधक संशोधन कार्यास प्रवृत्त झालेला असतो. काही वेळा इतरांनी केलेल्या संशोधनाचा एखादा धागा पकडून संशोधनास सुरूवात केलेली असते. ती ऐतिहासीक पार्श्वभूमी अथवा संशोधनाचा आरंभबिंदू स्पष्ट करावा लागतो. त्यामुळे वाचकांच्या विचाराला एक प्रकारची दिशा मिळते. तसेच संशोधक आपल्या संशोधन कार्यात संबंधित विषयात पूर्वी वापरण्यात आलेल्या संज्ञांचा वापर करीत असतो. तर काही संज्ञा नवीन वापरल्या जातात. उदा. सापेक्ष दारिद्रय , निरपेक्ष दारिद्रय इ. रूढ नसणाऱ्या संज्ञा वापरल्यास त्यांचा अर्थ देणे आवश्यक ठरते. काही वेळा तळटीपा देऊन संज्ञांची तर्कसंगती स्पष्ट करावी लागते. तसेच सामाजिक संशोधनात तथ्य संकलनाला फारच महत्व असते. कारण संशोधनाचा डोलारा त्यावरच उभ असतो. तथ्य संकलन कोणत्या पध्दतीने केले, प्रश्नावली साठी कोणती खबरदारी घेतली, मुलाखती घेण्यासाठी कोणत्या पध्दतीचा अवलंब केला, नमुन्याचा आकार केवढा होता, कोणत्या नमुना पध्दतीचा अवलंब केला, इ. बाबतची माहिती अहवालाच्या या भागात द्यावी लागते.

तसेच तथ्य संकलन केल्यानंतर त्यावर कशी प्रक्रिया केली, कोणकोणते तक्ते तयार केले, या विविध सारणीवरून काढलेले आलेख व आकृत्या, निर्देशांक, गुणांक, प्रमाण विचलन इत्यादींची माहिती क्रमवार द्यावी लागते.

अहवालाचा वाचक वर्ग - अहवालाचा वाचक वर्ग हा अनेक क्षेत्रातील असतो, उदा. संशोधक विद्यार्थी, संबंधित विषयातील संशोधक, जेष्ठ अधिकारी वर्ग, प्रशासक वर्ग, प्राध्यापक वर्ग इ.

आपल्याच संशोधन क्षेत्रात संशोधन करणारे संशोधक आपल्याच विषयाचे अध्यापन करणारा प्राध्यापक, तसेच त्या विषयाचा उच्च अभ्यास करणारे विद्यार्थी हा आपल्या अहवालाचा मोठा वाचक वर्ग असू शकतो. या गटातील वाचकांचे आपल्या विषयातील ज्ञान अद्ययावत असते, आपल्या विषयात नव्याने उजेडात येणारे ज्ञान समजून घेण्याची जिज्ञासा व कुवतही असते. त्याचप्रमाणे हा वाचक वर्ग तज्ञ व तितकाच चिकित्सक असतो. म्हणून आकडेवारी व संदर्भ अचूक व काटेकोर आहेत याची ढोळ्यात तेल घालून खबरदारी घेणे संशोधकास आवश्यक असते. तसेच ठिकठिकाणी अधिक संदर्भ, अधिक स्पष्टीकरण देणे योग्य ठरते. या वर्गातील वाचकाला तुमच्या निष्कर्षात तुम्ही केलेल्या अनुमानात, तुम्ही मांडलेल्या संबंधात व कार्यकारणभावात अधिक रस असतो. म्हणून या वाचकांसाठी अहवाल लेखन काटेकोर पणे करावे लागते.

अहवालाचा वाचक वर्ग जेष्ठ अधिकारीही असू शकतात. बऱ्याचदा एखाद्या मोठ्या संशोधन प्रकल्पाचे लहान लहान भाग पाडून ते निरनिराळ्या संशोधकांकडे दिलेले असतात. प्रत्येक संशोधकाचे उद्दिष्टे व कार्यक्षेत्र मर्यादित असते त्याने आपल्याला दिलेल्या समस्येवर संशोधन करून त्याचा अहवाल आपल्यावरील जेष्ठ अधिकाऱ्यांकडे द्यावा अशी अपेक्षा असते. अधिकारीदेखील एक तज्ञ संशोधक असल्याने व संशोधकांपुढील समस्या मर्यादित असल्याने या प्रकारच्या वाचकांसाठी तयार केलेल्या संशोधन अहवालाचे स्वरूप खूपच तांत्रिक असते.

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Dr.

केंद्र सरकार, राज्य सरकारे, मोठ्या संस्था यांना वेळोवेळी निरनिराळ्या प्रश्नांबाबत माहिती अगर आकडेवारी प्रशासनासाठी लागते. काही वेळा ही माहिती नित्याच्या व्यवहार पध्दतीमधून जमा होत असते. तर काही वेळा सर्वेक्षण करून जमा केली जाते. या अहवालाच्या आधारे प्रशासक निर्णय घेत असतात. व योजना आखीत असतात. तसेच सरकार काही वेळा अचानक उद्भवणाऱ्या समस्यांच्या अभ्यासासाठी समित्या नेमते. अशा समित्या समस्येचा अभ्यास करून आपला अहवाल सरकारला सादर करतात. उदा. के.एन. राज समितीचा अहवाल, मेहता समितीचा अहवाल, वित्त आयोगाचे अहवाल, कोठारी समितीचा अहवाल इ. प्रशासक वर्गाच्या दृष्टीकोनातून परिस्थिती काय आहे, ती सुधारण्यासाठी कोणते उपाय योजता येतील, त्याचे चांगले - वाईट परिणाम काय होतील, या गोष्टी त्यांच्या दृष्टीने महत्वाच्या असतात.

काही वेळा संशोधकाला किंवा संशोधन संस्थेस आपल्या संशोधनाचे निष्कर्ष सामान्य वाचकापर्यंत पोहोचावेत अशी इच्छा असते. त्यांच्या अभ्यासाचा विषय सामान्य नागरिकांशी संबंधित असतो, किंवा त्यांनी काढलेले निष्कर्ष सामान्य नागरिकांवर परिणाम करणारे असतात. या वाचकाला विषयाचे ज्ञान बेताचेच असते. म्हणून या प्रकारच्या अहवालाची मांडणी सुटसुटीत व भाषा सुगम असावी. नवीन संकल्पना वापरावयाच्या असतील तर त्या प्रथम स्पष्ट कराव्या लागतात. निरनिराळ्या वर्तमान पत्रातून अधून मधून प्रसिध्द होणारे अहवाल, काही साप्ताहिके किंवा मासिके यांमधून प्रसिध्द होणारे अहवाल हे सर्वसामान्य वाचकांसाठी असतात. थोडक्यात काही उद्देश समोर ठेवून केलेल्या अहवालामुळे वेळेची व श्रमाची बचत होतेच, शिवाय अहवाल लिहिण्यामागचा हेतु साध्य होतो.

निष्कर्ष (मुख्य शोध) - संशोधन पूर्ण होईपर्यंत अनेक घटकांची गुंतागुंत संशोधनकर्त्यास समजलेली असते. अनेक घटकांचे निष्कर्ष वेगवेगळ्या ठिकाणी विखुरलेले असतात. ते एकत्र जोडून, त्यांचे परस्पर संबंध अहवालामध्ये स्पष्ट केलेले असतात. अहवालावरून संशोधनाचा दर्जा समजतो. व नेमकी समस्या कोणती आहे, समस्या सोडविण्यासाठी नेमके काय केले, पाहिजे हे संशोधन किती महत्वाचे आहे याची कल्पना येते. अहवाल लेखनावरून संशोधकाच्या अंगच्या गुणांचे दर्शन होते अहवाल हा संशोधनाचा गाभा असतो. संशोधनाची सुरूवात व शेवट यामध्ये ज्या ज्या गोष्टी येतात, त्याचा थोडक्यात आढावा अहवाल लेखनामध्ये घेतला जातो. अहवाल लेखनावरून संशोधनाचा उद्देश व फलीत देखील समजते. मिळालेले निष्कर्ष व केलेली अनुमाने यामधील संबंधावरून संशोधन विषयाचे महत्व समजते. अहवाल लेखन ही संशोधनाची शेवटची पायरी असल्याने संशोधकाच्या ज्ञानात वाढ झालेली असते, हे ज्ञान अनेक प्रकारचे असते. त्यातून जूनी तंत्रे अपूरी ठरतात व नविन तंत्रांची आवश्यकता भासते हे लक्षात येते. थोडक्यात अहवाल लेखन हे संशोधनाचे सार आहे.

संदर्भसूची - पुस्तके -

१. जी.व्ही.कुंभोजकर, "अर्थशास्त्रीय संशोधन", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, मार्च २०१३
२. के.एम.भोसले / के.बी.काटे, "अर्थशास्त्रीय संशोधन पद्धतीशास्त्र", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, डिसेंबर २०१२
३. गुरूनाथ द. नाडगौडे, "सामाजिक संशोधन पद्धती", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, सप्टेंबर २००९
४. ज.फा. पाटील, के. जी. पठाण, पी.जे. ताम्हणकर, "अर्थशास्त्रीय संशोधनाची तोंडओळख", कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे १९७९

वेबसाईटस -

https://www.wikipedia.org
https://brainly.in
https://comme-un-pro.fr
www.bookganga.com

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Dr.

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

ENGLISH PART - IV

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Babasaheb Ambedkar Marathwada University

CONTENTS OF ENGLISH PART - IV

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Globalisation and Changing Role of State **Dr. Shubhangi B. Patil**	1-5
2	Agricultutral Distress **Miss. Latavade Sarika Jalindar**	6-9
3	Use of Information and Communication Technology in Agriculture **Dr. Mahendra B. Bagul**	10-13
4	Agrarian Distress in India **Dr. Shital B. Newase**	14-20
5	Electronic Media, Political Propaganda & Society **Dr. Maitreyee Ashish Kurulkar**	21-24
6	Poverty in Southern States of India: Trend and Remedies **Vinod Mahadev Magadum** **Dr. D. N. Patil**	25-29
7	Social Economic Development in 21st Century **Dr. Golhar Anuradha Sandip** **Dr. Vhanbhatte Ramchandra B.**	30-35
8	New Education Policy 2019 : Changes, Challenges and Opportunities for B. Ed. Colleges in Goa **Dr. Vandana Shivajirao Nalawade** **Mr. Ratnadeep Nanaso Khade**	36-43
9	Present Scenario of Higher Education in India **Dr. Mahejabin Sayyad**	44-51
10	Challenges before Higher Education in India **Dr. Sagar R. Powar**	52-67
11	Creative and Advantageous Competencies for Economic Development in India **Mr. Amol D. Shinde** **Dr. Sambhaji S. Shinde** **Mr. Nikam R. Y.**	68-71
12	Information Technology & Economics **Miss. Patil Amarveli Balasaheb**	72-78

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

CONTENTS OF ENGLISH PART - IV

S. No.	Title & Author	Page No.
13	An Economic Analysis of Agricultural Distress in India **Suryakant Prabhakar Mane** **Dr. Dilip R. Kumbhar**	79-87
14	Impact of Electric Vehicle of Indian Economy **Dr. Shubhangi V. Bhalekar**	88-94
15	Social Problem for Adolescents Mental Health and Aggression **Dr. Swati Vasant Morkal**	95-98
16	Evaluating Spatial Interaction between Kolhapur City and its Surrounding Villages **P. T. Patil** **V.A. Chougule**	99-112
17	Information Technology and Economic Development **Dr. Surekha Anil Tawandkar**	113-119
18	History for Regeneration or Degeneration **Prof. Ajit S. Gadhave**	120-122
19	Challenges before Higher Education **Mr. Jaykar Rajendra Sharad**	123-128
20	Flood and Agricultural Distress; Kolhapur, Sangli and Satara **Dr. Sanjay Baban Deokar**	129-132
21	Jungs Archetype Theory and Literature **Prof. Patil Kalpana N.**	133-138
22	An Appraisal of Noise Pollution: A Case Study of Kolhapur City **Mr. Tushar T. Waghmare** **Dr. Prashant T. Patil** **Mr. Satyavan V. Dhumal**	139-148
23	Understanding Secularism and Nationalism in Democratic India **Dr. Sanjay Madhavrao Sathe**	149-151

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

17. Information Technology and Economic Development

Dr. Surekha Anil Tawandkar
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalay, Peth Vadgaon, Kolhapur.

Abstract

Technology can save the time it makes to produce a good or deliver a service contributing to the overall profits of a business. Technology can contribute to the efficiency of a business's output rate allowing for larger quantities of products to be moved or of services to be rendered. It is today emerging as a necessary factor to develop to country's productive capacity across all sectors of the economy, linking the country with the global economy and ensuring competitiveness. Digital computer and networking has changed our economy concept to the economy with no boundary in time and space because of ICT it brings a lot of advantages for economic development enabling millions of transactions to happen in and easy and fast way. ICT is one of the economic development pillars to gain national competitive advantages. It can improve the quality of human life because it can be used as learning and education media, the mass communication media in promoting and campaigning practical and important issues, such as the health and social area. It provides wider knowledge and can help in gaining and accessing information. ICT sector plays an important role in both advanced and developing economics. This paper examines the impact of information and technology (ICT) use on economic growth.

Introduction

The technology can be regarded as primary source in economic development and the various technological changes contribute significantly in the development of under developed countries. Technological advancement and economic growth are truly related to each other. The level of technology is also an important determinant of economic growth. The rapid rate of growth can be achieved through high level of technology. Schumpeter observed that innovation or technological progress is the only determinant of economic progress. But if the level of technology becomes constant the process of growth stops. Thus, it is the technological progress which keeps the economy moving. Inventions and innovations have been largely responsible for rapid economic growth in developed countries. New technologies reduce the prices of goods and

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

services to which they are applied. They also lead to the creation of new products consumers benefit from these improvements, regardless of whether they live in rich or poor countries. Technological advancement is unambiguously correlated with globalization. The information age has increased the rate of globalization like never before as the rapid expansion of the internet creates an irreversibly networked world.

Objectives

Objectives of this research paper is as follows.

1. To find the relation between the ICT and development of Economy.
2. To search effect of Industrial Revolution.
3. To search Indicators of development.

ICT: Growth

The ICT market in India is estimated at $180 billion and as it projected to grow to $350 billion by 2025. The ICT hardware market is estimated at $ 20 billion. The ICT sector growth rate is over 9 percent per year and it contributes about 9 percent of India's GDP.

Information technology in India is an industry consisting of two major components. It services and business process outsourcing (BPO). The sector has increased its contribution to India's GDP from 1.2% in 1998 to 7.7% in 1917. According to NASSCOM, the sector aggregated revenues of US $160 billion in 2017 with export revenue standing at US $ 99 billion and domestic revenue at US $ 48 billion , growing by over 13%. The United States accounts for two – thirds of India's IT service export. Exports dominate the Indian IT industry and constitute about 79% of the industry's total revenue. The industry's share of total Indian exports (merchandise plus services) increased from less than 4% in FY1998 to about 25% in FY2012. The technologically inclined services sector in India accounts for 40% of the country's GDP and 30% of export earnings as of 2006, while employing only 25% of its workforce, according to Sharma (2006). According to Garter, the "Top five Indian IT Services Providers."

The applications of ICT in different sectors The It sector has increased its contribution to India's GDP from 1.2% in 1988 to 7.7% in 2017. Revenue standing at us 99 billion growing by over 13% FDI inflows in India.

Technological Progress and Economic Growth

Technological Change plays a important role than the capital formation. Technological change is the most important factor that determine rate of economic growth. Technological

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

change or progress refers to the discovery of the new and improved methods of producing goods. Sometimes technological advances result in the increase in available supplies of natural resources. But more generally technological changes result in increasing the productivity of labor capital and other resources. The productivity of combined inputs of all factors is called total factor productivity. Thus technological progress means increase in total factor productivity. As a result of technological advance, it becomes possible to produce more output with same resources or the same amount of product with less resource. Technological change raises the productivity of worker through the provision of better machines, better methods and superior skills.

The Delhi – based Center, part of a network that includes the USA, China and Japan will working collaboration with the National Institute for Transforming India (NITI) to code sign new polices and protocols for emergences technologies with leaders from business, academia, start ups and global organization Artificial intelligence block chain and drones will be its initial focus.

Fourth Industrial Revolution

First India wants to become a digital society. By removing the most commonly used notes, and forcing those with Cain stuffed under their mattresses to deposit it in a bank, the country hopped that people would be persuaded to move their financial transactions onto digital platforms.

Second we must remember Emerging technologies. Before the assault on cash, India had already taken steps to become an e-government, For the last few years, it has steadily been enrolling its citizens onto a national database, Aadhar is the world's largest biometrics, database, with 1.2 billion Indian residents enrolled so far.

As the fastest-growing economy with the second largest population in the world. India has much to gain from opportunities provided by the Fourth industrial revolution.

Its path towards digitization has been given a further boost by the new centre for the fourth industrial revolution recently opened in India by the world Economic forum.

The Delhi – based Center, part of a network that includes the USA, China and Japan will working collaboration with the National Institute for Transforming India (NITI) to code sign new polices and protocols for emergences technologies with leaders from business, academia, start ups and global organization Artificial intelligence, block chain and drones will be its initial focus.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Third, governments and businesses mast take action how to proactively retrain their work force, for e.g. The US. Government could re-skill more than three quarters of its technology displaced work force with a $ 19.9 billion investment and generate a positive return via takes and lower welfare cost.

Finally, we must apply the gender lens to all decision-making going forward and not only because it's the right thing to do. Gender equity is a $ 12 trillion global economic opportunity. Let's gender disaggregate it and when we taint and re-skill workers let's ensure women and gins aren't being left behind.

The Challenges of the fourth industrial Revolution have the potential to expand the economic pie for all and bend the arc of history toward inclusion. We have the choice to be stronger because of it. In addition to being a key economic concern, inequality represents the greatest societal concern associated with the Fourth Industrial Revolution. The largest beneficiaries of innovation tend to be the providers of intellectual and physical capital-the innovators, shareholders, and investors-which explains the rising gap in wealth between those dependent on capital. Versus labor. Technology is therefore one of the main reasons why incomes have stagnated, or even decreased, for a majority at the population in high incomes, the demand for highly skilled workers has increased while the demand for workers with less education and lower skills has decreased.

Impact on Business

Main impotent thing is the development of technology enabled platforms that combine booth demand and supply to disrupt existing industry structures such as those we see within the "Sharing" or "on demand" economy. These technology platforms, rendered easy to use by the Smartphone convene people, assets and data-thus creating entirely new ways of consuming goods and services in the process. In addition, they lower the barriers for business and individuals to create wealth altering the personal and professional environment of workers. These new platform business are rapidly multiplying into many new services, ranging from laundry to shopping from chores to parking for massages to travel.

Top five Economic Indicators for Global Investors

Economic indicators help investors and analysts assess investment opportunities or entire economies as a whole. From gross domestic products (GDPs) to consumer price indices (CPIs),

27

there are a number of data points that can help global investors predict changes in a counter's economy and strategically adjust their portfolios. Economical Indicator's are as follows:

1. Gross Domestic Product

GDP represents the market value of all final goods and services produced within a country during a given period. The figure is usually given in nominal and real formats, with real GDP adjusting for changes in monetary value. Given its vast breadth, this indicator is among the most - watched by the financial markets. The expansion of a country's GDP is indicative of a growing economy, while a contraction in GDP indicates a slowdown in a country's economy. Meanwhile a country's projected GDP growth rate can be used to determine an appropriate level of sovereign debt or determine if companies operating within the country are likely to experience growth.

2. Employment Indicators

The productivity and wealth of a country's citizens is arguably the ultimate determiner of economic success Employment indicators such as, Labor force, payroll, and unemployment data estimate how many citizens are employed and whether they are making more or less money than before.

3. Consumer Price Index

CPI measures changes in the prices of consumer goods and services that are purchased by households. The index is a statistical estimate created by using prices from a sample at representative items collected periodically. Often times, this measure is used as & gauge of inflation, which can positively or negatively affect a country's currency. The financial markets carefully watch CPI figures for sign of inflation. Rising inflation can lead to higher interest rates and reduced lending which deflation can lead to lower interest rates and greater lending.

4. Central Bank Minutes

Central banks create monetary policy and exert significant control over a country's economy; Consequently, the financial markets tend to listen closely to every word that central bankers utter publicly for clues about the future. Central bank minutes are formal releases that contain valuable economic commentary that can singe future policy action. In the U.S. the Federal Reserve issues what's called the Being Book, which contains anecdotal information about current economic conditions from each Federal Reserve Bank. Similar notes are released

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

by many other central banks, including the Bank Japan, European Central Bank (ECB) and others on a regular or semi-regular schedule.

5. PMI Manufacturing-Service

The purchasing managers Index (PMI) is an economic indicator developed. By market group and the Institute for supply Management. By polling businesses on a monthly basis, the index reflects the acquisition of goods and services by purchasing managers. The two most important surveys are the PMI manufacturing and PMT services indices. The financial markets watch the PMI manufacturing and PMI services indices and key leading economic indicators because companies stop purchasing raw materials when demand dries up. This can indicate problems in an economy mach before other reports like retail sales or consumer spending.

Major Findings

As we examine The Fourth industrial Revolution will transform the global economy, it's important to consider how we measure its success. GDP as indicators of Economic growth. GDP calculates a countries production of physical goods, and policymakers use in to inform decision-making.

India needs a collaborative effort. It will have to create a long term ecosystem that trains and educates professionals. India could collaborate with the US, Germany, and the EU. The Central government can consider a joint platform between ministries, state governments and industry bodies to create a mission for making the most of the fourth industrial Revolution technologies.

Conclusions

In many ways companies in India are ensuring their survival by adopting these technologies. These who adopt faster and better will be more competitive than others are definitely in a better position to compete with global entrants. Their survival comes at the cost of jobs. But these can be countered by reskilling and by creating new opportunities.

Reference

Books

1. Jaysingrao pawar **"Science Technology and Development",** Phadke Prakashan, September 2018
2. Ruddar Datt, K.P.M. Sundharam. **"Indian Economy",** S. chand and company limited, sixtieth edition 2009.

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

Websites

1. www.itu-illibrary.org
2. www.oed.org
3. www.data.oecd.org
4. www.ceicdata.com
5. www.tutorzu.net.
6. www.investopedia.com
7. www.export.gov.in
8. www.ibef.org
9. www.wikipedia.org
10. Shodhganga.inflan

30

Volume - 10 (Issue - 6) April, 2020 ISSN - 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS IMPACT FACTOR

5.13

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

Editor : Dr. R.V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email - info@jrdrb.com Visit - www.jrdrvb.com

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal (Peer Reviewed)

5.13

Volume 10, Issue 6, April 2020

ISSN-2230-9578

Special Issue Editor

Dr. Madhukar Atmaram Desale

T.E.S.'s Mahila College,

Nandurbar Dist. Nandurbar

Editor

Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Email - info@jrdrvb.com Visit - www.jrdrvb.com

अनुक्रमणिका

Sr. No.	Name	Title of the Paper	Page No.
01	प्राचार्य, डॉ.एस.एस.गोरे	शिक्षणसंस्थांच्या परिणामकारक प्रशासनाचा अभ्यास	1-4
02	प्राचार्य, डॉ. ढाकणे बालाजी निवृत्तीराव	आधुनिक काळातील महाविद्यालयीन ग्रंथपालापुढील प्रमुख समस्या	5-7
03	डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जलनीती	8-13
04	प्रा. डॉ. चंद्रशेखर ठाकरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्यातील योगदान	14-16
05	प्रा.डॉ. विजयसिंग आय. गिरासे	यु.जी.सी.च्या दहाव्या व अकराव्या योजनांचा नंदुरबार जिल्ह्यातील उच्च शिक्षणावर झालेल्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास	17-22
06	Dr. Madhukar Janrao Nikam	Literary Devices in Dr. B.R. Ambedkar's 'Buddha and His Dhamma'	23-26
07	Dr. Aarti S. Pawar	Social Justice and Dalits	27-30
08	Dr. Mahadeo Vishnu Mate	Impact of an Interview Technique in Researches	31-34
09	Dr. Balasaheb G. Pawar	Confessions in the Poetry of Anne Sexton	35-38
10	Dr.Tarode Vijay Laxman	Women empowerment through political participation in India	39-40
11	Dr. Vaishali Meshram	A Study of the East-West Encounter in Bhabani Bhattacharya's Novels with Special Reference to Music for Mohini and Shadow from Ladakh	41-43
12	प्रा.डॉ. महेंद्र जे. रघुवंशी	स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी उपन्यास साहित्य	44-47
13	प्रा. डॉ. कल्याण विठ्ठल मोरे	लैंगीक शोषण या सामाजीक समस्येचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	48-51
14	प्रा.डॉ. नानाजी दगा भामरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे वृत्तपत्रे व ग्रंथ संपादनाविषयी योगदान	52-55
15	डॉ. रत्ना लाला जवरास	संशोधनातील मुलाखतीचे फायदे व तोटे	56-58
16	प्रा.डॉ. रविराज अच्युत फुरडे	संप्रेषण प्रक्रिया : शाळा मूल्यांकनाची नवीन पद्धती - शाळा सिद्धी	59-62
17	प्रा.डॉ. संजय श्रीहरी कुंभारे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार	63-65
18	डॉ. ज्ञानेश्वर काशिनाथ भामरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची स्त्रीयांविषयी भुमिका	66-68

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

19	डॉ. शरद मधुकर कुलकर्णी	जागतिक शांतता व सुरक्षितता	69-71
20	आशिष गुलाबसिंग वसावे प्राचार्य डॉ. संजय एस. शिंदे	भाषिक कौशल्ये व त्यांचा विकास	72-76
21	डॉ. राजेंद्र बाविस्कर	रांगेय राघव के 'धरौंदे' उपन्यास में सामाजिक यथार्थता	77-79
22	डॉ.महादेव सदाशिव डिसले	शिक्षक-शिक्षण कार्यक्रमांतर्गतील प्रशिक्षणार्थींची डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारधाराविषयक अभिरुची - एक अभ्यास	80-82
23	डॉ. विजय जी. गुरव	विनोद रस्तोगी के नाटकों में सामाजिक चेतना	83-86
24	प्रा.डॉ. अरुण उखा पाटील	नंदुरबार जिल्ह्याच्या कृषी विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे योगदान	87-89
25	प्रा.डॉ.राहुल पुरुषोत्तम मेघे	भारतातील साम्राज्य विस्तारात ब्रिटिश लष्करी व्यवस्थेची भूमिका	90-93
26	प्रा.डॉ. अनिल विठ्ठल बाविस्कर	महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे सामाजिक सुधारणांविषयीचे विचार	94-97
27	प्रा.डॉ. व्ही.बी. माळी	जैविक धोका आणि मानवी सुरक्षा	98-101
28	प्रा. सुनिता संतोष पवार	स्त्री चळवळ	102-103
29	प्रा.डॉ.राजेंद्र गुलाबराव काकुस्ते	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता	104-106
30	प्रा.डॉ. सुनिल व्ही. कुवर	नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी बालकांमधील कुपोषण - एक समस्या	107-110
31	प्रा.डॉ. राजधर चैत्राम बेडसे	निरामय व दीर्घायुषी जीवन जगण्यात समतोल आहार व शरीरश्रमाचे महत्त्व	111-113
32	प्रा.डॉ. संजय राजधर महाले	आंबेडकरवादी कवी : डॉ. यशवंत मनोहर	114-119
33	प्रा.साळवे कल्पना सुदास	संशोधनाचे स्वरूप, व्याप्ती व टप्पे	120-124
34	प्रा. डॉ. प्रतिभा दीपक सूर्यवंशी	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार	125-127
35	अर्चना अ. वणीकर	संशोधन अहवाल : मूल्यमापन आणि निकष	128-130
36	प्रा. सुभाष लक्ष्मण भालेराव	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'स्वराज्य' या बद्दलचे विचार	131-133
37	प्रा.डॉ.सौ. विजया विठ्ठल बाविस्कर	आनंदी जीवनाचे मुलभूत आधार	134-136
38	प्रा. धिरज अविनाश शेलार	महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील धुळे विभागाच्या कर्मचारी कल्याण योजनांचा / उपक्रमांचा अभ्यास	137-140

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

39	प्रा.डॉ. दिलीप झगा चौधरी	आदिवासींच्या शैक्षणिक प्रगतीत आश्रमशाळांचे योगदान - एक अभ्यास	141-145
40	डॉ. गोरखनाथ वाकळे	शाश्वत शेती विकासासाठी कार्यक्रम	146-148
41	प्रा.डॉ. पंकज रघुनाथ देवरे	माधव कोंडविलकरांची आत्मकथने	149-150
42	प्रा.डॉ. मधुकर आ. देसले	बेरोजगारी भारतीय समाजातील एक ज्वलंत प्रश्न	151-154
43	श्रीमती विद्या बाविस्कर (बोरसे)	प्रमाणित चाचण्यांचे महत्त्व	155-157
44	श्री. योगेशकुमार रमेशराव गवते	इयत्ता ५ वीच्या विद्यार्थ्यांना गणित विषयात येणाऱ्या अडचणींचा शोध व उपाययोजनांचा अभ्यास	158-160
45	डॉ. तुषार मधुकर माळी	मराठी विषयाच्या पाठयपुस्तकातील आशय व जीवन कौशल्य : एक सर्वेक्षणात्मक अभ्यास	161-163
46	डॉ. मुंढे संदिपान दत्तात्रय	महाविद्यालयीन ग्रंथपालाची आधुनिक काळात बदलती भूमिका	164-166
47	शिंदे सिद्धार्थ बाबूराव	डिजीटल युगात ग्रंथालये व ग्रंथपालाची आवश्यकता	167-169
48	Mr. Bitu Shivaji Molane Dr. Wangujare S. A.	A Study of the Effect of Yoga on Students Physical Fitness	170-172
49	Dr. Jagdish J. Patil	Business Strategy In Electronic Age	173-176
50	Ulka K. Chauhan	Impact of novel corona virus on Indian society	177-179
51	Dr. P.S. Deshmukh	Water Storage Capacity for Irrigation Purpose in Jalgaon District - A Geographical Study	180-181
52	R. B. Borse	Photographic Revision of the Family Euglenophyceae from Girna River near Jalgaon region Maharashtra, India	182-187
53	Dr. Mrs. Surekha Anil Tawandkar	Tourism Industry and Economic Growth (2010-2018)	188-192
54	Prof.Dr. Ranjana Rajesh Sonawane	A study of Learning style in relation of the Academic Achievement of students	193-195
55	Dr. Dharmapal B. Fulzele Archana S. Rathod	Khalid Hosseini'sThe Kite Runner: The Representation of Social and Political Life of Afghanistan	196-200
56	Prof. Anita Ramesh Wankhede	Positive Psychology its effectiveness among B.Ed. student teachers	201-202

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

57	Shubham Desale, Puja Keshari, Maitrayee Jog, Mona Doshi, Shubham Sayre	Consumer Behavior Toward Luxury Products	203-207
58	डॉ. एल. एन. तायडे	डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती व शेतकऱ्यांविषयी विचार	208-209
59	प्रा. डॉ. रमेश धनराज जाधव	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे निष्ठावान सहकारी गणपत महादेव जाधव तथा मडकेबुवा	210-212
60	डॉ. कांतीलाल दाजभाऊ सोनवणे	स्त्री सबलीकरण व डिजिटल इंडिया	213-215
61	प्रा.डॉ. बी.आर. भोसले	'परिपूर्ति' मधील महाराष्ट्रीय - एक विवेचन	216-218
62	रिता श्रीमंतराव कदम	नियोजन आणि व्यवस्थापनात माहितीची भूमिका	219-221
63	प्रा.भगवान शंकर पाटील	शिक्षणक्षेत्रात तंत्रज्ञानाचे महत्त्व	222-223
64	प्रा. संजय किसन चव्हाण	आधुनिक भारताच्या विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	224-227
65	प्रकाश एकनाथ वाघ प्रा.डॉ. रविंद्र दगडू वाघ	नंदुरबार तालुक्यातील आदिवासी महिला नेतृत्व, सबलीकरण व परिवर्तनाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	228-231
66	प्रा.डॉ. दिलीप झगा चौधरी प्रा. जाफर इक्बाल झहीरूद्दीन	सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीची वैशिष्ट्ये व प्रकार - एक अभ्यास	232-235
67	श्री. खतीब एस. एच.	स्वयं अर्थसहाय्यित शाळांचा चिकित्सक अभ्यास	236-238
68	प्रा.डॉ. सौ. सुषमा प्रमोद पाटील	दानामागचे मानसशास्त्र	239-240

ज्ञानपीठ प्रतिष्ठान, नंदुरबार

योगेश्वर जळगांवकर, ऋद्र क्रिएशन्स, माणिक चौक, बालशहीद शिरीषकुमार स्मारकासमोर, नंदुरबार
जि. नंदुरबार मो. ९८२३७२४७०५. फोन नं. (०२५६४) २२०१५५
E-mail - idealresearch.2014@gmail.com / gym.dp2014@gmail.com

Tourism Industry and Economic Growth (2010-2018)

Dr. Mrs. Surekha Anil Tawandkar
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Pethvadgaon, Kolhapur

Abstract :

Tourism industry is important for the benefits it brings and due to its role as a commercial activity that creates demand and growth for many more industries . Tourism not only contributes towards more economic activities but also generates more employment , revenues and play a significant role in development. The tourism industry is critical for unemployment reduction, poverty alleviation , inequality reduction , and bringing up balanced regional growth. This study investigates relationship between tourism and economic growth in India by considering relative trends in tourism and Economic Growth over the period of 2010-2019. To do this study compared with the growth in economic growth and tourism business. It has also studied how job creation in India has increased due to the changing flow of tourism business. The tourism business is seeing a steady increase in GDP. Most secondary material is used to write this research paper.

Introduction:

Importance of tourism arises from the numerous benefits and advantages it brings to any host country. Tourism contributes towards complete growth and development of a country : one, by bringing numerous economic value and benefits, and second, helping in build country's brand values , image& identity. Tourism Industry goes beyond attractive destinations, to being an important economic growth countributer. Tourism is one of the important source of employment generation and foreign exchange earnings for a country. Tourism is also a commercial activity because the whole tourism process involves consumption of services and products. Hence tourists becomes highly important as they are " Growth Drivers and Brand Ambassadors".

Now we can understand tourism industry. Tourism is a set of actions or activities i. e. travelling to a place , staying there and further local travelling . On this basis , we can define tourism industry as the consumption or use of all services and products by travelers throughout their tourism oriented travel trip. This is the Demand side definition of tourism industry. The supply side tourism industry definition will be like : Tourism industry is a group of industries providing services and products for various needs of tourists and travelers on leisure , business and other related tourism characterized travel trips. What the tourists spend on consumption of these services and products becomes the revenues of tourism industry.

Objectives:

1. Evaluating the progress of the tourism business.
2. Examining the role of tourism business in economic development.
3. Comparing tourism business and GDP.

Growth of tourism in India -

Tourism in India is important for the country's economy and is growing rapidly. The World Travel and Tourism Council calculated that tourism generated Rs. 16.91 lakh crore (US $ 240 billion) or 9.2 % of India's GDP in 2018 and supported 42.673 million jobs, 8.1% of its total employment. The sector is predicted to grow at an annual rate of 6.9% to Rs. 32.05 lakh crore (US $ 450 billion) by 2028 (9.9% of GDP). In October 2015, India's medical sector was estimated to be worth US$ 3 billion, and it is projected to grow to US$ 7-8 billion by 2020. In 2014, 184,298 foreign patients traveled to India to seek medical treatment. Over 10 million foreign tourists arrived in India in 2017 compared to 8.89 million in 2016, representing a growth of 15.6 .Delhi, Mumbai, Chennai, Agra, and Jaipur were the five most visited cities of India by foreign tourists during the year 2015.

The Travel and Tourism Competitiveness Report 2019 ranked India 34th out of 140 countries overall. India improved its ranking by 6 places over the 2017 report which was the greatest

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

improvement among the top 25% of countries ranked. The report ranks the price competitiveness of India's tourism sector 13th out of 140 countries. It mentions that India has quite good air transport infrastructure (ranked 33rd) , particularly given the country's stage of development, and reasonable ground and port infrastructure (ranked 28th). The country also scores high on natural resources (ranked 14th), and culture resources and business travel (ranked 8th). However, some other aspects of its tourism infrastructure remain somewhat underdeveloped. The nation has many hotel rooms per capita by international comparison and low ATM penetration. The World Tourism organization reported that India's receipts from tourism during 2012 ranked 16th in the world , and 7th among Asian and Pacific countries. Following are some statistics regarding the tourism business.

1. Foreign tourist arrivals in India. (2010—2018)

Sr.No.	Year	Arrivals (Millions)	% Change
1.	2010	5.78	11.8
2.	2011	6.31	9.2
3.	2012	6.58	4.3
4.	2013	6.97	5.9
5.	2014	7.68	10.2
6.	2015	8.03	4.5
7.	2016	8.80	9.7
8.	2017	10.04	14.0
9.	2018	10.56	5.2

Source: "India Tourism Statistics at a Glance" Ministry of Tourism , Retrieved 24 January 2020.

2. Foreign Exchange Earnings From Tourism in India (2010—2018)

Sr.No.	Year	Earnings (US$ Million)	% Change	Earnings Rs. Crores	% Change
1.	2010	14,193	27.5	64,889	20.8
2.	2011	16,564	16.7	77,591	19.6
3.	2012	17,737	7.1	94,487	21.8
4.	2013	18,445	4.0	107,671	14
5.	2014	20,236	9.7	123,320	14.5
6.	2015	21,071	4.1	135,193	8.8
7.	2016	22,923	9.1	154,146	14.3
8.	2017	27,310	19.1	177,874	15.4
9.	2018	28,585	4.7	194,882	9.6

Source: " India Tourism Statistics at a Glance" Ministry of Tourism , Retrieved 24 January 2020.

3. Share of top 10 States/UTs of India in number of foreign tourist visits in 2017.

Rank	State/Union Territory	Number	Share in %
1.	Maharashtra	5,078,514	18.9
2.	Tamil Nadu	4,860,455	18.1
3.	Uttar Pradesh	3,104,062	13.3
4.	Delhi	2,379,169	10.2
5.	Rajasthan	1,489,500	6.4
6.	West Bengal	1,475,311	6.3
7.	Kerala	977,479	4.2
8.	Bihar	923,737	4.0
9.	Karnataka	636,502	2.7
10.	Goa	541,480	2.3
	Total of top 10 States	20,620,863	88.4
	Others	2,705,300	11.6
	Total	23,326,163	100

Source: "India Tourism Statistics at a Glance 2018"

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya 189

incomes has continued to support the growth of domestic and outbound tourism. During 2018, foreign tourist arrivals (FTAs) in India stood at 10.56 million , achieving a growth rate of 5.20 per cent year – on – year. During January- November 2019, Foreign Tourist Arrivals (FTAs) were 96,69,633 with the growth of 3.2 per cent. During January- November 2019 a total of 25,51,211 tourist arrived on e-Tourist Visa registering a growth of 23.8 percent.

The travel and tourism sector in India , accounted for 8 per cent of the total employment opportunities generated in the country in 2017 , providing employment to around 41.6 million people during the same year. The number is expected to rise by 2 per cent annum to 52.3 million jobs by 2028. International hotel chains are increasing their presence in the country , as it will account for around 47 per cent share in the Tourism and Hospitality sector of India by 2020 & 50 per cent by 2022.

Government Initiatives:

Some of the major initiatives planned by the Government of India to give a boost to the tourism and hospitality sector of India are as follows.

1. Ministry of tourism launches Audio Guide facility App called " Audio Odigos" for 12 sites of India (including iconic sites).
2. Prime Minister, Mr. Narendra Modi urged people to visit 15 domestic tourist destinations India by 2022
3. Statue of Sardar Vallabhbhai Patel, also known as 'statue of unity' was inaugurated in October 2018. It is the highest standing statue in the world at a height of 182 meter. It is expected to boost the tourism sector in the country and put India on the world tourism map.
4. The Government of India is working to achieve 1 per cent share in world's international tourists arrivals by 2020 and 2 per cent share by 2025.
5. Under budget 2019-20, Government introduced a Tax Refund for Tourists (TRT) scheme like in countries such as Singapore to encourage tourists to spend more in India and boost tourism.
6. Under budget 2019-20, the Govt. allotted Rs. 1,160 crore (US $ 160.78 million) for development of tourist circuits under Swadesh Darshan.
7. Under Union Budget 2019-20, US$ 82.27 million was allocated for promotion & publicity of various program & schemes of the tourism ministry.
8. In September 2019, Japan joins a band of Asian countries, including Taiwan and Korea among others to enter into the Indian tourism market.

Achievements: Following are the achievements of the Government during 2019-20:

1. During 2019-20, an additional fund Rs. 1,854.67 crore (US$ 269.22 million) is sanctioned for new projects under the Swadesh Darshan Scheme.
2. Ministry of tourism sanctioned 18 projects covering all the North Eastern States for Rs. 1,456 crore (US$ 211.35 million) for development and promotion of tourism in the North Eastern Region under the Swadesh Darshan and PRASAD Schemes.
3. Statue of Sardar Vallabhbhai Patel , also known as 'State of Unity' , was inaugurated in October 2018 and the total revenue generated till November 2019 is Rs. 82.51 crore (US$ 11.81 million).

Challenges: From the above information , there are some problems for the tourist business in India. The Tourism business faces challenges in this regard. Some of them are -

1. Lack of Infrastructure : It is a major challenge for the Indian tourism sector. Tourism – associated economic and social infrastructure – hotels, connectivity human resources hygiene, health facilities, etc. are largely under developed in India The poor quality of infrastructure is reflected in India's 112nd rank in the ICT redlines component and 104th rank in the health and hygiene components of the WEF's Travel and Tourism Competitiveness Index 2017. The prime reason for this apathy is the poor allocation of financial resources. It should be noted that in the budget 2017-2018 , the Government has allocated only Rs .1840 crore for a promising sector like tourism.

2. Safety and Security : Safety and Security of tourists, especially of the foreign tourists, is a major roadblock to the tourism development . Attacks on foreign nationals, especially on women , raise

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Parth Vardhman Dist. Kolhapur

questions about India's ability to welcome tourists from far away countries. Among the 130 countries surveyed. India was placed at the 114th position in terms of safety and security aspect in the WEF Index 2017.

3. Accessibility : Majority of the tourist spots in the country are not accessible to poor, women and elderly. This is because of high costs for travelling , poor connectivity and a series of permissions required for various reasons. It is a fact that divyanangs, who constitute more than 2 per cent of the population, cannot access many of the tourist spots in the country.

Major Findings :

The role of tourism business is very important in the rapid development of the Indian economy. The World Travel and Tourism Council calculated that tourism generated that 16.91 lakh crore (US$ 240 billion) or 9.2 % of India's GDP in 2018 and supported 42.673 million jobs, 8.1 % of its total employment. The Travel and Tourism Competitiveness Report 2019 ranked India 34th out of 140 countries over all. India improved its ranking by 6 places over the 2017 report which was the greatest improvement among the top 25% of countries ranked.

Foreign Tourist Arrivals in May 2019 were 6,10,590 as compared to 6,06,522 in May 2018 registering a growth of 0.7 % FTAs during the period January –May 2019 were 45,45,883 as compared 44,67,393 in January-May 2018 registering a growth of 1.8 %.

Conclusion:

Tourism is a very important business from the perspective of global economic development. Due to the tourism business, rural areas are developing and infrastructure services are expanding. For a developing country like India which is on the path of modern economic growth through structural transformation of the economy. Tourism is the right vehicle, with its forward and backward linkages with a host of sectors like transport, hospitality, education, health, banking etc. India is all set to reap full potential of this vibrant sector. Tourism sector is not only a major contribution to the growth of the economy but a generator of employments opportunities as well major revenue generating industry.

Reference:

Books:

1. Sambhaji B. Patil , "**Travel Management and Tourism Industries,**" Atharv Publications, Dhule,. Publication Year 21 March 2015, pp. 77,78.

Web sites:

www.market-width.com, www.researchgate.net>2417, www.worldwidejournals.com, www.quora.com, www.econstor.eu>1-s, www.gidb.org, www.longdom.org , www.m.Jagranjosh.com, www.shodhganga.inflibnet.ac.in, www.ibef.org, www.statista.com, www.en.m.wikipedia.org

2. Reports:
   1. "India Tourism Statistics at a Glance". Ministry of Tourism . Retrieved 24 January 2020.
   2. Annual Report "India Tourism statistics at a Glance 2018.
   3. Annual Report "India Tourism Statistics at a Glance 2019.
   4. Govt. of India, Ministry of Tourism Reports 2014.

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Dr.

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Rayat Shikshan Sanstha's

Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)

One Day National Interdisciplinary Conference

On

Recent Trends and Issues in Languages, Social Sciences and Commerce

Saturday, 4th January, 2020

Organized by

Department of English, Hindi, Marathi, Economics, History, Commerce and IQAC

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Date of Publication
04 Jan. 2020

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www.विद्यावार्ता.कॉम
YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding approval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary.

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Indexed

IMPACT 6.021 IIJIF FACTOR

Cosmos
IMPACT FACTOR
5.234

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

104	श्रीमती सविता राऊत प्रा. श्री. व्ही. पी. पाटील	गृहिणीमधील ग्राहक संरक्षणाविषयीची जागरुकता	476
105	प्रा. शेवडे अभिजित कबीर	कबीर के व्यक्तित्व एवं कृतित्व का अनुशीलन	481
106	Thorat Jyoti Bajirao	Government Schemes for MSME Sector in India	484
107	सौ.वैशाली सुनिल शिंदे	आरिफ महात के 'दस्तक' काव्य में सामाजिक संवेदना	487
108	प्रा.अमित ध. पोवार	भारतीय अर्थव्यवस्थेचे कॅशलेसमधील स्थान	491
109	प्रा.डॉ.जी.एच.आळतेकर श्री. निलेश सर्जेराव घोलप	शहावल्ली बाबा यांचा दर्गा आणि सुफी संप्रदाय	495
110	डॉ. हेमंत नामदेव कुंभार	समकालीन मराठी चित्रपट	497
111	प्रा.डॉ.संजय नगरकर सचिन माधवराव कोतकर	मराठी कादंबरीतील स्थलांतरितांचे चित्रण– एक सामाजिक अभ्यास	501
112	प्रा. राजश्री बं. पोवार	समकालीन मराठी नाटकामधील कुटुंबव्यवस्थेचे चित्रण	505

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे कॅशलेसमधील स्थान

अमित ध. पोवार
संशोधक विदयार्थी
शिवाजी विदयापीठ कोल्हापूर
E Mail Id: amitpowar2019@gmail.com
Mo- No- 9158972761

१) प्रस्तावना :

सध्याच्या या आधुनिक जगातील डिजिटल क्रांतीने सामान्य माणसाच्या जीवनात मोठी उलथापालथ घडवून आणली आहे. या डिजिटल क्रांतीमध्ये जगातील अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्था कॅशलेश व्यवहाराकडे वळल्या आहेत. त्यामुळे या देशांचा आर्थिक विकासाचा वेग वाढलेला दिसून येतो. परंतु भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये चलनाचे रुपाने देवाण–घेवाणीचे व्यवहार करत असताना काही वेळा अर्थव्यवस्थेत चलनाचा पुरवठा कमी पडणे आणि भ्रष्टाचाराला सामोरे जावे लागते.त्यामुळे जगातील इतर देशाप्रमाणे भारताने देखील आपली अर्थव्यवस्था कॅशलेश बनवून त्याव्दारे व्यवहार करणे आवश्यक ठरले आहे. कॅशलेस व्यवहार करण्यामध्ये सरकारचा देखील मोठा वाटा आहे. आधार कार्डचा वापर केल्यामुळे लाभार्थ्यांना थेट अनुदान मिळू लागले. त्यामुळे सरकारच्या हजारो कोटी रुपयांची बचत झाली आहे. भीम ॲप, रुपे डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, ई–सही यामुळे व्यवहार करणे सोपे झाले. जीवन प्रमाण योजनेमुळे अनेक वृध्द लोकांना पेंशन मिळण्यासाठी तसेच सरकारच्या विविध योजनांचा लाभ घेण्यासाठी फायदा झाला आहे.

२) सूचक शब्द :

कॅशलेस अर्थव्यवस्था, आर्थिक व्यवहार, कागदी नोटा व नाणी, नोटाबंदी.

३) उद्दिष्टे :

१) भारतातील कॅशलेस अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करणें.
२) कॅशलेस व्यवहारांचे फायदे आणि तोटे अभ्यासणे.
३) भारतातील कॅशलेस व्यवहारातील समस्या अभ्यासणे.

४) संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन पेपर हा मुख्यत: दुय्यम सामग्रीवर आधारित आहे. यासाठी न्यूज पेपर, विविध मासिके, पुस्तके, इंटरनेट इ. चा वापर करण्यात आला आहे.

५) कॅशलेस अर्थव्यवस्थेचा अर्थ :

कॅशलेस व्यवहार म्हणजे रोख रक्कम प्रत्यक्ष न देता होणारी आर्थिक देवाण–घेवाण होय. आर्थिक व्यवस्थेचे असे स्वरूप की ज्यामध्ये पैशाची अधिकांश देवाण–घेवाण चेक, क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड, नेट बँकिंग, मोबाईल पे आणि वेगवेगळ्या डिजिटल माध्यमांद्वारे केली जाते, त्यास 'कॅशलेस' अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. या व्यवस्थेमध्ये रोखतेचे (कागदी नोटा व नाणी) चलन कमी होते.

६) भारतातील अर्थव्यवस्थेची स्थिती :

भाजप सरकार सत्तेवर आल्यानंतर मा. पंतप्रधान मोदी यांनी ८ नोव्हेंबर, २०१६ रोजी अचानक कोणतीही पूर्वसूचना न देता मध्यरात्री पासून ५००, १००० रूपयांच्या नोटा व्यवहारातून रद्द करण्यात आल्याची घोषणा केली. त्यामुळे नोव्हेंबर, २०१६ पासून जानेवारी २०१७ पर्यंतचा काळ भारतात व्यवहारासाठी 'लेसकॅश' म्हणून ओळखला जाऊ लागला. बाजारात उच्च मूल्यांच्या ५००, १००० रूपयाच्या नोटा रद्द झाल्यामुळे व्यवहारातील एकूण चलन कमी झाले आणि कमी मूल्याच्या १००,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

५०, २०, १० रूपयांच्या नोटांवर अतिरिक्त भार पडला. त्याचा परिणाम म्हणून एकूण नोटांची अधिक मागणी आणि पुरवठा कमी झाल्याने 'लेसकॅश' अर्थव्यवस्था तयार झाली.

मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या सरकारने भ्रष्टाचार, दहशतवाद, काळापैसा इ. संपवून 'कॅशलेस' अर्थव्यवस्थेकडे जाण्यासाठी नवीन चलन आर्थिक व्यवहारात चालू केले. परंतू भारतीयांची 'कॅशलेस' अर्थव्यवस्थेमधून जाण्यास वाटचाल मात्र 'लेसकॅश' अर्थव्यवस्थेकडे जाण्यास सुरूवात झाली. विकास मंद गतीने होऊ लागला. त्यामुळे 'लेसकॅश' अर्थव्यवस्थेतून 'कॅशलेस' अर्थव्यवस्थेकडे जाण्याचा मार्ग भारतात शहरी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील जाण्याचा मार्ग भारतात शहरी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील विकासातील अंतरामुळे अधिक वेगाने प्रगतीच्या ऐवजी अधोगतीकडे जाण्याची भिती तयार झाली. रिझर्व बँकेच्या आकडेवारीनुसार जुलै २०१६ पर्यंत देशभरातील बँकांनी ३.५९ कोटी क्रडिट कार्ड, तर ६९.७२ कोटी डेबिट कार्ड वितरण केले आहे. त्यातही व्यवहारात कार्यरत असलेले २.५४ कोटी क्रेडिट कार्ड आणि ६९.१ कोटी डेबिट कार्ड कार्यरत आहेत. या आकडेवारीचा विचार करता भारतात 'कॅशलेस' अर्थव्यवस्थेसाठी आवश्यक असणाऱ्या पायाभूत सुविधा, ज्ञान, माहितीचे अपुरे प्रमाण दिसून येते.

'कॅशलेस' अर्थव्यस्थेसाठी मुख्य घटक 'प्लास्टीक मनी' :–

व्यवहारात चलन न वापरता अधिकतम प्लास्टीक मनीचा वापर वाढवून कॅशलेस अर्थव्यस्थेकडे जाण्यासाठी विविध प्रकारच्या कार्डचा वापर होणे आवश्यक असते. परंतु भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये सर्वसाधारण क्रेडिट आणि डेबिट कार्ड यांचाच वापर थोडया फार प्रमाणात होताना दिसून येतो. भारतात या कार्डचा वापर विशेषत: एटीएम मधून पैसे काढणे, ऑनलाईन पेमेंट करणे व 'पीओएस' मशीनमध्ये स्वाईप करण्यासाठी करताना आढळून येतो.

भारताची एकूण लोकसंख्या, एकूण भूप्रदेश आणि अर्थव्यवस्थेचा आवाका पाहता कॅशलेस अर्थव्यवस्थे समोरील संकटे दिसून येतील. विशेष म्हणजे ग्रामीण भारतात सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यापारी बँकांचे ३१ मार्च, २०१३ पर्यंत २३२८६ एटीएम होते. तर खाजगी बँकांचे १९३७ आणि परकीय बँकांचे ८ एटीएम होते. रिझर्व बँकेच्या मार्च २०१८ च्या आकडेवारी नुसार देशात १,०६,७७६ एटीएम ३०८३०६७ पीओएस, ३७४८४९५५ क्रेडिट कार्ड तसेच स्टेट बँक, ॲक्सिस बँक, आयसीआयसी आय यासारख्या बँकाचीच सेवा अधिकतम आहेत. इतर बँका, संख्यांचे कार्य खूपच नगण्य आहे. त्यामूळे देशात पुढील काही वर्षातच खुप वेगाने कॅशलेस अर्थव्यवस्थेचे स्वप्न पूर्ण करणे अवघड बाब आहे.

७) **'कॅशलेस' अर्थव्यवस्थेचे फायदे :**

१) चलन छपाई खर्चात बचत होईल.
२) बँकाकडे अधिक चलन जमा राहील. त्यामुळे अधिक पतनिर्मिती होऊ शकेल.
३) RBI चा चलन पुरवठा व चलन सुरक्षा यावरील दरवर्षीचा २१,००० कोटी रूपयांच्या खर्चात बचत होईल.
४) कॅशलेस व्यवहार केल्याने चलन कमतरता भासणार नाही.
५) व्यवहारांची संख्या आणि वेग दोन्ही वाढेल. त्यामुळे आर्थिक विकास व वृध्दीत वाढ घडून येईल.
६) व्याजदरात कपात होईल, कर्जाच्या दरात कपात होऊन कर्ज पुरवठा वाढेल.
७) काळापैसा, भ्रष्टाचार, दहशतवाद, नक्षलवादाला आळा बसेल. पारदर्शकता, पैशाच्या योग्य दिशेत वापर होईल.
८) ऑनलाईन व्यवहारामुळे केंद्र, राज्य सरकारांच्या एकूण कर महसूलात वाढ होऊ शकेल.
९) बँकांचा चलनी नोटा, दुरूस्ती, देखभालीसाठीचा एकूण खर्चात कपात होऊ शकते.
१०) आर्थिक शिस्त, अतिखर्चावर नियंत्रण, रोख सांभाळण्याचे प्रमाण कमी होऊन सुरक्षा स्वरूपात वाढ होईल.

८) **'कॅशलेस' अर्थव्यवस्थेचे तोटे :**

१) अचानक आर्थिक वेग, वृध्दीत घसरण होईल. आर्थिक व्यवहार ठप्प होऊन संख्या कमी होईल.
२) तात्कालीन पैशाचा तुटवडा भासेल त्यामुळे बँकातील बचत आणि इतर गुतवणूकही कमी होईल.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Parli Vaijnath Dist. Beed

69

३) अनेक व्यवहार विनिमयावर बँकांचे, सरकारचे कर लागत असल्याने वस्तू महाग होण्याची तसेच कर चुकवेगिरी होण्याची भिती राहील.

४) लोकसंख्येच्या प्रमाणात पैशाचा पुरवठा नाही झाल्यास व्यवहारांची संख्या कमी होऊन आर्थिक मंदी येऊ शकते.

५) अर्थव्यवस्था अल्पकाळासाठी अस्थिर होऊन मंदीकडे जाऊ शकते.

६) गरीब, लहान ग्रामीण भागातील लोकांना न समजणारी अशी अवघड प्रक्रिया ठरू शकेल.

९) भारताच्या संदर्भात समस्या :

भारतासारख्या विकसनशील देशात इंटरनेट, मोबाईल, संगणक, इलेक्ट्रॉनिक वस्तूंच्या वापरात खुप जास्त प्रमाणात अज्ञान आहे. विद्युत पुरवठा, तंत्रज्ञान, आधुनिक संसाधानांचा अपुरा पुरवठा, संगणक निरक्षरता, पैशाच्या व्यवहारातील अज्ञान, बँकिंग कार्याचे अज्ञान, इंटरनेट व्यवहारातील असुरक्षितता, संभाव्य धोके, फसवेगिरी, हॅकिंग सिस्टम, ब्लॉक सिस्टम, सायबर क्राईम यातील असुरक्षितता, इंटरनेट, ऑनलाईनवरून होणाऱ्या व्यवहारावर लागणारा कर ज्यामुळे पुन्हा वस्तू महाग होतील. भारतीय जनतेचा विश्वास आणि सवय अधिक रोख रक्कमेवर व्यवहार करण्यावर आहे. व्यवहारासाठी बाजारात पीओएस मशीनची कमतरता खुप जास्त प्रमाणात आहे. भारतात चलनाला लक्ष्मी मानले जाते, त्याचे पुजनही होते. अशावेळी चलनविरहीत किंवा रोकडविरहीत व्यवहार करणे. लोकांना खुप व्यवहार्य वाटणार आहे.

१०) जागतिक कॅशलेस व्यवहारातील स्थान :

जगात सर्वाधिक चलन छपाई करणारा देश म्हणून चीनचा उल्लेख होतो. त्यानंतर भारताचा सर्वाधिक चलन छपाई करणारा देश म्हणून ओळख आहे. तर भारताची हीच ओळख संपवण्यासाठी भारताने कॅशलेस अर्थव्यवस्थेकडे जाण्याचा मार्ग स्वीकारला आहे. कॅशलेस अर्थव्यवस्थेचा मार्ग स्वीकारणारे काही महत्वपूर्ण देश पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

अ.क्र.	देश	रोख चलनातील व्यवहार (%)	कॅशलेस व्यवहार (%)
१)	स्वीडन	३ %	९७ %
२)	बेल्जियम	७ %	९३ %
३)	फ्रान्स	८ %	९२ %
४)	ब्रिटन	११ %	८९ %
५)	ऑस्ट्रेलिया	१४ %	८६ %
६)	भारत	९५ %	५ %

वरील सर्व देशांच्या कॅशलेस व्यवहारांच्या आकडेवारीचा विचार करता इतर देशांच्या तुलनेत भारतात असणारे कॅशलेस व्यवहाराचे प्रमाण अत्यंत नगण्य असे आहे.

११) निष्कर्ष :

आज जगातील अनेक देश कॅशलेस अर्थव्यवस्थेकडे वळत आहे. त्यामुळे येणाऱ्या पुढील काळात भारतासारख्या विकसनशील देशाने कॅशलेस व्यवहारासाठी आवश्यक असणाऱ्या एटीएम, पीओएस, क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड व इतर सुविधांमध्ये वाढ केल्यास कॅशलेस व्यवहाराने प्रमाण वाढून भारतीय कॅशलेस अर्थव्यवस्था मजबूत होईल. कॅशलेस अर्थव्यवस्थेमुळे त्वरीत व्यवहार करण्यास मदत होईल. तसेच शेतकरी, कामगार आणि लघु व्यावसायिक अनेक व्यवहार जलद गतीने करू शकतील. अनेक प्रकारचे निधी लाभार्थ्यांच्या खात्यात सहज पोहचवता येतील. तसेच प्रत्यक्ष चलनाची देवाण–घेवाण करण्यामध्ये जो भ्रष्टाचार होतो. त्यास आळा बसेल.

१२) संदर्भ :

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Pota Vadgaon Dist. Kolhapur

प्रा. एन. श्याम – अर्थराज्य २०१७, साई पब्लिकेशन, पुणे
योजना मासिक – डिजिटल भारत, डिसेंबर २०१८
लोकराज्य मासिक – डिजिटल महाराष्ट्र, जानेवारी २०१७
प्रा. ज्ञानेश्वर मगर – लोकराज्य वार्षिक आढावा २०१७ : रत्नाई प्रकाशन
प्रा. कैलास भालेकर – भारतीय अर्थव्यवस्था २०१९ : युनिक अॅकेडमी पब्लिकेशन्स प्रा. लि. पुणे

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Dist. Kolhapur

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

ENGLISH PART - VI / MARATHI PART - IV

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon
Dist. Kolhapur

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - IV

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	मानवी हक्क संरक्षणातील प्रसारमाध्यमांची भूमिका **भालचंद्र नागनाथ बिचितकर**	१-४
२	दहशतवाद एक सामाजिक समस्या **सहा. प्रा. प्रविण उत्तम रणबागले**	५-९
३	ज्येष्ठांच्या शारिरीक, आर्थिक व मानसिक समस्या **प्रा. डॉ. सौ. शामला र. माने**	१०-१४
४	वृध्दांच्या समस्या कारणे व उपाययोजना **पवळ रंजना भिमराव**	१५-२१
५	सामाजिक प्रदूषण आणि समस्या **प्रा. वाडते आर. पी.**	१६-२५
६	मानव विकास निर्देशांक आणि भारत **अस्लम द. अत्तार**	२६-३१
७	महाराष्ट्र मानव विकास मिशन योजनेचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास **साईनाथ रामजी घोगरे**	३२-३४
८	स्थलांतर, नागरिकत्व व अस्मिता :'भारतीय नागरिकत्व सुधारणा अधिनियम २०१९'च्या विशेष अनुषंगाने **प्रा. अभय मारूती चव्हाण**	३५-३७
९	रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील मानवी विकासाचा तुलनात्मक एक अभ्यास (सन २००१ ते २०१५) **डॉ. एम. एस. चांदा**	३८-५०
१०	रासायनिक खते आणि शेतजमिनीवरील संकट **सुरेखा रोंगटे**	५१-५६
११	''शासनाच्या बदलतया धोरणामुळे शासनाच्या जबाबदाऱ्या कमी व नागरी समाजाच्या झबाबदाऱ्या वाढत आहेत''- चिकित्सक वेध **प्रा. डॉ. संदीप वि. घोडके**	५७-६२
१२	आंबेगाव तालुक्यातील महाविद्यालयीन युवक-युवतींच्या राजकीय अभिरूचीमधील फरक अभ्यासणे **अडसरे विष्णू बाळशिराम**	६३-६६
१३	डिजिटल इंडियाचे भारतातील स्थान **अमित धर्मा पोवार**	६७-७३

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

१३. डिजिटल इंडियाचे भारतातील स्थान

अमित धर्मा पोवार

1. प्रस्तावना

सर्वसमावेशी उदारदायी, पारदर्शी सरकारसाठी, या सर्वात मोठ्या लोकशाहीच्या नागरिकांना डिजीटल साक्षर करण्याची साद डिजीटल इंडिया घालत आहे. जागतिक संदर्भानुसार समाजात बदल घडत आहेत, अशा वेळी माहिती तंत्रज्ञानात झपाट्याने क्रांती होणे अत्यंत आवश्यक आहे. म्हणूनच प्रत्येक नागरिकाला प्रशासनात सहभागी होता यावे यासाठी त्यांना डिजीटली जोडून, माहिती तंत्रज्ञान हा विकासाचा प्रमुख घटक व्हावा यासाठी सरकार तत्पर आहे भारतासारख्या विकसनशील आणि युवावर्ग मोठ्या प्रमाणात असलेल्या देशात, सामाजिक, आर्थिक निर्देशांक उंचावण्यासाठी मोठ्या परिवर्तनाचा विचार करणे योग्य ठरेल. नागरिकांना डिजिटली सक्षम करून प्रशासनात, पारदर्शकता आणण्यासाठी आणि त्यांना माहितीपर्यंत पोहोचता यावे यासाठी डिजीटल इंडियाद्वारे प्रयत्न केला जात आहे.

2. सूचक शब्द : माहिती तंत्रज्ञान, डिजीटल, दळणवळण तंत्रज्ञान, ई–शासन, ई–शिक्षण, ई–आरोग्य, ई–नोंदणी, डिजिटल लॉकर

3. उद्दिष्टये

१) डिजिटल इंडियाच्या दृष्टीकोनाचा अभ्यास करणे.
२) डिजिटल इंडियाच्या कार्यपध्दतीचा अभ्यास करणे.
३) डिजिटल इंडियाच्या परिणामाचा अभ्यास करणे.
४) डिजिटल इंडियासाठीच्या आव्हानांचा अभ्यास करणे.
५) डिजिटल इंडियासाठीच्या अन्य राज्यांच्या प्रयत्नांचा अभ्यास करणे.

4. संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधन पेपर हा मुख्यत: दुय्यम सामग्रीवर आधारित आहे. यासाठी न्यूज पेपर, विविध मासिके, पुस्तके, इंटरनेट इ. चा वापर करण्यात आला आहे.

5. डिजिटल इंडियाचा अर्थ

डिजिटल इंडिया भारत सरकारद्वारा 2 जुलै, 2015 रोजी सुरू केलेली एक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम आहे. ज्याचा मूळ उद्देश देशातील प्रत्येक विभाग व नोंदी यांना एकच कडीत जोडणे हा आहे. ही कडी म्हणजे देशाची इलेक्ट्रॉनिक डाटा सिस्टम होय, जी देशाच्या काम करण्याची गती वाढविण्यामध्ये मदतगार आहे. डिजिटल इंडिया कार्यक्रमाद्वारे देशातील प्रत्येक माहिती आणि रेकॉर्डला योग्यरितीने इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात ठेवले जात आहे. जी पुढील कामामध्ये सहजतेबरोबर गती आणेल.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Purna Washington Dist. Washington

75

6. डिजिटल इंडियाचा दृष्टिकोन

डिजिटल इंडियाने प्रामुख्याने तीन दृष्टिकोन आहेत.

1.2 डिजिटल पायाभूत सुविधांची निर्मिती

सर्व नागरिकांना उपयोगी असतील अशा डिजिटल पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीमध्ये वेगवान इंटरनेट, जन्मापासून मृत्यूपर्यंत नागरिकांना डिजिटल ओळख, डिजिटल आणि वित्तीय क्षेत्रात सहभागासाठी मोबाईल फोन व बँक खात्याचा वापर, सामूहिक सेवा केंद्रांची उपलब्धता, सामूहिक सेवा केंद्राची उपलब्धता, सामूहिक क्लाउडवर वापरण्याजोगे खाजगी क्षेत्र, सुरक्षित सायबर क्षेत्र इ.चा समावेश करणे.

1.2 मागणीनुसार शासन व सेवा

मागणीनुसार शासन व सेवा यामध्ये वेगवेगळ्या विभागाच्या आणि कार्यक्षेत्राच्या एकात्मिक सेवा, ऑनलाईन व मोबाईलच्या माध्यमातून योग्य वेळेत सेवांची उपलब्धता, सर्व नागरिकांना इंटरनेट येण्याचा हक्क, व्यवसाय करण्यासाठीच्या नियमांचे सुलभीकरण करण्यासाठी डिजिटल सेवा इलेक्ट्रॉनिक आणि नोटविरहित व्यवहारांची निर्मिती, निर्णयप्रक्रियेत तंत्रज्ञानाचा आधार घेणे इ.चा समावेश करणे.

1.3 नागरिकांचे डिजिटल सक्षमीकरण

नागरिकांचे डिजिटल सक्षमीकरणामध्ये वैश्विक डिजिटल साक्षरता, डिजिटल संसाधनांची वैश्विक उपलब्धता, डिजिटल सेवांची भारतीय भाषांमध्ये उपलब्धता, सहभागात्मक शासनासाठी सहयोगी डिजिटल रचनांची उभारणी, सर्व अधिकारांचे इंटरनेटच्या माध्यमातून वहन करणे.

7. ई–क्रांती

डिजिटल इंडियाने (१) ब्रॉड बँड महामार्ग (२) मोबाईल जोडणीसाठी वैश्विक उपलब्धता, (३) सार्वजनिक इंटरनेट उपलब्धता कार्यक्रम (राष्ट्रीय ग्रामीण इंटरनेट अभियान) (४) ई–शासन तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून शासनामध्ये सुधारणा (५) ई–क्रांती सेवांचे इलेक्ट्रॉनिक प्रदान, (६) सर्वांसाठी माहिती, (७) इलेक्ट्रॉनिक्स उत्पादन, (८) रोजगारासाठी माहिती तंत्रज्ञान, (९) अर्ली हार्वेस्ट कार्यक्रम हे ९ आधार स्तंभ आहेत.

डिजिटल इंडियाच्या वरील ९ आधार स्तंभापैकी ५ वा आधारस्तंभ हा ई–क्रांती सेवांचे इलेक्ट्रॉनिक प्रदान आहे. या मधील ई–क्रांती या योजनेतर्गत नागरिकांना ऑनलाईन सेवा उपलब्ध करून देण्यात येतात. सरकारद्वारे त्यासाठी ५ अब्ज रूपयांचा निधी पुरवठा करण्यात आला आहे. या अंतर्गत विविध प्रकल्पांची माहिती खालीलप्रमाणे,

अ. क्र.	उपयोजना	उपक्रम	संस्था
(१)	ई–आरोग्य	• ऑनलाईन वैद्यकिय सल्ला आणि औषध पुरवठा • अखिल भारत स्तरावर ऑनलाईन वैद्यकीय नोंदी आणि रूग्न माहीती	• Once NET (केरळ व तामिळनाडू) • Medical Literature Anolysis and Retrieval system (MEDLARS)
(२)	ई–शिक्षण	• ब्रॉडबँडने शाळांची जोडणी • सर्व शाळांसाठी निशुल्क वाय–फाय	• Sakshwt Portal • आकाश टॅबलेट

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

76

		• डिजिटल साक्षरता अभियान • मॅसिव ऑनलाईन ओपन कोर्सेस (२००८)	• National Repository of Open education Resources (NROER) • National Electronic Library (NEL)
(३)	शेतकऱ्यांसाठी तंत्रज्ञान	• किमतीची माहिती • आदानांची ऑनलाईन खरेदी • मोबाईलद्वारे ऑनलाईन कर्ज, रोख रक्कम भरणा	• किसान पोर्टल • मोबाईल किसान पोर्टल • किसान कॉल सेंटर
(४)	नियोजनासाठी तंत्रज्ञान	• भौगोलिक माहिती प्रणालीवर (GIS) आधारित निर्णयक्षमता • राष्ट्रीय GIS अभियान योजना	• Planning Atlas of States.
(५)	आर्थिक समावेशनासाठी तंत्रज्ञान	• मोबाईल बँकिंग • मायक्रो–एटीएम् कार्यक्रम	• Kiosk Banking (सार्वजनिक / खाजगी बँक) • मोबाईल बँकिंग . Talcos • पेमेंट बँक • आधारावर आधारित सूक्ष्म–एटीएम् देय रक्कम
(६)	सुरक्षेसाठी तंत्रज्ञान	• मोबाईल इमर्जन्सी सुविधा • राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा समन्वय संस्था	• मोबाईल ॲप–हिम्मत आणि अभय ही महिलांच्या सुरक्षेसाठी बनविण्यात आली • Instant complaint login Internet Kiosk (ICLIK)
(७)	न्यायव्यवस्थेतील तंत्रज्ञान	• ई–न्यायालय, ई–पोलीस • ई–कारागृह, ई–खटले	• राज्य आणि केंद्र पातळीवरील न्यायालय अभियान योजना • ई–विधानसभा (आंध्रप्रदेश) • ई–FIR (ओडिशा) • PRISMS (महाराष्ट्र)

8. डिजिटल इंडियाची कार्यपद्धती

१) इलेक्ट्रॉनिक्स व माहिती तंत्रज्ञान विभाग (Deity) क्षमता विकास तसेच संशोधन विकास संदर्भात मार्गदर्शक तत्वे जाहीर करेल व तांत्रिक साहाय्यही करेल.

२) ई–शासनासाठीच्या सध्याच्या उपाययोजना सुधारित करून त्या डिजिटल इंडिया कार्यक्रमासाठी सुसंगत केल्या जातील. प्रक्रियांचे कार्यक्रम, व्याप्तीची वाढ, एकात्मिक व कार्यक्षम प्रणालीचा वापर तसेच क्लाऊड आणि मोबाईलसारखा नवीन तंत्रांचा वापर करून सरकारकडून नागरिकांना देण्यात येणाऱ्या सेवांचे वितरण सुधारले जाईल.

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Dr. Babasaheb Ambedkar Path Vadgaon

77

३) राज्याच्या सामाजिक आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने आवश्यक असणाऱ्या प्रकल्पांची निवड करण्याबाबत व त्याची अंमलबजावणी करण्याबाबत राज्यांना मुभा दिली जाते.

४) ई–शासन या कार्यक्रमासाठी केंद्र सरकारच्या उपाययोजनांच्या माध्यमातून आवश्यक ते प्रोत्साहन दिले जाईल. यामुळे नागरिक केंद्रित सेवांचा पुरवठा तसेच ई–शासनाच्या घटकांची कार्यक्षमता व IT सुविधांचा पूर्ण वापर याची हमी मिळेल.

५) यशस्वी प्रकल्प ओळखून त्यामध्ये आवश्यक ते बदल घडवीत त्यांचे अनुकरण सर्वत्र केले जाईल.

६) व्यवस्थापन नियंत्रण याचा वापर करून ई–शासन प्रक्रिया पूर्ण करण्यासाठी PPP ला प्राधान्य दिले जाईल.

७) ओळख, प्रमाणीकरण आणि लाभाचे वाटप करण्यासाठी विशिष्ट संकेताकांना प्रोत्साहन दिले जाईल.

८) केंद्र व राज्यातील सरकारांच्या सर्व विभागांना मिळणाऱ्या IT सेवा अधिक मजबूत करण्यासाठी NIC ची पुनर्रचना करण्यात येईल.

९) कमीत कमी १० मंत्रालयामध्ये मुख्य माहीती अधिकारी (CIO) ची पदे निर्माण केली जातील. त्यामुळे ई–शासनाच्या प्रकल्पांची रचना, विकास व अंमलबजावणी जलद होईल. CIO चा दर्जा मंत्रालयात अतिरिक्त / संयुक्त सचिवाचा असेल.

९. डिजिटल इंडियाचे परिणाम

आर्थिक

डिजिटल इंडिया कार्यक्रमामुळे २०२५ पर्यंत भारतीय घरगुती वस्तू व सेवा उत्पादन (GDP) १ ट्रिलियन डॉलरपर्यंत वाढू शकेल. रोजगारनिर्मिती, व्यवसायांमधील वृध्दी आणि सरकारच्या महसुलामधील गळती इ. मध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी या कार्यक्रमाची महत्वाची भूमिका असणार आहे. जागतिक बँकेच्या सर्वेक्षणानुसार सध्या भारत ९१५ दशलक्ष वायरलेस उपभोक्त्यांसह जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची दूरसंचार बाजारपेठ तर २५९ दशलक्षापेक्षा जास्त ब्रॉडबँड उपभोक्त्यांसह तिसऱ्या क्रमांकाची इंटरनेट बाजारपेठ असणारा देश आहे. सध्या देशातील ग्रामीण भागात दूरध्वनी घनता १०० पाठीमागे ४५ अशी आणि या कार्यक्रमाद्वारे देशामधील १.७ कोटी लोकांना रोजगार मिळणार आहे. तसेच लहान शहरे आणि खेडयातील १० कोटी विद्यार्थ्यांना माहिती व तंत्रज्ञानाचे (IT) प्रशिक्षण देऊन रोजगारक्षम बनविण्याचा सरकारचा हेतू आहे.

सामाजिक

निरक्षरता, गरिबी, निधीचा अभाव, माहितीचा अभाव इ. मुळे सामान्य व्यक्तिपर्यंत सेवा आणि सुविधा पोचवण्यास अडसर येत होता. परंतु या कार्यक्रमांतर्गत मोबाईल सारख्या साधनांचा वापर वाढवून सर्वसामान्यांना देण्यात येणाऱ्या सोईसुविधांची गुणवत्ता सुधारून अभिनव समाजाचे चित्र साकारले जाईल. भौतिक सोईसुविधांच्या कमतरतेमुळे भारतामध्ये डिजिटल निरक्षरता मोठया प्रमाणात असून सध्या देशामध्ये डिजिटल साक्षरतेचे प्रमाण 7 % असून १०० व्यक्तीमागे फक्त २१ व्यक्ती इंटरनेटचा वापर करतात. तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरानुसार या

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

कार्यक्रमांतर्गत सर्व क्षेत्रांमध्ये साक्षरता वृध्दीसाठी सकारात्मक प्रयत्न केले जाणार आहे. मोबाईल आरोग्याद्वारे (M-Health) आरोग्याची काळजी घेण्यात येणार असून याशिवाय डिजिटल सुविधेमुळे शेतकऱ्यांना बाजारानुसार उपलब्ध पीकपध्दती घेता येण्यास मदत मिळणार आहे.

पर्यावरणीय

या तंत्रज्ञानामुळे कार्बन उत्सर्जन नियंत्रण, कचरा व्यवस्थापन इत्यादींना हातभार लावून प्रभावी व्यवस्थापन आणि अपारंपारिक ऊर्जा स्त्रोतांच्या आधारे पर्यावरण ऱ्हास कमी करण्यास मदत मिळणार आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे प्रत्यक्ष समोरासमोर न जाता संवाद साधता येत असल्यामुळे, ऑफिसला न जाता घरून काम करणे इ. मुळे प्रवासासाठी लागणारा वेळ वाचणार आहे. तसेच वाढणाऱ्या प्रदूषणास यामुळे काही प्रमाणात अटकाव बसू शकतो. ब्रिटनमधील एका सर्वेक्षणानुसार जर कर्मचाऱ्यांनी आठवड्यामरात १½ दिवस कार्यालयात न जाता घरी बसून काम केल्यास वर्षभरात १,१७५ मैल प्रवासाचे अंतर वाचू शकते. ज्यामुळे ३६८५ किलो कार्बन उत्सर्जन कमी करता येऊ शकते. क्लाऊड कम्प्युटींग तंत्रज्ञानामुळे ऊर्जा वापराचे प्रमाण 2010 पासून २०२० पर्यंत २०१८ TWh (Terawatt hour) वरून १३९८ Twh होणार आहे. तसेच त्यामुळे कार्बनच्या उत्सर्जनाचे प्रमाण २८ % कमी करता येणार आहे. डिजिटल माध्यमांचा वापर केल्यामुळे तिकिट, वृत्तपत्र आणि इतर निर्मितीसाठी लागणाऱ्या वृक्षांची तोड कमी करता येणार आहे.

10. डिजिटल इंडिया समोरिल आव्हाने

अंमलबजावणीसाठी लागणारा वाढीव खर्च

या प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीसाठी १.१३ ट्रिलियन रूपये येवढ्या अवाढव्य निधीची गरज लागणार आहे.

अंमलबजावणी कालावधीमधील अडथळे

राष्ट्रीय प्रकाशित तंतू जाळे (National Optical Fibre Network-NOFN) प्रकल्प हा या योजनेचा मुख्य आधार आहे. परंतु NOFN प्रकल्पच निर्धारित कालावधीपेक्षा अधिक कालावधीसाठी राबविला गेल्यामुळे इतर योजनांच्या अंमलबजावणीच अडथळे येत आहेत.

विभागांमधील समन्वयाचा अभाव

ही योजना संयुक्त प्रयत्नातून साकारली जाणार असून त्यामध्ये विविध विभागांची भूमिका महत्वाची असणार आहे. त्यामुळे संबंधित विभागाच्या मुख्य नेतृत्वांच्या समन्वयावर या योजनेचे फलित अवलंबून असणार आहे.

अल्प खाजगी सहभाग

ही योजना योग्यरित्या राबविण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात खाजगी सहभागाची गरज आहे. परंतु देशातील गुंतागुतीच्या नियंत्रक पध्दतीमुळे हे प्रमाण खूपच कमी झालेले आहे.

एकरूप आणि इंटरनेटच्या वेगवान स्वीकार

सध्या जगातील ४ अब्ज लोकांकडे इंटरनेटची जोडणी नाही. त्यात भारताचा २५ % वाटा आहे. देशामध्ये १११ दशलक्ष स्मार्ट फोन धारक असून देशाचा जगात ४ था क्रमांक लागतो. असे असले तरी निरक्षरता, मोबाईलची

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

79

उपलब्धता, सेवा दर, क्षेत्रीय सुसंगत ॲप, स्थानिक भाषांमधील मजकूर इ. समस्यामुळे या योजनेची संकल्पना कुठपर्यंत स्वीकारली जाईल, याबाबत प्रश्नचिन्ह आहे.

सायबर सुरक्षा

सध्याच्या या आधुनिक युगामध्ये सायबर गुन्ह्यांचे प्रमाण वाढत आहे. त्यामुळे डिजिटल इंडिया कार्यक्रमात सायबर सुरक्षा अत्यंत महत्वाची आहे.

टॉप टू डाऊन दृष्टिकोन

हा कार्यक्रम केंद्र सरकारद्वारे सामान्य पातळीवर राबवला जाणार असल्यामुळे तो अंमल बजावणीच्या टप्प्यांवर कुठपर्यंत यशस्वी होतो, हा एक मुख्य प्रश्न समोर येतो.

फक्त डिजिटल इंडिया विक नसावा

जर खऱ्या अर्थाने देशात डिजिटलायजेशन करायचं असेल तर त्यासाठी फक्त डिजिटल इंडिया विक साजरा करून चालणार नाही तर परिपूर्ण आणि सातत्यपूर्ण प्रयत्नांची यासाठी गरज आहे.

अंमलबजावणीचा अभाव

डिजिटल सुविधा केवळ पोहचवणे महत्वाचे नसून त्यानंतर त्यांचा वापर पूर्णपणे होतो आहे की नाही ते महत्वाचे आहे, त्यासाठी कोटेकोर अंमलबजावणीची गरज आहे.

11. डिजिटल इंडिया मधील राज्यांचे प्रयत्न

डिजिटल इंडियाच्या ई–प्रशासनामधील राज्यपातळीवरील प्रयत्न पुढील कोष्टकाच्या आधारे अभ्यासता येईल.

अ. क्र.	योजना	राज्य	विवरण
१	ई–योजना	महाराष्ट्र	मालमत्तेची ई–नोंदणी, तसेच बिल्डरच्या कार्यालयाच्या मदतीने ऑनलाईन घरांची नोंदनी करता येते.
२	PRISMS	महाराष्ट्र	या कार्यक्रमांतर्गत नोव्हे 2014 रोजी सर्व गुन्हेगाराचे माहिती डिजिटलाईस करण्यात आली.
३	डिजिटल लॉकर	महाराष्ट्र	आधारशी संबंधीत कागदपत्रे, शैक्षणिक प्रमाणपत्रे यांचे डिजिटलायजेषन करण्यात आले आहे.
४	मोबाईल वन	कर्नाटक	खाजगी आणि सामाजिक अशा 4500 सेवा त्याव्दारे ऑनलाईन उपलब्ध करुन दिल्या.
५	ई–एफआयआर प्रणाली	ओडिषा	गुन्हा आणि गुन्हे परीक्षण जाळे आणि प्रणालीची निर्मिती करण्यात आली.
६	ई–कॅबिनेट	आंध्रप्रदेश	या ॲप्लिकेषनव्दारे मंत्री डिजिटल सर्व अहवाल आणि बैठका पार पाडू शकतात.
७	RTA	तेलंगणा	तेलंगणा रस्ते परिवहन प्राधिकरणाव्दारे (Road Transport Authority-RTA) सामान्य नागरिक आणि कर्मचाऱ्यांसाठी SMS व्दारे माहिती उपलब्ध करण्यात आली.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

12. निष्कर्ष

डिजिटल कार्यक्रमापूर्वी असणाऱ्या अनेक कार्यक्रमामध्ये सहभागी होण्यासाठी गुंतवणुकदार आणि व्यावसायिकांचा कल कमी होता. परंतु जर डिजिटल इंडिया कार्यक्रमाची चांगल्या पध्दतीने अंमलबजावणी केल्यास मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूकदार आणि व्यावसायिक या क्षेत्राकडे लक्ष केंद्रीत करतील त्यांचा फायदा म्हणून भारताची अर्थव्यवस्था बळकट करण्यास मदत मिळेल. भारत संचार निगम लिमिटेडच्या (BSNL) मदतीने देशामध्ये विविध ठिकाणी वाय–फाय, हॉटस्पॉट उपलब्ध करुन देऊन त्याअंतर्गत सर्व ग्रामपंचायती एकमेकांशी इंटरनेटच्या माध्यमातून जोडल्यास सामाजिक व प्रशासकीय पातळीच्या कामाची उत्पादकता मोठ्या प्रमाणात वाढेल. या कार्यक्रमाअंतर्गत आदिवाशी आणि भौगोलिकदृष्ट्या दुर्गम भागात डिजिटल सुविधा उपलब्ध करुन दिल्यास सर्व स्तरावरील व्यक्तीना समानतेच्या पातळीवर आणण्यास हा उपाय प्रभावी ठरेल.

13. संदर्भ

१) बुलेटिन मासिक – बुलेटिन ऑफ युनिक ॲकॅडमी, पुणे
२) प्रा. एन. श्याम – अर्थशास्त्र २०१७ : साई पब्लिकेषन, पूणे
३) योजना मासिक – डिजिटल भारत डिसेंबर, २०१८
४) लोकराज्य मासिक – डिजिटल महाराष्ट्र जानेवारी, २०१७
५) प्रा. कैलास मालेकर – भारतीय अर्थव्यवस्था २०१९ : युनिक ॲकॅडमी पब्लिकेषन्स प्रा. लि. पुणे

Estd. 6 Jan. 1979
Reg.No.:MAH/1184/Kop.
E-mail : bacpvd@yahoo.co.in

UGC (2 f & 12 B) dt. 23 June 2006
Perm. Affi.No.Affi/T.2/5GB/10780 dt.16 Feb.2005
Jr.College Index No.23-06-004 J

Jayprakash Education Society's

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA

Barrister Tatyasaheb Mane Vidyanagar, Peth Vadgaon - 416112.
Dist. Kolhapur (Maharashtra) Ph.Office : 0230-2471086

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Founder Chairman : **Hon. Adv. Nanasaheb S. Mane** B.A., LL.B., D.M.S.

Chairman : **Shri. Satish S. Mane** M.A., M.Phil

Principal : **Dr. S. D. Disale** M.Sc., Ph.D
Mob. : 7709880950

Research papers published per teacher in the Journals notified in UGC Care list during the year (2018-19)

Particulars

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of the paper
1.	Mrs. S. S. Amrutsagar	Depreciation of Rupee
2.	Mr. T. J. Moharekar	Special Component Plan for SCs: Trends in Maharashtra
3.	Dr. A. D. Attar	भारताच्या मानव विकास निर्देशकांचे विश्लेषण
4.	Dr. A. D. Attar	महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार व त्याची सध्यस्थितीतील उपयुक्तता
5.	Dr. S. T. Birnale	Bio-Gas is Alternative Source of Energy in Rural India
6.	Dr. S. A. Tavandkar	Indian Agriculture: Problems, Solutions & Challenges
7.	Dr. R. R. Kuldeep	Allegorical Shades of 'Mary' in J. R. R. Tolkien's Work
8.	Dr. R. R. Kuldeep	Theory of 'Sub-Creation'
9.	Dr. R. R. Kuldeep	Green Tolkien
10.	Mr. A. A. Gurav	Li-Fi: The New Way of Connectivity
11.	Dr. S. V. Padmakar	महात्मा गांधी आणि स्त्री विचार
12.	Dr. S. V. Padmakar	धम्मपाल रत्नाकरांच्या साहित्यातील हॉटेल कामगारांचे चित्र
13.	Dr. S. V. Padmakar	मराठी दलित कवितेवरील सांस्कृतिक परिणाम
14.	Mr. S. S.Wadave	डॉ. आंबेडकरांची कामगार चळवळीसंबंधी भूमिका: एक अवलोकन

Dr.Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Peth Vadgaon * Estd. 1979

Principal,
Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
n Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages

22nd Sept.2018

Organizer

Deparitment of Political Science,

Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Special Issue published By

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
ISSN 2349-638x
Peer Review and Indexed Journal
Impact Factor 4.574
Website www.aiirjournal.com
Email :- aiirjpramod@gmail.com

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

TRUE COPY.

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
176	Mrs . Sujata S. Awati	Performance Evalation Of Shree Ravalnath Co-Po Housing Finance Socy.Ltd., Ajara .(Multi-State) (Rhfs)	633 To 637
177	Sunita S. Amrutsagar	Depreciation of Rupee	638 To 642
178	Dr. Suryanarayana S. Bure	Contemporary Economic issues in India	643 To 646
179	Dr. Tayanna H	Elderly population in India: Results and Discussions	647 To 650
180	Miss Tejswini Anandrao Desai	Pedagogical implication of linguistic, stylistics study related social sciences	651 To 652
181	Mr. V. K. More & Smt. K. B. Patil	Stress Among The Students: Some Socio-Psychological Issues With Special Reference To Marathi And English Medium School Of Islampur	653 To 660
182	N.S.Waghmare	Social and political Issues in India.	661 To 665
183	Punam Vilas Yadav	Effects Of Yoga Training On Flexibility Of Taekwondo Players	666 To 671
184	Musa Nyaribo	Role Of The Police in Human Rights	672 To 673
185	Mantu Mali	Problems Of Women Empowerment In India With Specialreferenceto Assam	674 To 676
186	Miss. Prajakta M.Kakade Miss. Rupali H. Pawar Prof BhaskarJ.Raskar	Contemporary Issues And Challenges in The Indian Educatio n System	677 To 681
187	Ramchandra Keshav Wakarekar	Rural Development Through MGNREGA.	682 To 685
188	Ravindra R Mangale	Open Source Software and libraries	686 To 691
189	Rayasing Jalindar Patil	Chhatrapati Shivaji As a Path Finder in Modern Era	692 To 694
190	Dr. Santosh Barale	An Economic Analysis of Cooperative Dam Construction Society in Kolhapur District	695 To 699
191	Dr. Prafull B. Chavate	Critical Analysis of Environmental Degradation And Its Effects on Right To Livelihood – Indian Perspective	700 To 704
192	Dr. R.B. Deshmukh	Freedom Of Press And Right To Privacy- An Analysis For Balancing Of Interest	705 To 708
193	Shri K. M. Desai	A Study Of Contemporary Issues And Challenges Of Elected GrampanchyatWomen In Kolhapur District	709 To 711
194	डॉ. एस. के. खडसे अंकिता चंद्रकांत पाटील	भिमा कोरेगांव दंगल : एक अभ्यास	712 To 715

TRUE COPY

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon Dist. Kolhapur Maharashtra

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

Depreciation of Rupee

Sunita S. Amrutsagar
Assistant Professor
Dr.Babasaheb Ambedkar College,
Peth vadgaon, Kolhapur

Abstract

The Indian rupee has crashed past the 72 mark against US dollar and continues to be on a roller coaster ride. The circumstances which have been created for the economy due to the depreciation of rupee against dollar reveal that there has been a strong and significant negative impact of this currency volatility on many sectors. Rupee breached 72 to the US dollar this week; there is a conundrum to solve involving a series of interconnected equation on imports, inflation, fiscal deficit and growth. Falling rupee is a simple case of excessive demand and lack of supply of dollars in our country. High volatility in global crude oil prices and a ballooning current account deficit have been blamed for the rupee free fall. The relationship between the values of local currency in term of foreign currencies and export competitiveness of any country is very complex.

India current account deficit (CAD) is in a clear and present danger of widening. The present paper explores the impact of rupee- dollar fluctuation on Indian economy. The data collected for the study is secondary one. The required data for study were collected and complied from help of books, research articles, RBI website and bulletin.

Keywords: Rupee Depreciation, Rupee Devaluation, Indian Economy, Exchange Rate.

Introduction

Global economy is much more interlinked then it was earlier due to lot of trade taking place between different countries. It goes without saying U.S. is major trading partner for many nations and biggest trading importer of goods and services from across the world. Change in any direction in U.S. economy is directly going to affect economy of all related countries. The Indian rupee has crashed past the 72 mark against US dollar and continues to be on a roller coaster ride. Depreciation refers to a fall in the value of the domestic currency which is caused by the demand for foreign currency exceeding its supply in the market. In such a situation one has to pay more than before to get unit of foreign currency. This fall takes place in the market and on its own. Due to stagnant reform, and declining foreign investment, rupee started depreciating in the early 2013. Measures were announced by the government before this drop to present it from dropping further, but none managed to slow down the depreciation, and high inflation, the than prime minister of India, Manmohan Singh, made a statement in the parliament of India on the issue. He was of the view that, the present depreciation is partly led by global factors as well as domestic factors. He also asked the political parties to help his government, tide over the crisis that the country was facing with rupee losing its value.

Objectives

1. To understand the concept of rupee depreciation.
2. To study the implication of rupee downfall on Indian economy
3. To understand reason for INR depreciation

Methodology of the study

The kind of research conducted here is exploratory research. Information was collected from various secondary sources to study the trend of exchange rate and further study the impact of Rupee depreciation on Indian Economy. Statistics published by the Reserve Bank of India, IMF, etc. have also been accessed to justify the above mentioned objectives. Information has been collected with the help of Books, Magazines, Newspapers, Research Articles, and RBI Report.

Rupee and dollar – As currency

Determining what causes currency to weaken or strengthen is an evolving art and it is more of an art than science. In India, level of foreign exchange reserve being low in the past and demand for foreign currencies particularly dollar being heavy, the dollar always used to be at premium. Consequently, rupee used to be weak against dollar in the foreign exchange market which is changing now and rupee is becoming strong.

Currency depreciation

Currency depreciation is the loss of value of a country's currency with respect to one or more foreign reference currencies, typically in a floating exchange rate system. It is most often used for the unofficial increase of the exchange rate due to market forces. The depreciation of a country's currency refers to a decrease in the value of that country's currency.

The appreciation of a country's currency refers to an increase in the value of that country's currency. Depreciation and devaluation are two economic events that deal with the value of your country's currency. Both of these situations cause the value of your currency to drop versus the rest of the world. However, they have two different causes and long-term effects on your country's economy

A .Depreciation

Depreciation happens in countries with a floating exchange rate. A floating exchange rate means that the global investment market determines the value of a country's currency. The exchange rate among various currencies changes every day as investors reevaluate new information. While a country's government and central bank can try to influence its exchange rate relative to other currencies, in the end it is the free market that determines the exchange rate. As of 2012, all major economies use a floating exchange rate. Depreciation occurs when a country's exchange rate goes down in the market. The country's money has less purchasing power in other countries because of the depreciation.

B. Devaluation

Devaluation happens in countries with a fixed exchange rate. In a fixed-rate economy, the government decides what its currency should be worth compared with that of other countries. The government pledges to buy and sell as much of its currency as needed to keep its exchange rate the same. The exchange rate can change only when the government decides to change it. If a government decides to make its currency less valuable, the change is called devaluation. Fixed exchange rates were popular before the Great Depression but have largely been abandoned for the more flexible floating rates. China was the last major economy to openly use a fixed exchange rate. It switched to a floating system in 2005

History of Indian Rupee vs Dollar

From 1950 to 1973 Indian rupee was linked to British pound. In 1966 and 1973 devaluation happened. On 24th September 1975, the connection between Indian rupee and pound was broken in 1975; the rupee ties to the pound sterling were disengaged. India established a float exchange regime with the rupee's effective rate placed on a controlled, floating basis and linked to a basket of currencies" of India's major trading partners. In 1993 Liberalized exchange rate system (LERMS) was replaced by the unified exchange rate System and hence the system of market determined exchange rate was adopted. However, the Indian rupee and its exchange rate historically

Table No. 1

VALUES OF INDIAN RUPEE AGAINST US DOLLAR SINCE 1950-2018

[Approximate. Avg. for the year

year	1 USD toINR	year	1 USD to INR	year	1 USD toINR
1947	------	1973	7.66	1999	43.12
1948	------	1974	8.03	2000	45.00
1949	-------	1975	8.41	2001	47.23
1950	4.79	1976	8.97	2002	48.62
1951	4.55	1977	8.77	2003	46.6
1952	4.79	1978	8.2	2004	45.28
1953	4.55	1979	8.16	2005	44.1
1954	4.75	1980	7.89	2006	45.17
1955	4.78	1981	8.68	2007	41.2
1956	6.67	1982	9.48	2008	43.41
1957	6.8	1983	10.11	2009	48.32
1958	7.2	1984	11.36	2010	45.65
1959	7.4	1985	12.34	2011	51.23
1960	6.3	1986	12.6	2012	57.78
1961	5.8	1987	12.95	2013	63.76
1962	7.6	1988	13.91	2014	60.76
1963	7.55	1989	30.21	2015	61.23
1964	5.02	1990	32.42	2016	64.26
1965	7.77	1991	41.32	2017	67.43
1966	7.8	1992	43.23	2018	72.03
1967	8.56	1993	45.28		
1968	8.3	1994	44.31		
1969	8.1	1995	45.00		
1970	7.86	1996	35.52		
1971	7.52	1997	36.36		
1972	7.21	1998	41.33		

Source – RBI Bulletin & economic times

Economy growth is not entirely linked to foreign currency value. A country's GDP can grow temporarily by taking huge loans, like Pakistan getting it from China. Currency value of country is dependent upon competitive exports, foreign trade surplus, foreign investment for long term and reduction on imports.

Falling Rupee is a simple case of excessive demand for dollars and lack of supply of dollars in our country due to poor exports.

Let us see where we need dollars in our life.

1. For crude oil , CNG, LPG imports which is over 70 billion dollars and demand is increasing every year .We do not explore our own crude oil and gas reserves. We are also having poor power supply, lack of public transport necessitating price DG set , vehicles leading to more petroleum import.
2. Billions of dollars required for millions of rich Indian, who now prefer to vacation and conduct business meetings in foreign countries.
3. Billions of dollars required for millions of Indians who prefer to study in China, Europe, US, Australia or Canada for ultimate aim of settling there.
4. We import more than 70 billion dollars worth goods from China alone, which consists of simple things we can manufacture in India, but do not make them here.
5. We also need to import high tech I phones, laptop, camera, jewellery, watches and many technology related consumer goods.
6. We buy billions of dollars worth defense related equipments like Rafael jet fighters.
7. Our Corporate companies prefer to borrow dollars loans instead of Rupee loan to get cheaper interest loans abroad.
8. Government allows buying foreign assets and equity shares for which we need dollars.
9. Even we import food grains, pulses, exotic vegetables and fruits from many countries for consumption by rich.
10. We need many essential drugs used in Cancer and hi tech machines in medical industries. Rich and famous prefer to get treated in foreign countries for even a minor sickness.
11. And finally we need billions of dollars for buying gold and depositing dollars in Swiss and other overseas banks to escape government taxes.
12. With property, gold priced stagnating; Indians are buying dollars as investment for appreciation. Indians are officially allowed to invest in property and stocks abroad.

Reasons for INR's depreciation against USD

Crude oil boiling again

A steep rise has been observed in the crude oil prices from late-June 2017 till late-January 2018. Crude oil prices also saw a sharp dent when Brent crude oil plunged to $63 per barrel from a level of $70 per barrel within two weeks from 26 January to 9 February 2018. But since mid-February 2018, crude oil prices have mostly risen with Brent crude oil topping a level of $80 per barrel in May. Recently last week, Brent crude oil prices eased to $73/bbl but resurged to a level nearer to $78/bbl within six days. In the past week, international crude oil price , which had stabilized in the April- June quarter, has been on the rise again. In the last fortnight alone, it gained $7 per barrel and the crude oil futures were trading above $75 per barrel on September 03. Considering that Indian imports nearly 80% of fuel needs, rising oil prices leads to a higher dollar bill which, in turn, weakens the rupee.

Crude oil import bill to rise?

The United States has told all countries including which includes India, to restrict crude oil imports from Iran by 4 November. According to a PTI report, the countries carrying out any transaction with Tehran (capital of Iran) beyond the said timeline are likely to face sanctions as would be "zero" waivers to any country. Iran is a major exporter of crude oil to India after Saudi Arabia and Iraq. According to a Bloomberg report, Iran's oil exports to India surpassed that of Saudi Arabia's and the country emerged as the second-biggest oil supplier to India in the month of May. India's crude oil imports from Iran surged 35% in May to 7.71 lakh barrels a day, Bloomberg reported.

India, which imports over 80% of its oil, is attracted to Iran's crude largely due to geographic proximity that can save on shipping costs, as well as the favorable financial terms offered by Iran,

including the longest credit period among all of India's suppliers, a Bloomberg report said. Iran has supplied about 18.4 million tons of crude oil from April 2017 to January 2018.

Trade war between US and China

For more than three months now, US and China have been involved in heated up trade war as these countries are imposing import tariffs on goods from either of these countries. Both the nations have triggered a trade war situation which is not adaptable for countries like India. Initially, US President Donald Trump imposed tariffs on a number of Chinese goods worth billions following which, in a retaliatory manner; China too imposed tariffs on American products and raised duties on several goods.

"Trade war is leading the markets into period of risk off where prices of all assets are moving lower. US Dollar and Japanese Yen are emerging as beneficiary from trade war. Indian Rupee is already under pressure from high crude oil prices and ongoing trade war could spark another bout of capital outflows," Bhavik Patel, Senior Technical Analyst, Trade bulls Securities told FE Online.

Fiscal deficit blues

On the back of ballooning crude oil prices, crude oil imports from Iran and renewed trade war tensions, experts are believing that these all may hurt India's fiscal deficit over the upcoming quarters as India is a net importer of crude oil and also heavily dependent on it. "Weakness in Indian Rupee is expected to persist as it will be difficult to fund the widening current account deficit given the increased return in form of higher US Dollar rates offered by other emerging market debtors," .

FPI outflows

FPIs (Foreign Portfolio Investors) have emerged as net sellers in the first two months of FY19 and have already sold-off around Rs 14,000 crore worth of equity and debt securities in this month so far. "So far foreign investors have pulled out over Rs 14,500 crore from Indian capital market this month. Adding pressure to Indian Rupee is strong month-end dollar demand from importers and banks,"

International developments

The situation in Turkey is taking a toll on currencies of the emerging markets. The Turkish lira has already lost over 40% of its value this year. Last month, the US imposed higher tariffs on imports of steel, aluminum, and other commodities from Turkey which has set off turbulence in latter's economy.

Besides the US-Turkey confrontation, there is also the bigger US- China trade war brewing. The two countries have also been increasing duties on each other's goods. Some observers view this as the beginning of a new cold war.

Conclusion

The fall in the value of currency not only affects the pride of a nation, but also affects a lot of economic growth indicators. Depreciation of rupee reduces the inflow of foreign capital, rise in external debt pressure, and also grows India's oil and fertilizer subsidy bills. India's current account deficit (CAD) is in a clear and present danger of widening. Rating service Moody's said last month that the CAD is expected to widen to 2.5 percent in 2018-19 from 1.5 percent in 2016-17, a full percentage jump over two years. Net oil imports were as high as 2.6 percent of the GDP in 2017-18 and expected to go further. India's trade deficit in July hit a five year high.

The government should focus on Boosting exports and looking for more stable longer term foreign inflows to reduce current account deficit. The exports have risen but so have prices of crude oil leading to further widening of current account deficit. Though FDI has been allowed in many sectors, Efforts have been made to invite FDI. Attracting FDI into India has become a vital ingredient of the economic development strategies for India. FDI has been a budding factor that has strengthened the economic life of India. "Investor friendly" environment will help India establish itself as a favored destination of foreign investors.

India has enormous potential for absorbing greater flow of FDI in years to come. Volatility of rupee has to be controlled soon to stop further damages and uncertainty in business. We need to restrict non essential imports to correct current account deficit and thus the pressure on rupee.

References

1. Singh Kavaljit "Why is Indian rupee Depreciating"?- Madhyam Briefing paper .Pg 1-5
2. Akinlo, E. A. (2003), "*Exchange Rate Deprecation and Currency Substitution in Nigeria*", African Review of Money Finance Banking", Vol. 32, No. 3, pp 139-43.

4. *Chellasamy P. "Depreciation of Indian Currency and Its Impact on Indian*
5. *Economy"*, Vidyaniketan Journal of Management and Research, Vol.1 Issue-2 July –December 2013
6. Edwards, S. (2001) *"Exchange Rate Regimes, Capital Inflows and Crisis Prevention"*, NBER and Harberger, A. (2004), *"Economic Adjustment and the Real Exchange Rate"*,University of Chicago Press, 10, 308-321.
7. Kanika Arora, *"Depreciation of Rupee"*, International journal of Emerging Trends in Science and Technology, Vol.01, No.3, pp. 347-359, May 2014.
8. https://tradingeconomics.com/india/currency
9. https://www.thehindu.com/opinion/lead/india-and-the-us-its-complicated/article24835445.ece
10. www.thehindu.com/opinion/op-ed/a-brief-history-of-the-rupee/article24739411.ece
11. https://www.thehindu.com/opinion/editorial/submerging-markets/article24835442.ece

TRUE COPY

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

D. K. A. S. C. College, Ichalkaranji. ISBN : 978 – 81 – 926341 - 9 – 7

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon

Role of IQAC in Quality Higher Education

Sunita S. Amrutsagar
Assistant Professor
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Peth vadgaon, Kolhapur
sunita8216@gmail.com
Mob.No.0 9822470310

Abstract

Education is a light that show the mankind the right direction to surge. The purpose of education is not just making a student literate but adds rational thinking, knowledge and self sufficiency. In order to improve and maintain the quality of higher education NAAC has made it obligatory to establish a strong and empowered IQAC cell in every educational institution. The establishment of IQAC in the institutes of higher education by the National Assessment and Accreditation Council (NAAC) has been brought many substantial changes in the colleges, universities and institutes of higher education. IQAC is being very instrumental in bringing about so many positive changes in the institutes of higher educations. Quality education has become a very important need as well as a matter of concern in the last one decade. Teaching, learning and evaluation process of the institution is one of the most important criterions among the seven criterions to serve as the basis of assessment of colleges. These three components are important pillars of education on which building of the future is to be constructed to touch the new heights. In recent time the numbers of institutions are engaged in providing higher education in India and numbers of students are enrolled for the same but now the 'quality of education' in comparison to the 'quantity' has become the defining element in the 21st century. Quality and excellence should be the vision of every higher education institution. The IQAC has to ensure that whatever is done in the institution for "education" is done efficiently and effectively with high standards. In order to do this, the IQAC will have to first establish procedures and modalities to collect data and information on various aspects of institutional functioning. IQAC is meant for planning, guiding, and monitoring quality assurance and quality enhancement activities of the college.

Keywords: Quality Education, NAAC, IQAC

TRUE COPY
Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Introduction

The post independence era saw the higher education system grow at a note-worthy pace, Such that currently it is one of the largest higher education systems in the world. A ever improving higher education system along with the demographic dividend make the perfect recipe for India to be a knowledge super power in the 21st century. However, this will only be true if the concerns of quality access, finance, reorientation of curriculum,

D. K. A. S. C. College, Ichalkaranji. ISBN : 978 – 81 – 926341 - 9 – 7 December 28, 2018

accreditation of institutes etc are taken care of. This will only be possible if we are ready to look at the present with the perspective of future in mind. The system needs to change with the changes in the society and the stakeholders need to accept the flaws and work towards wading them off. Hi Excellency the president of India, shri Pranab Mukherjee. Said "education is the true alchemy that can bring India its next golden age". He further said, "I envisage an India where unity of purpose propels the common good, where centre and state are driven the single vision of good governance, where democracy is not merely the right to vote once in five years but to speak always in the citizen's interest, where know ledge becomes wisdom, where the young pour phenomenal energy and talent into collective case he described education as key to golden age". The quality requires constant efforts so that it is maintained and sustained thoroughly. As Foster rightly says 'Quality is never an accident' rather it requires 'high intention, sincere effort, intelligent direction and skilful execution' so quality is not come to us accidently rather it requires a constant efforts for an individual or an institute. Therefore in terms of enhancing and sustaining quality in higher education, National Assessment and Accreditation Council (NAAC) has been making constant efforts by introducing new concepts, guiding principles and some measures of developing quality in the institutes of higher learning. The Indian system of higher education has always been undergone so many changes and tackled with challenges since independence. There were so many challenges to which our educational system has responded positively during all these years. One of such substantial changes came in the form of National Assessment and Accreditation Council (NAAC) which was established by the UGC at Bangalore in 1994 in India to ensure and enhance the quality of Indian higher education. As suggested in guiding principles that the functions of NAAC incorporate -performance evaluation, assessment and accreditation and quality up gradation of institutions of higher education. And the prime objective of the accreditation process is to develop a quality conscious system in higher education institutions where excellence, relevance to market needs and participation by all stake holders are ensured.

NAAC and Introduction of IQAC in Colleges/Institutes of Higher Education

National Assessment and Accreditation Council (NAAC), Bangalore has introduced Internal Quality Assurance Cell (IQAC) to all the college and institutions as a post-accreditation quality sustenance measure. As quality enhancement is a continuous process, the IQAC has to become an integral part of the institution's system and needs to work towards fulfillment of the goals i.e. quality enhancement and sustenance in almost all the core elements. The major concern of the IQAC is to develop a system for conscious and consistent improvement in the overall performance of institution. This is expected from IQAC in any university or an institution. Quality is primarily the responsibility of higher education itself, although the government has a special responsibility regarding quality assurance in many countries it is the institution that is responsibility for providing and ensuring quality. IQAC is the totally of systems, resources and information devoted to setting up, maintaining and improving the overall quality and standards of an institution. Thus, if quality is required to be assured we need a structured quality assurance mechanism that makes it possible to monitor,

TRUE COPY

D. K. A. S. C. College, Ichalkaranji. ISBN : 978 – 81 – 926341 - 9 – 7 December 28, 2018

improve and evaluate quality. Therefore, each and every institution will have to build its own IQAC keeping certain objectives in mind namely monitoring, evaluation quality assurance for specific activities and instruments for quality assurance.

Role of the IQAC

The University Grants Commission (UGC), established in November 1956 as a statutory body of the Government of India through an Act of Parliament, has the unique distinction of being the only grant giving agency in the country which has been vested with two responsibilities that of providing funds and that of coordination, determination and maintenance of standards in institutions of higher education. To monitor standards of the higher educational institutions the UGC has established the National Assessment and Accreditation Council (NAAC) as an autonomous body, under section 12(ccc) of its Act in September 1994. NAAC has been instilling a momentum of quality consciousness amongst Higher Educational Institutions, aiming for continuous improvement. However, lasting improvements in standards cannot come about only by accreditation from outside, once in five years. An internal mechanism for sustenance, assurance and enhancement of the quality culture of education imparted by them, therefore, become essential. Many HEIs already have established the Internal Quality Assurance Cell (IQAC) as a post accreditation quality sustenance activity. Recognizing the importance of such institutional internal quality system the UGC has taken a policy decision to direct all colleges to establish IQAC for which it has decided to provide seed financial assistance. NAAC proposes that every accredited institution establish an Internal Quality Assurance Cell (IQAC) as a post accreditation quality sustenance measure. Since quality enhancement is a continuous process, the IQAC will become a part of an institution's system and work towards realizing the goals of quality sustenance and enhancement. The prime task of the IQAC is to develop a system for conscious, consistent and catalytic improvement in the performance of institutions. IQAC is meant for planning, guiding and monitoring Quality Assurance and Quality Enhancement activities of the college. Recognizing the importance of such institutional Quality System the U.G.C has taken decision to provide financial assistance to colleges.

The IQAC Structure

The IQAC shall be constituted under the chairmanship of Principal. He / She may be assisted by a Coordinator who shall be a senior faculty member. This position may be held as an additional charge by the faculty member concerned, or a new position of a full-time Director/Coordinator may be created and a person is selected and appointed or a senior faculty member is posted by redeployment

Composition of the IQAC

IQAC may be constituted in every institution under the Chairmanship of the Head of the institution with heads of important academic and administrative units and a few teachers and a few distinguished educationists and representatives of local management and stakeholders.

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

The composition of the IQAC may be as follows:

1. Chairperson: Head of the Institution
2. Teachers to represent all level (3 to 8)
3. Few Senior administrative officers
4. One member from the Management
5. One/two nominees from local society, Students and Alumni
6. One/two nominees from Employers /Industrialists/stakeholders
7. One of the senior teachers as the coordinator/Director of the IQAC

Objective

The primary aim of IQAC is

- To develop a system for conscious, consistent and catalytic action to improve the academic and administrative performance of the institution.
- To promote measures for institutional functioning towards quality enhancement through internalization of quality culture and institutionalization of best practices.

Strategies

IQAC shall evolve mechanisms and procedures for

a) Ensuring timely, efficient and progressive performance of academic, administrative and financial tasks;

b) The relevance and quality of academic and research programmes;

c) Equitable access to and affordability of academic programmes for various sections of society;

d) Optimization and integration of modern methods of teaching and learning;

e) The credibility of evaluation procedures;

f) Ensuring the adequacy, maintenance and proper allocation of support structure and services;

g) Sharing of research findings and networking with other institutions in India and abroad.

Functions

Some of the functions expected of the IQAC are:

a) Development and application of quality benchmarks/parameters for various academic and administrative activities of the institution;

b) Facilitating the creation of a learner-centric environment conducive to quality education and faculty maturation to adopt the required knowledge and technology for participatory teaching and learning process;

c) Arrangement for feedback response from students, parents and other stakeholders on quality-related institutional processes;

d) Dissemination of information on various quality parameters of higher education;

e) Organization of inter and intra institutional workshops, seminars on quality related themes and promotion of quality circles;

f) Documentation of the various programmes/activities leading to quality improvement;

g) Acting as a nodal agency of the Institution for coordinating quality-related activities, including adoption and dissemination of best practices;

h) Development and maintenance of institutional database through MIS for the purpose of maintaining /enhancing the institutional quality;

i) Development of Quality Culture in the institution;

j) Preparation of the Annual Quality Assurance Report (AQAR) as per guidelines and parameters of NAAC, to be submitted to NAAC.

Benefits

IQAC will facilitate / contribute

a) Ensure heightened level of clarity and focus in institutional functioning towards quality enhancement;

b) Ensure internalization of the quality culture;

b) Ensure enhancement and coordination among various activities of the institution and institutionalize all good practices;

c) Provide a sound basis for decision-making to improve institutional functioning;

d) Act as a dynamic system for quality changes in HEIs;

e) Build an organized methodology of documentation and internal communication.

Some Suggestions for Making IQAC More Vibrant and Active in the Institutions:

1. Display the mission of the institute.

2. Feedback forms from students about quality of the institution.

3. A two member research advisory committee can be constituted to guide for research projects.

TRUE COPY

4. Formation for quality circles

5. The Head of an institution should create an atmosphere of cooperative partnership in achieving quality.

6. IQAC must be made statutory apex body similar to local management committee (LMC).

7. The awareness towards quality and excellence must be taken into consideration rather than the position of the person in the seniority list for being selected as a coordinator.

8. IQAC Meetings should be regularly conducted at least thrice in an academic year and whose proceedings should be properly recorded and seriously implemented as well as monitored.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

9. IQAC must go through SWOT analysis as a periodic activity and evolve the mechanism which is made reutilized by the Principal and coordinator by assigning duties to the stakeholders.

10. Accountability of each stakeholder is to be made mandatory and proper credit is given to the good quality work.

11. At the same time there should be provision for the relevant punishments for the ignorance and negligence to duties.

Conclusion:

The role of IQAC for the quality enhancement in higher education is distinct and important as it works towards improving and maintaining the quality. Quality and excellence are results of team work leaded by the leaders like principal and coordinator of IQAC. However the leaders should work on the guidelines of IQAC with proper realization of the democratic role of IQAC and accountability of their own role. The IQAC has been constantly involved in the management and maintaining the quality of education. Thus, IQAC of is an importance and effective and efficient coordination and monitoring mechanism. The role of IQAC is very instrumental in bringing about so many positive changes in and around the college premises. Moreover, IQAC can create a very good academic atmosphere in the premises so that the quality is maintained and enhanced time to time.

References

1. Guidelines of IQAC and submission of AQAR November 2017
2. Dr. Santosh Bais (2016). IQAC is a Tool for Quality of Higher Education
3. Guidelines for IQAC operations NAAC document
4. UGC Guidelines for IQAC
5. Dr. R.T. Pawar Dr. S. S. Solanke (2015) Role of IQAC in Quality Enhancement of The Colleges

TRUE COPY

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

SPECIAL COMPONENT PLAN FOR SCHEDULED CASTES: TRENDS IN MAHARASHTRA

Prof. Dr. P. S. Kamble
Professor and Head,
Department of Economics
Shivaji University, Kolhapur

Mr. Tejpal J. Moharekar
Ph. D. Research Scholar
Department of Commerce & Management
Shivaji University, Kolhapur

ABSTRACT

Special component plan formulated in the sixth five-year plan with the objective of "to ensure not only that sufficient funds are allocated for the welfare of Scheduled Castes, but also to make sure that the funds are properly used and that effective and practical programmes towards clear goals and targets are initiated". In Sixth Five Year plan SCP was initiated for upliftment of SC and ST Community, but still SC community has not developed significantly by the SCP. This paper covers trends in budgetary provision of SCP and expenditure incurred for the development of SCP. In this paper revealed that, provision for SCP is made in the proportion of the Scheduled Caste population, but expenditure of this plan is continuously decreasing so there is need to create awareness among Scheduled Caste people towards the Special Component Plan.

Keywords:*Special Component Plan (SCP), Trends, Scheduled Castes, Maharashtra, Schemes*

1. INTRODUCTION

The Scheduled Caste Sub Plan is designed to channelize the flow of benefits and outlays from the general sectors in the plan of the States and Central Ministries for the development of Scheduled Castes in physical and financial terms. These plans are envisaged to help poor Scheduled Castes families through composite income generating programmes during the Sixth Plan period. Such family oriented programmes are to cover all the major occupational groups amongst Scheduled Castes and Schedules Tribe such as agricultural laborers, small and marginal farmers, share-croppers, fishermen, sweepers and scavengers, urban un-organized laborers below the poverty line. In addition, the Special Component Plans also seek to improve the living conditions of Scheduled Castes through provision of drinking water supply, link roads, house sites and housing improvements, establishment of such services as primary schools, health centres, veterinary centres, panchayat ghars, community halls, nutrition centres, rural electrification, common work places, common facility centres etc. in the scheduled Caste bastis under the Minimum Needs programme to improve their access to social, educational and other community services and earmarking outlays for this purpose in appropriate sectors. According to Varma and Shukla (1990)[1] "This development programme (Special Component Plan) unsuccessful to solve the problems of schedule caste people in Uttar Pradesh".

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Library Aurangabad

This demands to analyze the trends in expenditure on SCP plan in Maharashtra. In this backdrop, the present paper is an effort in that direction.

2. REVIEW OF RESEARCH STUDIES

Murthy T. H.(1999)[2] in his research study, "Impact of Special Component Plan on Socio-economic Life of Scheduled Caste People in Karnataka" focused on scientific analysis of special designed and implemented plans, programmes which is formulated for the development of the scheduled casted and their impact on the living conditions of scheduled castes. Researcher states that, life of Scheduled Caste in Karnataka is no way better than any parts of the country. After assessing some Government reports by the researcher revealed that, Ineffective implementations of the schemes and programmes of SCP and misutilisation of the same to a certain extent. Jadhav P. (2005)[3] in his research study entitled "Socio-economic status of Scheduled Caste: A Comparative Study- with special reference to Kolhapur District" analyze the socio-economic status of scheduled caste people who lives in rural area of Kolhapur district. The researcher had stated that, economic status of Scheduled Castes was not at a satisfactory level. He suggests for the economic development of the Scheduled Caste various type of economic activities, under the Government programmes, must extensively be promoted with special respect to scheduled Caste. Pathak S. N. Pandey S P (2005)[4] in his book entitled "Scheduled Caste Development-A Study of Special Component Plan" studied socio-economic development of scheduled caste through the special component plan in Uttar Pradesh. He states that SCP is most popular programme which is formulated with the objective of the development of scheduled castes people and that reason programme transparency is necessary. SCP programme is specially meant for scheduled caste population is also being run by the Government, but the scheduled caste population is not aware about this financial programme. Suryagandh S. S.(2006)[5] in his research study, " Impact of the Special Component Plan on Socio-Economic Conditions of Scheduled Castes Community in Kolhapur District" dealt with various Government programmes and their impact on Scheduled Castes community. Researcher has felt that, schemes have not reached to the needy beneficiaries or there is lack of enough honest people to avail of these facilities. The study shows that unless support to the beneficiaries by giving sufficient amount of loan , reasonable amount of land followed by occupational training , the loans given under SCP will not beneficial. The major problem found in this study is that, more of the people are unknown about Government schemes; therefore they cannot get any advantage of Schemes. Khan J H (2013)[6] in his research paper "A Geographical Analysis of Availabilities of Amenities in Scheduled Caste Household in India" analyze regional variations in respect of availability of amenities. This study is revealed that, the accessibility of drinking water, Electricity, latrine, kitchen inside, and bathroom availability are very low and varies in different states and territories of India. He states that, the Government should have implement proper scheme and programmes for better housing and poverty alleviation and decentralization of urban civil amenities and facilities in the areas where these facilities are least availed by Scheduled Caste population.

Paramasivan C. (2016)[7] in his research paper "An Evaluation on Sub Plan for Scheduled Castes in Tamil Nadu" studied reservation policy for Scheduled caste in Tamil Nadu, literacy rate of Scheduled Caste people and quantitatively analyze Scheduled Caste Sub Plan. He stated that allocation of sub plan and distribution to various sectors are placed attractively in the paper, not in reality. Allocation of sub plan money not reached the real beneficiaries due to various reasons.

The aforementioned review of some of the research studies reveals that, no doubt, there are some research studies relating to special component plans and their schemes, but not a single study found which studies budgetary provision made under Special Component Plan and actual expenditure made in that year. After taking into consideration researcher has going to analyze the budgetary provision and actual expenditure made.

3. RESEARCH METHODOLOGY

The paper is an outcome of a review of an examination of a substantial number of secondary sources and personal experiences and observations. Main source of secondary data is annual Economic Survey Report of Maharashtra from 2007-08 to 2015-16 and Social Justice and Special Assistance Department, Government of Maharashtra. Data analysis made using mean, percentage and ratio technique using Microsoft Excel.

4. OBJECTIVE OF THE STUDY

Main objective of the study is to examine trends in budgetary provisions by government for Special Component Plan in Maharashtra.

5. TRENDS IN SPECIAL COMPONENT PLAN IN MAHARASHTRA

The schemes implemented under the Special Component Plan are routed through the social welfare department. These schemes are Crop husbandry, horticulture, soil and water conservation, irrigation and flood control, Animal, husbendry, Dairy development, Fisheries, Forest and Social Forestry, Industries and Minerals, Transport and Communication, General economic services, Housing, Urban development, Welfare of Backward Classes, Women and Child Development, Labor and Labor Welfare, Nutrition etc.

Table 5.1 Total Outlay and Expenditure for SCP in Maharashtra (Rs in Lakh)

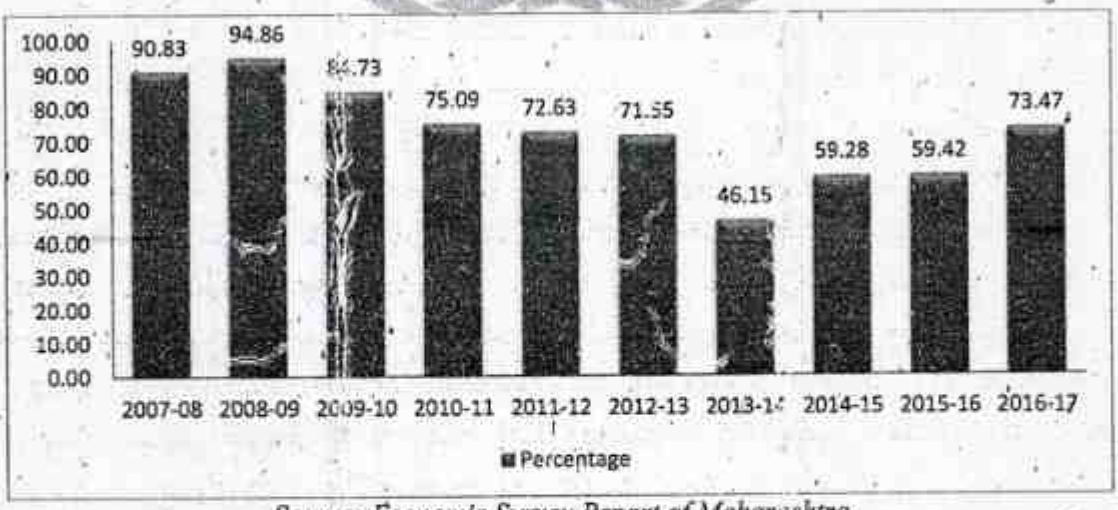
Year	Total Outlay	Expenditure	Percentage
2007-08	2060	1871	90.83
2008-09	2332.8	2213	94.86
2009-10	2652	2247	84.73
2010-11	3467.1	2603.44	75.09
2011-12	4284	3111.62	72.63
2012-13	4590	3284.16	71.55

2013-14	4997.68	2306.43	46.15
2014-15	6044.62	3583.29	59.28
2015-16	6490	3856.32	59.42
2016-17	6725.65	4941.54	73.47
Mean	4364.385	3001.78	72.80
SD	1717.57	944.90	15.03
CGR	14%	11%	-2%

Source: Economic Survey Report of Maharashtra

As per the Indian Constitution under State Directive Principle, Government of Maharashtra made provision for Socio–economic Development and welfare of Scheduled Caste under the Special Component Plan. From the above data shows budgetary provision under Special Component Plan and its utilization. Budgetary provision made by the Government of Maharashtra every year but significant amount is not utilized for the development of the Scheduled Caste. From the above data shows that, from the year 2007-08 to 2016-17 from this 10 year averagely Rs 4364.38 lakh budgetary provision made by the Government but from its only 72.82 % amount means Rs 3001.78 lakh utilized by the GoM. Compound Growth Rate (CGR) of budgetary provision is 14% but utilization of the fund is 11% it is 3% less than budgetary provision. From the data reveals that, budgetary provision made by the government under SCP but utilization of the fund is not made proper. Pathak S. N. Pandey S. P (2005)[7] "Special Component Plan is most popular programme which is formulated with the objective of the development of scheduled castes people and that reason programme transparency is necessary. SCP programme is specially meant for scheduled caste population is also being run by the Government, but the scheduled caste population is not aware about this financial programme." where people of the Scheduled Caste is unaware about this plan or Government offices or officer are not interested to utilize this fund.

Fig 5.2: Percentagewise Expenditure on SCP in Total Budget

Source: Economic Survey Report of Maharashtra

From the fig 5.2 it shows that, expenditure made in 2007-08 out of total outlays is 90.83 % for SCP in Maharashtra whereas this trend had decreased from 2008-09 to 2013-14. Also expenditure in 2013-14 is only 46.15% which is considered as very much low. But during 2015-16 the expenditure is 59.42% which has increased by 0.14% followed by 14.05% increase in the year 2016-17 respectively.

Schemes under Special Component Plan and Special Central Assistance

Under the Special Component Plan and Special Central Assistance various schemes implemented at District level, State Level, Centrally and different Corporations level such as Mahatma Phule Backward Class Corporation, Sant Rohidas Charmodyogand Charmakar Development Corporation, Sahityaratna Lokshahir Annabhau Sathe Development Corporation. To find out the budgetary trends and performance of this scheme researcher has studied this schemes budgetary provisions and actual expenditure. For the purpose of the study data is available from 2010-11 to 2015-16 considered.

6. District Level Schemes: Budgetary Provision and Expenditure

In Scheduled Caste Sub Plan (SCP) various schemes are implemented by the Government at district level for development of Socio-Economic status of Scheduled Caste. These schemes are controlled by District Planning Commission of each district.

6.1 Scheduled Caste Sub Plan District Level Scheme Budgetary Provision, Received Fund and Expenditure (Rs in Lakh)

Year	Budgetary Provision	Received Fund	Expenditure	% Expenditure to actual received fund	% Actual received fund to budgetary provision
2010-11	65000.00	59784.23	58791.47	98.34	91.98
2011-12	191176.39	74177.22	68267.18	92.03	38.80
2012-13	159010.96	131545.70	128037.95	97.33	82.73
2013-14	159873.00	149496.59	144509.70	96.66	93.51
2014-15	199660.50	172000.75	167411.22	97.33	86.15
2015-16	239369.58	211117.58	199404.66	94.45	88.20
Mean	**169015.07**	**133020.35**	**127737.03**	**96.03**	**80.23**
SD	**58962.39**	**57324.45**	**55284.46**		
CGR	**30%**	**29%**	**28%**		

Source: Social Justice and Special Assistance Department, GoM

From the table no 6.1 shows that, from the year 2010-11 to 2015-16 under SCSP at District level Schemes averagely 169015.07 lakh budgetary provisions made by the government but out of these only 80.23 % amount actual received for the implementation of the schemes. In this six year amount available for disbursement 133020.35 lakh out of this 96.03% amount actual disbursed to the Scheduled Caste people. Compound growth rate of budgetary provision is 30% and expenditure growth rate under this plan is 28%. It shows satisfactory level of the implementation of the plan. From the above table its reveal that, district level

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Parli Vaijnath Dist. Beed

schemes under implemented SCSP effectively performed but there is needed to release total sanctioned amount for the schemes.

7. State Level Schemes: Budgetary Provision and Expenditure

Government of Maharashtra formulated near about 40 schemes under Special Component Plan at State level for the development of the Scheduled Caste people.

7.1 Scheduled Caste Sub Plan State Level Scheme Budgetary Provision, Received Fund and Expenditure (Rs in Lakh)

Year	Budgetary Provision	Received Fund	Expenditure	% Received fund to Expenditure	% Actual received fund to budgetary provision
2010-11	125769.26	118160.47	116830.72	98.87	93.95
2011-12	187279.42	142600.00	127037.97	89.09	76.14
2012-13	145527.97	108489.22	106124.18	97.82	74.55
2013-14	138676.47	95501.28	95533.41	100.03	68.87
2014-15	163222.68	106657.91	102765.05	96.35	65.35
2015-16	172391.91	111511.10	80635.10	72.31	64.68
Mean	**155477.95**	**113820.00**	**104821.07**	**92.41**	**73.92**
SD	**22896.70**	**15923.24**	**16217.09**		
CGR	**7%**	**-1%**	**-7%**		

Source: Social Justice and Special Assistance Department, GoM

From the above data it is show that, during the period 2010-11 to 2015-16 averagely 155477.95 lakh budgetary provision is made by the government under the Special Component Plan but only 73.92% fund released for the schemes. In this period for the Special Component Plan at state level scheme 113820 lakh funds available but out of these 92.41% of the amount utilized by the government. In year 2015-16 only 72.31% amount have been utilized by the government. Standard Deviation value is far away from mean value of budgetary provision and expenditure. Compound Growth Rate of the budgetary provision is negligible and expenditure is in minus 7%. As compare to district level schemes state level schemes not performed well in nature. There is need to make adequate provision for SCSP at State level plan and appoint special officers for monitoring and evaluating the performance of this plan and remove the drawback of the schemes.

8. Corporation Level Schemes: Budgetary Provision and Expenditure

Government has established different corporations in various states and implemented different schemed for the development of the Scheduled Caste.

8.1 Mahatma Phule Backward Class Development Corporation, Mumbai

Mahatma Phule Backward Class development Corporation Ltd., was set up by the Government of Maharashtra on 10th July 1978 to act as catalyst for the economic development of Scheduled Castes, Nav Buddha's, Scheduled Tribes and Vimukta and Nomadic Tribe Communities. The Corporation is

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

incorporated under the Companies Act, 1956.Under this corporation various schemes implemented but here researcher has taken only economic support scheme for the study.

8.1.1 Mahatma Phule Backward Class Development Corporation, Total Sanctioned Outlay, Outlay and Actual Expenditure (Rs in Lakh)

Year	Budgetary Provision	Received fund	Expenditure	% Received fund to Expenditure	% Actual received fund to budgetary provision
2010-11	900.00	1200.00	957.56	79.80	133.33
2011-12	1500.00	777.98	486.80	62.57	51.87
2012-13	1600.00	1600.00	906.77	56.67	100.00
2013-14	1809.30	1218.00	523.86	43.01	67.32
2014-15	4150.00	1446.03	383.36	26.51	34.84
2015-16	6000.00	1800.00	316.96	17.61	30.00
Mean	**2659.88**	**1340.34**	**595.89**	**47.70**	**69.56**
SD	**1983.24**	**357.99**	**271.11**		
CGR	**46%**	**8%**	**-20%**		

Source: Social Justice and Special Assistance Department, GoM

From the table 8.1.1 shows that, during the period 2010-11 to 2015-16 annual averagely Rs 2659.88 lakh budgetary provisions made by the government of Maharashtra for Mahatma Phule Backward Class Development Corporation but out of this only 69.56% amount received by the corporation and out of this only 47.70% amount utilized by the corporation for implementing scheme. Total available fund averagely of 1340.34 lakh and only 595.89 lakh which is very low amount had been utilized by the corporation from the total fund. CGR of received fund by the corporation is only 8% and Expenditure CGR is minus 20%. It seen that utilization of the fund by the corporation is declined from the year 2010-11 to 2014-15 and in 2015-16 only 17.61% amount utilized by the corporation. From the above table it is revealed that, Budgetary provision for corporation under SJSP is much low, there is need to increase budgetary provision for this corporation. There is need to find out the reasons of ineffectiveness of the corporation and make adequate provisions for effectively implementation of the corporation.

8.2 Sant Rohidas Charmodyog and Charmakar Vikas Mahamandal, Mumbai

Sant Rohidas Charmodyog and Charmakar Vikas Mahamandal established on 1st May 1974 under the company act 1956. The purpose of this corporation is to provide financial assistance for the development of the Scheduled Caste people Chambhar, Dhor, Holar and Mochi Community and uplift them socially, economically and educationally. This corporation implements various schemes, but researcher has taken only those schemes which received Special Central Assistance (SCA) from the central Government.

Mahavidyalaya

8.2.1 **Sant Rohidas Charmo Jyog and Charmakar Vikas Mahamandal , Budgetary Provision, Received Fund and Expenditure (Rs in Lakh)**

Year	Budgetary Provision	Received Fund	Expenditure	% Received fund to Expenditure	% Actual received fund to budgetary provision
2010-11	500.00	500.00	458.97	91.79	100.00
2011-12	1500.00	1500.00	317.64	21.18	100.00
2012-13	1600.00	1600.00	350.26	21.89	100.00
2013-14	1600.00	1600.00	256.19	16.01	100.00
2014-15	2647.50	610.01	189.38	31.05	23.04
2015-16	2145.00	0.00	170.39	-	0.00
Mean	**1665.42**	**968.34**	**290.47**	**36.38**	**70.51**
SD	**719.53**	**667.91**	**108.18**		
CGR	**34%**	**-100%**	**-18%**		

Source: Social Justice and Special Assistance Department, GoM

Table No.8.2.1 shows that during the period of 2010-11 to 2015-16 Government made annually average budgetary provision of 1665.42 lakh for Sant Rohidas Charmodyog and Charmakar Vikas Mahamandal but out of this only only 70.51% amount available for the corporation. Mean value of the actual received amount by the corporation is 968.34 lakh and out of this only 36.38% amount (290.47lakh) utilized by the corporation. From the available fund much low amount utilized by the corporation. In the year 2015-16 Government has not given any fund to the corporation but expenditure made from available balance amount of the last year. Standard deviation is away from actual budgetary provision and expenditure it means budgetary provision not made in sufficient manner. CGR of budgetary provision is minus 100 % and expenditure is 18%. From the above table it is revealed that, this corporation is very slowly performed. Corporation is fail to complete in utilize available fund for the development of the Scheduled Caste people.

8.3 Sahityaratna Lokshahir Annabhau Sathe Development Corporation Ltd, Mumbai

The Lokshahir Annabhau Sathe Development Corporation was established on 11th July 1995 by the Government of Maharashtra, for economic and social development of "Matang Community". Corporation received Special Central Assistance (SCA) from the central Government for the implementation of the schemes.

8.3.1 Sahityaratna Lokshahir Annabhau Sathe Development Corporation Ltd, Mumbai. Budgetary Provision, Received Fund and Expenditure (Rs in Lakh)

Year	Budgetary Provision	Received Fund	Expenditure	% Received fund to Expenditure	% Actual received fund to budgetary provision
2010-11	1500.00	925.00	559.19	60.45	61.67
2011-12	1500.00	600.00	436.24	72.71	40.00

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Vidyalaya

2012-13	1600.00	1600.00	388.47	24.28	100.00
2013-14	1600.00	795.00	235.50	29.62	49.69
2014-15	3645.00	1200.03	81.30	6.77	32.92
2015-16	1500.00	925.00	283.04	30.60	61.67
Mean	**1890.83**	**1007.51**	**330.62**	**37.41**	**57.66**
SD	**860.76**	**350.13**	**167.46**		
CGR	**0%**	**0%**	**-13%**		

Source: Social Justice and Special Assistance Department, GoM

Above table shows budgetary provision and expenditure of Sahityaratna Lokshahir Annabhau Sathe Development Corporation Ltd during the period of 2010-11 to 2015-16. Its shows that in this six year period budgetary provision mean value is 1890.83 lakh but from its only 57.66% fund (1007.51 lakh) received by the corporation. Out of actual received only 37.41% fund (330.62 lakh) utilized by the corporation. In the year 2014-15 only 6.77% fund utilized by the corporation. Standard Deviation value is far away from mean value of budgetary provision and expenditure of available fund. No any growth in budgetary provision and expenditure CGR in minus. From the above data it is revealed that this corporation is not performed well and they not utilized his amount for the development of the Scheduled Caste people.

8.4 Maharashtra State Khadi and Gramodyog Mandal

Maharashtra State Khadi and Gramodyog Mandal implemented various schemes under Special Component Plan.

8.4.1 Maharashtra State Khadi and Gramodyog Mandal.Total Budgetary Provision, Received Fund and Expenditure (Rs in Lakh)

Year	Budgetary Provision	Received Fund	Expenditure	% Received fund to Expenditure	% Actual received fund to budgetary provision
2010-11	750.00	262.39	399.03	152.08	34.99
2011-12	500.00	300.00	237.65	79.22	60.00
2012-13	1200.00	150.00	214.99	143.33	12.50
2013-14	1200.00	663.00	344.49	51.96	55.25
2014-15	0.00	0.00	286.86	0.00	0.00
2015-16	500.00	300.00	250.92	83.64	60.00
Mean	**691.67**	**279.23**	**288.99**	**85.04**	**37.12**
SD	**463.05**	**220.50**	**70.36**		
CGR	**-8%**	**3%**	**-9%**		

Source:Social Justice and Special Assistance Department, GoM

Maharashtra State Khadi and Gramodyog Mandal during the period of 2010-11 to 2015-16 annually averagely Rs 691.67 budgetary provision made by the Government under Special Component Plan. From the total budgetary provision only 37.12% fund received by the mandal. During this period out of total amount received 85.04% amount utilized by the mandal for the development of the Scheduled Caste people.

Compound Growth Rate of budgetary provision is negligible whereas actual received fund CGR is only 3% but expenditure CGR is minus 9%. Here shows that out of total budgetary provision much less amount available for the mandal, but whatever amount received by the mandal try to utilized for the Scheduled Caste people. From the above data its revealed that, Maharashtra State Khadi and Gramodyog Mandal performed his schemes effectively but they are received very much low amount under the Special Component Plan.

9 MAJOR CONCLUSIONSAND POLICY SUGGESTIONS

Present research study found that provision for SCP is made in the proportion of the Scheduled Caste population. But expenditure of this plan is continuously decreasing indicates diversion funds or inadequate real allotment of funds. State Level and district level budgetary provision is well and they performed smoothly but budgetary provisions for the corporations is not adequate so they could not perform effectively. This reveals that Scheduled Caste people could not get advantages of this plan due to honesty and rigorousness of the government. This requires honesty and sincerity of the government along with inadequate knowledge, information and awareness among SC people about this plan. Hence the present research suggests that Government should be positive, sincere and honest and also take initiatives and make appropriate provisions in the budget, it's spending and also undertake efforts to make awareness about the scheme to reach its benefits to the SC people. Government have to establish separate offices at state and district level which will provide information of Special Component Plan to the people as well as also establish offices at Taluka level and village level to provide information about the Government Schemes to the people concerned.

10. REFERENCES

1. Varma R K and Shukla P N, (1990), Scheduled Caste and Tribes in India, Chaurasia (Ed.), Chugh Publication, Allahabad.
2. Murthy T. H. (1999), "Impact of Special Component Plan on Socio-Economic Life of Scheduled Caste People in Karnataka with special reference to agricultural activities" *thesis submitted to* Bangalore University, Bangalore.
3. Jadhav Praveen (2005), "Socio-Economic status of Scheduled Castes: A Comparative Study –with special reference to Kolhapur district" *thesis submitted to* Tilak Maharashtra Vidyapith, Pune.
4. Pathak S. N. (2005) "Scheduled Castes Development – A study of Special Component Plan", Rawat Publication,Delhi. ISBN:81-86771557
5. Suryagandh B. S.,(2006), "Impact of the special component plan on socio-economic conditions of scheduled caste community in kolhapur district", *thesis submitted to* Shivaji University, Kolhapur.

6. Khan Jabir Hasan (2013), "A Geographical Analysis of Availability of Amenities in Scheduled Caste Households in India", American International Journal of Research in Humanities, Arts and Social Science (4)1, September-November,2013,pp.56-65
7. Paramasivan, C, (2016), "An Evaluation Study on Sub Plan For Scheduled Caste In Tamilnadu" SELP Journal of Social Science ISSN : 0975-9999 (P) 2349-1655 (O) Research Impact Factor : 1.056 Vol. VII, Issue. 27
8. Government of Maharashtra (2007-08), Economic Survey Report of Maharashtra 2007-08, Mumbai
9. Government of Maharashtra (2008-09), Economic Survey Report of Maharashtra 2008-09, Mumbai
10. Government of Maharashtra (2009-10), Economic Survey Report of Maharashtra 2009-10, Mumbai
11. Government of Maharashtra (2010-11), Economic Survey Report of Maharashtra 2010-11, Mumbai
12. Government of Maharashtra (2011-12), Economic Survey Report of Maharashtra 2011-12, Mumbai
13. Government of Maharashtra (2012-13), Economic Survey Report of Maharashtra 2012-13, Mumbai
14. Government of Maharashtra (2013-14), Economic Survey Report of Maharashtra 2013-14, Mumbai
15. Government of Maharashtra (2014-15), Economic Survey Report of Maharashtra 2014-15, Mumbai
16. Government of Maharashtra (2015-16), Economic Survey Report of Maharashtra 2015-16, Mumbai
17. Government of Maharashtra (2016-17), Economic Survey Report of Maharashtra 2016-17, Mumbai
18. Government of Maharashtra, Ministry of Social Justice and Welfare of Maharashtra

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

22	भारतातील ग्रामीण विकासाची एतिहासिक पार्श्वभूमी	श्रीम. सरकाळे तेजश्री तानाजी	94
23	फळबाग योजना व शरदचंद्रजी पवार	प्रा. डॉ. विश्वनाथ पवार	99
24	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील ग्रामीण विकास	प्रा. बाबासाहेब फळके	103
25	ग्रामीण विकासात साहित्य चळवळींचे योगदान	अनिल मोतीलाल वळवी	106
26	भारतातील ग्रामीण विकासातील समस्या	कु. रूपाली बबनराव पवार	111
27	भारतीय ग्रामीण समाजाचा समस्या एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. सविता सदाशिव नवले	117
28	ग्रामीण विकासात स्वतंत्र्य प्राप्तीनंतर पंचायत समीतीचे योगदान	डॉ. डी. बी. खराडे	121
29	किसान बाजार से भी नहीं बचता: 'बाजार में रामधन' के संदर्भ में	प्रा. संतोष तुकाराम बंडगर	124
30	भारत देशाच्या ग्रामीण विकासात खादी ग्रामोद्योगाचे महत्व	प्रा. अभय जायभाये प्रा.सुनिल सामग	127
31	स्वतन्त्रता प्राप्ति के पश्चात् ग्रामीण विकास में अप्रैल, १९९९ तक की विभिन्न योजनाओं का योगदान	प्रा. कोते अंगद व्यंकटराव	130
32	आधुनिक तंत्रज्ञान व ग्रामीण विकास	डॉ. डी. एस. जाधव	136
33	ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या एस.टी. प्रवासातील समस्या	प्रा. संदीप लोखंडे	139
34	ग्रामीण विकासात ग्रामसभेची भूमिका	डॉ. प्रशांत विघे	142
35	ग्रामीण विकासातील प्रमुख अडथळा : अ. जाती व अ. जमातींची सद्य सामाजिक स्थिती	डॉ. लामतुरे नागेश टोपन्ना	150
36	मा. शरद पवार यांच्या कृषि सुधारणांमुळे झालेला ग्रामीण विकास	प्रा. डॉ. तुकाराम संतोष कदम	156
37	महाराष्ट्रातील पंचायत राज आणि ग्रामीण विकासाच्या समस्या	डॉ. आशिष काळे	160
38	अजिंक्यतारा किल्ल्यावरील निवडक शिल्पांचा अभ्यास	महेश हणमंत गुरव नम्रता दादासाहेब पिंपळे	164
39	भारतातील ग्रामीण विकासात शेतीची समस्या	डॉ. दिपक राऊत	167
40	ग्रामीण विकासाबाबत महात्मा गांधीचे विचार आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण विकासाची वाटचाल	प्रा.डॉ. अजितकुमार दादासो जाधव	173
41	ग्रामीण भारत बदलतोय!	प्रा. प्रकाश काशिनाथ गवळी	179
42	भारताच्या मानव विकास निर्देशाकांचे विश्लेषण	अस्लम द. अत्तार	182
43	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कविता में आदिवासी विमर्श	प्रा. बहिरम देवेंद्र मगनभाई	187

भारताच्या मानव विकास निर्देशाकांचे विश्लेषण

अस्लम द. अत्तार
संशोधक विद्यार्थी शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

१. प्रस्तावना:

देशातील जनतेची सुस्थिती (Well-Being) हे विकासाचे ध्येय असते. केवळ पैसा लोकांची आर्थि सामाजिक, सांस्कृतिक अशा अंगानी सुस्थिती निर्माण होऊ शकत नाही. त्यामुळेच संयुक्त राष्ट्रांनी (UN) मा विकास या संकल्पनेचा पुरस्कार केला. सयुक्त राष्ट्रांनी मानवी विकासाची व्याख्या लोकांच्या निवडीच्या विस्तार प्रकिया (Process of ehlarging Peoples Choices)अशी केली आहे. मानवी विकासाच्या सर्वात महत्वाच्या घटकांम दिर्घ व आरोग्यदायी जीवनशिक्षण राहणीमानाचा उच्च दर्जा यांचा समावेश होतो. तर इतर निवडीमध्ये राजक स्वातंत्र्य मानवी हक्कांची हानी आणि स्वावलबंन व आत्मप्रतिष्ठेचे विविध घटक यांचा समावेश होतो. मानवी विक ही लोकांच्या निवडीच्या विस्ताराच्या प्रक्रियेबरोबरच सुस्थितीत उंचावण्याची ही प्रकिया आहे.यू.एन.डी.पी ने १९९ मध्ये प्रथम मानव विकास अहवाल जाहीर केला. त्यामध्ये विविध देशांच्या मानव विकास निर्देशांक मोजण्यात अ होते. त्यामागे प्रेरणा अर्थशास्त्रज्ञ महबूब उल–हक व भारतीय अर्थतज्ञ अमर्त्य सेन यांची होती.मानव विकास निर्देश मानव विकास ही बहुअंगी संकल्पना असून मानव विकासाचे मोजमापन करणे ही गुंतागुंतीची प्रकिया आह

डॉ. महबूब उल–हक म्हणतात, "मानवास जास्तीत जास्त संधी उपलब्ध करून देणे या संधी अमर्याद वेळेनुरूप बदलता येणा–या असाव्यात. मानवाची मिळकत ही उत्पन्न वाढीच्या आकडयात दिसण्याऐवजी ज्ञानवृध उत्तम आहार व आरोग्य सुविधा सुरक्षित जीवनमान, शारिरीक वेदना व गुन्हेगारीपासून सुरक्षितता, फावला वे घालविण्याचे समाधान राजकीय व सांस्कृतिक स्वातंत्र्य यात दिसेल तसेच विकासाचा मुख्य उद्देश मानवासाठी अ सामाजिक वातावरणाची निर्मिती करणे ज्यात आरोग्य संपन्न व नाविन्यपूर्ण जीवन जगता येईल असा असावा".

डॉ. अमर्त्य सेन मानव विकास संकल्पना विशद करताना म्हणतात की,"मानव विकास जीवनाचा एक भ असलेल्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासापेक्षा तिथेल मानवी जीवन वृध्दीगत विकसीत होणे गरजेचे आहे".

मानव विकास निर्देशांक हा स्थूल मानाने आयुर्मान ज्ञानप्राप्ती व चांगले राहणीमान या तीन सामाजिक घटकां सरासरी होय. सरासरी आयुर्मान निर्देशांक शिक्षणाची प्राप्ती, निर्देशांक व जीवनमान निर्देशांक या तिन्हीची समभार सरासरी होय.

२. उद्दिष्टे :

१. भारताच्या मानव विकास निर्देशाकांचा अभ्यास करणे.
२. भारताच्या मानव विकास निर्देशाकांचे विश्लेषण करणे.

३. गृहिते :

१. १९९० च्या HDI(Human Development Index)मुल्य तुलना करता सध्याच्या मानवी विकास निर्देशाका भारताने प्रगती केली आहे.
२. मानवी विकास निर्देशकांतील मुल्ये वाढविण्यासाठी भारताने कमतरता असलेल्या क्षेत्रात अनेक बदल सुचवि आहेत. व त्यांची अंमलबजावणीही हाती घेतली आहे.
३. भारतीय अर्थव्यवस्था पाहता HDIमुल्य फार निम्न आहे.

४. संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन पेपर हा मुख्यत: दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित आहे. UNDP(United Natic Development Programme) चे विविध वर्षाचे रिपोर्टस Census 2011 & 2001, आर्थिक पाहणी अहवाल

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

विविध लेख, इंटरनेट इत्यादीचा वापर केला आहे. सदरचा शोधनिबंध मानव विकास निर्देशांक व त्य घटक यावरती आधारित आहे.

५. भारत आणि मानव विकास निर्देशांक (मुल्य):

. मानव विकास निर्देशांक काढण्यासाठी पुढील घटकांचा समावेश करण्यात आला. प्रत्येक वर्षाचा : विकास निर्देशांक हा दुस–या वर्षी जाहीर केला जातो. मागील वर्षात करण्यात आलेल्या व्यापक स आणि अभ्यासाच्या आधारे जागतिक मानव विकासाचा लेखजोखा सादर केला जातो. आरोग्य दिर्घआयुर्मान, शैक्षणिक विकास, स्तर आणि राहणीमानाचा दर्जा या प्रमुख तीन निकषांच्या आधारे प्र देशाचा मानव विकास निर्देशांक निश्चित करण्यात येतो. मानव विकास निर्देशाकाच्या आधाडीवर त्या देशांनी साध्य केलेल्या प्रगतीनुसार देशांची विभागणी

१. अतिउच्च मानव विकास
२. उच्च मानव विकास
३. मध्यम मानव विकास
४. निम्न मानव विकास

अशा चार विभागात करण्यात आल्या आहेत. भारत हा मध्यम प्रतीचा मानव विकास साध्य करणा देशाच्या यादीत समाविष्ट आहे.२०१० मध्ये निर्देशांक घटकांत बदल करण्यात आला. मानव विकास निर्दे काढण्यासाठी पुढील घटकांचा समावेश करण्यात आला खालील कोष्टकात HDI2०१७ च्या अहवाला विविध आकडेवारी दाखवली आहे.

१.	आरोग्य	जन्मावेळी जीवन (Life expectancy at birth) 68-8
२.	शिक्षण	अपेक्षित शालेय शिक्षण वर्ष (Expected years of schooling years)१२.३
३.	उत्पन्न	स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न(Gross national Income (GNI)) ६३५३$
४.	असमानता	असमानता (Adjusted HDI)०.४६८
५.	लिंग	लिंग विकास निर्देशक(GDI)०.८४१
६.	दारिद्रय	कार्यरत लोक/बेरोजगारी दर ४२.९
७.	काम, रोजगार Vulnerability	पंधरा वर्षापेक्षा जास्त रोजगार लोकसंख्या गुणोत्तर Employment to population ratio (%ages 15 and older)51-9
८.	मानव सुरक्षितता	मनुष्य वध दर एक लाख लोकांसाठी Homicide rate (Per 1,00,000 15 and older)3-2
९.	व्यापार आणि आर्थिक प्रवाह	आयात व निर्यात एकूण देशाअंतर्गत उत्पादन(% of GDP)40-6
१०.	दूरसंचार आणि दळणवळण	लोकसख्येच्या इंटरनेट वापराची संख्या Internet users total (% of population)29-5
११.	पर्यावरण Sustainability	दरडोई कार्बनडायऑक्साइड उत्सर्जनCarbon dioxide emissions, per capita (% of population)1-7
१२.	Demography	लाखो*Total population (millions)1339-2*
१३.	सामाजिक–आर्थिक, शाश्वतता Sustainability	(Skilled labour force)18-5 (% of labour force)

सुरवातीपासूनचे भारताचे मानव विकास निर्देशकांचे मुल्य पुढील कोष्ठकावरून सांगता येईल.

वर्ष	आयुर्मान (वर्ष) (Life expectancy)	शालेय शिक्षण वर्ष (Mean years of Schooling)	दरडोई स्थूल रा. उत्पादन ($) (Per Capita Gross Nation Income)	मानव विकास निर्देशांक मुल्य
१९९०	५७.९	३.०	१७३३	०.४२७
१९९५	६०.४	३.५	२०१५	०.४६०
२०००	६२.६	४.४	२४.७०	०.४९३
२००५	६४.६	४.८	३१५७	०.५३५
२०१०	६६.६	५.४	४३५७	०.५८१
२०१५	६८.३	६.३	५६९१	०.६२७
२०१६	६८.६	६.४	६०२६	०.६३६
२०१७	६८.८	६.४	६३५३	०.६४०

Source : UNDP Reports

वरील कोष्टकावरून लक्षात येत की, १९९० पासून २०१७पर्यंत मानव विकास निर्देशांक ५०% वाढझाली आहे. आयुर्मानात ११ वर्ष इतकी वाढ १९९० ते २०१७ पर्यंत झालेली आहे. प्रती व्यक्ती सकल राष्ट्रीय उत्पन्नातदेखील आमुलाग्र बदल झालेला आहे. ही वाढ २६६.६ %झाली आहे. श्रम सहभाजन दर २७.२ %महिलांचा तर पुरषांचा ७८.८ %आहे. बांग्लादेश व पाकिस्तानाची परिस्थिती देखील श्रम सहभजन दराची भारतापेक्षा चांगली आहे.ही बाब चिंता करणारी आहे HDI मुल्ये २६.८ असमानता या घटकामुळे कमी झाले आहे. ११.६% महिलासंसद सदस्या बनल्या तर ३९%महिलांना उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतले तर ही बाब पुरषांची ६४%इतकी होती. शालेय शिक्षण वर्ष १२.३ वर्ष आहे ही खेदाची बाब भारताच्या HDI च्या संदर्भात आहे.

लिंग असमानता निर्देशांक यामध्ये भारताचा कमांक १६० देशाच्या यादीत १२७ वा लागतो. श्रीलंका, चीन, मालदीव यांची क्रमवारी भारतापेक्षा अधिक चांगली आहे. भारतात संपत्तीचे वितरण विषम आहे. त्यामुळे ४२.९% गरीबी भारतात आहे. शाळेत मुलांची सरासरी आयुर्मान, वयोमान ४.७ वर्षांनी वाढलेले आहे. UNDP भारत देशाचे निदेशक फ्रांसीन पिकअप यांनी २०१८ च्या Report बद्दल आपले मत मांडताना म्हटले की HDI सुधारण्याच्या पाठीमागे केंद्र सरकारच्या योजना आहेत. यामध्ये स्वच्छ भारत, बेटी बचाओ, बेटी पढाओ, मेक इन इंडिया इत्यादी योजनांचा समावेश होतो.

६. भारतातील मानव विकास निर्देशकातील अडथळे:

भारत हा देश विविध जाती धर्मांनी व्यापलेला आहे. विविध भाषा, प्रदेश, संस्कृती इथे रूजल्या आहेत. मानव विकास निर्देशकात अनेक अडथळे येत आहेत. त्यामुळेच भारतHDIमुल्यामध्ये कमी आहे. भारत हा विविधतेने नटलेला देश असल्यामुळे या देशातील HDI मुल्ये फारसे वाढलेले नाही. शेजारील राष्ट्राचा विचार करता भारत अनेक घटकात पाठीमागे असल्याचे आकडेवारीवरून दिसते. प्रस्तुत संशोधन पेपर मध्ये काही मोजक्या अडथळयाची आपण चर्चा करणार आहोत.

६.शिक्षणाचे प्रमाण:

अनेक जाती धर्माचे वंशाचे अनेक चालीरिती, रूढी, परंपरा तसेच बोलीभाषा या सर्वांमुळे शिक्षणाचे प्रमाण (स्त्रता दर) कमी आहे. ही बाब पुढील २००१ व २०११च्या Census नुसार प्रदर्शित करता येईल.

वर्ष	भारताचा साक्षरता दर	हिंदु धर्म	बौध्द धर्म	शिख धर्म	ख्रिश्चन धर्म	मुस्लीम धर्म
२००१	६४.०८%	५४.९२%	६२.१६%	६०.५६%	६९.४५%	४८.०५%
२०११	७४%	६३.६%	७१.८३%	६७.५१%	७४.३४%	५७.२८

Source :२००१ &२०११ census

वरील कोष्टकानुसार विविध धर्मीयांचा साक्षरता दर दर्शविला असून त्यामध्ये विविधता दिसते व त्यातून एकूण साक्षरता दर कमी येतो

६.१शिक्षणाची सद्यस्थिती:

धर्म	निरक्षर	साक्षर	पदवीधर एकूण	पदवीधर महिला
हिंदु	३६.४%	६३.६%	–	–
ख्रिश्चन	२५.६%	७४.४%	८.८४%	४९.८%
शिख	३२.५%	६७.५%	६.३९%	४९.९%
बौध्द	२८.२%	७१.८%	६.१७%	३८.१५%
मुस्लीम	४२.७%	५७.३%	२.७५%	३६.६५%
जैन	१३.५७%	८६.४%	२५.६५%	४४.८%

Source : 2011 census

वरील कोष्टकावरून अशिक्षित व शिक्षित लोकांची संख्या लक्षात येते. त्यामध्ये देखील निम्न दर्जा असल्याचे दिसते. त्याचबरोबर महिलाची संख्या पदवी घेण्यामध्ये नगण्य दिसते.मुस्लीम समाजाची स्थिती शिक्षणाच्या बाबतीत ज्यनीय आहे. साक्षरता प्रमाण कमी तर मानव विकास निर्देशकांत मूल्य कमी हे समीकरण होत आहे. इतर घटकाचाही दर्जा कमी राहातो हे सर्व शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे म्हणूनच HDI मूल्य कमी येते.

६.२उत्पन्नाचे वाटप, विषमता आणि असमानता:

भारताच्या दरडोई उत्पन्नामध्ये असमानता भीषण असल्याचे दिसून येते. १%लोकांच्या हाती एकूण उपलब्ध संपत्ती ३३% असल्याचे चित्र आहे. यातून संपत्तीचे असमान वितरण व त्यामधील दरी हा प्रश्न भारताच्या दृष्टीने चिंताजनक बाब आहे. श्रम वेतनदरात भिन्नता त्याचबरोबर ५७ भारतीयाचे मासिक वेतन १०,०००/– किंवा त्यापेक्षा कमी असल्याचे चित्र आपणास दिसत आहे. उत्पन्न कमी राहणीमानाचा दर्जा कमी मानव विकास निर्देशाकातील मूल्य कमी असा थेट परिणाम दिसतो. प्रतिबिंबित होतो. बेरोजगार समस्याचे ग्रहण भारताला लागले आहे. लोकसंख्या लाभांश याचा लाभ भारताने घेतलेला नाही. कारण उपलब्ध कुशल मनुष्यबळ भारतात निर्माण करून त्याचा विकासदरात सहभाग करून घेणे हे भारतापुढे मोठे आव्हान असेल.२६.८%HDI मुल्ये फक्त असमानतेमुळे कमी झाले आहेत. ही भारताच्या दृष्टीने खेदाची बाब आहे. विविध क्षेत्रातील असमानता दूर करणे भारताच्या दृष्टीने गरजेचे आहे व त्यासाठी सरकारने उपाययोजना केल्या पाहिजेत.

७. मानव विकास निर्देशाकांतील अडथळे दूर करण्यासाठी उपाय :

१. शिक्षणातील सर्व धर्मीयांचा हिस्सा वाढविणे.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

२. उत्पन्न वाटपातील विषमता दूर करणे.
३. स्त्री पुरुष असमानता दूर करण्यासाठी उपाय करणे. योजनांची अंमलबजावणी करणे. महिला सशक्तीकरण करण्याच्या दृष्टीने उपाययोजना करणे.
४. विविध समाजातील दारिद्रयाचा स्तर उंचावण्यासाठी मदत करणे.
५. आयुर्मान वाढीसाठी तसेच स्वास्थ जीवनासाठी प्रयत्न करणे.
६. समाजातील सर्व जाती धर्म तसेच वर्गांनी जनभागीदारी सुनिश्चीत करणे, व समस्या निमुर्लन व सक्षम बनवून वृध्दी दर साध्य करून गुणवत्ता पूर्ण जीवन याकरिता प्रयत्न करणे.
७. भारत हा Demographic Dividend असणारा देश आहे. यामध्ये कार्यरत लोकसंख्या १५ ते ६४ या लोकांचा समावेश होतो. त्यांना कौशल्या आधारित करणे तितकेच गरजेचे आहे.
८. राष्टीय उत्पन्नातील शिक्षणाची तरतूद वाढविणे. माध्यमिक शिक्षण, उच्च शिक्षणातील सर्व समाजाचा हिस्सा वाढविणे.

निष्कर्ष :

भारताचा मानव विकास निर्देशांक आशियाई देशापेक्षा खूपच कमी आहे. एकीकडे आपण जगातील आर्थिक महासत्ता या दृष्टीने पहिल्या पाच क्रमांकाची अर्थव्यवस्था या दृष्टीने भारताचा नंबर लागतो. तर दुसरीकडे HDI मुल्य व रँक इतर देशाच्या तुलनेत कमी आहे. २०१६ च्या तुलनेत २०१७ मध्ये HDI मुल्यात वृध्दी झाली. दारिद्रयाचे चक्र भेदण्यासाठी भारताने काही उपाययोजना शोधल्या आहेत. नविन विविध योजना हाती घेण्यात आल्या असल्याचे दिसते मात्र दुसरीकडे असमानता हा भारताच्या दृष्टीने डोकेदुखीचा विषय आहे. व यामुळेच २६.८ %HDI मुल्य कमी झाले महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने चांगली वाटचाल नोंदवली आहे. बेटी बचाओ बेटी पढाओ अभियान, कुटुंब नियोजन इत्यादी महिला संदर्भात अनेक योजना हाती घेण्यात आल्या. बेरोजगारी दर व उत्पन्न विषमता हे दोन प्रश्न येत्या काळात गंभीर स्वरूप धारण करायला सुरवात करतील. व त्याचा थेट परिणाम अप्रत्यक्ष परिणाम मानव विकास निर्देशाकावर पडेल. भारताने शिक्षण, साक्षरता दर, उत्पन्न विषमता, बेरोजगारदारी दर इ. बाबतीत गांभीर्याने घेतले तरच पुढील काळात मानव विकास निर्देशांक हा जास्त असेल अशी आपण अपेक्षा करू. ६ वी अर्थव्यवस्था म्हणून भारत देश प्रगती करत आहे. Word BankReport नुसार जगातील प्रथम १० अर्थव्यवस्थेमध्ये पण दुसरीकडे मानव विकास निर्देशांकातील मुल्ये व रँक बघता भारत अजूनही पाठीमागे आहे.

संदर्भ :

1. Census २०११ & २००१
2. hdr.undp.org
3. Human Development Report. १४Sep. २०१८
4. The State of working India Report, Azim Premji University, New Delhi
5. आंतरराष्टीय मानवधिकार गट ऑक्सफॅम सर्वेक्षण, दावोस, स्वित्झर्लंड
6. अझीम प्रेमजी विद्यापीठाचा अहवाल, बेंगलूरू, कर्नाटक

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Dist. Kolhapur Peth Vadgaon

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
March-2019 Special Issue – 164

Mahatma Gandhi's Thoughts & Its Present Relevance

Guest Editor:
Dr. C. J. Khillare
Principal
Rayat Shikshan Sanstha's
Rajarshi Chhatrapati Shahu College,
Kolhapur, Dist. Kolhapur.

Executive Editor of the issue:
Mr. S. M. Mahajan
Dr. Mrs. M. B. Desai
Mrs. M. K. Kannade
Dr. Mrs. B. S. Puntambekar
Dr. M.M. Bandhare
Mr. S.A. Jadhav
Mr. V.K. Akhade
Miss. Dr. S. R. Kulkarni
Miss. A. V. Jadhav
Mr. B. B. Ghurke

Chief Editor:
Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Parli Vaijnath Dist. Beed

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

30	महात्मा गांधीचे सत्य व अहिंसा संबधीचे विचार	प्रा. ममता कल्हाडे	133
31	महात्मा गांधी याचे आर्थिक विचार	श्री. दत्तात्रय वाघमारे	137
32	महात्मा गांधीजीची संगीत विषयक भूमिका	डॉ. माधुरी खोत	143
33	महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्त्वाखाली स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचे योगदान	डॉ.प्रकाश पाटील	147
34	महात्मा गांधीच्या आंदोलनातील स्त्रियांचा सहभाग	डॉ. एस.एस.संघराज	151
35	सातारा जिल्ह्याचा असहकार आंदोलनातील सहभाग	प्रा. एस.जी.निकम	154
36	महात्मा गांधीजिच्या आर्थिक विचाराची प्रासंगिकता	प्रा.जी.एस.बनसोडे, प्रा.ए.बी.मुळीक	158
37	गांधीवाद आणि मराठी कादंबरी व कविता	डॉ.संगीता खुरद	161
38	वर्तमान युगात महात्मा गांधीच्या नैतिक विचारांचे महत्त्व	कु. स्वाती भोगळे	169
39	महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार व समकालीन उपयुक्तता	प्रा.मधुरा देसाई	172
40	महात्मा गांधी आणि स्त्रीविचार	डॉ. पद्माकर सर्जीराव	176
41	महात्मा गांधी : सत्य व अहिंसेचे महामेरू	मीनाक्षी मिनचे	179
42	महात्मा गांधींचे सत्य व अहिंसात्मक विचार व आजची तरुणाई	डॉ. तेजश्री रायते	185
43	गांधी विचारांची मूलतत्त्वे : सत्य आणि अहिंसा	श्री.विलास देऊलकर	186
44	महात्मा गांधीजींचा स्त्री विषयक दृष्टीकोन आणि आजची स्थिती	श्रीमती.संध्या माने	192
45	महात्मा गांधीजींचे धार्मिक विचार काळाची गरज	डॉ.नंदिनी रणखांबे	196
46	महात्मा गांधी यांच्या विचारातील अहिंसा तत्त्वाची मूल्यात्मकता	डॉ.सुनीता कांबळे	200
47	महात्मा गांधी : सामाजिक विचार	श्री.प्रदिप होडावडेकर	205
48	गांधीजींचे पंचायत राज संबंधी विचार	प्रा.आर्या जाधव	210
49	महात्मा गांधीजींचे अर्थशास्त्रीय विचार	डॉ.शर्वरी कुलकर्णी	213
50	गांधी विचारांच्या पाईक कस्तुरबा	डॉ.सुप्रिया खोले	217
51	महात्मा गांधीजींची स्त्री व हरिजन चळवळीतील भूमिका	महेश लोहार	220
52	महात्मा गांधीचे अहिंसा तत्त्वज्ञान : एक ऐतिहासिक अभ्यास	प्रा. विनोद सोनवणे	226
53	महात्मा गांधीजींच्या पर्यावरण व निसर्गविषयक विचारांची आजच्या काळातील उपयुक्तता	श्री. बी. बी. घुरके, श्री. पी. एस. चौगुले व डॉ. एम. डी. कदम	231
54	म. गांधींच्या नेतृत्त्वाखालील स्वातंत्र्य लढ्यातील प्रभावी अस्त्र – 'चरखा'	हर्षदा कांबळे	234
55	महात्मा गांधीजींचे शिक्षणविषयक तत्त्वज्ञानाचे सद्यकालीन औचित्य	सोमनाथ हुबाले	238
56	महात्मा गांधीजींच्या पर्यावरणावादी विचारांचे सद्यकालीन औचित्य	नागेश महाडीक	243
57	महात्मा गांधीजींचा स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्रियांची भूमिका	कु.वनिता कुंभार	247
58	महात्मा गांधीच्या संकल्पनेतील ग्रामस्वराज्य एक अभ्यास	डॉ.व्ही.व्ही.पाडळकर	250
59	महात्मा गांधीजींचा स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांची भूमिका	श्री.दत्तात्रेय भोये	257
60	महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार व त्यांची सद्यस्थितीतील उपयुक्तता	अस्लम अत्तार	263
61	महात्मा गांधीच्या स्वराज्यविषयक विचारांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा.ईश्वर बाघ	268
62	'सर्वोदय' : पर्यायी विकासाचा आकृतिबंध	संदीप तुंडूरवार	273
63	मनोजय व विकारांचा संयम : महात्मा गांधी	प्रा. वाय. ए. आवळे	278

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher. - Chief & Executive Editor

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 164 - Mahatma Gandhi's Thoughts & Its Present Relevance
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
March-2019

महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार व त्याची सध्यस्थितीतील उपयुक्तता

अस्लम द. अत्तार
संशोधक विद्यार्थी
शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर
Email Id : adattar24@gmail.com
Mo.No. : 9881813031

गोशवारा :

भारत हा खेडयापाडयांचा देश आहे. सन १९२१ पर्यत भारतात ८८.८ टक्के लोकसंख्या खेडयात राहत होती तर २०११ च्या जणगणनेनुसार खेडयांची संख्या ६,४०,८६७ होती. त्यामध्ये राहणाऱ्याची संख्या ८३.३ कोटी आहे. महात्मा गांधी यांचे विचार भारताच्या जडणघडणीत खरोखरच महत्वाचे आहेत. भारत हा खेडयांचा देश आहे. लोकसंख्येपैकी जास्तीतजास्त लोकसंख्या खेडयात राहते.खेडयामध्ये जीवन जगण्यासाठी लागणाऱ्या वस्तूंची/गरजांची निर्मिती होऊ शकते. व त्यातूनच स्वयपूर्ण खेडी तयार होतात/ होते यावर त्यांची दृढ धारणा होती. महात्मा गांधी यांच्या विचारांमध्ये खेडयांमध्ये लहान लहान उद्योगधंदे उभारावयास हवेत व त्यातून बेकारीचा प्रश्न सोडवू शकतो. ग्रामीण भागातील उद्योगांची पुर्नरचना करावयास हवी. व उत्पादक व्यवस्थापकाचे विकेंद्रीकरण झाले पाहिजे असे मत त्यांनी मांडले. ग्रामीण भागातील उद्योगांना संरक्षण दिले पाहिजे. कारण स्वयंपूर्ण खेडे करण्यामध्ये हेच मोठी भूमिका बजावतात. नई तालीम, मुलोद्योगी शिक्षण यासारख्या संकल्पना मांडून शिक्षण, रोजगार श्रमप्रतिष्ठा व संस्कार यांना त्याना विशेष महत्तव दिले आहे. मोठया यंत्राच्या वापराला त्यांनी विरोधी दर्शविला कारण यातून बेरोजगारी निर्माण होते. मानवी जीवन हे पैशापेक्षा अधिक महत्वाचे आहे. मानवी मूल्यांवर भर यामुळेच महात्मा गांधीजीनी दिले आहे. भारत देशातील केंद्र सरकार व राज्य सरकार देखील महात्मा गांधी यांचे विचार विविध योजनांच्या माध्यमातून प्रसारित करीत असल्याचे दिसते. उदा. स्वस्थ भारत मिशन अभियान, मुद्रा योजनेच्या माध्यामातून कुटीरोद्योगांना आर्थिक मदत. गेल्या ५० वर्षात भारतातील शहरी लोकसंख्या १० टक्केनी वाढली आहे. याचे कारण छोटया खेडयामध्ये रोजगार नाहीसे हात आहेत त्याचा परिणाम लोकांचे लोंढे शहरांकडे जात आहे. अशीच परिस्थिती राहीली तर शहरीकरणातून अनेक समस्या उभ्या राहतील. याकरिताच स्वयंपूर्ण खेडे, सर्वोदय, ग्रामस्वराज्य हया संकल्पना म. गांधीजी यांच्या राबविल्या तर नक्कीच लोकसंख्या खेडयात राहील व त्यामुळे भारताचा सर्वांगीण विकास होईल.

सूचक शब्द : महात्मा गांधी, लोकसंख्या, स्वयंपूर्ण खेडे, विकेंद्रीकरण, ग्रामस्वराज्य, मानव विकास निर्देशांक.

प्रस्तावना :

ब्जीम वनस वि पदकपं सपअमे पद पजशे अपससंहमष डण्ज्ञण्ळंदकीप अशी व्याख्या खेडयांची म. गांधीजीनी केली होती. महात्मा गांधीजीनी भारताच्या अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विचार वेगवेगळया पुस्तकातून तसेच सर्वोदय संकल्पना, ग्रामस्वराज्य संकल्पना, नई तालीम, मुलोद्योगी शिक्षण इ. तून मांडले. सध्य परिस्थितीत याची उपयुक्तता खूपच असल्याचे दिसून येते. भारत हा खेडयांचा देश आहे. बहुसंख्य लोकसंख्या ही खेडयात दिसून येते. १९०१ साली एकूण लोकसंख्येच्या ८९.० टक्के ग्रामीण भागात राहत होती तीच लोकसंख्या २००१ मध्ये ७२.१९ टक्के तर २०११ मध्ये ६८.८४ टक्के इतकी होती. अधिकचे विश्लेषण करावयाचे म्हटले तर १९०१ मध्ये २१.२५ कोटी लोकसंख्या ग्रामीण भागत होती तीच २०११ च्या नुसार ८३.०३ कोटी आहे. ग्रामीण लोकांचे लोंढे शहरात रोजगारासाठी येण्याचे थोपावायचे असेल तर म.गांधीजीच्या विचाराची कास धरावी लागेल व त्यातून असे रोजगार

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Gandhi Ethical Philosophy for Humanity (A Critical Study)	Tejram Pal	12
2	Relevance of Gandhian Principles of Management and Leadership - Socio-Economic and Political View	Suvarna Kumathekar & Dr.Machhindra Sakate	18
3	Relevance of the Philosophy of Mahatma Gandhi	Mr. Mahadev Sontakke	23
4	Gandhi's Reflections on Everyday Life in India	Mr. Ganesh Narkulwad	26
5	Environmentalism : A Gandhian Perspective	Ketan Bhosale	31
6	An Economic Approaches of Mahatma Gandhi	Reshma Shirgave	35
7	Perception of Khadi among College going Student's in Kolhapur	Mr. Kuldeep Ghorapade, Dr. C. S. Kale	39
8	Economic Thoughts of Mahatma Gandhi: An Overview	Mr. Ashish Bhasme	43
9	Revisiting the 'Mahatma' through Richard Attenborough's 'Gandhi'	Dr. Sanjay Sathe	46
10	Gandhi's View on Cleanliness and Swach Bharat Abhiyan and Its Present Status	Dr. Bhagyashree Puntambekar	49
11	Nonviolence: The Weapon of Gandhiji	Mrs. Komal Oswal	54
12	Clean India Mission and Mahatma Gandhi : With Special Reference to Maharashtra	Prof. Valmik Garje	57
13	Gandhiji's Gram Vikas and Swadeshi Movement through Food Processing Industry in India	Dr. Smt. Anagha Pathak	62
14	Mahatma Gandhi's Thoughts on Women Empowerment and Its Present Relevance	Nazia Pathan & Dr. N. S. Dongare	67
15	Mahatma Gandhi's Decentralization Policy in Today's Scenario	Mrs. Priyanka Suyog Patil	71
16	भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस मधील महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाचा उदय - एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. संदिप महाजन	74
17	गांधीवाद के प्रमुख आयाम – सत्य और अहिंसा	डॉ.सरोज पाटील	79
18	राहुल सांकृत्यायन के कथा साहित्य में गांधीवादी चेतना	डॉ.रविंद्र पाटील	82
19	महात्मा गांधी और अहिंसा	प्रा.अजित लिपारे	84
20	महात्मा गांधीजींच्या विचारातून, चळवळीतून घडलेली भारतीय स्त्री	रीना कांबळे	86
21	महात्मा गांधीजीची ग्रामविकास संकल्पना	प्रा.बी.आर.नदाफ	89
22	एकविसाव्या शतकातील सर्वात मोठी भेट – महात्मा गांधी	प्रा.प्रविण डांगे	93
23	महात्मा गांधी यांचे सर्वोदय, स्वयंपूर्ण खेडं याविषयीचे विचार	डॉ.के.डी.पाटील	96
24	महात्मा गांधीजींचे विज्ञानवादी विचार	मिलिंद पाटील व समाधान जाधव	100
25	सत्य व अहिंसा : महात्मा गांधीजींच्या शिकवणुकीचे मुख्य आधारस्तंभ	श्री.डी.एन.महाडिक व श्री.व्ही.के.जाधव	103
26	महात्मा गांधीजींचा आर्थिक दृष्टिकोन	डॉ.एम.बी.चौगुले	110
27	महात्मा गांधीजीच्या ग्रामीण विकासाच्या तत्वज्ञानाची सद्यस्थितीतील उपयुक्तता	सुकेशिनी जोगदंड	116
28	महात्मा गांधीच्या चळवळीतील वीरांगना अरुणा असफ अली	डॉ. सिंधू आवळे	122
29	शोधनिबंधाचे नाव-महात्मा गाधीना अभिप्रेत असणारा स्वच्छता विषयक बैन्यानिक दृष्टिकोन	श्री.अजितकुमार पाटील	125

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

95 A

१९९१	५,८०,७८१	६३ कोटी	७४.३:	२५.७:
२००१	५,९३,६१५	७४.२४ कोटी	७२.१९:	२७.८१:
२०११	६,४०,८६७	८३.०३ कोटी	६८.८४:	३१.१६:

(Census २००१,२०११)

मानवी विकास निर्देशांकातील मूल्य वाढवायाचे असेल तर बहुसंख्य जनतेचे प्रश्न व्यवस्थितरित्या हाताळले गेले पाहिजेत. २०११च्या ब्मदेने नुसार भारतात फक्त ३२.७ टक्के लोकांच्याकडे शौचालयाच्या सुविधा आहेत. यावरून भारताचे भीषण चित्र समोर येते. नागरीकरण/शहरीकरणाचे लोंढे थांबवायचे असतील तर म. गांधीजीची ग्रामस्वराज्य ही संकल्पनेचा स्वीकार केलाच पाहिजे.

विकेंद्रीकरण आणि बेरोजगार :

म. गांधी यांनी कुटीरोउद्योग(ग्रामउद्योग) यांना संरक्षण दिले पाहिजे कारण हेच उद्योग बेकारीचा प्रश्न सोडवू शकतात त नियमित रोजगार देऊ शकतात. ग्रामीण भारतातील दारिद्रय नाहीसे करण्याचे काम ग्रामउद्योग करतील. आज भारतातील ग्रामीण उद्योग नाहीसे होत आहेत व रोजगारासाठी लोकांचा प्रवास शहरीकरणकडे होत आहे. यातूनही बेरोजगारीची समस्या आज भारतात उग्र स्वरूप धारण करीत आहे. सध्या २०१८ मध्ये बेरोजगारीचा दर ६.१ टक्के आहे. ही परिस्थिती आणखीनच भीषण होण्यापासून रोखण्याचा मार्ग म. गांधीजीच्या विचारांची व ग्रामउद्योगांची कास धरण्यासाठी उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. सत्तेचे विकेद्रीकरण होणे गरजेचे आहे. आज भारतात १ टक्के लोकांच्याकडे ७३ टक्के संपत्तीचे केंद्रीकरण झाले आहे. देशाच्या विकासात सत्ता केंद्रीकरण ही बाब अडथळादायक आहे.

औदयोगिकीकरण :

म. गांधीजीनी मोठया यंत्राच्या वापराला विरोध केला आहे. भांडवल आणि श्रम यांनी परस्पर पूरक असावे व त्यांनी परस्परांचे साहाय्य करावे. भांडवलदारांनी त्याच्याबरोबर काम करण्याच्या श्रमीकांच्या कल्याणाचा विश्वस्त असल्यामुळे भौतिक कल्याणाबरोबरच नैतिक कल्याणाकडे ही लक्ष दिले पाहजे. असा आग्रह म. गांधीजीनी केला आहे. मोठी यत्रे माणसाच्या श्रमाला पूरक होण्याऐवजी त्यांना विस्थापित करते. भारताच्या बेरोजगादारीची स्वरूपदेखील मोठी यत्रे आहेत यातून भरभराट तर होत आहे पण सर्वसामान्य लोकांच्याकडील हक्काचे रोजगार दूर होत आहेत. ग्रामीण भारतातील बलुतेदारी पध्दती ऱ्हास पावत आहे. ग्रामीण भारत अनेक वस्तूवर दुसऱ्यावर अवलंबून आहे. यातूनच ग्रामीण भारतात दारिद्रय आहे व यातून मानव विकास निर्देशाकांचे मूल्य गरीबी या एका घटकामुळे कमी होत आहे. यासाठी उद्योगधंदयाची पुर्नरचना त्याप्रमाणे औदयोगिकीकरणातून संघर्ष निर्माण होतात. त्यातमुळे भांडवलदार वर्गाने देखील मिळविलेला नफा त्या भागाच्या विकासाकरीता वापरावे औदयोगीकीकरणतून बेरोजगार व त्यातून श्रमशक्तीचे स्थंलातरण शहरी भागात होत आहे. भारताचे नागरीकरण होत आहे. ३१.१६ टक्के शहरी भागात आज राहात असल्याचे दिसते. ही सर्व औदयोगिकरणचे परिणाम होत आहेत. भांडवलशाहीला म. गांधीजीनी विरोध दर्शविला कारण यातून संपत्तीचे केंद्रिकरण होते.

स्वावलंबन खेडयाचे :

खेडयाचे स्वावलंबन झाले पाहिजे. मानवी गरजांची पूर्तता खेडयांतच झाली पाहिजे. यातूनच म. गांधी सर्वोदय, ग्रामस्वराज्य, इ. पुस्तकातून आपले खेडयाविषयक विवेचन केले आहे. अन्नधान्याच्या सर्व गरजा खेडयातच भागल्या जाव्यात. त्याचबरोबर प्रत्येकाला कपडयाची गरज बघता सूत कताई करावी यातूनच खादी निर्माण होईल व

कुटुंबाची कपडयाची देखील गरज स्वयंपूर्ण खेडयातून भागविता येईल. दूध उत्पादनाच्या बाबतील सहकारी तत्त्वावर यांचे उत्पादन व जनावरांचे संगोपन ही हाती घ्यावी.

शिक्षणाच्या सुविधा :

नई तालीम, मुलोद्योगी शिक्षण, इ. शिक्षणप्रणाली स्पष्ट करून शिक्षण, रोजगार, संस्कार, श्रमप्रतिष्ठा, इ. मुल्यांना यामध्ये महत्त्व देऊन स्वयंरोजगारासाठी प्रेरणा दिली. स्वावलंबन, आत्मसन्मान ही मुल्ये रूजविण्याचा प्रयत्न केला. थोडक्यात स्वयंभू शिक्षण विचार म. गांधी यांना विकसीत करावयाचा होता. आजच्या काळात भारतात लोकाचा दृष्टीकोन म्हणजे शाळा, महाविद्यालये हे रोजगार निर्मितीचे कारखाने होत. पण यातून बेरोजगारीची निर्मिती होत असते. श्रमप्रतिष्ठा व स्वयंभू विचार समाजामध्ये पोहचवून स्वयंरोजगार निर्मितीवर भर दिला पाहिजे. या दृष्टीनेदेखील भारतात सरकारदेखील काही योजना हाती घेतल्या आहेत. उदा. कौशल्य विकास योजना यातून कौशल्य विकास करून त्यांना स्वयंरोजगाराचे धडे देणे त्याचबरोबर त्यांना सामावून घेणेदेखील सरकारचा मुख्य अजेंडा आहे. भारताचे मध्यम वय २४ वर्ष हे आहे. लोकसंख्येचा लाभांश असणारा भारत देश आहे. त्यामळे याचा फायदा घेणे भारतासमोर मोठे आव्हान आहे. म.गांधीजीची विचारधारा शिक्षणाच्या बाबतीत स्वीकारली तर भारत आर्थिक महासत्ता व्हायला वेळ लागणार नाही. शिक्षणषियक सखोल विचार मांडून भारतीय जनतेला सुशिक्षित, सुजाण, सुसंस्कृत करण्याचे ध्येय होते.

स्त्रियांचे स्थान :

गांधीजीची विचारसरणी स्त्रीपुरूष समानतेवर आधारित होती. त्यांना पुरूषांच्याबरोबर काम करण्याचे, शिक्षणाचे हक्क दिले गेले पाहिजेत. स्त्रियांचे कोणतेही अधिकार डावलू नये. त्याचबरोबर समानता या तत्वाचा वापर केला पाहिजे. भारताची निम्मी लोकसंख्या जवळ जवळ स्त्रीया आहेत. त्यांनादेखील नोकरी, राजकारण, शिक्षण, आर्थिक, स्वातंत्र्य यांचा सहभाग घ्यावा. त्यांना त्याचे हक्क द्यावेत. भारतात स्त्री पुरूष असमानता असल्यामुळे मानव विकास निर्देशांकाचे मूल्य कमी आहे. म. गांधीजीच्या विचारसरणीमुळेच त्यांच्या सत्याग्रहामध्ये काही मुस्लीम स्त्रीयांनी यामध्ये सहभाग घेतला होता. भारताचे मानव विकास निर्देशाकांतील मुल्य २६.८ टक्के स्त्री पुरूष समानतेच्या दृष्टीने विचारसरणी राबविणे गरजेचे असल्याचे स्पष्ट होत आहे.

निष्कर्ष :

१. म. गांधीजीच्या विचाराची गरज भारत हया खेडयांच्या देशाल तर आहेच शिवाय, एखादे राष्ट्र मानवी मूल्यांच्याव्दारे पुढेयायचे असेल तर म. गांधी यांच्या आर्थिक विचारांची जोड दिली पाहिजे.
२. सत्तेचे विकेंद्रीकरण, औदयोगिकीकरण या संकल्पना महत्त्वाच्या आहेत. कारण बेरोजगारी कमी करण्यासाठीचे उपाय यामध्ये म. गांधी यांनी अपेक्षित होते.
३. खेडयांचे स्वावलंबन, सर्वोदय, ग्रामोदयोग यासारख्या पूर्वीच्या काळी खेडी स्वयंपूर्ण होती. यामुळेच यासारख्या संकल्पना भारतीयाच्या खेडयापाडयात रूजल्या पाहिजेत. यातूनच महाराष्ट्रात राळेगणसिध्दी, हिवरेबाजार ही खेडी पुढे येत आदर्श बनत आहेत हे फक्त स्वावलंबन हया संकल्पनेमुळेच.
४. स्त्री पुरूष समानता म.गांधीजीनी पुढे आणली त्यानंतर आपल्या सत्याग्रहाच्या कार्यात स्वत: महिलांनी वाहून घेतले त्याचबरोबर काही मुस्लीम स्त्रियांनीदेखील यात आपले योगदान दिले. ते म.गांधी यांच्या स्त्री पुरूष समानता या विचार धारेमुळेच २०१९ साल उजडले तरी यामध्ये विशेष काम झाले नाही. यावरती मोठे काम भारताला येत्या काही वर्षात करावे लागेल.

५. भारतातील खेडयांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्यामधील लोकसंख्या ही वाढत आहे. त्यादृष्टीने स्वयंपूर्ण खेडी, स्वावलंबन असणारी खेडी तयार होणे गरजेचे आहे. त्याकरीता म.गांधीजीच्या विचाराची जोड दयायला हवी.

६. भारताचे मानव विकास निर्देशांकातील मूल्य वाढवायचे असेल तर स्त्री पुरूष समानता, मानवी मूल्ये, शिक्षण सुविधा (साक्षरता दर), रोजगारक्षम लोकसंख्या, सत्तेचे विकेंद्रीकरण या संकल्पनेवरील म. गाधीजीचा दृष्टीकोन स्वीकारला तर भारत देशाची रॅंक मानव विकास निर्देशाकांत नक्कीच वाढेल.

७. म. गांधी यांचे विचार/मूल्ये पटवून देण्यासाठी केंद्र सरकार/राज्य सरकार यांनी योजना राबवावयास हव्यात. काही योजना अस्तित्वात देखील आल्या आहेत. उदा. स्वच्छ भारत अभियान, म. गांधी तंटामुक्त गाव, आदर्श गाव, इ.

संदर्भ :

१. Economic ideas of Mahatma Gandhi : Economic discussion
२. मो. क. गांधी पंचायत राज्य : नवजीवन प्रकाशन मंदीर, अहमदाबाद
३. मो. क. गांधी सर्वोदय : नवजीवन प्रकाशन मंदीर, अहमदाबाद
४. बिजमोहन हेडा – म.गांधीचे विचार : नवजीवन प्रकाशन मंदीर, अहमदाबाद १९६७
५. ब्मदेने २०११ – २००१
६. hdr.undp.org
७. The State of working India Report, Azim Premji University, New Delhi
८. अझीम प्रेमजी विद्यापीठाचा अहवाल, बेंगलूरू, कर्नाटक
   a. .kkhsou.in
९. ww.nebi.nlm.nih.gov

RESEARCH JOURNEY
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

'ज्ञान ,विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार -शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे'

Shri Swami Vivekananda Shikshan Sanstha, Kolhapur's

ARTS AND COMMERCE COLLEGE, NAGTHANE

Tal. and Dist. – Satara (M.S.) 415519

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Accredited by NAAC at "B" Grade (CGPA-2.36)

NATIONAL SEMINAR

Indian Council of
Social Science Research

ORGANISED BY

Departments of Social Sciences

SPONSORED BY

INDIAN COUNCIL OF SOCIAL SCIENCE RESEARCH (ICSSR)

ON

"DIMENSIONS OF THE RURAL DEVELOPMENT IN INDIA AFTER THE INDEPENDENCE"

Friday, February 22, 2019

Chairperson

Dr. Subhash Shelake

I/C Principal

Chief Editor
Prof. Dipak Gurav

Editorial Board Members
Prof. Annasaheb Wasekar
Prof. Rajendra Bhosale

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Nagthane Tal. Karad Dist. Satara

HEAD
Department of Geography
Shri Saiv Shahu Mahavidyalaya
Sarud, Kolhapur.

21	Kamala Markandaya's "Nectar In A Sieve":A Vision Of Rural India	Prof. Patil Madhuri Shrirang	82
22	Planned Economy And Rural Development: A Criti Overview	Dr. Manik Sonawane	84
23	Agro Business In India: Opportunities & Issues	Dr. Jaydeep U. Dixit	89
24	A Discussion On Central Government Policies For Rural Development And Issues Related To Implementations.	Prof.Rutuja H. Pawar Prof.Satish A. Netane	95
25	A Critical Interrogation Of Employment Guarantee Scheme (EGS)	Dr.Vishal G.Jadhav	98
26	Industrialization And Rural Development: A Case Study Of Taswade MIDC, Karad	Miss. N.R.Pujari Mrs.P.M.Ghadage Dr.S.M.Chavan	103
27	Urbanization And Proliferation Of Slums In India	Nirmala Satendar Tomar	108
28	Role Of Healthcare Sector In Rural Development	Prof. Pankaj P. Bawane	114
29	The Role Of Nuclear Energy In Rural Development	Mr. Sanjay Trimbak Gholap	118
30	Bio-Gas Is Alternate Source Of Energy In Rural India	Mr. Santosh Tatyaso Birnale	122
31	A Study Of Employment, Unemployment: A Conceptual Approach	Prof. Shishir Sindekar	127
32	An Analysis Of Union & State Governments Initiatives For Development Of Rural India	Dr. Anil Trimbak Gholap	130
33	A Study Of Problems In Agricultural Development In Solapur District	Mr. Siddhanath Madhukar Gade	135
34	The Study Of Pradhan Mantri Mudra Yojana For Small Scale Business For Rural Development	Smt.Chavan Rani Hanmant	137
35	Rural Development: NABARD	Dr. Samadhan K. Patil	142
36	Fmcgs Sector In Rural Area: Problems & Perspectives	Mr. Somnath R. Najan	145
37	Sarojini Naidu's Folk Lores: Fascinating Facets Of Indian Culture	Dr. Sunanda S. Shelake	149
38	Food Processing Sector And Rural Development	Prof. Ajay D. Kate	152
39	A View Of Rural Narratives In Indian Writing In English	Prof.Shinde Sambhaji Shivaji	157
40	Problems Of Rural Development In India	Prof. Uthale Jayamala Arjun	161
41	"A Study Of Rural Developments In India"	Dr. Shreya Vinay Patil	163
42	Changing Cropping Pattern And Growth Of Agricultural Development On Rural Development In Jath Tahasil, Dist-Sangli, Maharashtra: Geographical Perspective	Prof. Patil R.B	167

BIO-GAS IS ALTERNATE SOURCE OF ENERGY IN RURAL INDIA

Mr. Santosh Tatyaso Birnale
Research Student, Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur

Introduction:

In 18th century, an Italian scientist **Volta** observed and proved that a gas is produced from putrefaction of organic material. Afterwards, in 19th century, it was observed that the gas which is produced through putrefaction is nothing but Methane. While solving various questions related to the production of Methane gas, scientist **Beechamp** and **Tapinar** proved that the biogas is produced as a result of anaerobic process by anaerobic organisms.

In India a trial was attempted to produce biogas through sewage of Lepris Asylum Wadal, Mumbai in 1900. In 1939, **Dr. M. V. Desai** and in 1946, **Prof. N. V. Joshi** developed a mechanism for the production of biogas and manure formation through animal excrement. After independence, in 1951 **Shri. Jasbhai Patel** after detailed study developed a biogas formation mechanism that was safe for domestic purpose (cooking). In 1953, **Late Appasaheb Patwardhan** enhanced the same model with some changes.

Since 1962, Khadi and Village Industries Commission started building 'KVIC model' for biogas production. A China model of biogas production then became famous in India with the name 'Janata Model'. In 1982-83, 'Dinbandhu Model' became equally famous.

Since 1981, an ambitious project of 'National Biogas and Manure Management Program' started being implemented by Central Government. The program is mentioned in Central Governments Annexure 20.

Key Words : - Bio-gas, Definition of Bio-gas, Components in Bio-gas, Distribution of Installed Bio- gas plants in Kolhapur District.

1. Defining Bio-Gas

"A gas that is produced through an anaerobic process on animal and human excrement along with other organic biodegradable material collected in an airtight dome known as Biogas". It is also known as 'Biological gas'

Biogas remains highly significant in a country like India, where livestock is available on large scale. Biogas can be an assuring option to tackle with the problem of fuel and electricity scarcity. The use of biogas can bring considerable change in village lifestyle. It assures development of villages. Thus use of biogas can bring balanced and spontaneous progress in both, villages and cities.

2. Components In Bio-Gas

Biogas mainly constitutes following components;

Table No. 1.1.

C Source : ZP office, Kolhapuromponents in Biogas

Sr. No.	Names of Gas	Percentage available in Bio-gas (%)
1.	Methane	50 – 75 %
2.	Carbon dioxide	25 – 50 %
3.	Hydrogen	0 – 1 %
4.	Hydrogen Sulfide	0 – 3 %
5.	Nitrogen	0 – 1 %
6.	Oxygen	0 – 2 %

Source : ZP office, Kolhapur

a. Methane

The percentage of Methane is calculated to be high than other gases in Bio-gas. Methane gas burns with blue flame. It is highly useful for burning. Oxygen in air is highly important for Bio-gas burning.

b. Carbon Dioxide

Next to Methane, percentage of Carbon Dioxide is also seen to be high. Carbon Dioxide is colorless and does not have any smell. It does not help burning.

c. Other Gases

The percentage of Hydrogen sulfide, hydrogen gas and oxygen is found to be very less in Bio-gas. It is because of the presence of hydrogen sulfide, Bio-gas gets peculiar smell, while oxygen helps in burning.

3. Government Subsidy

The subsidy rates on construction of Biogas plant are as follows. They have been provided by Subsidy center. The following table gives current rates w. e. f. 8 May, 2014.

Table No. 1.2.

Capacity of Plant and Government Subsidy

Sr. No.	Capacity of the Plant	Biogas Plant Subsidy	Subsidy for connecting Toilet
1	1 Sq. m.	General : 5500/-	1200/-
		Reserved: 7000/-	
2	3 Sq. m.	General : 9000/-	
3	4 Sq. m.	Reserved : 11000/-	

Source : Government of Maharashtra

Construction of Biogas plant on 1 Sq. m. is eligible for 5500/- and 7000/- depending on the general and reserved category. On 3 Sq. m. construction, general category gets subsidy of Rs. 9000/- while on construction on 4 Sq. m, reserved category gets subsidy of Rs. 11000/-. In all cases, the fund for connecting Toilet is given of Rs. 1200/-.

National Bio-Gas And Manure Management Programme In Kolhapur District

The program is executed since 1982-83 in Kolhapur district by district council. The geographical conditions in Kolhapur are highly favorable and thus nearly 1,04,807 Bio-gas plants have been built in between 1982 to the end of March 2014. Out of these, 84,277 plants are attached to the drainage. Nearly the fund of 62.01 Cr has been distributed by the Kolhapur district council. As the number is encouraging on state and national level, many awards and prizes of amount Rs. 6,17,000 are obtained.

The program in Kolhapur district is executed by District council and Khadi Village Industries Commission. For the construction of Bio-gas plant, a cooperation of Agricultural officer, Junior and Senior Accounting officer etc. are available. While on village level, cooperation of Gram-sevak and Public representative is available.

In Kolhapur district, 4.97 lakh members have been registered. As per the 19th census of livestock in Kolhapur in year 2012, 9,24,570 cows and buffalo, 3,40,533 sheep and goats are registered. In India, 47.98 lakh Bio-gas plant constructions have taken place until the end of 2015. Out of them 8.67 lakh (18%) constructions took place in Maharashtra and 1.08% lakh (13%) constructions have been done in Kolhapur. Nearly, 2,722 masons have been trained for the construction. Seven villages of the district have become 100% Bio-gas plant containing villages. The names of the beneficiaries are displayed on the website of district.

Promotion

Kolhapur district council makes use of different promotional aid for the advertisement of Bio-gas use and its construction. Thus, the district has remained ahead in its use and construction. The following media is used;

1) Radio
2) Pamphlets
3) Local newspapers and TV channels
4) Jingles
5) Agricultural Magazines
6) Article of 'Sheti Pragti'
7) Digital Boards
8) Articles in Agro One
9) Gram-sevak training center
10) District Council Discussion
11) Booklet of Biogas Information

Distribution Of Installed Bio-Gas Plants In Kolhpaur District

The study has been carried out in Kolhapur district of Maharashtra in this district it is also observed that the total number of Bio-gas plants installed per year has increased. The year wise family Bio-gas plants installed in Kolhapur district are shown in following table.

In 2003-04 total number of Bio-gas plants installed were only 1614, but there after this number has increased every year and reached up to 55,034 in the year of 2015-16.

Table No. 1.3.

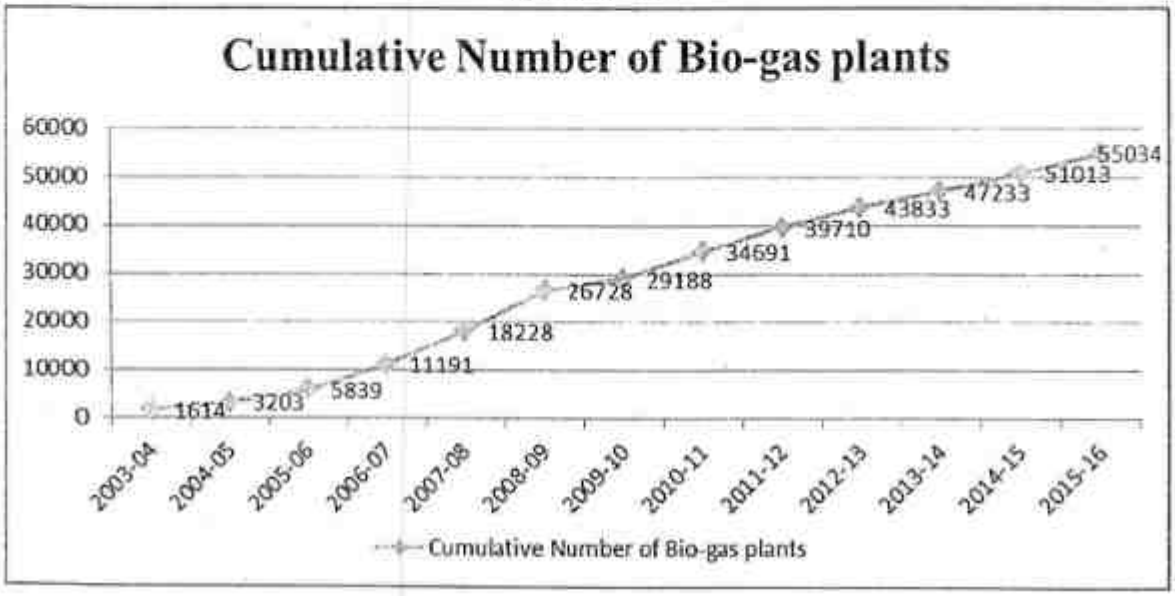
Bio-gas plants Installed in Kolhapur district during 2003-04 to 2015-16

Year	Number of Bio-gas plants installed	Cumulative Number of Bio-gas plants
2003-04	1614	1614
2004-05	1589	3203
2005-06	2636	5839
2006-07	5252	11191
2007-08	7037	18228
2008-09	8500	26728
2009-10	2460	29188
2010-11	5503	34691
2011-12	5019	39710
2012-13	4123	43833

2013-14	3400	47233
2014-15	3780	51013
2015-16	4021	55034

Source : ZP Office, Kolhapur

Figure No. 1.1.

Awards And Prizes Won By Kolhapur District

Kolhapur district has remained ahead in the biogas plant construction. It is because of the high performance on state and national level. Kolhapur district has won many prizes and awards. From 1982-83 to 1998-99, following awards have been won on state and national level.

Table No. 1.4.

Awards and Prizes Won by Kolhapur District

Sr. No.	Year	Awards on State and National Level	In Rs.
1.	1986-87	First Rank on State Level	25,000/-
2.	1987-88	First Rank on State Level	25,000/-
3.	1988-89	First Rank on National Level	1,50,000/-
4.	1989-90	First Rank on National Level	1,50,000/-
5.	1990-91	First Rank on National Level	1,50,000/-
6.	1990-91	First Rank on State Level	5,000/-
7.	1991-92	Second Rank on National Level	1,00,000/-
8.	1998-99	First Rank on State Level	12,000/-
Kolhapur District			**6,17,000/-**

Source : ZP Office, Kolhapur

This is how, Kolhapur district council has won prizes of Rs. 6,17,000/- from 1982-83 to 1998-99.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Conclusion:

This research paper outlines parameters of the study by explaining important of Bio-gas, Definition of Bio-gas, and Components of Bio-gas. This research paper also explains the distribution of Bio-gas plants in Kolhapur district. The present research work is specially references in Kolhapur district.

References:

1. Mr. Vijay Vishnu Ajagekar, "Bio-Gas Sayantra Ubharani Va Dekhapbhal" Jan 2015 ISBN No. 978-81-930142-6-4
2. Mr. Bhise V. B., "Economics of Bio-gas Technology" Ph. D. thesis, submitted to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad
3. Registrar General & Census Commissioner, 2012
4. www.mnre.gov.in
5. www.nbmmp.gov.in
6. www.zpkolhapur.gove.in
7. Animal Census 2012
8. www.maharashtra.gov.in

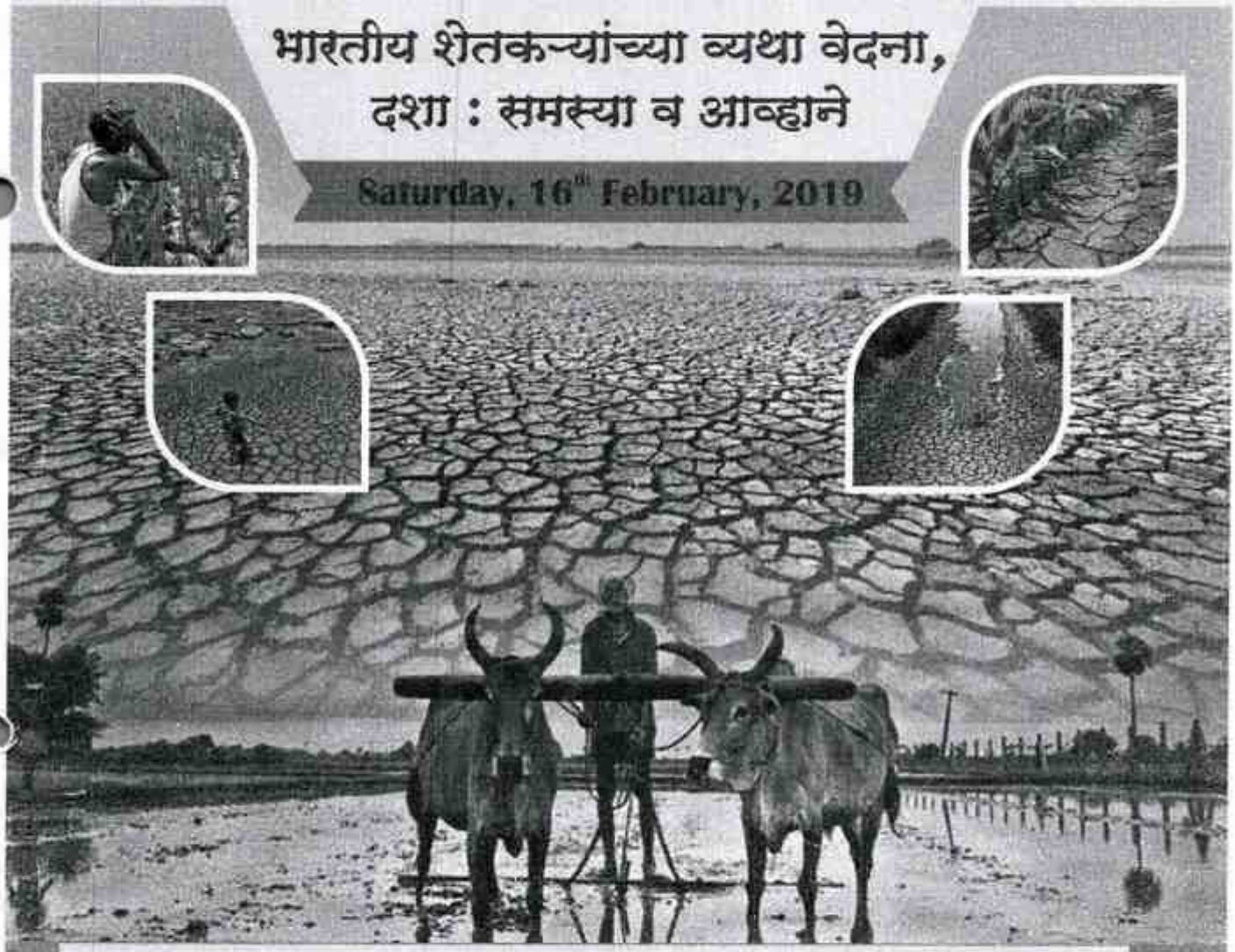
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

ONE DAY MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL SEMINAR ON

PLIGHT OF INDIAN FARMERS : ISSUES AND CHALLENGES

भारतीय शेतकऱ्यांच्या व्यथा वेदना, दशा : समस्या व आव्हाने

Saturday, 16th February, 2019

Organized by

Tararani Vidyapeeth's

KAMALA COLLEGE, KOLHAPUR

NAAC Reaccredited 'A' grade (3.12 CGPA)
College with Potential for Excellence
www.kamalacollegekop.edu.in

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Parth Vidyapeeth, Pune, Kolhapur

INDEX

Sr. No.	Title	Author	Page No.
1.	Disaster Management In Indian Agriculture In A Legal Perspective.	Asmita Patil	1-4
2.	Overview Of Agriculture In The Netherlands	Amar V. Salokhe and Haejin Park	5-8
3.	Agriculture Labour-Problems And Remedies	Dr.Rahul Nivruttirao Dhumal.	9-13
4.	The Effects of Modern Agriculture on Human Health - An Evaluative Study	Mr. Amit Mane	14-16
5.	Agricultural Laws in India With Special Reference to Labour Laws In Agriculture Sector.	Dr. Asha R. Tiwari	17-21
6.	Sustainable And Inclusive Agriculture Development In Maharashtra From 2010 To 2017 (With The Reference To The Rainfall, The Agriculture Productivity,The Use Of Chemical Fertilizers And The Pesticides)	Prof. Wadgave Venkat Janardhan	22-27
7.	Reflection Of Agrarian Culture In The Play Tempest By Shakespeare	Mr. Nangare Dinkar Ramchandra	28-30
8.	Farmers Suicides In India : Some Issues	Patil Vijay Ramchandra	31-37
9.	Irrigation and Change In Cropping Pattern Kanher Dam In Satara District	Dr. Shankar. P. Hajare	38-42
10.	Agricultural Development And Farmers	Dr. Mrs. Madhavi Pawar	43-44
11.	Review on Agriculture And Rural Development	Wanole S. N , Yelve M. M. Hattalli A. D.	45-50
12.	Impact Of Modern Agriculture On Health	Dr. Pratibha S. Desai	51-53
13.	Government Policies And Schemes For Agriculture In India	Miss. Nilakhe Amruta Shital	54-58
14.	Importance Of Food Security And Public Distribution System In India	Dr.Sujata J.Patil	59-62
15.	'Sadanand Deshmukh's Baromass As Realistic Picture Of Agrarian Culture'	Dr. S. I. Noorani Dr. Patil U. A.	63-64
16.	Role of Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme In Rural Employment: A Study of Bhudargad Tehsil in Kolhapur District of Maharashtra State	Mr Sandip Tukaram Patil	65-69
17.	Agricultural Marketing In India	Mrs. Pooja Sachin Khopkar	70-73
18.	An Inclusive Role of Women in Sustainable Rural Development	Dr. Shilpa Puranik	74-77
19.	The Role Of Women In Agriculture	Dr. A. M. Pradhan	78-79
20.	Women Labor In Indian Agriculture	Prof. Smt. Patil Sharada Shamrao	80-83
21.	History Of Indian Agriculture	Dr. Ganpat G. Gaikwad	84-87
22.	Farmers Suicides In India	Dr. Palwe Ajaykumar Madhukar	88-91

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

Sr. No.	Title	Author	Page No.
91	A Comparative Study Of Male And Female Farmers Suicide In Maharashtra From 1995 To 2014	Dr. Anagha V. Pathak Miss: Vrushali K. Herekar	381-383
92	Role Of Institution To Augment Farm Income: A Case Study Of KMF	Dr. K.M.Awaradi Dr. Smt. S.D.Soraganvi	384-386
93	Marketing Strategy In Agro Tourism Business	Sandip P. Kadam	387-390
94	Farmers' Agonies Represented In Literature	Dr.Suvarna T. Shinde	391-394
95	Indian Agriculture: Problems, Solutions And Challenges.	Prof Dr. Surekha Anil Tawandkar	395-401
96	A Geographical Analysis Of Utilization Of Improved Seeds In Parbhani District	Dr. Vaijnath K. Chavan	402-043
97	Farmers' Agonies In The Novels Of Thomas Hardy	Ajiet R. Jachak	406-409
98	Reflection Of Agonies Of Farmers In Literature "Baromaas : The Mirror Of Farmer's Life"	Sonam Natha Kamble	410-413
99	Agriculture Development By Crop Loan In Kolhapur District	Dr. Samina S. Jamadar Dr. Punam R. Naik	414-418
100	Inclusive Health Development In Rural Maharashtra	Mr. Vishal Vishnu Ovhal	419-428
101	Agonies Of Farmers In Nileema Kota's Widows Of Vidarbha	Mrs. Shubhada S. Yadav Dr. Surekha G. Mandi	429-432
102	Problems Of Sugar Industry In Indian	Ms. Pallavi Kiran More	433-437
103	Social Media & Indian Farmers	Prof. Sneha Dilip Shewale	438-442
104	Suitability Of Quality Of Ground Water For Irrigation In Panchaganga River Basin Of Kolhapur District, Maharashtra	Dr. A.R. Kulkarni	443-448
105	Government Policies And Schemes For Agriculture In India	Miss. Poonam D. Pargavkar	449-452
106	Sadanand Deshmukh's 'Baromas': A Reflection Of Plight Of Indian Farmers	Dr. Neeta Satish Dhumal	453-455
107	Organic Farming : A Way Of Reincarnating Farming	Pooja N. Patil (Gotkhindikar)	456-457
108	Agricultural Productivity In Sangli District: By Kendal's Method	Mr. Appasaheb Sutar Dr. Meena B. Potdar	458-462
109	Farmers Suicides In India : Some Issues	Patil Vijay Ramchandra	463-469
110	Government Policies And Schemes For Agriculture In India	Miss. Nilakhe Amruta Shital	470-474
111	Reflection Of Agonies And Plight Of Farmers Family In Baromass	Mrs.Shaikh Jarina Shoukatali	475-477
112	'Foreign': A Reflection of Farmers' Plight in Maharashtra	Dr. Uttam Patil	478-482
113	Prospects of Bio fuel in Kolhapur District	Anil A.Ghaste Akash A.Ghaste	483-485

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

57

INDIAN AGRICULTURE: PROBLEMS, SOLUTIONS AND CHALLENGES.

Prof Dr. Surekha Anil Tawandkar
Dr. Babasaheb Ambedkar College, Peth Vadgaon
Dist. Kolhapur
Mo. 8007279741

Abstracts

As we are aware that near about 53% population of India is engaged in agricultural activities. But agriculture in India is still at mersy of mansoon. Here, the condition of the farmers and agriculture laboures depends on the intensity of mansoon. If mansoon is good then crop is good and vice- versa. Agriculture labour is counted in the category of unrecognized sector, so their income is not fixed. The agriculture labourers are one of the most exploited and oppressed classes in rural hierarchy. Agricultural wages and family incomes of agriculture workers are very low in India. Agriculture as a back bone for Indian economy also consider as a "way of life" among Indian masses because more than 50% of the Indian people livelihood directly depends on it. However from previous few year, it is on verge of declining in its growth and even showed negative growth rate in same years. Though agricultural is the primary occupation in India but necessary precaution and measurements of improvements have not been implemented. The uncertainties of agriculture could not encourage to under take any potential measurements to convert uncertainties in to certainties unproductivities into productivities. It has been identified that agriculture is the fundamental occupation which can influence and promote the entire economy of the country. The rural environment too needs proper schemes to make more convenient to settle. The main object of this research is to solve these problems.

- **Objectives Of The Research Paper**
  1. To find the problems of agricultural farmers
  2. To search the solution on problems of agricultural farmers
- **Problems of Agricultural Farmers**

some of the major problems have been discussed as follows-

Indian agriculture is plagued by several problems, some of them are natural and some other are man made.

1. **Small and fragmented land holdings-**

The problem of small and fragmented holdings is more serious in densely populated and intensively cultivated status like kerela, west bengal, Bihar and Western Part of Utterpradesh where the average size of land holdings is less than one hectors and in certain parts it less than even 0.5 hector.

Further it is shocking to note that a large population of 59 percent holdings in 1990-91 were marginal (bellow one hector) accounting for 14.9 percent of the total operated area. Another 19 percent were small holdings (1-2 hectors) taking up 17.3 percent of the total operated area . large holdings (above 10 hectors) accounted for only 1.6 percent of total holdings but covered 17.4 percent of the operated area. Hence, there is a wide gap between small farmers, medium farmers and big farmers. Sub- division and fragmentation of the holding is one of the main cause of our low agricultural productivity. A lot of time and labour is wasted in moving seeds, manure implements and cattle from one piece of land to another. Irrigation become difficult on such a small and fragmented fields. Further, a lot of fertile agriculture land is wasted in providing boundaries. Under each circumstances, the farmers cannot concentrate in improvements.

Mahavidyalaya Dr. Babasaheb Ambedkar

The only answer to this ticklish problem is the consoildation of holdings which means the reallocation of holdings which are fragmented, the certain of farms which comprise only one or two percels in place of multithread of patches formerly in the possession of each peasant. But unfortunately this plan has non succeeded much. Although legislation for consolidation of holding has been enacted by almost all the status it has been implemented only in Punjab, Haryana and same parts of Utter Pradesh, the other solution of this problem is cooperative farming in which in which is farmers pool their resources and shear the profit.

2. Seeds:

Seeds is a critical and basic input for attaining higher crop yields and sustained growth in agricultural production distribution of assured quality seed is as critical as the production of such a seed. Unfortunately, good quality seeds are out of reach of the majority of farmers, especially small and marginal farmers mainly because of exorbitant prices of better seeds.

In order to solve this problem, the Government of India established the National Seeds Corporation (NSC) in 1963 and state farmers Corporation of India (SFCI) in 1969. Thirteen State Seed Corporations (SSCS) were also established to augment the supply of improved seeds to the farmer. High yielding variety program (HYVP) was launched in 1966-67 as a major thrust plan to increase the production of food grains in the country.

The Indian seed Industry had exhibited impressive growth in the past and is expected to provide further potential for growth in agriculture production. The role of seed industry is not only to produce adequate quantity of quality seeds but also to achieve. Varietal diversity to suit various agro- climate zones of the country. The policy statements are designed towards making available to the Indian farmers , adequate quantities to seeds of superior quality at the appropriate time and place and at and affordable price so as to meet the country's food and nutritional security goals.

3. Manures, Fertilizers and Biocides-

Indian soils have been used growing cropes over thousands of years without caring much for replenishing. This has led to depletion and exhaustion of soils resulting in their low productivity. The average yields of almost all the cropes are among the lowest in the world. This is the serious problem and which can be solved by using more manures and fertilizers. Manures and fertilizers play the same role in relation to soils as good food in relation to body.

It has been estimated that about 70 percent of growth in agriculture production can be attributed to increased fertilizer application however there are practical difficulties in providing sufficient manures and fertilizers in all part of a country of India's dimensions inhabited by poor peasants. Cow dung provide the best manure to the soils. As well as organic manures are essential for keeping the soils in good health. The country has a potential of 650 million tones of rural and 160 lakh tones of compost. The utilization of this potential will solve the twin problem of disposal of waste and providing manure to the soil.

The government has given high incentive specially in the form of heavy subsidy for using chemical fertilizer. There was practically no use of chemical fertilizer at the time of independence. As a result of initiative by the government and due to change in the attitude of some progressive farmers, the consumption of fertilizers increased tremendously.

In order to maintain the quality of the fertizier, s 2 fertilizer quality control laboratories have been set up in different parts of the country. In addition there is one Central Fertilizer Quality Control and Training Institute at Faridabad with its there regional centers at Mumbai, Kolkata and Chennai.

Pests , germs and weeds causes heavy loss to cropps with amounted to about one third of the total fields produce at the time of independence. Biocides (pesticides, herbicides and weedicides) are used to save the crops and to avoid losses. To increased use of these inputs has saved a lot of cropes, specially the food cropes form unnecessary wastage. But indiscriminate use of bioseed has resulted in wide spread environmental pollution which takes its own tool

Babasaheb Ambedkar Marathwada University * Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

59

4] Irrigation:

Although India is the second largest country of the world after China, only one third of the cropped area is under Irrigation. Irrigation is the most important agriculture input in a tropical monsoon country like India where rainfall is uncertain, unreliable and erratic India cannot achieve sustained progress in agriculture unless and until more than half of the cropped area is brought under assured irrigation.

This is testified by the success story of agriculture progress in Punjab, Haryana, and western part of Uttar Pradesh where over half of the cropped area is under irrigation! Large tracts still await irrigation to boost the agriculture output.

However, care must be taken to safeguard ill effects of over irrigation especially in areas irrigated by canals. Large tracts in Punjab and Haryana have been rendered useless. [areas affected by salinity, alkalinity and water logging] due to faulty irrigation. In the Indira Gandhi canal command area also intensive irrigation has led to sharp rise in subsoil water level, leading to water-logging, soil salinity and alkalinity.

5] Lack of Mechanization:

In spite of the large scale Mechanization of agriculture in some parts of the country, most of the agricultural operations in larger parts are carried on by human hand using simple and conventional tools and implements like wooden plough, sickle etc.

Little or no use of machines is made in pouching, sowing, irrigations, thinning and pruning weeding, harvesting threshing and transporting the crops. This is specially the case with small and marginal farmers. It results in huge wastage of human labor and in low yields per capital labour force.

There is urgent need to mechanize the agriculture operations so the wastage of labour force is avoided and farming is made convenient and efficient- agricultural implements and machinery are a crucial input for efficient and timely agricultural operations, facilitating multiple cropping and there by increasing production. Same progress has been made for mechanizing agriculture in India after independence . Need for mechanization was specially felt with the advent of green revolution in 1960.Strategies and programmers have been directed towards replacements of traditional and inefficient implements by improved ones, enabling the farmer to own tractors, power tillers harvester and other machines. Strenuous efforts are being made to encourage the farmers to adopt technically advanced agricultural equipments in order to carry farm operations timely and precisely and to economies the agricultural production process.

6] Soil erosion:

Large tracts of fertile land suffer from soil erosion by wind and water. This area must be properly treated and restored to its original fertility.

7] Agricultural Marketing:

Agricultural marketing still continues to be in a bad shape in rural India. In the absence of sound marketing facilities, the farmers have to depend upon local traders and middlemen for the disposal of their farm produce which is sold at throw-away price. In most cases these farmers are forced under socio economic conditions, to carry on distress sale of their produce. In most of small villages the farmers sell their produce to the money lender from whom they usually borrow money. In order to meet his commitments and pay his debt, the poor farmer is forced to sell the produce at whatever price is offered to him. The rural credit survey report rightly remarked that the producers in general sell their produce at an unfavorable place and at an unfavorable time and usually they get unfavorable terms.

In order to save the farmer from the clutches of the money lenders and the middle men the government has come out with required markets. These markets generally introduce a system of competitive buying, help in eradicating malpractices, ensure the use of standardized

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

weights and measures and evolve suitable machinery for settlement of disputes there by ensuring that the producers are not subjected to exploitation and receive remunerative price.

8] Inadequate Storage Facilities:

Storage facilities in the rural areas are either totally absent or grossly inadequate. Under such conditions the farmers are compelled to sell their produce immediately after the harvest at the prevailing market price which are bound to be low. Such distress sale deprives the farmers of their legitimate income.

At present there are number of agencies engaged in warehousing and storage activities. The food Corporation Of India [F.C.I], the Central Warehousing Corporation [C.W.C] and state warehousing corporation are among the principal agencies engaged in this task. These agencies help in building up buffer stock, which can be used in the hour of need. The Central Government is also implementing the scheme for establishment of national Grid and Rural Godowns since 1979-80. This scheme provides storage facilities to the farmers hear their fields and in particular to the small and marginal farmers. The working group an additional storage facilities in rural areas has recommended a scheme of establishing a network of Rural Storage Centers to serve the economic interests of the farming community.

9] Inadequate Transport:

One of the main handicaps with Indian agriculture is the lack of cheap and efficient means of transportation. Even at present there are lakhs of villages which are not well connected with main roads or with market centers. Under these circumstances the farers cannot carry their produce to the main market and are forced to sell it in the local market at low price. Linking each village by metal led road is a gigantic task and it needs huge sums of money to complete this task.

10] Scarcity of Capital:

Agriculture is an important industry and like all other industries it also requires capital. The role of capital input is becoming more and more important with the advancement of form technology. Since the agriculturists capital is locked up in his lands and stocks, he is obliged to borrow money for stimulating the tempo of Agricultural production.

The main suppliers of money to the farmer are the money -lenders, traders and commission agents who charge high rate of interest and purchase the agriculture produce at very low price. An Indian rural credit survey committee showed that in 1950-51 the share of money lenders stood at as high as 68.6 percent of the total rural credit and in 1975-76 their share declined to 43 percent of the credit needs of the farmers.

This show that the money lender is losing ground but is stiu the single largest contributor of agricultural credit. Rural credit scenario has undergone a significant change and institutional agencies such as Central Co-operative Banks, State Co-operative Banks, Commercial Banks, Co-operative Credit ,Agencies and some Government Agencies are extending loans to farmers on easy terms .

Solutions:

1] Consolidation of village lands and Co-operative farming will ease the burden of fragmented land holdings. When the farmers form a consortium at the village level, the aggregate land can be farmed by using the latest technology.

2] Banks too will be willing to lend money to a village consortium which can be utilized to boost farm productivity, employ sustainable farming methods, reduce over-dependence on fertilizers and thus solve many problems.

3] The over all risk of a crop failure is less in this case and small farmers have a higher chance of earning a decent income at the end of the harvest season. Agricultural intensity also rises when planned strategy adopted at the village level is implemented.

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

61

4] Agricultural credit and farm mechanization for small and marginal farmers will continue to be difficult unless pooling of farm resources and /or a joint usage of farm technology are employed.
5] Irrigation problems can be addressed by Government preferably at the State and National levels. Though the Government can not force farmers to produce only the designated crops in particular areas. It can surely educate them about the alternatives.
6] when proper techniques [in water management at the regional, state and national levels as well as crop plan of what to produce and where to produce] are employed it will be a win situation for both the farmers as well as the country.
7] Irrigation problems as well as problem due to single / traditional crop dependence can be solved by a national level plan for agricultural production. Government can encourage farmers to shift to cash crops [oil seeds etc] instead of food crops in areas were food crops are not at an advantage to reduce imports and also to boost exports.
8] Seeds problems can be over come by creating in house seed banks at the village level for traditional crops there by reducing farmer dependence on external seed banks.] selling Government approved seeds through proper channels [to eradicate spurious seeds] and strict penalties on seed marketing companies in case the seed do not match the claims -germination and yield of the companies. Terminator seeds should not be encouraged as matter or principle as they force farmers to buy seeds for every crops.
9] Scientific research in this subject is to be encouraged to promote seeds which are mild on resource requirements but help the farmers in boosting the yields.
10] Sometimes small innovations at the grass root levels can solve a host of problems specific to a particular region, district agricultural officers must take it a habit to encourage such ideas and also take part in knowledge sharing to implement the ideas at a regional level.
11] some sustainability solutions are proper crop management on the basis of water availability, crop rotation deploying modem agricultural practices to boost productivity switching over to organic farming thrust on allied activities.
12] For organic farming first of all a proper awareness has to be built among both the farmers as well as consumers. Organic farming redoes the unnecessary usage of artificial fertilizers reduces water consumption, strikes a good balance between local environment and the farm output helps the land retain its fertility for a long time reduces costs in the long run and also with the creation of proper market in the towns and cities establishes a virtuous cycle between consumers and farmers
13] storage facilities can be boosted by small cold storage or granaries at village level which can be established from panchanyat funds and loans to the village society 700 ton cold storage cum warehouse will cost around Rs. 1.5 cores which is very reasonable cast for a group of villages to a large panchayat provided the state of union Government funds the cost E- mandis will also help the farmers to correctly predict the prices and thus marker them profitably.
14] At the National level an agriculture strategy or policy to improve information exchange national level cold storage chains and logistic network is the need of the hour
15] Proper management of PDS has to be done to cut down wasters so that a reliable estimate of the food grain needs will be made. The excess after keeping reserves for a potential drought year can be exported provided the quality is maintained by means of proper storage.
16] Food wastage can thus be cut down and agricultural trade balance can be improved if there is a national level plan.

Major challenges of Indian agriculture.

Indian agriculture has very different challenges compared to other parts of the world. India has great tropical climate in most parts of the country but resource wise we lack quite a few things such as lack of agricultural marketing skill small, and marginal farmers, due to lack of information and capital, mismanagement, Land holdings problems, Labours problem problem

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Pada Yadgaon Dist. Kolhapur

62

of quality seeds. The fertilizers problem, Irrigation problem, Lack of mechanization, soil erosion etc.

Three agriculture sector challenges will be important to india's over all development and the improved welfare of its rural poor.

1] Raising agricultural productivity per unit of land :

Raising productivity per unit of land will need to be main engine of agriculture growth as virtually all cultivable land is farmed. Water resources are also limited and water for irrigation must contend with increasing industrial and urban needs. all measures to increase productivity will need exploiting , amongst them: increasing yields ,diversification to higher value crops, and developing value chains to reduce marketing costs.

2] Reducing rural poverty through a socially inclusive strategy that comprises both agriculture as will non-farm employment:

Rural development must also benefit the poor , landless, women, schedules caster and tribes. Moreover ,there are strong regional disparities the majority of india's poor are in rain - fed areas or in the eastern indo Genetic plains. Reaching such groups has not been easy. While progress has been made - the rural population classified as poor fell from nearly 40% in the early 1990s to below 30 % by the mid 2000s (about a 1% fall per yeas)there is a clear need for a faster reduction , hence poverty alleviation is a central pillar of the rural development efforts of the Government and World Bank

3]Ensuring the agricultural growth respond to food security needs:

The sharp rise in food -grain production during india's green revolution of the 1970s enable the country to achieve self sufficiently in food grains and stave off the threat of famine. Agricultural intensity caution in the 1970s to 1980s saw an increased rural wages and labour that raised rural wages and tog ether with declining food prices , reduced rural poverty how ever agricultural growth in the 1990s a no 2000s slowed down , over aging about 3.5 % per annum, and cereal yields have increased by only 1.4 % per annum in the 2000s the slowed down in agricultural growth has become a major cause for concern. India's rice yields are one thired of chin as chin as chin as and about half of those in Vietnam and Indonesia . The same is true for most other agricultural commodities. Policy makers will thus need to initiate and / or conclude policy actions and public programs to shift the sector away from the existing policy and institutional regime that appears to be no longer viable and build a solid foundation for a much more productive, internationally competitive and diversified agricultural sector .

Suggestion:

1] Better Management :

The effective and efficient management need not be counted to industries. Even farm management should be implemented by farmers in economizing all inputs, water to maximize the quality produces credit, fertilizers, seed etc. should be utilized scientifically. Farm science and technology should be utilized to maximize the produce at minimum cost and efforts. Immediate returns should be made to keep farmers busy at all events. Farmers should be given agricultural management education and training to improve agricultural practices.

2] Innovation:

Agricultural development depends on innovation. Innovation is a source of improved productivity, competitiveness, and economic growth throughout advanced and emerging economies, and plays an important role creating jobs, generating income, alleviating poverty, and driving social development.

Major Findings.

Agriculture is the main profession of the India. That is why the annual GDP of India heavily dependent on the agricultural productivity. The recent modernization in the agricultural sector of the Indian has increased the annual productivity a lot more than the previous decades. The green revolution initiative is showing good effect in the India now.

For the agricultural community, uncertainty is a major issue. Farmers are used to dealing with uncertainty related to weather, they expect it and prepared for it.

Agriculture needs though implementation of scientific cultivation to get more output at less input . farmers in India lost their confidence lands due to the dismayed occurrence over the crops. Rains were uncertain and inadequate but proper water supply should be made available to assure the crops. Totally efforts from the government, agricultural experts and other participants should be made available to get expected fruits.

References:

Book:

1] B.N.Belagali"Appiled Economics and Development", Phadke Prakashan , Kolhapur , First Edition , Sept 2000.

2] Gaurav Datt, " Indian Economy " S. Chands Company Ltd, New Delhi Revised sixty, second Edition 2011

3] K.N.Prasad, " Indian Rural Problems" Concept Publlishing Company, New Delhi, First Published 1991.

Website:

1] www. usda.gov.

2] www.quora.com

3] www.yourarticlelibrary. com

4] www. wrold bank .org

5] www. villgra. org.

6]] www wikipedia. org.

7]] www maize. org.

8]] www farmer.gov.in

9] www.heptis , org.

Mahavidyalaya ★ Dr. Babasaheb Ambedkar

One-Day
Interdisciplinary National Seminar
on
Role of Women in Literature, Humanities, Commerce and Sciences

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts, Commerce & Science]

Tal – Panhala, Dist.- Kolhapur (416 205)

Maharashtra State

Ph. (02328) 232093, 232001.

Website : www.vpmkale.edu.in

Vitthalrao Mahavidyalaya ★ Dr. Babasaheb Ambedkar

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
180	Mr. Sandeep Sitaram Hargane	Mary Shelley's Role in Science Fiction	639To641
181	Mr.Amit Maruti Bamane	Social Exclusion in Chinua Achebe's *The Madman*	642 To 645
182	Kamble Chandrakant Namdeo	Legal Fortification of Women Workers in India	646 To 648
183	Sreejan Das	Assessing the images of Women Political Leadership in India	649 To 653
184	Dr. Manjushri Ghorpade	Prof. Dr. RomilaThapar: A Great Historian	654 To 657
185	Mrs. Dr. Sunanda S. Shelake	Contribution Of Sarojini Naidu To The Indian Lyrical Poetry In English	658 To 660
186	Miss. Shrutika J.Kamble Miss. Komal K. Kurade	Involvement Of Women Scientists In The Researches	661 To664
187	Dr. Nitin B. Bhagwat, Prof. B. M. Kumbhar Miss Sandhya M. Sawant	A Case Study of Leadership Style of Smt. Asha Jain and in Gnat Foundary Pvt. Ltd., Kolhapur	665 To 671
188	Ruturaj Kuldeep	Allegorical Shades of 'Mary' in J.R.R. Tolkien's works	672 To 674
189	डॉ गौरव कुमार श्रीवास्तव	मानवाधिकार एवं महिला सशक्तिकरण के विभिन्न आयाम	675 To 679
190	डॉ. पवन नागनाथराव एमेकर	हिंदी कथा साहित्य में व्यक्त नारी चेतना	680 To 682
191	डा स्वाती गुप्ता	समाज में महिलाओं की स्थिति	683 To 685
192	Sushama Mandekar	हिंदी उपन्यासों में सूर्यबाला का योगदान	686 To 691
193	युवराज राजाराम मुळये	स्त्री सबलीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी महिला साहित्य	692 To 694
194	डॉ. दीपककुमार वळवी	आदिवासी साहित्य चळवळीतून चित्रित होणाऱ्या आदिवासी स्त्रियांचे जीवन	695 To 696
195	एस. ए. आरबोळे	पंचायत राज व्यवस्था : ग्रामीण, आदिवासी महिलांचे राजकीय सबलीकरण	697 To 701
196	डॉ. प्रदीप यशवंत पाटील	ग्रामीण कवितेतील स्त्री प्रतिमा	702 To 705
197	शरद विठ्ठल पाटील	७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्ती आणि महिला सहभाग	706 To 708

Allegorical Shades of 'Mary' in J.R.R. Tolkien's works

Ruturaj Kuldeep
M.A., NET, DGC
Shivaji University, Kolhapur.

Abstract

A visibly good similarity binds Bible and juvenile literature of J.R.R. Tolkien. It can be termed as allegorical. He pens Catholicism. Allegorical plot, allegorical quotes, or allegorical characters born out as an implication. Less significant female existence in Bible promotes 'Mary' as an indispensable entity. She has been idealised as a mother and daughter than a partner. Tolkien modals it for his female leads to picture the expected womanhood by religion. It is always difficult to picture a woman. The famous Canadian persona Margaret Atwood said, "In Tolkien, there are hardly any women at all, only two, but three if you count the spider, which I do. With a name like Shelob you really can't miss it," in an annual meet of Book Riot Live in New York. Tolkien's are the white male heroes to accomplish quest of 'save the world'. Whereas the females are invisible on the canvas of 'Middle-earth'. The few references to the female integrity are impotent to view the reproduction. He abducted leaves of womanhood collocated in 'Mary', and cloned species in his Christian works. They are the allegorical shades of 'Mary'.

Keywords : Christian Allegory, Bible, Mary, Catholicism, religion, clone

Tolkien respects his mother like a saint, as her contribution in his upbringing is significant. Her sacrifice is the same sacrifice as like of Mother Mary. In his life, he was in such circumstances where Catholicism was a way of living. This made him a strict follower of Christianity. His religion was his passion. It was of superficial status. It was an indispensable part of his life. This influenced his way of thinking. It kept him rolling. His religion is depicted in every word that he had produced. It made him to spread at his best. The technique that helps in such conditions is allegory. For Tolkien it is a Christian Allegory. A quote by Carl R. Rogers-

"What is most personal is most universal"

proves it right that the Tolkien's works are more personal as they are more universal. Lord of the Rings; The Hobbit and Silmarillion are universally accepted works.

Christian allegory is made up of various elements. Use of mythical characters is one of them. Tolkien's works have very few female characters. However, all of them are mythical. Their myth itself is the carrier of allegory. Lúthien, Galadriel, Eowyn of Rohan, Arwen and Shelob the Spider are the most important female characters created by Tolkien with Marian shades in them. All these characters are constructed with Marian charm. All are exquisitely beautiful. Their beauty is divine. Virgin Mary is considered as a role model for womanhood. Religion expects woman in this way. She presents the religiousness of women. Her shades will be of intellect, devotion, and the holiness. All of the above are the shades of Virgin Mary.

Galadriel's denial of offered ring makes her exceptional. She is of divine patience. Her introspective beauty and divine peace is drawn on Mother Mary. She is goddess to Frodo, a rescuer to Sam and Mentor to a mentor, Gandalf. The Ring's quality of making anybody its slave falls short to her. The Ring stands for the worldly temptation of evil. Surprisingly, all the male figures fall prey to the mirage of the Ring but Galadriel stands apart. The only figure who remains devoted is female. This sacrifice of her reminds the Virgin Mary's sacrifice for greater good. Sacrificing for greater good is the Christian moral broadly highlighted by Virgin Mary. Galadriel qualifies the test of sacrifice and devotion as like Virgin Mary. Galadriel carries enormous amount of wisdom and intelligence but her words of remaining the 'Ancillary Domini' makes her the look like one of the allegorical shades of **Virgin Mary.**

The remembrance of Mary with Christmas is altogether a tribute to holiness of the figure. "Mary Christmas" are not only the words to wish on the occasion but it carry the purity of the holiness. The Christmas scenery consists lots of gifts, sweets and a Christmas tree glittering with

stars. On this day, every Christian invokes Mary. We find this invocation in Sam's call for 'Elbereth' when passing by Watchers of Cirith Ungol, in The Two Towers. She is Varda who shoulders the creation of the World with Illuvatar. She is also called as 'Githoniel' who creates stars by which the occupants of the Middle-earth awake. She is the one of the allegorical shades of Mary who stands for the quality of enlightenment. Elbereth stands for the divine beauty. This beauty is driven by providence. The residents of Middle-earth evoke Elbereth-

Snow-white! Snow-white! O Lady clear! O Queen beyond the Western Seas!
O Light to us that wander here Amid the world of woven trees! Gilthoniel! O Elbereth!

St. Thomas was one of the Tolkien's influences. He says, "All being comes to all beings from the (divine) beauty. Now, splendour belongs to the account of beauty," which supports that divine beauty brings harmony and splendour. Tolkien's religion has dissolved in the text in the same way divine beauty is an omnipresent as providence. She is not Virgin Mary but she is one of the shades of her divinity. She rests in the west and so all the occupants long for the West. The divine beauty is in ultimate mercy. It cannot be easily created but Frodo & Bilbo shows mercy to Gollum for the future promise. Gandalf advocates the mercy, which becomes a carrier of destruction of the Ring at Mount Doom. This mercy is from Elbereth as what wins in the end is mercy and mercy is the answer to mercy. It shines with the stars, which are feminine and emblem of Elbereth but the Sun, which is masculine.

Arwen is tranquil, serene, and clam personae. She is the granddaughter of Galadriel. She is in support with the future king as Mary stands for Jesus, the future protector of the world. The marriage of Arwen to Arragorn raises a question about immortality. Tolkien takes very good use of immortality concept as here he decorates that with a female i.e. Arwen rather a male King Aragorn. Arwen is an Elf (an intellectual community) who on her own decides to marry a human by denying an advice of a wise father. She has love that has formed out of 'part of a whole'. There is love between two unequal but equally capable entities as an outcome of Marian piety. Her choice of acceptance of mortal love than being an immortal shows value of mortality. Death is a gift to humankind for its resurgence.

Woman is shown more powerful than a man is. The theme of reciprocal dependency of mortality on immortality and vice-versa is ornamented by making female character more important than their male counterpart makes. Luthien is shown as an immortal to Beren, a human. She has prominence. This trick shows two things- first the decision of getting together is to see immortality in feministic approach and second allegoric representation of immortality of Marian piety. Virgin Mary accepts the proposal to be a virgin mother to Jesus, informed by angel Gabriel, without hesitation. She considered it as an act of holiness. It can be her blind faith in God. Christianity preaches such holiness as shown by Virgin Mary. God is immortal whereas Virgin Mary a mortal human being. She stands as a mediator between God's son and the sufferers. In the same way, Luthien is immortal whereas Beren is mortal. Here again sacrifice is given by a female for the betterment of others. Females take the decisions in both conditions. It shows the superiority given to the females. The immortality is allegorised in Luthien. She faces the world and plays an important role in raising the human race.

Character of Éowyn, shield-maiden of Rohan, advertises the warrior's qualities. She disguises as a man and fights against the Sauron forces. She is stout, bold & confident. Her decision to die in a battle reminds old English poetry. Marion Zimmer Bradley has stated- "Éowyn does not want Aragorn so much as she wants to be Aragorn". She likes Aragorn. She allegorises the life-long struggle of Mary who lives her life with no expectations from his God gifted son. She is mother to Jesus but very little chance to enjoy her motherhood. Son of God is with you but treatment is rational. Eowyn is with Aragorn the king but the treatment is ratonal. She sacrifices herself for the people of Rohan and for the love of Aragorn.

Mary's call for holiness still echoes. She stands for intelligence, freedom and faith. She is the ideal model for the women in Christianity. She represents the four cardinal virtues- piety, purity, submission and domesticity. Tolkien takes note of all theses and picturises all his female characters

Dr. Babas Vitthalrao Patil Mahavidyalaya Kale

accordingly. His all the leading females are intelligent, free and faithful. They are piteous, submissive and domestic. It proves that they are the shades of Virgin Mary.

References

1. Tolkien, J. R. R., and Christopher Tolkien. The Silmarillion. Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2014. Print.
2. Tolkien, J. R. R. The Lord of the Rings. New York: Mariner/Houghton Mifflin Harcourt, 2012. Print.
3. Tolkien, Christopher. The War of the Jewels. London: George Allen & Unwin, 1994, Print. Carpenter, Humphrey. The Inklings. London: HarperCollins, 2006. Print.
4. Carpenter, Humphrey. Tolkien: A Biography. New York: Ballantine Books, (1977).
5. Carpenter, Humphrey and Tolkien, Christopher. The Letters of J.R.R. Tolkien, HarperCollins Publishers, 1995.
6. Donovan, Leslie A. "The Valkyrie Reflex in J.R.R. Tolkien's The Lord of the Rings: Galadriel, Shelob, Ėowyn, and Arwen." Tolkien the Medievalist. Ed. Jane Chance. Kentucky; University Press of Kentucky, 2001. Print.
7. Elshtain, Jean B. Women and War. Chicago: University of Chicago Press, 1995. Print.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Estd. 1962
NAAC 'A' Grade

VOLUME - 51; Issue 2 of 2018

JOURNAL OF SHIVAJI UNIVERSITY

(HUMANITIES & SOCIAL SCIENCES)

(Double blind and peer reviewed)

SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR

ISSN : 0368-4199

Ajara Mahavidyalaya

JOURNAL OF SHIVAJI UNIVERSITY

(Humanities & Social Sciences)

(Double blind and peer reviewed)
(ISSN: 0368-4199)

VOLUME 51 **ISSUE-2 OF 2018**

SHIVAJI UNIVERSITY
KOLHAPUR – 416 004 (INDIA)

- Contact Details -
Prof. (Dr.) M. S. Deshmukh
Managing Editor,
Journal of Shivaji University
(Humanities and Social Sciences),
Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur - 416004
E-mail: editorjsu@unishivaji.ac.in
Phone: 0231- 2609179 / 80
Website: http://www.unishivaji.ac.in/journals/

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalay

CONTENTS

Sr. No.	Title	Page No.
1.	Portrayal Of Contemporary Colonial, Politico Social And Cultural Aspects In The Short Stories In Colonial Press Of Goa **Dr. Smita Ajgaonkar**	01 - 08
2.	Estimating Regional Disparity Dimensions Of Agricultural Sustainability By Using Sustainable Livelihood Security Index - A Study Of Kolhapur District, Maharashtra (India) **Dr. M. S. Deshmukh, Digvijay R. Patil**	09 - 20
3.	Impact Of Video Games On Children's Mental Health **Dr. Santosh Bhikaji Gaikwad**	21 - 26
4.	Impact Of Goods And Service Tax (Gst) On Small And Medium Enterprises (Smes) **Dr. P. S. Kamble, Vishal M. Kurane**	27 - 33
5.	Effect Of Learning Style Training Program On High School Students' Academic Achievement **Suresh Sankapal**	34 - 37
6.	Projection Of Feminine Sensibility In The Select Poems Of Kamala Das **Dr. Prakash Anna Patil**	38 - 42
7.	*A Study On The Problems Of Sangli District Central Co-Operative Bank Ltd., Sangli In Implantation Of Joint Liability Groups (Jlg) Scheme* **Sushil B. Bansode**	43 - 47
8.	Theory Of 'Sub-Creation' **Ruturaj Kuldeep**	48 - 52
9.	Doctoral Research In English Studies In India: A Tale Of Two Universities In Maharashtra State **Dr. Ravindra B. Tasildar**	53 - 63

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

8

THEORY OF 'SUB-CREATION'

Ruturaj Kuldeep[1]

ABSTRACT:

J.R.R. Tolkien as a theorist stays ahead of the contemporary writers. His one of the major contribution is his theory of 'sub-creation'. For the perfect balance between the author, command and connotative power,he createsthis theory.This essay draws attention to his ideas about sub-creation in regards to its contributory stand in the process of mythmaking. The researcher draws on The Hobbit, The Silmarillion, andThe Lord of the Rings and Children of Hurinfor examples of Tolkien's theories inaction.All these stories are the actual by-products of the theory with the maximum applicability. Tolkien's creation like Hobbit, Elf, Treebeard etc. are the myths in creation. The results that are drawnfrom the comparison of the texts mentioned above has suggested that, sub-creation, as a part process is an inseparable element of mythmaking.The theory rows on the pillars of the romantic and medieval literature. Pertinent existence of Christianity is certain in the theory. Faith in the almighty, faith in religion and the faith in the biblical society guidance are at the roots. This particular theory attracts the scholars for its relevance to the reflection of nature.Fundamentally, we all are storyteller. In every special way, we too are the mythmakers. However, the better the secondary world, the better the sub-creator. Tolkien masters the art of storytelling, which is an art of sub-creation.On the light of this, itis concluded that Tolkien has made a good use of sub-creation whenconstructing a myth. Finally, some concluding remarks are made.

Keywords: Allegory, Myth, Sub-creation, Christianity, Christian allegory, eucatastrophe, fantasy, fiction, story-telling, secondary world

I. INTRODUCTION :

Tolkien's *The Lord of the Rings* published in the year 1954. The continual quest stories about hobbit, which expected to come 17 years early after the publication of *The Hobbit*, took a time for maturity. The research paper dares to shade some light on the theory of 'sub-creation' by J.R.R.Tolkien in his writings. C.S. Lewis when reviewing the first volume of *The Lord of The Rings* writes:

Nothing quite like it was ever done before... Probably no book yet written in the world is quite such a radical instance of what its author has elsewhere called "sub-creation". ... Not content to create his own story, he creates with an almost insolent prodigality, the whole world in which it is to move, with its own theology, myths, geography, history, palaeography, languages, and orders of beings – a world "full of strange creatures beyond count".

'Sub-creation' is the process where the creator reduplicates the matter present in nature. Nature has all original creations available on this earth. They all are archetypes. The 'sub-creation' depends on these archetypes. The best creator studies nature much closer than any other person does. This study gives him a better understanding of archetypes. This understanding of matter brings the creator to the invisible power of eternity. He gets in connection with nature in the process. Getting closer to nature and understanding of the archetypes increase his chances of survival in the lapse of nature. Tolkien's 'sub-creation' theory substitutes nature to God. All the original creations belong to the supreme authority. Tolkien considers God as the supreme creator. He has all the archetypes. God has the originality, which human beings mimic. He, who fails to understand the nature's nature, fails to survive. Knowledge makes human beings capable for the reproduction of the experience in the form of narration or any other art. Stories are created after the real-life experiences. The art that makes Tolkien a better sub-creator is storytelling. Storywriterlike

[1]*Research Student, Department of English, Shivaji University, Kolhapur - 416004 (MH), India*
Email: classicrutu@gmal.com Contact: +91 - 7709726055

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Tolkien adds imagination and fancy to experiences in such a way that, the absurdity (which is a part of actual life) becomes secondary for readers. Supreme experiences turn in myths as they come much closer to the archetypes. Understanding of the topmost archetypes help in the formation of myths. In the book *Ring of Words*, we come across the definition of 'sub-creation' as-

"The human myth-maker or storyteller may appropriately be likened to God as creator, while acknowledging that human imagination is a secondary expression of the divine creative power."(197)

Carson L. Holloway defines 'sub-creation' in his essay Redeeming 'sub-creation', from the book The Ring and the Cross Christianity, and the Lord of the Rings as-

Man is not capable of creating new things out of nothing, yet he is capable of, and naturally inclined to, a kind of creative refashioning of the things God has created—capable, that is, of what Tolkien terms "sub-creation."

The driving force of the sub-creation theory is the desire for creation. Tolkien discovers that the creativity takes shape in the affinity between creator and an artist. An artist creates the secondary world. He tries his level best to create in such a way that the spectator should enter willingly and believe it to be true. The secondary world is actually the reflection of primary world created by unknown Almighty. That is why it turns to be divine. A sub-creator's 'sub-creation' includes the manifestation of invention, expansion of capabilities and visionary approach.

II. RESEARCH METHODOLOGY :

Fecundity

The relation between Creator and sub-creator is as same as the act of creation. Sub-creator takes use of Creator's creation which is in real the world we live in: "Fantasy remains a human right: we make in our measure and in ourderivative mode, because we are made: and not only made but made in theimage and likeness of a Maker" ("On Fairy-Stories" [OFS] 55). Tolkien believesthat myth and fairy-stories like the other art implicitly contain and reflect the moral and religious truth (*Letters*144). For the religious human like J.R.R.T., whose subconscious mind dissolves in Christianity, myth is necessary for 'sub-creation'. All the successful myths derive out of religious ethnicity. It strengthens the much-needed 'faith' (on anything, for anything). A British writer Colin Duriez who did his research on the Inklings submits that, "Our ability to speak, love, and createfantasy originates in this imageless of God". It follows with his opinion that we partake the creation with the fantasy as it allows us to fulfil our wish of creation of own world. When the creation of 'myth', as a charismatic touchstone, waves towards one of the elements of 'Story of Gospel' (i.e. Christianity), becomes a successful 'sub-creation'.Bradley J. Birzer in his book J.R.R. Tolkien's Sanctifying Myth, dichotomize J.R.R. Tolkien's relation with 'Myth.' In the discussion, he takes up the sub-creation as something, which allows humans to be a creator.Trevor Hart writes about The Silmarillion in his book *Tolkien, Creation, and Creativity* that it is-

"a theological myth depicting the creation of the world by God and the participation in God's creative activity by angelic beings whose own mode of creativity is decisively marked by the fact that they are, in their turn, God's creatures rather than his divine counterparts." (48)

As like the Genesis, Tolkien too incorporates fairy stories and myth in his works of art.

Variety of known arts come under the category of 'sub-creation', out of which story telling is one of the prominent, either because of the author's passion or due to radical significance in relation with human habits. Keeping in the magic spell of another world created by the author until the eucatastrophe is the real 'fecundity'. A far-fetched fantasy can detach the reader from the other world. Encompassing the reader in this other world is actual successes for the creator. To maintain the jinx, a creator needed to be far-fetched from the reality. It should be the extension of the natural phenomenon. The act of storytelling is one of the most accountable sub-creative habits of human beings. Tolkien objects coyness of storytelling, as he believes that Jesus through Genesis promotes it. Genesis itself is an archetype of storytelling. The reason behind the classicist quality of both Tolkien's work of art and Genesis is the theory of Sub-creation diagnosed with fecundity.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Parth Vaidyan Dist. Kolhapur

J.R.R.T. Repartee

Tolkien agrees that fairy-stories and fantasy allow a writer to partake sub-creation. 'Sub-creation' as an umbrella term shelters all the available and mastered arts & craft by man on the earth. Tolkien picks storytelling for self. His hobby becomes his passion, which results in an invention. An ordinary human being follows an easy hobby like collecting stamps or coins but an eccentric entity like Tolkien, invents. He invents a world called 'Middle-earth.' It comes in as a mythopoeic of England culture. He dreamed of creating an original myth. 'Middle-earth's' existence dangles between the 'original myth' and 'literary myth.' It is because of his catholic enforcement or implied Christian allegory. He believed that storytelling is an act of imitation as genesis is the best story ever told. It is an inalienable 'human right.' In the act of 'sub-creation', one worships God. For the successful sub-creation, Tolkien believes in bringing essential truths to his readers without doing violence to the art of craft.It is the repartee. Tolkien's repartee is his cannon. This is from the almighty unknown as we are the mimicry artists to mimic the originality for the 'sub-creation'.

In the story of Niggle, *Leaf by Niggle*, collaborative impulse leads to the sub-creation effect. Niggle finishes his creation of secondary world with the help of his neighbour but the main source remains the sub creator's creativity.

III. RESULTS AND DISCUSSION :

Eucatastrophe for Secondary World

My dear Tollers,

Utonherianholbytlas indeed. I have drained a rich cup and satisfied a long thirst. Once it really gets under weigh the steady upward slope of grandeur and terror (not unrelieved by green dells, without which it would indeed be intolerable) is almost unequalled in the whole range of narrative art known to me. In two virtues I think it excels: sheer sub-creation – Bombadil, Barrow Wights, Elves, Ents – as if from inexhaustible resources, and construction…

It was the reply by C. S. Lewis, when received the complete typescript of *The Lord of the Rings* from J.R.R. Tolkien. As a best friend, he was the first one to acknowledge Tolkien's theory of 'sub-creation'.

Tolkien's theory of 'sub-creation' with eucatastrophe easily makes the pattern of Christian Allegory. The total of the incarnation, death, resurrection = eucatastrophe is Christian Allegory. Genesis is made up of the same pattern within. Tolkien's theory of 'sub-creation' constitutes a vessel to store his learnings and pass it on. All the novels written by him havethe identicaloutline. Eucatastrophe is 'happy ending.' Bestowing, the 'end' will not be the end until it ends on a happy note. The closest term is 'poetic justice.' A eucatastrophe is the one, which concludes a story with content. Reflecting to the basic structureof a work of art, he devise eucatastrophe. Surprisingly, deaths of villains, diminishing dragons or destruction of the ring are not the ends of the stories in his novels. His eucatastrophe comes alive when the lead characters come back to the real life and live happily the social life thereafter. Happiness, the state of mind in contrast to the sorrow, which halts at the seeker's consideration. Lead characters in Tolkien's novel achieve this state of mind after much toil. Eucatastrophe activate the charm much better when one has a good understanding of own life. Christianity advocates eucatastrophe. In his "On Fairy-Stories," he writes –

In the "eucatastrophe" we see in a brief vision that the answer may be greater - it may be far-off gleam or echo of evangelium [gospel, good news] in the real world … All tales may come true; as yet, at the last, redeemed, they may be as Man, finally redeemed will be like and unlike the fallen, that we know ("On Fairy-Stories", pp. 87-90)

The dramatic scene at the Crack of the Doom and the resurrection of Gandalf are the perfect examples of eucatastrophe. The ends are shown happily. Both the events help us to ponder in the truth of the 'good news.' The act of the enactor more depends on the spiritual power than the physical one. At the Crack of the Doom Gollum, the corrupt spirit, not Frodo the noble spirit destructs the ring. Gandalf's resurrection is reward to his duties. He proves that the good deeds. Leads to the path of glory. The real happiness drips through Sam's joy when revisits Gandalf. Eucatastrophe is sheer grace. It brings the surprise by joy.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Eucatastropheplays much withal role in the formation of Christian allegory. Only the fully sub-created world can have the eucatastrophe.

Robert Murray SJ writes that:

'But it is also important that he recognised that, in the greatest stories and allegorical narratives, the qualities of both the modes of 'sub-creation' may overlap and mingle. And so they do in at least some of the parables of Jesus.'

Valars are the sub-creations of Iluvtar. They are commanders as like angels to God. They manage the ecology of the creations of Iluvatar. They create the music to entertain and worship Iluvatar. Their duty is to look after the orders by Iluvatar and implement them. Melkor the archangel who revolts. He starts to compare self with Iluvatar. His excess pride leads him to his destruction. In his tragic flaw, he tries to supersede Iluvatar's creations. Melkor disobeys and creates the dark creatures out of his greed for power. But surprisingly he fails to realise that he is the creation by Iluvatar, and his best of the beat symphony too only meant for Iluvatar. The latter just enjoys the creations of his creations. In a conclusion, nothing happens without a permission of Iluvatar. Then the question is how a sub-creator like Melkor can dare to revolt against the creator? It is nothing but the matrix created by Iluvatar for his own entertainment. Their creation, music by sub-creator, rebellion by Melkor or creations by sub-creator, all are the parts of matrix. In the case of Aule who too disobeys and creates Dwarfs against Iluvatar's will is a sweet exception as a part of Cristian allegory. Aule's creation of Dwarfs is to worship Iluvatar than for own aggrandizement. Aule creates the Dwarfs out of his interest in bringing new creatures on Middle-Earth. Aulegets pardon, based on a shrewd answer-

"I did not desire such lordship. I desired things other than I am, to love and to teach them, so that they too might perceive the beauty of Eä, which thou hast caused to be. Yet the making of things is in my heart from my own making by thee; and the child of little understanding that makes a play of the deeds of his father may do so without thought of mockery, but because he is the son of his father."

It helped him to survive from the wrath. Both the sub-creations differ in their desirability. In the given theory, desirability is more important than believability. Because serious Catholicism inspires it, Tolkien believes in subsiding reason to will. The Christian faith motivates favouring desire to intellectual evaluation of existential truth claims. This helps the author to tempt the reader to listen to him. His persuasion will be fruitful which tries to convince a reader to know the truth of the incident through his way.

IV. CONCLUSION:

In The Lord of the Rings, analogues figures cover the space, emptied by sub-creators. The temptation of the ring contrasts with the rejection of power. Tolkien manages well to balance both ends with contrasting pain of wizards (Gandalf &Saruman), kings (Theoden&Denethor), brothers (Faramir&Boromir) and Hobbits (Frodo & Gollum). One of every pair stands for the 'change necessitates ring' but with greed and the other for renunciation of the same. This proves that Tolkien's theory of 'sub-creation' surrounds around a 'strong moral element', which we find the same in his arguments regarding the true fairy stories. God is the supreme storyteller whereas his creation 'man the storyteller' too.It is good technique, which helps to delineate the relationship between story-telling and human language. God is the supreme story.He takes use of S. T. Coleridge's 'willing suspension of disbelief' in the consideration of 'readers are the users'. "When the story-maker's art is good enough to produce" this sort of belief, says Tolkien (1965),

what really happens is that the story-maker proves a successful 'subcreator.' He makes a Secondary World which your mind can enter. Inside it, what he relates is 'true': it accords with the laws of that world. You therefore believe it, while you are, as it were, inside.5 The moment disbelief arises, the spell is broken; the magic, or rather art, has failed. You are then out in the Primary World again, looking at the little abortive Secondary World from outside. (p. 37)

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

The achievement of the theory is revealing another aspect of better understanding of life contributes the real art. The theory also concludes that the ends are not the ends until with the Eucatastrophe. Tolkien's theory of Sub-creation is to highlight the necessity of 'fairy stories' in the society, an important tool for 'Christianity' and more helpful device in constructing the 'Myth'.

REFERENCES:

1. Alcala Juan. (2017). Sub-Creation: J. R. R. Tolkien's Vision of Imagination at Work: *Reconsiderations, Volume 17, 1, 1-7.*
2. Bradley,Birzer. (2003). *J.R.R. Tolkien's Sanctifying Myth.* Wilmington, Delaware: Intercollegiate Studies Institute.
3. Carpenter, H. (1981). "Letter 89". In (Ed.), Tolkien C., *The Letters of J. R. R. Tolkien* (pp.108-109). New York: Houghton Mifflin.
4. Gilliver, P., Marshall, J., and Weiner E. (2009).*The Ring of Words: Tolkien and the Oxford English Dictionary*. UK: Oxford University Press.
5. Hart, T., and Khovacs, I. (2007). Tolkien, Creation, and Creativity. *Tree of Tales: Tolkien, Literature, and Theology* (pp. 39-53).USA: Baylor University Press.
6. Holloway Carson. (2011). Redeeming Sub-Creation. In Kerry Paul E. (Ed.),*The Ring and the Cross: Christianity and The Lord of the Rings* (pp.177-193).UK: Fairleigh Dickinson University Press.
7. Kreeft Peter J. (2005).The Philosophy of Tolkien*: The Worldview Behind The Lord of The Rings*. San Francisco: Ignatius Press.
8. Murray, Robert. (1999). J.R.R. Tolkien and the Art of the Parable. In Pearce, Joseph. (Ed.), *Tolkien: A Celebration: Collected Writings on a Literary Legacy* (pp. 40-52).Glasgow: Fount Publication.
9. Tolkien, J. R. R. *Tree and leaf.* (1965).Boston, MA: Houghton Mifflin.
10. –.*The Silmarillion.* (1977). In Tolkien C. (Ed.). Boston: Houghton Mifflin. Print.
11. –."On Fairy-Stories."(1947). In (Ed.), Tolkien, Christopher. *The Monsters and the Critics and Other Essays* (pp. 109-61). London: Harper Collins.

✡✡✡

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October-2018
Special Issue-70

Society, Culture and Environment

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Satish Desai
Asso. Prof. Department of Sociology
Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe College,
Miraj, Dist-Sangli [M.S.] INDIA

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

INDEX

No.	Title of the Paper — Author's Name	Page No.
1	A Study of Attitude about Homosexual Community and Judgement of Supreme Court Homosexuality in Highly Educated Society' — **Shri. Ambawade Jotiram**	05
2	Culture and Agricultural Society : Financial Change in the Life of Migrated Workers of Marathwada — **Ambulgekar Kailash**	14
3	Gender Role in Indian Society — **Prof. Snehal Bhosale**	27
4	Global Population Growth and Effects on Environment — **Mr. Dhanraj Bikkad**	33
5	Social Stability among the Leather Artisans in Kolhapur District — **Dr. Prakash Burute**	36
6	Indian Culture and Scientific Thought — **Dr. Bhimashankar Dahalake**	41
7	Social Issues and Environment : A Study in Kolahapur District — **Mr. K. M. Desai**	43
8	African-American Culture and Society — **Dr. M. S. Desai**	47
9	Biodiversity of Avifauna in Amababai Temple Eco-Tourism Centre of Forest, Jath, Dist-Sangli (M.S.) — **Miss. S.B. Deshmukh, M.Y. Kulkarni & A.C. Kumbhar**	51
10	The Luo Tribe in Kenya : Origin, Culture and Environment — **Elijah Malcolm Onyango**	56
11	Role of Mathematics in Diversity of Snakes from Yavatmal District, Maharshtra, India — **Priyanka Gaikwad & Sunil Khade**	60
12	A Geographical Study of Gaumukh Religious Tourist Center in Navapur (Mh), Songadh (Gj) Tahsil — **Sunil Gavit**	63
13	Society and Differently Abled Persons — **Akshata Gawade**	67
14	Culture and Society — **Jayant Ghatage**	71
15	Changing Structure of Family System in Modern Society' — **Prof. Arvind Ghodake**	74
16	A Study of Indian Society and Changes in Social Institution — **Mr. Sainath Ghogare & Mr. Amit Mali**	80
17	"Swaccha Bharat Abhiyan" : A Policy of Government Regarding Conservation of Environment. — **Pooja Gotkhindikar (Patil)**	83
18	A Rural Woman Entrepreneurship Culture - Problems and Prospect — **Ashok Herwade**	85
19	Impact of Cash Management on Adoption of Environment Safety Measures among the Sole Proprietary Firms. — **Smt. Pramila Jadhav**	91
20	'Tree Plantation Movement And Environmental Sustainability' — **Shri. S. B. Jadhav & Shri. S. S. Waghamode**	95
21	Social Status of Women Workers in Textile Sector — **Dr. Trishala Kadam**	105
22	Light Pollution : Blue Planet Missing the Dark — **Dr. Priyadarshani Kamble, A. T. Birajadar, S.R.Bansode& N. Ghattyappa**	110
23	An Analytical Study of Bio-Electricity Plant at Jambhali in Shirol Tahsil of Kolhapur District — **R.L.Kore**	118
24	Green Tolkien — **Kuldeep Ruturaj R.**	123
25	Public Participation in Water Conservation : A Case Study of Bhingoli Village from Shirur Anantpal Tehsil, Dist. Latur — **Amul Late & V. K. Mukke**	126
26	Jainism : As A Religion, Principle And Science — **Kavita Mate**	132
27	Problem of Land Salination in Walwa Taluka — **Mr. V. K. More**	136
28	A Study on problems of Women Domestic Worker : A Special Reference to Sangli District — **Mr. Munkir Mujawar**	141
29	Impact of Team Building Practices on Organizational Work Culture' — **Mr. Avadhut Nawale**	147
30	Kiran Desai's *Hullabaloo in the Gauva Orchard* : A Study of Culture and Society — **Mrs.Megha Nikam**	152

Green Tolkien

Kuldeep Ruturaj R.
(M.A., NET, DGS)
Department of English,
Shivaji University, Kolhapur.

Abstract :

"Every tree has its enemy, few have an advocate. In all my works, I take the part of trees against all their enemies" was an opinion of the author who advocated green in his works, who boosted nature and expected a responsible approach by people towards environment. It was J R R Tolkien. His love for unspoiled countryside and rage on machineries for spoiling environment, motivates him to contribute to green realization. His indignation towards man's domination of nature held him up to express his environmental propensities. This paper presents Tolkien's dissolved intimacy for green. His characters, subject matter as well as scenery, openly supports green. Green is the religion of the spiritual world, Middle-Earth the sub-creation. In the words of environmentalist and author Bill McKibben, "[a]nyone who ever thrilled to Tolkien's fighting trees, or to the earthy Tom Bombadil, or to the novel charm of the Shire will want to read this important and lovely book."

Key words: Green, Middle-Earth, profile, Ent, Telperion and Laurelin,

"The ennoblement of the ignoble I find specially moving. I am (obviously) much in love with plants and above all trees, and always have been; and I find human maltreatment of them as hard to bear as some find ill-treatment of animals." (Letters #165). It was a reply to Tolkien's American publisher, Houghton Mifflin when he was asked about trees versus man and industry. How if the trees revolt and think for their revenge? The answer for this question comes alive when we see Ents, Entwives & Huorns. One of the Tolkien's best sub-creations, Treebeard speaks "We lost them. And now we cannot find them. I don't suppose you've seen Entwives in the Shire?" It provides an idea that, even the trees get divorced in Tolkien's writings.

We are the debt loners of nature. Trees are the mentors. This was realised by Tolkien. Naturally, his writings are green oriented. The stories that he produced are tree centred. His are the trees, which create atmosphere. His are the trees, who become epicentre of every action. Ents are the trees who have the references in the Anglo-Saxon but very new in the outlook. They are the protectors of the trees. They have sub-categories like Entwives & Hourns. Tolkien animate them. They move and talk. It is a part of idea of revenge by trees. George Sayer describes as –"a wonderful invention that owes, as far as I know, nothing to previous writing. They are charming and lovable with, also the sadness characteristic of the author, as sadness that underlines much of his humour". It is possibly an Anglo-Saxon word meant 'giant'. The idea of animating trees is either the prominence of old classic of living together or the newness of the realization of the frontiers of the trees inflamed for their agitated survival. Tolkien's love for trees, greens his text too. Divorced for separate vegetation and gardening, Entwives suggest a solution for the deforestation as the male counterparts deny to leave their birth place i.e. forest. Tolkien shows Entwives in love with grass and gardens. It makes them to migrate.

Tom Bombadil survives from time immemorial. His existence on the Middle-Earth is a difficult task to trace out. It shows the sign of nature's own creature. He lives with green. Some

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

theories try to prove it as an allegory of Illuvatar, the God. He talks with trees & bird, animals. The evil Ring has zero effect on him. He tries it & removes it comfortably. Even he can see the invisible Frodo. He is the nature's own character who can easily tackle the worldly pleasure. That indicates the idea of Nature's superiority. A person who obeys nature can survive better. In the same way Beorn's 'skin-changing' ability advocates adaptation policy. His existence too is a matter of study. He is a good help for the Bilbo in his quest of finding treasure. Tolkien designs his central characters in concern with nature. They all stand for the green. Tolkien's green imagination makes him even name his characters in such a way so that they can automatically symbolize nature. For example Varda alias Elbereth is the star queen that creates son, moon and other stars; Ulmo who is also known as King of sea, Lord of Waters, and Dweller of the deep; and Frodo, Gandalf as well as Sam, the allegorised forms of Jesus are the green agents that Tolkien use with utmost swift.

With green litmus tested subject matter, Tolkien colours his Middle-Earth. *The Hobbit* is a story of quest undertaken by Bilbo to the Lonely Mountain for treasure discovery & demolition of a dragon named Smaug. In the trilogy *Lord of the Rings*, again we come across to the quest to Mount Doom by a Halfling, Hobbit, for the destruction of the Ring. *The Silmarillion* is the mythopoeic work of creation of the world, the Middle-Earth.

The interconnection between the Middle-Earth and its best sub-creations speaks itself about the idea of existence. To express his utmost feelings about connectivity between soil and its creation, Tolkien uses his best sub-creation. The best of all are Elves on this Middle-Earth. They are the ideal creations as he imagines the golden mean in them. They are the mutant form of gods and humans. Hunting and gathering society are the best practices for them. Tolkien describes 'Elves', as in Sam's words in *Lord of the Rings*-

> "seem to belong [in Lorien] … wether they have made the land, or the land has made them, it's hard to say"

Second best are Hobbits. Their inseparability with green is at other heights. They are too intimate to green than anybody else. They love to live in the holes drilled in the ground. They love food, peace & riskless (comfort loving) life. A reader will surprise to see the nature-friendly structure of their homes. Hobbits are, Carpenter writes –

> "entirely without non- human powers, but represented as being more in touch with 'nature'(the soil and other things, plants and animals)"

and the description of Bilbo's room,

> "The 'best rooms' were all in the left-hand side (going-in), for these were the only ones to have windows, deep-set round windows looking over his garden, and meadows beyond sloping down the river."

At last, he comes down to describe role of human, where he puts forward the essentials. Role of men is to integrate with the other natural races as a part of cycle.

All the creatures of Middle-Earth are the ecosophic (ecologically sound) beings with a goal of embodiment of person planetary paradigm. Tolkien presents all the creatures of the Middle- Earth with a subtle 'ecological intelligence.'

Tolkien's love for the green is a very authentic. Its valediction goes with his own words. He accepted it when talked to Carpenter. It is mentioned as "*I am (obviously) much in love with plants, and above all trees, and have always been and I find human maltreatment of them as hardtop bear as some find ill-treatment of animals.*"

There are more than 60 species of plants. Eight species are the type he himself had invented. Hobbit's party trees (old & new), Old man Willow, & most important Trees are Trees of Valinor,

Telperion and Laurelin. Greenery is over, which is especially pictured I the forests of Mirkwood, fangorn & Lothlorien.

The protagonist of his epic stories of good vs. evil is non-other-than nature itself. It is very clear when Galadriel presents a seed to Sam as a gift for his further journey. We the reader (including Sam), get surprised by this trivial, small and useless looking gift. A seed can be useless for the forthcoming journey of Sam and Frodo but the same seed brings back the green to Shire. This seed is symbol of promised new beginning. On that basis, Tolkien brings forth the out of box idea of Distinctive Green profile. It is the expected promise that we will do for next generation.

*** Distinctive Green Profile of Middle-Earth**

1. A world of narrowed divide between mortal & immortal, one race with the other and virtuous & evil.
2. A world of living organisms with equitable distribution and adequate access to green and environment.
3. A wold where all living organisms are tied together with the nature oriented feel.
4. A world of organisms with compulsory implantation of knowledge of green.

According to Tolkien's Christian imagination, the assault on nature carries spiritual significance: Man's faithlessness against nature is destined to be punished with nature's own method of revenge. The above-mentioned profile is the part of the Tolkien's imagination devoted to environment. His green profile is a massage to the world for green and healthy ecology.

References :

- Allen, Elizabeth M. "Persian Influences in J. R. R. Tolkien's *The Lord of the Rings*," in *The Transcendent Adventure: Studies of Religion in Science Fiction/Fantasy* ed. Robert Reilly, 189-206. Westport, CT: Greenwood, (1985).
- Carpenter, Humphrey. Tolkien: A Biography. New York: Ballantine Books, (1977).
- Purtill, Richard L. *J. R. R. Tolkien: Myth, Morality, and Religion*. San Francisco: Harper and Row, 1984.
- Russom, Geoffrey. "Tolkien's Versecraft in *The Hobbit* and *The Lord of the Rings*," in *J.R.R. Tolkien and His Literary Resonances*, ed. Clark and Timmons, 53-69.
- Solopova, Elizabeth. *Languages, Myths and History: An Introduction to the Linguistic and Literary Background of J.R.R. Tolkien's Fiction*, New York City: North Landing Books, (2009).
- Tolkien, Christopher. *The Letters of J. R. R. Tolkien*, United Kingdom: George Allen & Unwin, Houghton Mifflin, 1981.
- Tolkien, J. R. R. *The Hobbit, or There and Back Again*. **London: Harper Collins,** 1937. Print.

  ___. *The Fellowship of the Ring*. London: Houghton Mifflin, (1954). Print.

  ___. *The Two Towers*, London: Houghton Mifflin, (1954). Print.

  ___. The Return of the King, London: Houghton Mifflin, (1955). Print.
- Tolkien, J. R. R. "Note on the Text" in *The Lord of the Rings*. Boston: Houghton Mifflin, (1987).
- Tolkien, J. R. R. Anderson, Douglas A., ed. The Annotated Hobbit. Boston, Houghton Mifflin Company, (1988).

Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages

22nd Sept.2018

Organizer

Deparitment of Political Science,

Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Special Issue published By

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
ISSN 2349-638x
Peer Review and Indexed Journal
Impact Factor 4.574
Website www.aiirjournal.com
Email :- aiirjpramod@gmail.com

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	Mr. A. A. Shirke	Significance of E-resources in Research	1 To 3
2.	Dr. A. M. Pradhan	'Pyatm' India's Largest Payment Gateway	4To 5
3.	Prof. A.M. More Dr.J.J.Magdum	Contemporary Issuesand Challengesin English Proficiency of Engineering Students	5 To 8
4	Dr. Amardeep D. Jadhav	Issues And Challenges Before Commerce Education In India	8To 13
5	Mr. Amit Arvind Gurav	Li – Fi : The New Way of Connectivity	14 To 16
6.	Dr. Smt. Anagha V. Pathak	Poverty in India	17To 19
7.	Dr. Anil D. Patil	Rural Banking: A Critique form Administrative Point of View	20To 21
8.	Shri. Anil Balaso Balugade	A Comparative Study Of Emotional Intelligence Between Rural And Urban Male College Students	22 To 25
9.	Dr. Anurath Chandre	Demonetisation And Its Impact On Rural Indian Economy	26To 28
10	Dr. Arun Hange,	Tourism in India: Opportunities and Challenges	29To 31
11	Mr. Arun Pentawar	Comparative Politics and Its Evolution	32 To 33
12.	Dr. Mrs. Arundhati D. Patil	Population Growth- An Obstacle For Development Of Maharashtra	32 To 36
13	Avinash A. Patil	A study of Retention Strategies for the Teachers in Professional Educational Institutions in India:	37 To 39
14	Dr.B.S.Puntambekar	Social and Economical Justice : Concept and interrelation	40To 41
15	B.S. Jadhav	The Coming Crisis in the Foundation of Sociological Theories	42To 44
16	Assist. Prof. - Boyewar Yadav Baburao	Human Rights and Social justice	45 To 46
17	Chandrakant K. Chavan	Corruption and Betrayal in Henrik Ibsen's An Enemy of The people.	47 To 48
18	Chandrakant R. ChoukimathShankreppa B Kumbar	Digital India And Its Impact Challenges On E-Commerce Strategies	49To 52
19	Mr. D. B. Shinde	National Digital Library: A Free Access Platform	53 To 55
20	Mrs. D. S. Bamane.	Library And Social Media	56To 58

Li – Fi : The New Way of Connectivity

Mr. Amit Arvind Gurav
Librarian
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Adv. Daulatrao Gulaji Jadhav Library
At. Peth Vadgaon, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur

Abstract :

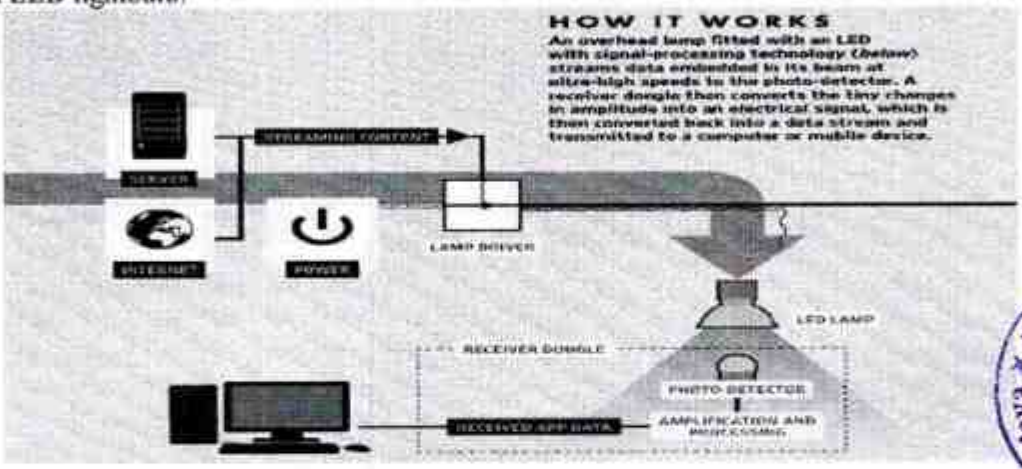
The paper discusses the new technology in internet connectivity i.e. Li-Fi . It provides a brief introduction to the Li-Fi. Li-Fi stands for ***Light Fidelity****. LED and radio frequency technologies are used complementarily to create more efficient, green and future-proof access networks. Li-Fi, or light fidelity, invented by German physicist and professor Harald Haas. The wireless technology that makes use of visible light in place of radio waves to transmit data at terabits per second speeds—more than 100 times the speed of Wi-Fi.*

Keyword (S) : Wireless, Li-Fi, Light Fidelity, Wi-Fi, Technology, LED

History : The general term Visible Light Communication (VLC), whose history dates back to the 1880s, includes any use of the visible light portion of the electromagnetic spectrum to transmit information. The D-Light project at Edinburgh's Institute for Digital Communications was funded from January 2010 to January 2012. Haas promoted this technology in his 2011 TED Global talk and helped start a company to market it.Pure Li Fi, formerly pureVLC, is an Original Equipment Manufacturer (OEM) firm set up to commercialize Li-Fi products for integration with existing LED-lighting systems.

Harald Haas, who is the teacher at University of Edinburgh in the UK, claims to be the inventor of Li-Fi. He is one pioneer using the term Li-Fi and is Chair of Mobile Communications at the University of Edinburgh and co-founder of pureLiFi. In October 2011, companies and industry groups formed the Li-Fi Consortium, to promote high-speed optical wireless systems and to overcome the limited amount of radio-based wireless spectrum available by exploiting a completely different part of the electromagnetic spectrum.

How Li-Fi Work : When a constant current is applied to an LED [light-emitting-diode] lightbulb, a constant stream of photons are emitted from the bulb which is observed as visible light. If the current is varied slowly, the output intensity of the light dims up and down. Because LED bulbs are semiconductor devices, the current, and hence the optical output, can be modulated at extremely high speeds which can be detected by a photo detector device and converted back to electrical current. The intensity modulation is imperceptible to the human eye, and thus communication is just as seamless as RF [radio frequency technology]. Using this technique, high-speed information can be transmitted from an LED lightbulb.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

Benefits Of Li-Fi :

LiFi technology provides many benefits for users including speed, energy efficiency and security.

A) Speed : In our tests, LiFi has produced speed of over 100 Gbps (in a controlled environment). These speeds can be achieved due to low interference (compared to radio frequencies), and high bandwidth due to the visible light spectrum which is 10,000 times more than the RF spectrum and allows for optimal users coverage no matter the number of users.

B) Security : WiFi signals penetrate walls and ceilings, LiFi signals can only be received in the area lit, yet allows for roaming between lights. LiFi is confined to the illuminated area, providing a very controllable environment. The signals cannot travel through walls and are fully secure – essentially eliminating the threat of data being hacked remotely. There is therefore no risk for remote piracy through the LiFi system. This solution is of great interest to sensitive operations such as R&D, defense, banks, security systems, etc.

C) Energy Efficiency : Energy consumption is minimized via the use of LED illumination, with the transmission of data requiring negligible additional power.

D) Safety – an alternative to radio waves, with potentially harmful effects :
Visible light wavelengths are harmless to humans, even beneficial at specific wavelengths. LiFi comes as an alternative to radio waves which is a key characteristic to sensitive environments such as hospitals, medical centers, schools, some industrial installations…

E) Data Density : The area covered by one Wi-Fi access point has 10s or 100s of lights. Each LiFi light can deliver the same speed or greater than a Wi-Fi access point. Therefore, in the same area, LiFi can provide 10x or 100x or 1000x greater wireless capacity. That is Mbps per square meter.

F) Localization : The dense location of lights can be used for positioning and location based services (LBS) to deliver robust positioning and reliable connectivity.

Applications : Li-Fi is particularly suitable for many popular internet "content consumption" applications such as video and audio downloads, live streaming, etc. These applications place heavy demands on the downlink bandwidth, but require minimal uplink capacity. In this way, the majority of the internet traffic is off-loaded from existing RF channels, thus also extending cellular and Wi-Fi capacities.

A) Industrial : Visible light being safer, they can also be used in places where radio waves can't be used such as petrochemical and nuclear plants and hospitals. Similarly, in aircraft, where most of the control communication is performed through radio waves, there are restrictions on passenger communication using the same media, which can be easily handled through use of Li-Fi.

B) RF Spectrum Relief : Excess capacity demands of cellular networks can be off-loaded to Li-Fi networks where available. This is especially effective on the downlink where bottlenecks tend to occur.

C) Smart Lighting : Any private or public lighting including street lamps can be used to provide Li-Fi hotspots and the same communications and sensor infrastructure can be used to monitor and control lighting and data.

D) Mobile Connectivity : Laptops, smart phones, tablets and other mobile devices can interconnect directly using Li-Fi. Short range links give very high data rates and also provides security.

E) Hazardous Environments : Li-Fi provides a safe alternative to electromagnetic interference from radio frequency communications in environments such as mines and petrochemical plants.

F) Hospital & Healthcare : Li-Fi emits no electromagnetic interference and so does not interfere with medical instruments, nor is it interfered with by MRI scanners.

G) Aviation : Li-Fi can be used to reduce weight and cabling and add flexibility to seating layouts in aircraft passenger cabins where LED lights are already deployed. In-Flight Entertainment (IFE) systems can also be supported and integrated with passengers' own mobile devices.

H) Underwater Communications : Due to strong signal absorption in water, RF use is impractical. Acoustic waves have extremely low bandwidth and disturb marine life. Li-Fi provides a solution for short-range communications.

I) Vehicles & Transportation : LED headlights and tail-lights are being introduced. Street lamps, signage and traffic signals are also moving to LED. This can be used for vehicle-to-vehicle and vehicle-to-roadside communications. This can be applied for road safety and traffic management.

J) RF Avoidance : Some people claim they are hypersensitive to radio frequencies and are looking for an alternative. Li-Fi is a good solution to this problem.

K) Location Based Services (LBS) : Highly accurate location-specific information services such as advertising and navigation that enables the recipient to receive appropriate, pertinent information in a timely manner and location.

L) Toys : Many toys incorporate LED lights and these can be used to enable extremely low-cost communication between interactive toys.

Challenges :

A) Walls Barrier : Li-Fi technology uses visible light as its means of communication, it won't work through walls. This means that to have a Li-Fi network throughout your house, you will need these lightbulbs in every room to have seamless connectivity.

B) Outdoor Connectivity : Li-Fi does not work outdoors, meaning that public Li-Fi will not be able to replace public Wi-Fi networks any time soon.

C) Sunlight : Li-Fi employment in direct sunlight won't be possible; the use of filters the technology can be used indoors even when sunlight is present.

D) Uninterrupted Electricity Connectivity : The biggest drawbacks are the fact the light needs to be on all the time to deliver connectivity. While that's not going to be an issue in industrial and retail environments, it's will be both environmentally and practically problematic in domestic settings.

Conclusion :

Digital Library is the base of e-education. Librarians have to play a significant role in the forthcoming technologies and the Li-Fi is likely to have a far-reaching impact on internet connectivity and digital library services. Li-Fi is one of the most promising developments that utilized in internet connectivity to offer a viable and sustainable alternative to the current connectivity medias.

Acknowledgment : The author is thankful to various contributors, whose research works; articles (especially on the internet) are freely used and cited. Since this paper is based on various sources/languages, any error in scientific names or spelling is regretted. Validity of claims reported in the literature cannot be guaranteed but suggestions for corrections are solicited.

References :

1) 1.Gupta, S. N. (2016, January 14). Retrieved January 11, 2018, from Live Mint: http://www.livemint.com/Opinion/tFei3PUmaFtGO3T2hDSciN/LiFi-A-green-avatar-of-WiFi.html
2) Wikipedia. (2016, January 13). Retrieved January 11, 2018, from Wikipedia: https://en.wikipedia.org/wiki/Li-Fi
3) Bernard, M. (2016, January 12). Retrieved January 12, 2018, from Forbes: http://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2016/01/12/will-lifi-take-big-data-and-the-internet-of-things-to-a-new-level/#15e16138346f2426d66e346f
4) Crew, B. (2015, November 24). Retrieved January 12, 2018, from Science Alert: http://www.sciencealert.com/li-fi-tested-in-the-real-world-for-the-first-time-is-100-times-faster-than-wi-fi
4. Griggs, R.(n.d.). Retrieved January 13, 2018, from Pure LiFi: http://purelifi.com/about-us/people/
5. Haas, H. (2011, July 11). Retrieved January 14, 2018, from TED: http://www.ted.com/talks/harald_haas_wireless_data_from_every_light_bulb?language=en#t-233169
5) Aggarwal, M. (2016, January 14). Retrieved January 15, 2018, from Live Mint: http://www.livemint.com/Industry/DyBtySv2GoxeMdbUMuklXL/LiFi-to-transform-wireless-Internet-at-100x-speed.html
6) Gupta, S. N. (2016, January 14). Retrieved January 15, 2018, from Live Mint: http://www.livemint.com/Industry/DyBtySv2GoxeMdbUMuklXL/LiFi-to-transform-wireless-Internet-at-100x-speed.html

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March-2019 Special Issue – 164

Mahatma Gandhi's Thoughts & Its Present Relevance

Guest Editor:
Dr. C. J. Khillare
Principal
Rayat Shikshan Sanstha's
Rajarshi Chhatrapati Shahu College,
Kolhapur, Dist. Kolhapur.

Executive Editor of the issue:
Mr. S. M. Mahajan
Dr. Mrs. M. B. Desai
Mrs. M. K. Kannade
Dr. Mrs. B. S. Puntambekar
Dr. M.M. Bandhare
Mr. S.A. Jadhav
Mr. V.K. Akhade
Miss. Dr. S. R. Kulkarni
Miss. A. V. Jadhav
Mr. B. B. Ghurke

Chief Editor:
Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

"RESEARCH JOURNEY" International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 164 - Mahatma Gandhi's Thoughts & Its Present Relevance
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
March-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Gandhi Ethical Philosophy for Humanity (A Critical Study)	Tejram Pal	12
2	Relevance of Gandhian Principles of Management and Leadership - Socio-Economic and Political View	Suvarna Kumathekar & Dr.Machhindra Sakate	18
3	Relevance of the Philosophy of Mahatma Gandhi	Mr. Mahadev Sontakke	23
4	Gandhi's Reflections on Everyday Life in India	Mr. Ganesh Narkulwad	26
5	Environmentalism : A Gandhian Perspective	Ketan Bhosale	31
6	An Economic Approaches of Mahatma Gandhi	Reshma Shirgave	35
7	Perception of Khadi among College going Student's in Kolhapur	Mr. Kuldeep Ghorapade, Dr. C. S. Kale	39
8	Economic Thoughts of Mahatma Gandhi: An Overview	Mr. Ashish Bhasme	43
9	Revisiting the 'Mahatma' through Richard Attenborough's 'Gandhi'	Dr. Sanjay Sathe	46
10	Gandhi's View on Cleanliness and Swach Bharat Abhiyan and Its Present Status	Dr. Bhagyashree Puntambekar	49
11	Nonviolence: The Weapon of Gandhiji	Mrs. Komal Oswal	54
12	Clean India Mission and Mahatma Gandhi : With Special Reference to Maharashtra	Prof. Valmik Garje	57
13	Gandhiji's Gram Vikas and Swadeshi Movement through Food Processing Industry in India	Dr. Smt. Anagha Pathak	62
14	Mahatma Gandhi's Thoughts on Women Empowerment and Its Present Relevance	Nazir Pathan & Dr. N. S. Dongare	67
15	Mahatma Gandhi's Decentralization Policy in Today's Scenario	Mrs. Priyanka Suyog Patil	71
16	भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस मधील महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाचा उदय - एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. संदिप महाजन	74
17	गांधीवाद के प्रमुख आयाम – सत्य और अहिंसा	डॉ.सरोज पाटील	79
18	राहुल सांकृत्यायन के कथा साहित्य में गांधीवादी चेतना	डॉ.रविंद्र पाटील	82
19	महात्मा गांधी और अहिंसा	प्रा.अजित लिपारे	84
20	महात्मा गांधीजींच्या विचारातून, चळवळीतून घडलेली भारतीय स्त्री	रीना कांबळे	86
21	महात्मा गांधीजीची ग्रामविकास संकल्पना	प्रा.बी.आर.नदाफ	89
22	एकविसाव्या शतकातील सर्वात मोठी भेट – महात्मा गांधी	प्रा.प्रविण डांगे	93
23	महात्मा गांधी यांचे सर्वोदय, स्वयंपूर्ण खेडं याविषयीचे विचार	डॉ.के.डी.पाटील	96
24	महात्मा गांधीजींचे विज्ञानवादी विचार	मिलिंद पाटील व समाधान जाधव	100
25	सत्य व अहिंसा : महात्मा गांधीजींच्या शिक्षणुकीचे मुख्य आधारस्तंभ	श्री.डी.एन.महाडिक व श्री.व्ही.के.जाधव	103
26	महात्मा गांधीजींचा आर्थिक दृष्टिकोन	डॉ.एम.बी.चौगुले	110
27	महात्मा गांधीजीच्या ग्रामीण विकासाच्या तत्वज्ञानाची सद्यस्थितीतील उपयुक्तता	सुकेशिनी जोगदंड	116
28	महात्मा गांधीच्या चळवळीतील वीरांगना अरुणा असफ अली	डॉ. सिंधू आवळे	122
29	शोधनिबंधाचे नाव-महात्मा गांधीना अभिप्रेत असणारा स्वच्छता विषयक वैज्ञानिक दृष्टिकोन	श्री.अजितकुमार पाटील	12

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 164 - Mahatma Gandhi's Thoughts & Its Present Relevance
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
March-2019

30	महात्मा गांधीचे सत्य व अहिंसा संबधीचे विचार	प्रा. ममता कक्षाडे	133
31	महात्मा गांधी याचे आर्थिक विचार	श्री. दत्तात्रय वाघमारे	137
32	महात्मा गांधीजींची संगीत विषयक भूमिका	डॉ. माधुरी खोत	143
33	महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्त्वाखाली स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचे योगदान	डॉ.प्रकाश पाटील	147
34	महात्मा गांधीच्या आंदोलनातील स्त्रियांचा सहभाग	डॉ. एस.एस.संघराज	151
35	सातारा जिल्ह्याचा असहकार आंदोलनातील सहभाग	प्रा. एस.जी.निकम	154
36	महात्मा गांधीजिच्या आर्थिक विचाराची प्रासंगिकता	प्रा.जी.एस.बनसोडे, प्रा.ए.बी.मुळीक	158
37	गांधीवाद आणि मराठी कादंबरी व कविता	डॉ.संगीता खुरद	161
38	वर्तमान युगात महात्मा गांधीच्या नैतिक विचारांचे महत्त्व	कु. स्वाती भोगळे	169
39	महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार व समकालीन उपयुक्तता	प्रा.मधुरा देसाई	172
40	महात्मा गांधी आणि स्त्रीविचार	डॉ. पद्माकर सर्जीराव	176
41	महात्मा गांधी : सत्य व अहिंसेचे महामेरू	मीनाक्षी मिनचे	179
42	महात्मा गांधींचे सत्य व अहिंसात्मक विचार व आजची तरुणाई	डॉ. तेजश्री रायते	185
43	गांधी विचारांची मूलतत्त्वे : सत्य आणि अहिंसा	श्री.विलास देऊलकर	186
44	महात्मा गांधीजींचा स्त्री विषयक दृष्टीकोन आणि आजची स्थिती	श्रीमती.संध्या माने	192
45	महात्मा गांधीजींचे धार्मिक विचार काळाची गरज	डॉ.नंदिनी रणखांबे	196
46	महात्मा गांधी यांच्या विचारातील अहिंसा तत्त्वाची मूल्यात्मकता	डॉ.सुनीता कांबळे	200
47	महात्मा गांधी : सामाजिक विचार	श्री.प्रदिप होडावडेकर	205
48	गांधीजींचे पंचायत राज संबंधी विचार	प्रा.आर्या जाधव	210
49	महात्मा गांधीजींचे अर्थशास्त्रीय विचार	डॉ.शर्वरी कुलकर्णी	213
50	गांधी विचारांच्या पाईक कस्तुरबा	डॉ.सुप्रिया खोले	217
51	महात्मा गांधीजींची स्त्री व हरिजन चळवळीतील भूमिका	महेश लोहार	220
52	महात्मा गांधीचे अहिंसा तत्त्वज्ञान : एक ऐतिहासिक अभ्यास	प्रा. विनोद सोनवणे	226
53	महात्मा गांधीजींच्या पर्यावरण व निसर्गविषयक विचारांची आजच्या काळातील उपयुक्तता	श्री. बी. बी. घुरके, श्री. पी. एस. चौगुले व डॉ. एम. डी. कदम	231
54	म. गांधींच्या नेतृत्त्वाखालील स्वातंत्र्य लढ्यातील प्रभावी अस्त्र – 'चरखा'	हर्षदा कांबळे	234
55	महात्मा गांधीजींचे शिक्षणविषयक तत्त्वज्ञानाचे सद्यकालीन औचित्य	सोमनाथ हुबाले	238
56	महात्मा गांधीजींच्या पर्यावरणवादी विचारांचे सद्यकालीन औचित्य	नागेश महाडीक	243
57	महात्मा गांधीजींचा स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्रियांची भूमिका	कु.वनिता कुंभार	247
58	महात्मा गांधीच्या संकल्पनेतील ग्रामस्वराज्य एक अभ्यास	डॉ.व्ही.व्ही.पाडळकर	250
59	महात्मा गांधीजींचा स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांची भूमिका	श्री.दत्तात्रेय भोये	257
60	महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार व त्यांची सद्यस्थितीतील उपयुक्तता	अस्लम अत्तार	263
61	महात्मा गांधीच्या स्वराज्यविषयक विचारांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा.ईश्वर वाघ	268
62	'सर्वोदय' : पर्यायी विकासाचा आकृतिबंध	संदीप तुंडूरवार	273
63	मनोजय व विकारांचा संयम : महात्मा गांधी	प्रा. वाय. ए. आवळे	278

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. No one can republish these papers without pre-permission of the publisher. - Chief & Executive Editor

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013) | March-2019
Special Issue 164 - Mahatma Gandhi's Thoughts & Its Present Relevance
UGC Approved Journal

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

महात्मा गांधी आणि स्त्रीविचार

डॉ. सर्जेराव पद्माकर
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
महाविद्यालय पेठवडगांव
मोबाईल नं– ८३२९८१२०१२

ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर भारतात ज्या–ज्या क्षेत्रात सुधारणा होऊ लागल्या त्यामध्ये स्त्रीविषयक सुधारणेला अग्रस्थान असल्याचे भारतीय पातळीवर अनेक समाजसुधारकांनी आपापल्या पातळीवर या प्रश्नाचा विचार करून आपापली मते मांडली, तसेच कृतीही करून स्त्रीविषयीच्या अनिष्ठ प्रथा नाहिशा करणसाठी प्रयत्न केले.

महात्मा गांधी आणि स्त्रीवादाचा विचार करता महात्मा गांधीनी भारतीय स्वातंत्र्यासाठी चालविलेल्या चळवळीकडे लक्ष वेधावे लागते. मुख्यत: महात्मा गांधीनी राजकीय चळवळीला सामाजिक सुधारणेची जोड दिलेली होती. स्त्रीया ह्या राष्ट्राच्या नागरीक असून त्यांनीही या स्वातंत्र्य चळवळीत पुरूषांच्या बरोबरीने भाग घेतला पाहिजे. असे त्यांचे आग्रही मत होते. महात्मा गांधीनी स्त्री शिक्षणाचे महत्व ओळखून स्त्रियांच्या दास्य विमोचनासाठी लोकमत तयार करण्याचे प्रयत्न केले. ज्या ठिकाणी हिंदूधर्म, परंपरा स्त्रियांच्या प्रगतीच्या आड येताना दिसल्या त्या–त्या ठिकाणी त्याचा त्याग करून स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला.

महात्मा गांधीच्या विचारांचा आणि कार्याचा मागोवा घेता त्यांची स्त्रियांच्या उन्नतीप्रती असणारी तळमळ दिसून येते. पुरूषांनी स्त्रीला दिलेले अबलेचे स्थान, तिला भभोगविलासाचे बनवलेले साधन यामुळेच एकूण भारतीय समाजाचा अर्धा भभाग असणाऱ्या स्त्रिया विकलावस्थेत दिसून येताहेत. या स्त्रीला अबलावस्थेसाठी महात्मा गांधीनी इथल्या धार्मिक व सामाजिक व्यवस्थेला जबाबदार धरलेले आहे. या संदर्भात भाष्य करताना अरविंद ताटके म्हणतात; 'पुरूष स्त्रीजातीला एका बाजूने दडपतो आणि अभागी ठेवतो, तिची अवहेलना करतो, निंदा करतो, दुसऱ्या बाजूला तो तिला आपल्या भोगांना तृप्त करण्याचे केवळ साधन म्हणून मानतो.'[१]

स्त्रीला माणूस म्हणून नाकारणाऱ्या धर्म आणि समाजव्यवस्थेवर महात्मा गांधीनी बोट ठेवलेले आहे. पुरूषांनी स्त्रियांना धार्मिक रूढी परंपरांच्या आधारानेच अनेक हक्कांपासून वंचित ठेवून दुय्यम दर्जा दिला. स्त्रियांचे दडपणूक करून त्यांच्यावर वर्चस्व मिळविले व स्त्रियांच्या मनामध्ये त्यांच्या स्वत:विषी न्युनगंड निर्माण केला. या सर्वांची वैचारिक मीमांसा महात्मा गांधीनी केलेली आहे.

धार्मिक रूढी आणि परंपरा यांनी स्त्रियांना ज्या बंधनात ठेविले त्यातून त्यांचे विमोचन व्हावे म्हणून संमतीवयाला, विधवा पुनर्विवाहाला, घटस्फोटाच्या हक्काला त्यांनी मान्यता दिली. आपल्या समाज संस्कृतिने स्त्रियांना माणूस म्हणून न वागविल्यामुळे त्यांना शिक्षण, सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रातूनही वंचित ठेवले. शारीरिक शुद्धतेच्या कल्पना तिच्यावर लादल्या. मालमत्तेतील हक्क नाकारले. विधवा पुनर्विवाह, संमतीविवाह, नाकारून बालविवाह, हुंडा पद्धती, देवदासी प्रथा इत्यादी माणूसकी नाकारणार प्रथा लादून स्त्रियांना गुलामगिरीत लोटले. यामुळे संपूर्ण समाजाचीच अधोगती होत गेली हे महात्मा गांधीनी दाखवून दिले. या संदर्भात बोलताना ते म्हणाले होते, 'कायदा व रूढी यांनी स्त्रीवर्गाची पायमल्ली केली आहे. याला पुरूष जबाबदार आहेत. पुरूषाने स्त्रीवर जे अन्याय केले आहेत, त्याने मी क्षुब्ध होतो. मी स्त्रीच्या जन्माला आलो असतो, तर स्त्री ही पुरूषांच्या हातचे खेळणे बनविण्याकरीता जन्माला आली आहे, या पुरूषी आढ्यतेविरूद्ध बंड पुकारले असते. ''स्त्रियांना समाजात प्रतिष्ठेचे स्थान देणसाठी समाजामध्ये स्त्रीविषी आदर भावना निर्माण व्हायला हवी,

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 164 - Mahatma Gandhi's Thoughts & Its Present Relevance
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
March-2019

तिच्यातील चांगल्या गुणांची जाणीव व्हायला हवी. तिच्यातील स्त्रीशक्तीची ओळख व्हायला हवी त्याशिवाय समाजामध्ये सामाजिक समतोल राहणार नाही याची पुरेपुर खात्री म. गांधी यांना होती. एके ठिकाणी ते म्हणाले होते 'स्त्रीला अबला म्हणणे ही तिची बदनामी आहे; तो पुरूषवर्गाने स्त्रीवर केलेला अन्याय आहे. शक्ती म्हणजे पाशवी शक्ती, असे मानले तर पुरूषापेक्षा स्त्रिया कमी शक्तीमान आहेत हे खचित, पण शक्ती म्हणजे नैतिक शक्ती असा जर अर्थ असेल, तर स्त्री ही पुरूषापेक्षा अनंत पटीने श्रेष्ठ आहे.'[३]

पुरूषांनी ही सर्व शक्ती धार्मिकतेच्या नावाखाली संपवून टाकलेली आहे. या शक्तीला बळ मिळावे व देशाच्या विकासासाठी या शक्तीचा उपयोग व्हावा म्हणून स्त्रियांच्या विषयी ज्या म्हणून अनिष्ठ प्रथा, रूढी, विचार यांना आपला नकार दर्शवून अहिंसात्मक नव्या समाजाचे स्वप्न पाहिले.

महात्मा गांधी यांनी स्त्री सुधारणाविषयक विचार करताना पारंपरिक मूल्येच प्रमाण मानलेली असली तरी, स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग महत्वाचा मानला. त्यामुळे स्त्रियाना आपल्यातील शक्तीची जाणीव झाली हे नाकारता येत नाही. या शक्तीवियषी म. गांधीनी केलेल्या मिठाच्या सत्याग्रहाला साक्ष असणाऱ्या मार्गारेट कुझिन्स या स्त्रीवादी कार्यकर्तीने म्हटले आहे; Man and women acted as soule, not as sexes, and soul-force was their weapon and safeguard.....The merged in to human colleagues instead of being shy of one another- through sex consciousness.....I write of things.....which I witnesses myself with my heart beating fast with the happiness of human liberation through its expansion in to something greater than individuals.'[४]

गांधीजींच्या या लढ्याला जसी राजकीय शक्ती होती. तशीच ती अध्यात्मिक शक्तिसुद्धा होती. यात स्त्रीशक्तिचाही समावेश करावा लागेल. याचा प्रत्यय स्वातंत्र्य लढ्याच्या निमित्ताने आलेलाच आहे. इथे एक गोष्ट लक्षात घ्यावी लागते की, गांधीच्या अहिंसवेरील कटाक्षामुळे आणि आग्रहामुळेच हजारो स्त्रिया निर्भयपणे त्यांच्या चळवळीत सामील होऊ शकल्या.

महात्मा गांधीनी भारतीय स्त्रियांचा विचार करताना पाश्चात्य संस्कृतिचीही चिकित्सा केलेली आहे. आधुनिक पाश्चात्य जीवनदृष्टी हिंसेवर आधारलेली आहे असे गांधीजींचे मत होते. पाश्चात्याच्या मध्ये निर्माण झालेली संग्रहवृत्ती, आक्रमकता, स्पर्धा, स्वामित्व गाजविण्याची मनोवृत्ती, दुसऱ्यावर प्रभूत्व मिळविण्याची आकांक्षा, निसर्गावर विजय प्राप्त करण्याचा हव्यास, त्यालाच प्रगतीचे गमक मानण्याची वृत्ती, पुरूष प्रधानकता आणि विचारातील द्वंद्वात्मकता हे सगळे गांधीनी हिंसा या एकाच संकल्पनेत व्यक्त केलेले आहे. वरीलप्रमाणे अस्तित्वात असणारी पुरूषप्रधान विचारसरणी स्त्रियांच्या दृष्टीने किती अन्यायकारक आणि अत्याचारी आहे याची ही मार्मिक मीमांसा त्यांनी केलेली आहे.

सर्जन, संवर्धन, जनन, पालन, पोषण, आत्मक्लेश, त्याग आदि गुणसमुच्चयाच्या अनुरोधाने स्त्रीचा विचार केल्यास स्त्रीच्या जीवनात मातृत्वाला महत्वाचे स्थान देणे आवश्यक ठरते. गांधीच्या विचारांचाही रोख असाच असलेला दिसतो. म्हणूनच त्यांनी अहिंसा हे अधांग प्रेमाचे प्रतिक मानून विचार केलेला आहे. गांधीनी मातृत्वाला आपल्या विचारात जे स्थान दिले त्याचा विचार करू जाता या विचाराच्या दोन पातळया दिसतात. एक म्हणजे स्त्रियांची सामाजिक, आर्थिक बाजू आणि दुसरी सांस्कृतिक– अधत्मिक बाजू. कृषिप्रधान व्यवस्थेत निसर्गाशी नेहमीच एक वैशिष्टपूर्ण नाते असते. याच कृषिप्रधान समाजात आणि संस्कृतीत स्त्रीला केंद्रिय स्थान असल्याचे दिसते. त्यामुळेच स्त्रीच्या माध्यमातून कृषिप्रधान व्यवस्थेत 'मानसिक–पर्यावरण संतुलन' (Socio-Ecological Balance) निर्माण होत असते. अशा सामाजिक, आर्थिक पार्श्वभूमीवर स्त्री–पुरुष संबंधाचा आधार केवळ वैवाहिक व त्यामुळे केवळ शारीरिक स्वरूपाचा मानणे म्हणजे सगळी परंपरा आणि संस्कृती नाकारणेच

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013) | March-2019
Special Issue 164 - Mahatma Gandhi's Thoughts & Its Present Relevance
UGC Approved Journal

ठरते. कृषिप्रधान आणि ग्रामप्रधान समाजाची कल्पना पुरस्कृत करणाऱ्या गांधीना, औद्योगिक सभ्यतेच्या सोबतच स्त्रीविषीची वरील भभूमिका नाकारणे आवश्यक वाटले. गांधीनी स्त्रीचा विचार केला तो त्यांना अभिप्रेत असलेल्या एका नव्या अहिंसात्मक समाज रचनेच्या संदर्भात ही नवी व्यवस्था मुळातच उत्पादकांची आहे. पर्यायाने तिच्यात स्त्रीच्या समाजोपयोगी उत्पादक श्रमाची योग्य ती दखल घेतलेली आहे. म्हणून गांधीजींनी 'चरखा' आणि स्त्रीचा जो अन्योन्य संबंध स्पष्ट केला त्याचा धागा या वरील विचारातच आहे. म. गांधीनी सर्जन, संवर्धन, कृतीशीलता या स्त्रीसुलभभ गुणांना त्यांनी शस्त्रनिरपेक्ष वीरतेच्या अहिंसक तत्वविचारांची जोड दिली, आणि अशा रीतीने परंपरेला क्रांतीप्रधान युगधर्माचे वळण देऊन एक नवी जीवनदृष्टी समोर ठेवली. या जीवन सृष्टीत स्त्रीचे स्थान मध्यवर्ती आहे. हेच गांधी विचारातील स्त्रीवादाचे अंतिम रूप होते असे म्हणणे गैर ठरणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ

१. विलास खोले (संपा.)– ताराबाई शिंदे लिखित स्त्री–पुरूष तुलना पृ. १०३.
२. अरविंद ताटके– महात्मा गांधी पृ. ८५१.
३. मा. सि. कत्रकवार– स्त्रियांचे गांधी पृ. १५.
४. सरिता पदकी– आधुनिक महाराष्ट्रातील प्रमुख विचारवंतांचे स्त्रीजीवनविषक विचार पृ. ९.

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर
विद्वत्प्रमाणित, यु.जी.सी. मान्यताप्राप्त त्रैमासिक
(Peer Reviewed Referred Research Journal)
ISSN No. 2319-6025

शिविम संशोधन पत्रिका

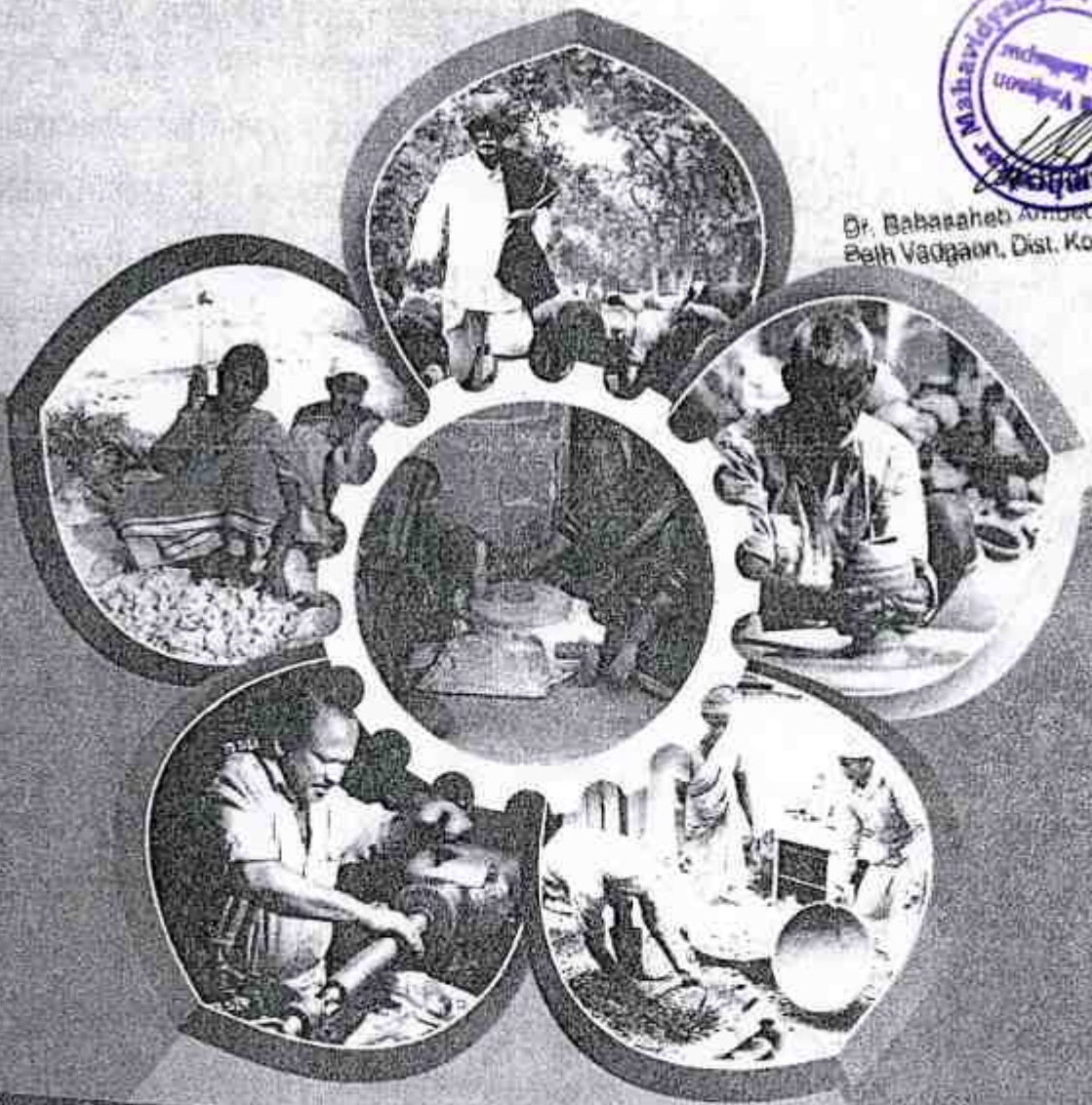
वर्ष-आठवे : अंक सतरा-अठरा । जानेवारी ते जून २०१९

श्रमसंस्कृती आणि साहित्य

दिनांक ९ आणि १० फेब्रुवारी, २०१९

114

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

कुणी न राहो दुर्बल अज्ञ । म्हणुनी हा शिक्षण यज्ञ ।।
माजी आमदार श्री. बाबासाहेब पाटील सरुडकर शिक्षण संस्थेचे
श्री शिव शाहू महाविद्यालय

श्रमसंस्कृती आणि ग्रामीण कविता	डॉ.अशोक सदाशिव तवर १५३
शेतकऱ्यांचे लढे आणि ग्रामीण कादंबरी	प्रा. डॉ. सौ. कांचन नलावडे १६०
अनिल अवचट यांच्या साहित्यातील श्रमजीवन	डॉ. सुरेश बाळकृष्ण शिंदे..... १६६
धनगर समाजातील श्रमसंस्कृती	डॉ. तानाजी ज्ञानदेव पाटील १७०
'आम्ही काबाडाचे धनी'तील कष्टकरी	प्रा. सुभाष वाघमारे..... १७३
श्रमसंस्कृती आणि बहिणाईंची गाणी	डॉ. सुवर्णा नामदेव पाटील..... १७७
कामगार रंगभूमीवरील श्रमिक	डॉ. आनंद शामराव बल्लाळ..... १८१
तथागत बुद्ध आणि श्रमसंस्कृती	डॉ. प्रशांत बाबासो गायकवाड..... १८५
सुर्वेंची कविता : श्रमिक जीवनाचा दस्तऐवज	डॉ. अशोक शेलार १९०
दलितांच्या श्रमाचे चित्रण	प्रा. डॉ. नितीश पांडुरंग सावंत..... १९३
ग्रामसंस्कृती आणि श्रमसंस्कृती : सहसंबंध	प्रा. डी. जे. दमामे १९६
जनाबाईंचे अभंग आणि श्रमसंस्कृती	डॉ. धनंजय होनमाने..... १९९
मराठी कवितेतील शेतकरी व शेतमजुरांची श्रमसंस्कृती	डॉ. भरत जाधव..... २०२
श्रमिक साहित्य आणि साम्यवाद	डॉ. हणमंत रामचंद्र पोळ २०५
अवैदिकांची श्रमसंस्कृती आणि श्रमप्रतिष्ठा	डॉ. महेश गायकवाड २०८
अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील श्रमसंस्कृती	डॉ. सविता अशोक व्हटकर २११
आदिवासी कादंबरीतील भिल्ल जमातीचे श्रमचित्रण	प्रा. विनायक राऊत २१४
इंद्रजित भालेरावांच्या कवितेतील शेतकरी, शेतमजूर	प्रा.डॉ. सुजय बाबूराव पाटील २१७
भास्कर चंदनशिव यांच्या साहित्यातील श्रमसंस्कृती	प्रा. राजश्री बिसुरे..... २२०
महादेव मोरे यांच्या कादंबरीतील श्रमिकांचे चित्रण	डॉ.विनोद राठोड २२३
नारायण सुर्वे : कामगार साहित्याची 'सनद'	सौ. शीतल सचिन गोर्डे-पाटील २२६
नारायण सुर्वेंच्या कवितेतील श्रमिकांचा जीवनसंघर्ष	डॉ. अशोक नामदेव शिंदे..... २२९
धम्मपाल रत्नाकरांच्या साहित्यातील हॉटेल कामगारांचे चित्रण	डॉ. सर्जेराव पद्माकर..... २३२
मराठी कथेतील ग्रामीण, कष्टकरी स्त्रीचे चित्रण	प्रा. संतोषकुमार डफळापूरकर..... २३५
'कविता श्रमाची' मधील श्रमजीवी	प्रा. विठ्ठल नामदेव रोटे २३८
तू वेडा कुंभार आणि बलुतेदारांची श्रमसंस्कृती	डॉ. सुभाष गणपती जाधव २४१
आदिवासी साहित्यातील श्रमचित्रण	प्रा. सुलोचना रमेश दंतराव २४४
१९८० नंतरच्या कादंबरीतील श्रमिकांचे चित्रण	डॉ. माधव मारुती भोसले.....
आदिवासींच्या कादंबरीतील श्रमिक	प्रा. भीमराव खंडू वानोळे .....
'राघववेळ' व 'अघोरी' कादंबरीतील श्रमसंस्कृती	प्रा. डॉ. आर. डी. कांबळे .....

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

धम्मपाल रत्नाकरांच्या साहित्यातील हॉटेल कामगारांचे चित्रण

डॉ. सर्जेराव पद्माकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय पेठ वडगांव, जि. कोल्हापूर

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

धम्मपाल रत्नाकर हे अलीकडच्या काळातील एक नाव. त्यांचे लक्तरांची गझल, विसावा, हॉटेल माझा देश, सैतानाच्या खांबावर, विसकट, दलित साहित्याचे नामांतर इत्यादी साहित्य प्रसिद्ध आहे. त्यांनी स्वत: हॉटेलमध्ये काम करून स्वत:चा प्राध्यापक पदापर्यंतचा प्रवास केला असल्याने हॉटेल कामगारांचे काय हाल असतात, त्यांना कोणकोणत्या गोष्टींना सामोरे जावे लागते हे प्रत्यक्षानुभावनेच लिहिले आहे. त्यांचा 'हॉटेल माझा देश' हा संपूर्ण काव्यसंग्रह हॉटेल जीवनाविषयीचे विदारक सत्य मांडताना दिसते. अर्थात, या सर्वांकडे कवी एका सकारात्मक दृष्टीनेसुद्धा पाहताना दिसतो. हॉटेलमध्ये अनेक प्रकारचा त्रास झालेला असतानाही तो हॉटेलला आधारस्तंभ, मायबाप व समतेचे माहेरघर संबोधताना दिसतो. तो म्हणतो, ''मी माझे संपूर्ण शिक्षण हॉटेलात काम करून पूर्ण केले. तेव्हा हॉटेल माझ्या जगण्याचा एक आधार बनले होते. हॉटेल सोडून आजच्या घडीला दहा वर्षांहून अधिक काळ लोटला पण आजही हॉटेललाईन आणि हॉटेलच्या माणसांशी असणारे नाते आणि बांधिलकी मी तोडलेली नाही. जातपात विरहीत हॉटेलातील प्रत्येक माणसांविषयी मला आत्यंतिक ओढ आहे, जिव्हाळा आहे, आस्था आहे. म्हणूनच क्लिनर ते वेटरपासून ते थेट व्यवस्थेने वेश्या बनवलेल्या बाईमाणसांपर्यंत मी सगळ्यांचा आदर करतो.''[१] हॉटेलविषयी असणारे प्रेम रत्नाकर या मनोगतातून व्यक्त करतात.

हॉटेलमध्ये खूप काम असते; मात्र हे काम कुणाला दिसत नाही. सबब त्यांचे कष्टही दिसत नाहीत. त्याच्या कष्टाला मूल्य राहत नाही हे सांगताना कवी म्हणतो–

''इथं मोलाचं कष्ट आहे कष्टाला मोल नाही
माणसाला संदर्भ नाही संदर्भाचा माणूस नाही
फक्त आहेत अश्रू हरेक कामगार माणसांच्या असहाय्य डोळ्यांत
म्होरीत तुंबलेल्या खरकट्या पाण्यासारखे.''

हॉटेल कामगारांची अवस्था, त्यांचे कष्ट, त्यांचा असहाय्यपणा आणि त्यांच्या अश्रूंचे गौणत्व 'म्होरीत तुंबलेल्या खरकट्या पाण्यासारखं' असा शब्दप्रयोग करून कामगारांचे दु:ख चित्रित करतो. आणि हे सत्य आहे कारण ग्राहक तुटू नये म्हणून मालक कामगारांला झापतो. याचेही वर्णन कवी ''मुंगी एवढ्या चुकीबद्दल तोफेच्या शिव्या मुकाट्यानं सोसावं लागतं''[३] असं करताना दिसतो. म्हणजेच हॉटेल कामगाराचं जगणं इतरांच्या दृष्टीने किती मातीमोल आहे हे कवी सांगताना दिसतो. या कामगारांवर गिऱ्हाईक कधी खूश होतं तर जेवण, सर्व्हिस चांगली दिल्यानंतर मात्र यामध्ये कधीतरी कमी–जास्त होत असतेच ना मात्र तेसुद्धा गिऱ्हाईकाला सहन होत नाही. नेहमी चांगल्याची अपेक्षा करणारे गिऱ्हाईक थोडा फरक पडला तर काय अवस्था होते याचे वर्णन करताना कवी म्हणतो–

 ISSN No. 2319-6025

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

"जेवण आवडलं व्हेरी गुड फूड व्हेरी गुड सर्व्हिस शेऱ्यावर शेरे
कधी बाई बिघडल्यागत जेवणही बिघडतं आम्ही शिव्या खातो"

नेहमी अवहेलना वाट्यास आलेल्या कामगाराने क्षमा मागून, शिव्या खाऊनसुद्धा माणूस असणाऱ्या या हॉटेल कामगारांवर गिऱ्हाईक म्हणून आलेल्या माणसाने दया दाखवू नये यासारखी दुर्दैवी गोष्ट ती काय? असे म्हणावे लागते. दररोज येणाऱ्या तऱ्हेवाईक गिऱ्हाईकांपुढे हतबल हाऊन जगणाऱ्या कामगारांची काय अवस्था होते, याचे वर्णन कवी अगदी चपखल शब्दात करतो व त्यांच्या दुःखाला वाचा फोडताना दिसतो. दुसऱ्या आणि तिसऱ्या मजल्यावरून सारखी ये-जा करणारा मोती नावाच्या वेटरचे कवीने सुंदर वर्णन केले आहे. त्याला टिपमध्ये भरपूर पैसे मिळाल्यानंतर तो आनंदी असताना भैरू त्याला म्हणतो, "वेटर को पैसा मिलता है लेकिन इज्जत नहीं..."[५] यावर मोती चिडतो. मात्र भैरूच्या तोंडी टाकलेले वाक्य वर्तमानातील वास्तव अधोरेखित करते की खरेच वेटरला काहीच किंमत अथवा इज्जत नसते.

हॉटेल म्हणजे अनेकविध पदार्थांचे आगर, जिभेचे चोचले पुरविणारे केंद्र, गरज, फॅशन, चैन आणि हौसेखातर येणाऱ्या मंडळीचं केंद्र म्हणूनसुद्धा या हॉटेलकडे बघितले जाते. गिऱ्हाईकांच्या इच्छेप्रमाणे हॉटेलसुद्धा आपले जगणे सांभाळत असते. तऱ्हेवाईकपणे अशा या हॉटेलमध्ये अनेकजण जेवण करून जातात. मात्र, ज्यांनी हे पदार्थ जेवणासाठी बनविलेले असतात त्यांना मात्र बऱ्याचदा खायला मिळत नाही हे वास्तव कवी मांडतो. अनेकांच्या ओठांवर हसू आणण्यासाठी, अनेकांच्या जिभेचे चोचले पुरविण्यासाठी जेवण बनविणारे मात्र बऱ्याचदा उपाशी राहतात, कधी कधी अर्धवट जेवायला मिळते. कधी मिळतही नाही. शिवाय जे मिळते ते तरी वेळेवर मिळायला हवे? पण नाही. तेही वेळेवर नाही याविषयी कवी म्हणतो-

"आम्ही जेवतो मध्यान्हीला तेव्हा सगळं विश्व घोरत असतं
कोणी घोळत असते, कोणी चोळत असतं.
मिठीतल्या आयत्या सुखाला"

संपूर्ण जग जेव्हा सुखाने घोरत असते त्यावेळी या हॉटेल कामगारांच्या पोटात उरले-सुरले अन्न पडते. म्हणजेच दुःख, दारिद्र्य माणसांना कशा पद्धतीने माणसांपासूनच बाजूला काढते हे कळते. कारण सुखाने घोरत पडणाराही माणूसच आहे आणि अर्धपोटी अवेळी तळमळणारा व प्रचंड कष्ट करणारासुद्धा माणूसच आहे. याविषयीचे चिंतन कवी आपल्या कवितेतून मांडतो व तुम्हा-आम्हा सारख्यांना विचार करायला प्रवृत्त करतो.

धम्मपाल रत्नाकरांची 'विसकट' ही कादंबरी हॉटेल मधील अनेक घटना-प्रसंगांची मालिकाच घेऊन येताना दिसते. अर्थात, कवितेमध्ये या जीवनाशयाला मांडण्यासाठी जागेची मर्यादा आहे. मात्र कादंबरीत तसे नाही. कादंबरी हा विस्तृत पट उलगडणारा साहित्य प्रकार आहे आणि म्हणूनच रत्नाकरांनी 'हॉटेल माझा देश' या काव्यसंग्रहामध्ये शब्द सामर्थ्यांच्या जोरावर हॉटेलीय जगण्याचा प्रवास मांडलाय पण त्याहीपेक्षा अवकाश मोठा असणाऱ्या 'विसकट' कादंबरीमधून हॉटेलची अगदी बारीक-सारीक तपशिलासह त्याची मांडणी केलेली आहे. यामध्येसुद्धा हॉटेलमध्ये कामगार म्हणून काम करताना कोणकोणत्या अवस्थेला सामोरे जावे लागते हे सांगितले आहे. मग त्यामध्ये अनेक व्यक्तिचित्रणे येतात त्यांच्या अनेक वृत्ती-प्रवृत्ती

येतात. या कादंबरीचा नायक गौतम कांबळे याला गुंड असणाऱ्या पप्पू दांडगे यांच्याकडून बसलेला मार, गोविंद परब नावाचा एकदम तरुण असणाऱ्या आणि सुंदर असणाऱ्या पोराचे संपूर्ण हॉटेलकडून होणारे शोषण, रोहिदास गवस सारख्या तरुणाची अवस्था या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास हॉटेल हे भले निराधारासाठीचं आधारकेंद्र असले तरी आतमध्ये शोषणाचे अनेक पदर दडलेले असतात. हे मात्र 'विसकट' कादंबरी वाचताना पदोपदी जाणवते.

रत्नाकर यांचे साहित्य म्हणूनच काल्पनिक असूनसुद्धा वास्तव वाटत जाते. बरेच त्यांचे स्वानुभव आहेत व त्यांनी कादंबरी लिहिताना, तिची सुरुवात करताना लिहिलंय...

''कादंबरीतील सर्व घटना/प्रसंग/व्यक्ती सगळं काल्पनिक
इतकं काल्पनिक की हे सगळं वास्तव वाटावं''

रत्नाकरांच्या या ओळींतून आणि कादंबरीभर पसरत जाणाऱ्या जीवनानुभवाचा विचार करता खूप कष्ट करणाऱ्या, माणसांना समाधान देणाऱ्या, त्यांच्या जिभेचे सर्व चोचले पुरविणाऱ्या माणसांना मात्र अवहेलना, उपासमारी आणि त्रासच सहन करावा लागतो हे मात्र नक्की. रत्नाकरांनी हे आयुष्य अगदी कळत्या वयापासून अनुभवलंय, जगलंय आणि भोगलंयसुद्धा म्हणूनच त्यांची कविता ही विशाल हॉटेलचं वर्णन करता-करता या हॉटेलातील माणसांचे जगणं पुढे आणताना दिसते. या भांडवलशाहीच्या जगात मानवता संपलेल्या काळात स्वत:च्या भावना मारून जगावं लागतं. हॉटेलातल्या माणसाला प्रेम करता येत नाही. म्हणजे त्याच्यावर कुणी प्रेम करीत नाही, थोडी चूक झाल्यास ग्राहक शिव्या देतो, मालक पैसे कट करून घेतो. मालक अगदी गुलामासारखं कामगारांना वापरतो अशा या जगण्याविषयी कवी उद्वेगाने म्हणतो...

''सार्वजनिक संडास-मुतारीसारखं आमचं सार्वजनिक आयुष्य
कुणीबी यावं भसाभसा हागावं फळाफळा मुतावं
आम्ही मात्र संडास-मुतारीच्या भांड्यागत
सगळं गिळून गप्प बसावं''

एका विलक्षण अस्वस्थ करणाऱ्या जीवनव्यवहाराचं चित्रण धम्मपाल रत्नाकर यांनी आपल्या साहित्यातून केले आहे. म्हणूनच त्यांचं साहित्य हे माणसाचे गीत गातं, माणसांसाठी स्वागत म्हणतं, माणूसपणाची हाक देतं. ते समता आणि मानवतावादांची आसक्ती बाळगताना दिसते.

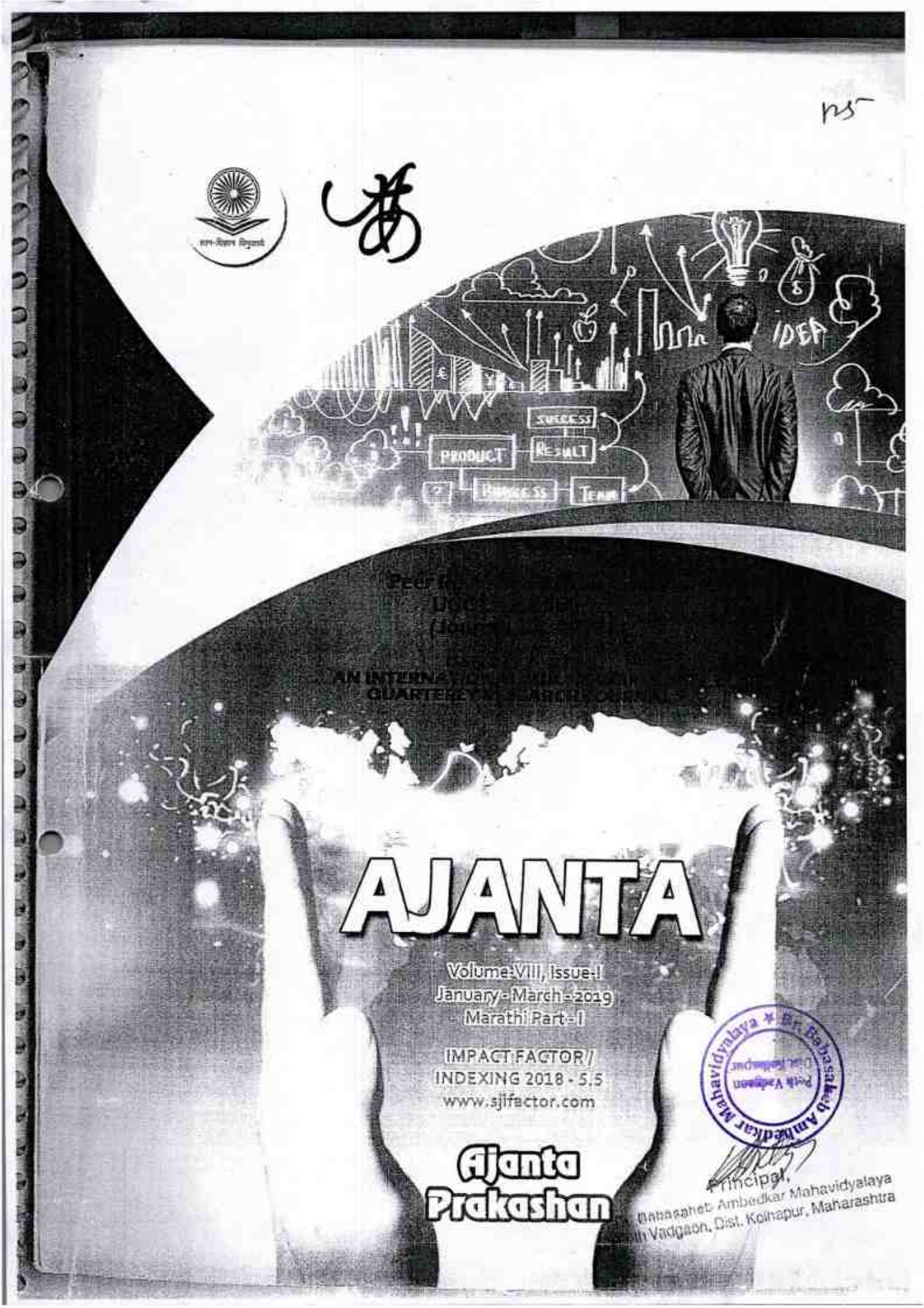
निष्कर्ष

(१) प्रचंड कष्टप्रद जीवनानुभवाची मांडणी रत्नाकरांच्या साहित्यातून व्यक्त होते.
(२) कविता, कथा, कादंबरीतून हॉटेलात काम करणाऱ्या माणसांची करूण कहाणी म्हणजे त्यांचे साहित्य होय.
(३) माणूस असूनसुद्धा माणसांकडून अवहेलना, त्रास आणि अन्याय सहन करणाऱ्या माणसांचे चित्रण त्यांच्या साहित्यातून येतात.
(४) कल्पना आणि वास्तव यांच्या संयोगातून निर्माण झालेले त्यांचे साहित्य कमालीचे वास्तव वाटते.

संदर्भ ग्रंथ

(१) हॉटेल माझा देश- धम्मपाल रत्नाकर, समृद्धी प्रकाशन कोल्हापूर,
(२) विसकट- धम्मपाल रत्नाकर, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई

Principal,
Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR /
INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon
Dist. Kolhapur
Principal,
Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	भारतीय शेतकरी: समस्या व आव्हाने आणि उपाय योजना **प्रा. डॉ. उमेश आर. धुमाळे**	५२-५५
१४	पर्यावरणीय समस्यामुळे शेतीवर होणारे परिणाम **डॉ. संजय एस. भुतमवार**	५६-६०
१५	भारतीय शेतकरी: समस्या व आव्हाने **सह. प्रा. हेमलता ग. ढगे**	६१-६३
१६	पारधी जमातीतील शेतकरी जीवन आणि प्रथा व परंपरा **डॉ. देविदास श्रीराम भगत**	६४-६६
१७	भारतातील स्थलांतरितांच्या समस्या **प्रा. रोहित सुधाकर वनकर**	६७-७१
१८	भारतीय शेती आणि राजकारण **Dr. Ramakant P. Gajbhiye** **Dr. Chandrashekhar J. Gaikwad**	७२-७७
१९	बालसाहित्य निर्मिती विषयक लेखन **प्रा. प्रतिभा कृष्णराव आवंडकर (थोरात)**	७८-८३
२०	मराठी रंगभूमीच्या इतिहासातील महाराष्ट्र राज्य नाट्य स्पर्धेचे योगदान **जगन्नाथ (नाथा) ज. चितळे** **प्रा. डॉ. सौ. संपदा कुलकर्णी (गिरगावकर)**	८४-९०
२१	बालरंगभुमी सशक्तीकरण : काळाची गरज **कु. माणिक माधव जोशी** **डॉ. जयंत शेवतेकर**	९१-९३
२२	अर्धसंकल्पातील महसुलीखात्यावरील उत्पन्नाच्या बाजूचा अभ्यास **डॉ. रामा संभाजी वानखेडे**	९४-१०१
२३	महाराष्ट्रातील मानव विकास निर्देशांक - जळगाव व बुलडाणा जिल्ह्याचा तौलनिक अभ्यास **डॉ. अशोक दि. ढाकणे**	१०२-१०७
२४	मराठी दलित कवितेवरील सांस्कृतिक परिणाम **डॉ. सर्जेराव पन्हाकर**	१०८-११२

Mahavidyalaya * Dr. Babasaheb Ambedkar

२४. मराठी दलित कवितेवरील सांस्कृतिक परिणाम

डॉ. सर्जेराव पद्माकर
मराठी विभाग प्रमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठवडगांव, जि. कोल्हापूर.

प्रास्ताविक

मानवी जीवनव्यवहाराध्ये साहित्य, समाज आणि संस्कृती इत्यादी गोष्टींना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. या तीनही गोष्टी माणसाच्या जीवनप्रवासाला गतिमान करताना दिसतात. अर्थात याविषयीच्या संज्ञा–संकल्पना मात्र अनेकार्थाने आपणास विचारप्रवृत्त करतात. दिगंबर पाध्ये यांनी लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या संस्कृति बद्दलच्या विवेचनाचा संदर्भ देताना "संस्कृती हा शब्द दोन अर्थांनी भिन्न प्रसंगी वापरलेला असतो. मनुष्याने निर्मिलेले अधात्मिक व आधिभौतिक विश्व एका अर्थात समाविष्ट होते, तर दुसऱ्या अर्थात माणसाच्यामानसिक उन्नतीचाच समावेश होतो."[1] असे सांगून ""मनुष्य व्यक्तिशः व समुदायशः जी जीवनपद्धती निर्माण करतो आणि जीवन साफल्यार्थ स्वतःवर व बाह्यविश्वावर संस्कार करून जे अविष्कार करतो ती पद्धती वा तो आविष्कार म्हणजे संस्कृती होय."[2] असा स्पष्टीकरणात्मक विचारही तर्कतीर्थांचा सांगितला आहे. यावरून मानवप्राणी हा स्वतःच्या आणि समुदायाच्या जीवनव्यवहाराला कटिबद्ध करण्याच्या गोष्टीला संस्कृती साधन म्हणून वापरतो हे मान्य करण्यास हरकत नाही. कारण साहित्याचा विचार करताना तोही माणसांच्या अशाच व्यक्तिगत व सामुहिक जीवनप्रवाहीचाच विचार करते म्हणून त्याच्या बाबतीत ही "साहित्य म्हणजे सामाजिक–सांस्कृतिक पर्यावरणाच्या संबधात मनुष्यमात्रांचा अभ्यास"[3] असे सदा कऱ्हाडे म्हणतात व त्यांचे हे विधान अत्यंत उचित असेच आहे. थोडक्यात साहित्यिक हा समाजातील सांस्कृतिक परंपरांतर्गत गोष्टीत वाढत असतो व त्याचे पडसाद त्याच्या साहित्यकृतीतून अविष्कृत होत असतात हे मात्र निश्चित.

उपरोक्त साहित्य, समाज आणि संस्कृती या संकल्पनांचा विचार करता मराठी वाङ्मय व्यवहारामध्ये सर्व गोष्टींचा अंतर्भाव विपूल प्रमाणात झाल्याचे निदर्शनास येते. तथापी स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये विविध वाङ्मय प्रवाह जे निर्माण झाले त्यामध्ये दलित साहित्याच्या प्रवाहामध्ये सांस्कृतिक वातावरणाविषीची कमालीची चीड व्यक्त होताना दिसते. अर्थात या साहित्यिकांनी जे वास्तव मांडले आहे ते पाहून माणूस विचारप्रवण होतो याचे चित्रण दलित कवितेमध्ये होताना आपणास दिसते. वामन निंबाळकर त्यांच्या कवितेत म्हणतात.....

"शब्द प्रभूनो!
तुम्ही रचलीत महाकाव्ये सोन्याचा घास खाणाऱ्यांची
वाऱ्यासोबत चालणाऱ्यांची, भरजरी वस्त्र नेसणाऱ्यांची,
आकाशात राहणाऱ्यांची,
चांदण्यात न्हाऊ घातलीत तुम्ही
तुमची कविता.
भिजू घातलेत शब्दांचे डोंग
गाणात, फुलात, सुगंधात, मदिरेच्याकैफात
ह्या गावकुसाबाहेरचे वाळलेले, चिरडलेले जीवन

Mahavidyalaya * Dr. Babasaheb Ambedkar

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

विषयझालाचं नाही तुमच्या कवितेचा."[4]

साहित्यातून संबध मानवी जीवनाच्या कल्याणाचा विचार अविष्कृत होत असताना मात्र काही निवडक लोकांच्याच जगण्याचाच प्रवास का मांडला जातो आणि इथल्या अन्यायी व्यवस्थेनं एक मोठा समुह जो मानवतेपासून दूर ठेवलेला आहे. अशा लोकांच्या आयुष्याचा साधा संदर्भही तुमची कवितिक शब्दरचना घेत नाही असे का? असा प्रश्न कवी या व्यवस्थेला विचारताना दिसतो. तो इथल्या संस्कृतीला प्रश्न विचारताना दिसतो.

प्राचिन कालखंडापासून रामायण आणि महाभारत या दोन महाकाव्यांना एकूणच मानवी जीवन व्यवहारात महत्त्व असल्याचे दिसते. मात्र या ग्रंथागच्ये सुद्धा इथल्या व्यवस्थेने ज्यांना पशूवत जगणे भाग पाडले आहे. अशा शुद्र–अतिशुद्रांविषी सुद्धा काहीच लिहिले नाही याचा समाचार घेताना कवी दया पवार म्हणतात.....

"हे महाकवे,
तुलामहाकवी तरी कसे म्हणावे
हा अन्याय–अत्याचार वैशिवर टांगणारा
एक जरी श्लोक तू रचला असतास.....
.....तर तुझे नाव काळजावर कोरून ठेवले असते."[5]

विषमतावादी विचारधारेचे बळी ठरलेले शंभूक, एकलव्य इत्यादी गोष्टींचा विचार केला तर इथल्या सांस्कृतिक दहशतीखाली बऱ्याच मानवतावादी विचारांची कत्तलच झाली आहे असे म्हणावे लागते कारण माणसांसारखा माणूस असणारा एक समूह पशूसम गणला जावून त्याला तशाच पद्धतीची वागणूक देवून त्याचा छळ केला जातो. मान–सन्मानाच्या गोष्टी तर खूपच लांब त्याला माणूस म्हणून सुद्धा इथली पारंपरिक व्यवस्था त्याचं माणूसपण मान्य करीत नाही ही खंत कवी व्यक्त करताना दिसतो.

अध्यात्माच्या नावाखाली व देवा धर्माच्या भितीच्या छायेखाली इथल्या सर्वसामान्य माणसांला गुलाम करणारी व्यवस्था रूढी, परंपरा व संस्कृतीच्या नावाखाली खपवली गेली आहे. मात्र याविषयीचं भान आणि ज्ञान झाल्यानंतर या ढोंगीपणावरील चिड व्यक्त करताना यशवंत मनोहर म्हणतात.....

"नको देवू आम्हा। देवाजीचा धाक
तोही आम्हा साप। ठेचू तया।
तुमचे आध्यात्म। आम्हा लागे शिवी
त्याला आम्ही ओवी। म्हणू कैसे।।"[6]

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये व भारतीय संविधानाने केलेल्या शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकीरणाच्या धोरणामुळे इथला तळागाळातील बहुजन समाज शिक्षणाने समृद्ध होवून आत्मचिंतन करू लागल्यानंतर व इथल्या अमानुशतेला कोण कारणीभूत आहे? या प्रश्नाच्या शोधात त्याला इथली स्वार्थी आणि पिळवणूकीवर आधारीत असणारी व्यवस्था समजू लागली व तो त्याच्या विरोधात नकार देवू लागला, विद्रोह करू लागला. म्हणूनच कवी म्हणतो की, तुमचा देवसुद्धा आम्हाला नको आणि तुमचं अध्यात्मही नको ते आमच्या कुठल्याच कामाचं नाही.

माणूस प्राणी अथवा कोणताही सजीव प्राणी हा जन्माला येताना नागडाच येतो हे वास्तव आपणा सर्वांना मान्य आहे. तथापी मानव प्राण्यांला इकूहरू त्याच्या सौदर्यादी अवस्थांतराला इथल्यामानवी जीवन व्यवहाराने अलगत प्रदाहीत केले आहे. मात्र काही माणसांचा जन्म हा नागडयाने जरी झाला असला तरी त्याला इथली व्यवस्था सुद्धा

Babasaheb Ambedkar Marathwada University
129

नागवते. म्हणजेच त्याला इतर माणसासारखं वागू देत नाही पशुसम जीवन जगायला लावते व हे या भारतासारख्या देशात होते ही खंत कवी त्र्यंबक सपकाळेव्यक्त करताना म्हणतो.....

"नागडा झालो
पण इथेही नागवल्या गेलो
समाजपुरूषाच्या अहंकाराने
हे संस्कृतीप्रिय देशा
माझा नागडेपणा तुला
कधीझाकताच आला नाही!"[7]

विशिष्ट विचार प्रवाहांची मक्तेदारी असलेल्या शिवाय माणसाची ओळख ही जात, धर्म, पंथ, गोत्र, वंश इत्यादी मापदंड लावून होणाऱ्या देशाची ओळख जगात मापदंडाच्या साहयाने माणसा–माणसांमध्ये भेद निर्माण करणारा देश म्हणूनच आहे. हे कवी उद्वेगाने बोलतो आहे व हे संस्कृतीप्रिय देश असा शब्दप्रयोग करून तो इथल्या सांस्कृतिक दडपशाहीकडेसुद्धा अंगूलीनिर्देश करताना दिसतो. सांस्कृतिकदृष्टया नावाजल्या गेलेल्या देशात माणसाचे जागवेपण कसं अधोरेखित होतं हे कवीला सांगायचं आहे. कवीची ही कविता आपणांस विचारप्रवृत्त व आत्मचिंतन करायला लावते.

मानवी जीवनात विशेषतः भारतीय समाजजीवनात रूढी, परंपरा, संकेत, समज–गैरसमज इत्यादी अनेक विचारशृंखला आहेत. जात, धर्म, पंथ आणि वंश अशा अनेक बाबींना सोयिस्कर मुलामा देवून माणसां–माणसांध्येभेदसुद्धा असलेला आपणांस दिसून येतो. माणसाचे मोठेपण त्याच्या कर्तृत्वानुसार नव्हे तर जातीवरून ठरवणारी उच्च–निचतेची उतरंडसुद्धा आपणांस दिसते. यालाच संस्कृतीचेही पदर जोडलेले दिसतात. जातीसारख्या माणसा–माणसांमध्ये भेद करणाऱ्या रूढीबद्दल बोलताना कवी.राम दोतोंडे म्हणतात.....

"हे बाबा,
रापीने कातडे कापण्याऐवजी
का कापले नाहीस
येथल्या राक्षसी रूढीची नाळ?"[8]

माणूस रूढी, परंपरा आणि संस्कृतीच्या नावाखाली कळत–नकळतपणे तसेच काही वेळेस जाणीवपूर्वक माणसांशी अमानवी वर्तन करतो की जे वर्तन राक्षसी वाटावे. आणि म्हणून कातडी कापण्यासाठी वापरण्यात येणारे साधन ज्याला रापी म्हणतात, त्या रापीने इथल्या मानवघातकी रूढीची नाळ का कापली नाहीस? असा मुलभूत प्रश्न आपल्या बापाला विचारताना दिसतो कारण बापालाही या रूढीला सामोरे जावला लागले आहे आणि आता कवीच्या पिढीलाही म्हणून कवी हे आणखी कित्येक वर्षे पुढे चालत राहणार? हा प्रश्न सतावताना दिसतो. की अस्वस्थता तो मांडताना दिसतो.

मध्ययुगीन कालखंडातील संतमय जीवनपद्धतीकडे बघताना अनेक संताच्या बाबतीत विवेचन करताना सर्व जाती धर्मातील लोक एकत्र येवून केलेला प्रबोधन प्रपंच म्हणून विवेचिले जाते. मात्र सर्व संतांचे आगर असणाऱ्यापंढरपूरमध्ये अस्पृश्य असणाऱ्या चोखाची समाधी देवलाच्या बाहेरच आहे. हे जाणीवपूर्वक दुर्लक्षिले जाते म्हणून याकडे नामदेव ढसाळ वेगळया पद्धतीने बघतात व दुःख, दारिद्रय, भुक समस्या, वेदना माणसाला सतावताना कसा सुर्वेल अभंग असा प्रश्न करतात व म्हणतात.....

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

"अंगावर चिमूटभर मांस असावं लागतं गरिबांच्या
मग लागावं अभंगाविभंगाच्या नादी?"[9]

नामदेव ढसाळांच्या कवितेविषयी बोलताना इंदिरा आठवले ढसाळांच्याभाषेत सांगताना म्हणतात, "ज्यांच्या पोटाला चिमटा कधी बसला नाही, ज्यांनाया जगातले त्यांच्यासमोर असलेले विदारक वास्तव दिसले नाही, त्यांना पैलतिरावरचे काय दिसणार? ते सब झूट आहे. आम्हाला या संस्कृतीत गुंगवण्याकरीता आणि सामंतशाहीकडून आमची होणारी पिळवणूक आमच्या लक्षात न येवू देण्याकरीता त्यांनी पारलौकिकाच्या पट्टया आमच्या डोळयांवर बांधल्या होत्या."[10] ढसाळांच्याया विवेचनाचा विचार केला तर आपल्या लक्षात येते की, लोकांना वास्तवदर्शी जगण्याविषयी बोलण्यापेक्षा एका अद्भूतजगाविषयी अनाकलनीय असे काही तरी सांगून ठेवणे की ज्याच्यासमोर तुम्ही फक्त आणि फक्तअज्ञानातच राहून प्रवास करू शकता ज्यामध्ये मूळ जगणेच आपले राहून जाते आणि म्हणून अशा बेगडी संस्कृतीवर कवी भाष्य करताना दिसतो. माणसाला पोटाची आणि त्यानंतर माणूसपणाची भूक असते त्याचा विचार करता दिशाभूल करणारी विचारसरणी माणसाचं अस्तित्व नाकारते. अशा विचारांच्या विरोधात कवी विद्रोह करतो आणि मानवतावादी संस्कृतीची अपेक्षा व्यक्त करताना दिसतो.

एकूणच दलित कवितेतील विविध विषय आणि आशयांनी समृद्ध असलेल्या कवितेचा विचार केला तर त्यांना होणाऱ्या दुःखाची अवहेलनेची, अपमानाची आणि पर्यायाने त्यांचे माणूसपण नाकारणारी व्यवस्था इथल्या रूढी, परंपरा आणि संस्कृतीच्या नावाखाली कशा बेमालूमपणे सांभाळल्या जातात याविषयीचं चिंतन येताना दिसते. की जे चिंतन माणसाला तळापासून हादरवायला लावते व आत्मचिंतन करायला भाग पाडते.

निष्कर्ष

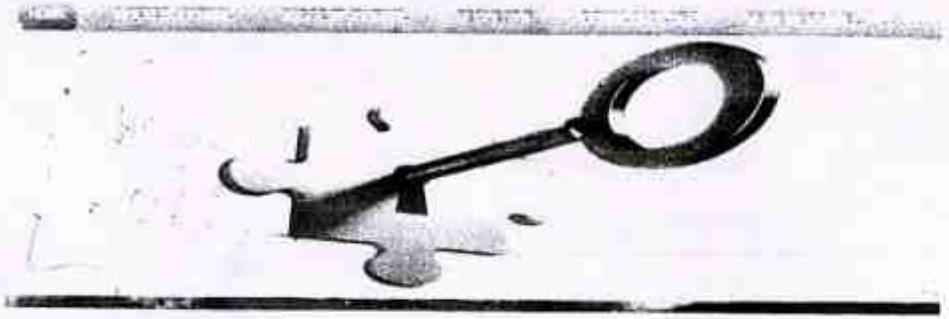
1. मराठी दलित कविता वैचारिक विद्रोह मांडते.
2. मराठी दलित कविता रूढी, प्रथा, परंपरा आणि संस्कृतीला आव्हान आणि आवाहन करते.
3. मराठी दलित कविता माणसाच्या अस्तित्वाचा विचार मांडते व मानवतावादाची अपेक्षा व्यक्त करते.
4. मराठी दलित कविता दुःख, दारिद्रय आणि अवहेलना झालेल्या माणसाचं मनोगत मांडते व वाचकांना चिंतन करायला लावते.

संदर्भ सूची

1. दिगंबर पाध्ये– साहित्य, समाज आणि संस्कृती, पृ. 32.
2. दिगंबर पाध्ये– साहित्य, समाज आणि संस्कृती, पृ. 32.
3. सदा कऱ्हाडे– समाज आणि साहित्य–भूमिका
4. वामन निंबाळकर– गावकुसाबाहेरील कविता
5. दया पवार– कोंडवाडा
6. यशवंत मनोहर– उत्थानगुंफा
7. त्र्यंबक सपकाळे– सुरूंग
8. राम दोतोंडे– शाप जेव्हा लेखणी बनते
9. नामदेव ढसाळ–तूही यत्ता कंची
10. इंदिरा आठवले–नामदेव ढसाळांची कविता

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon
Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

COSMOS IMPACT FACTOR

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof Dhana Dhange & Prof Gajanan Mahavidyalaya
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7767975388
Cosmos Impact Factor	(IRJIS) : 3.452

Research Journey

SJIF 2018 :

Under evaluation

Basic information

Publication	Research Journey
Publication (English)	Research Journey
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://www.researchjourney.net
Country	India
Publish (Year/Yr)	Monthly
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Terms and conditions	Free

Swatidhan Publications

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Price : Rs. 800/-

RESEARCH JOURNEY December - 2018 SPECIAL ISSUE- 79

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December - 2018

SPECIAL ISSUE- 79

Political History of Peasant - Workers Movements in Maharashtra

Guest Editor :

Dr. M. N. Gulve

Principal,

Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda

Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue :

Mr. Nakul Khawale (Kharda)

Mr. Dhananjay Jawalekar (Kharda)

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Dr. Babasaheb Ambedkar Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

Swatidhan Publications

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh** - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon.
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- **Dr. Sanjay Kumble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- **Prof. Vijay Shirsath** - Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.]**
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul **[M.S.]**
- **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik **[M.S.]**
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.]**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.]**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindkheda **[M.S.]**

Advisory Board -
- **Dr. Marianna kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions, **Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -
- **Dr. J. S. More** – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandal's ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali** , HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar** – M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –
© **Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik**
Email : swatidhanraj@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013) | December-2018
Special Issue 79 : Political History of peasant- Workers Movements in Maharashtra
UGC Approved Journal

डॉ. महेश गोलेकर पाटील

शुभसंदेश

श्री संत गजानन महाविद्यालय, खर्डा ता. जामखेड येथे राज्यशास्त्र व इतिहास विभाग व सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे यांच्या सुरुवात सुमार बोजनेवास आयोजित (महाराष्ट्रातील शेतकरी-कामगार चळवळीचा राजकीय इतिहास' या ह्रीय दिवसीय राज्यशास्त्रीय चर्चासत्राचे आयोजक मंडळाच्यावतीने महाविद्यालयाचे मनःपूर्वक अभिनंदन !

या राज्यशास्त्रीय चर्चासत्रासाठी महाराष्ट्रातील विविध महाविद्यालयातून विषयतज्ज्ञ, प्राध्यापक, संशोधक विद्यार्थी महत्वाचे पेपरचे व आपले संशोधन, सादर करतील, आपल्या महाविद्यालयाच्या विद्यार्थी-पालक यांची चर्चासत्रासाठी ही जेतवणी खर्चाचीच आहे. त्यांच्या प्रबंधांचा, पेपरांचा दुसरा या चर्चासत्रातून व्यापक होईल. शेतकरी-कामगार वर्गाच्या प्रश्नांचा आजचा व्यापक समाधानकारक उत्तरे शोधण्याचे कार्य या चर्चासत्रातून पडावे ही अपेक्षा व्यक्त करतो. या चर्चासत्राच्या यशस्वीतेसाठी महाविद्यालयास मनःपूर्वक शुभेच्छा !

डॉ. महेश गोलेकर

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	A Study of Women's Movement in Maharashtra	Miss. Manisha Kurane	05
2	Working Class Feminism and Peasant Movements	Ms.Shivananda Holkar & Prof. Kishor Kale	13
3	Peasant Movement in Maharashtra	Dr. G. S. Patil	17
4	Impact of Marxian View on Godavari Parulekar as A Maharashtrian Agrian Leaders	Dr. Devarshi Mukund Arvindrao	21
5	A Study of Dr. B. R. Ambedkar Contribution to Peasant & Workers Politics in Colonial Maharashtra	Baliram J. Paikrao	24
6	शेतकरी चळवळ: एक ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ.प्रशांत साबळे	29
7	महाराष्ट्रातील कामगार संघाचा प्रारंभ	प्रा.रामभाऊ काशीद	33
8	स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ व सद्यस्थिती	प्रा.राजकुमार चाटे	37
9	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्थापित स्वतंत्र मजूर पक्ष आणि कामगार उद्धार	आबासाहेब कसबे	40
10	का. श्रीपाद अमृत डांगे व कामगार चळवळ	संगद पाटील	44
11	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	प्रा.आर.ई.भाकडकर	48
12	शेतकरी चळवळीचा उदय,विकास,भवितव्य व आव्हाने	डॉ.नामानंद साठे	51
13	का.दत्ता देशमुख यांचे शेतकरी व कामगार चळवळीतील योगदान	प्रा.वीरेंद्र धनवेट्टी व प्रा.विजाभाऊ पुले	54
14	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	डॉ.जे.एस.डबळे	58
15	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचाआढावा	प्रा.अविनाश फलके	60
16	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेतकऱ्यांसाठी केलेले ऐतिहासिक कार्य	अनिल जामकर	64
17	कामगार चळवळ व आव्हाने	डॉ.आनंदकुमार करडे	67
18	शेतकरी संघटनेतील महिलांचा सहभाग – एक अभ्यास	प्रा. दानाजी जाधव	70
19	धरणे,विकास आणि धरणग्रस्तांच्या पुनर्वसनाची समस्या	प्रा.कृष्णा पाटील	75
20	शेतकरी चळवळ व शेतकरी संघटना	डॉ.मधुकर साठे	79
21	सोलापूर जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळी आंदोलने	महेश गाडगे	83
22	विदर्भ व पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकरी आंदोलनांचा तौलनिक अभ्यास	डॉ.डी.एस.सावंत	88
23	कामगार चळवळीचा राजकीय इतिहास	प्रा.आर.बाय.वामनारे	97
24	महाराष्ट्राच्या शेतकरी चळवळीतील महत्त्वाचे नेतृत्व खा.राजू शेट्टी	डॉ.खंडेराव धाडवकर	100
25	छ.शाहू काळातील शेतकरी उठावांचा इतिहास	डॉ.विकास सरनाईक	109
26	ब्रिटीशकालीन जमिनमहसूल व्यवस्था आयकारी व जमिनदारी व्यवस्थेचा उपकारक	गणेश भामे	113
27	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे शेतकरी चळवळीतील कार्य	डॉ.सुनिता कुरुडे	116
28	शेतकरी आत्महत्या:राजकारणाच्या साठमारीतील दुर्लक्षित घटक	डॉ.नितीन गायकवाड	121
29	खानदेशातील शेतकऱ्यांचे उठाव (स.१८२८ ते स.१९४१)	डॉ.जे.डी.गोपाळ	124
30	मुंबईतील कामगार चळवळ	सागरकुमार जाधव	129
31	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	श्री.प्रवीण साळुंके व डॉ.पांगदेव बंडगर	136

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Pusa Vidyalaya Dist. Yavatmal

32	अहमदनगर जिल्ह्यातील समाजवादी व डाव्या चळवळीतील नेतृत्वाचे शेतकरी व कामगार चळवळीतील योगदान डॉ.संजय गायकवाड व प्रा.विश्वाभाऊ पुंडे	141
33	शेतकरी-कामगार चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग प्रा.महेश कुलकर्णी	145
34	भारतातील शेतकरी संघटना व शेतकऱ्यांच्या समस्या प्रा.विजय गावंडे	148
35	भारतीय किसान संघ दत्तात्रय जाधव	152
36	डॉ. आंबेडकरांनी कामगार चळवळीसंबंधी भूमिका : एक अवलोकन प्रा.शेषनारायण बडवे	158
37	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास दिपक भजुरे	161
38	१९ व्या शतकातील कामगारांची स्थिती सुधारण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने केलेले कायदे डॉ.जगदीश भेलोंडे	164
39	शरद जोशी यांच्या शेती विषयक लक्षांतील (कापूस, कांदा,ऊस,भात शिंपी लक्षांचा) आढावा डॉ.के.एम.बोचरे	168
40	शेतकरी चळवळ आणि शरद जोशी यांचे ग्रामीण शेतकरी महिला सबलीकरणातील योगदान डॉ.बाबासाहेब देशमुख	171
41	महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीच्या इतिहासातील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान डॉ.सुनिता मिरे	174
42	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ डॉ.गणपत गट्टी	176
43	शेतकऱ्यांचा संघटीत संघर्ष : मुळशी सत्याग्रह प्रा.धनंजय जवळेकर	179
44	महाराष्ट्रातील कामगार विद्रोह:ऐतिहासिक परिप्रेक्ष(१८७५-१९) प्रा.दिलीप गिऱ्हे	183
45	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीची वाटचाल व तिच्या पुढील आव्हाने प्रा.नकुल चवले	187
46	महिला किसान अधिकार मंच या चळवळीचा चिकित्सक अभ्यास:विशेष संदर्भ मराठवाडा आणि विदर्भ डॉ.आर.आर.जेनवाड	191
47	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी संघटन व जागृती डॉ.उत्तम राठोड	195
48	ऐतिहासिक कामगार चळवळ कु.सानिया पठाण	199
49	महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटनांची आंदोलने शेख महेमूद शेख हलिम	208
50	लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचे ऊसतोड कामगारांचे प्रश्नांबद्दी चिन्तार डॉ.बी.के.शेप	214
51	शेतकरी आंदोलनात महिलांचा सहभाग डॉ.के.एम.बोचरे श्री के.डी. पल्लेवार	218
52	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारांसाठी केलेले कार्य हनुमान नांकर	221
53	आधुनिक महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ डॉ. एस.डी.साईक व डॉ. राधाकृष्ण जोशी	223
54	शेतकरी संघटना डॉ. दिगंबर सोनवणे	226
55	महाराष्ट्रातील १८७५ चा शेतकरी विद्रोह प्रा. गणेश वाघ	229
56	भारतातील कामगार चळवळ : एक दृष्टीक्षेप डॉ. के. के. भालेराव	231
57	कष्टकऱ्यांचे कैवारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. समाधान लोंढे	234
58	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ : काल आणि आज डॉ. त्रिंबक राजदेव	238
59	कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड आणि मराठवाड्यातील भूमीहीनांचा सत्याग्रह डॉ. विष्णु वाघमारे	244
60	जायकवाडीच्या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील चळवळी प्रा. विजानंद जाधव	247

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261
Special Issue 79 : Political History of Peasant-Workers Movements in Maharashtra
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
December-2018

A Study of Women's Movement in Maharashtra

Miss. Manisha Madhukar Kurane,
Research Student,
Department of political science,
Shivaji University, Kolhapur.

Abstract :

Researchers have focused on the Women's Movement in Maharashtra and the Women's' Participation in Peasant Movements. Women from diverse castes, classes and communities have participated in the movement along with activists drawn from a variety of political trends, parties and groups belonging to various ideologies making the movement highly heterogeneous. Looking at the women's movement in Maharashtra one becomes aware of the enormous variety of positions, ideologies, strategies and mass bases. There are many debates going on around unresolved issues and questions, lending a sort of vibrancy to the women's movement. There is the need to celebrate diverse strengths of the Indian women's movement especially its ability to meet challenges from different quarters, that is, challenges from communalism, caste movements. For the collection of data researcher has used secondary source. The study is analytical and descriptive in nature. Secondary data required for the study are collected from books, journals and other periodicals and reports of the Government and other agencies.

Keywords: Women, Peasant Movements, communalism, liberalism.

Introduction:

The effect of the use of democracy on the democratic movement of the independence movement in the pre-independence era is as important as the experience of colonial rule as soon as the most important influence on the feminist movement of the twentieth century. Claiming oppression and subordinate women in the century's gender-based structures. The contemporary feminist movement of Independence era started strongly on the principles of its own equality. Independence years proved to be a serious obstacle to feminists. Despite acceptance of equality principle in men women, the results were not fully worked out. There are still many women who have been discriminated against in different parts of India and outside. The deception was gradually being set. In the 19th Century, the constitutional guarantee of equality was condemned as shame and the movement that began in the seventies and early eighties was different from many revolutionary movements of the period. A large number of women organizations were born by eighty and the aged resurrected. Women's active action was born through new procedures. In this context, it is said that the current paper tries to understand these various aspects of the women's movement and to track the changes seen after an independent era. New debate and issues related to evolution of women's movement are emerging, in which the old people need to handle them. Current papers attempt to identify some of the major debates that describe the contemporary feminist movement.

Statement of the Problem:

We appreciate the WG's concerns for gender equality by prescribing specific measures for the empowerment of women, including the recognition of the right to own land and inherit land and to have access to bank loans. Through this written contribution, we aim to highlight provide information about the realities and challenges faced by rural women to realize their

डॉ. आंबेडकरांची कामगार चळवळीसंबंधी भूमिका : एक अवलोकन

प्रा. शेषनारायण वडवे
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय
पेठ वडगाव, जि- कोल्हापूर.
संशोधक, शिवाजी विद्यापीठ ,कोल्हापूर

प्रस्तावना:

1935 साली मुंबईतील कापड गिरण्यात काम करणाऱ्या एक लाख तेहतीस हजारहुन अधीक कामगारामध्ये अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या जातीच्या कामगारांची संख्या पंचरा ते अठरा हजार होती. 1923 सालापासून कापड उद्योगात मंदी असल्याने आणि त्यात भर म्हणून 1929 च्या जागतिक मंदीलीनाही जबरदस्त तडखा बसल्याने 1935 सालापर्यंत गिरणी मालकांनी नोकर कपातीचे, बोनस न देण्याचे ,महागाईभत्यात वरोचर वेतनात कपात करण्याचे धोरण स्वीकारले होते. त्याचा निषेध म्हणून 1924,1925,1928,1929 आणि 1934 या वर्षात मुंबईच्या कापड गिरणी कामगारांनी संपाने हत्यार उपासले होते. काही संप महिनोंमहीने चालवले होते. डॉ. आंबेडकर पेन्हा प्रत्यक्ष कामगार चळवळीत उतरले आणि त्यांनी रेल्वे कामगारांची स्वतंत्र संघटना उभारली, त्या वेळी मनमाडला जी.आय.पी. रेलिवे वर्ग मजूर परिषदेच्या 12 व 13 फेब्रुवारी 1938 रोजी झालेल्या अधीवेशनाच्या अध्यक्षपदावरुन केलेल्या भाषणात त्यांनी आपली भूमिका स्पष्ट केली.

डॉ. आंबेडकरांची कामगार चळवळीसंबंधी भूमिका :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा लढा हा मनुवादी शोषणाविरोधातही होता. त्यांच्या जीवनातील १९३५ नंतरच्या काळामध्ये समस्त कामगार वर्गाबद्दल त्यांना असलेल्या आपुलकीच्या भावनेचे प्रतिबिंब पडलेले दिसून येते. आर्थिक विषमतेच्या परवंठ्याखाली भरडण्या जाणाऱ्या कष्टकऱ्यांविषयी त्यांच्या मनामध्ये वसलेली कळकळ, स्वतंत्र मजूर पक्षाचे संस्थापक म्हणून १९४२ ते १९४६ या कालखंडात व्हॉईसरॉय मंत्रिमंडळातील मजूर मंत्री म्हणून तसेच भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार या नात्याने केलेल्या भाषणामधून, कृतीमधून व निर्णयामधून व्यक्त होताना दिसून येतो. **डॉ.** बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, या देशातील कामगारांना दोन प्रमुख शत्रूंना तोंड द्यावयाचे आहे. ते दोन शत्रू म्हणजे ब्रम्हण्यवाद व भांडवलशाही. ब्रम्हण्यवाद म्हणजे स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव या तत्वांना विरोध होय. त्या काळात भांडवलशाही विरुद्ध मोठमोठ्याने बोलणारे कामगार पुढारी आंबेडकरांना दिसत होते, परंतु ब्रम्हणवाद विरुद्ध बोलणारा कामगार पुढारी त्यांना माळळला नाही. म्हणून कामगार पुढाऱ्यांचे या प्रकारचे वर्तन त्यांना सतामारण्य वाटत होते. ब्रम्हण्यवाद हा कामगारातील विघटनाचे मूळ कारण असल्याने त्याचे समूळ उच्चाटन केल्याशिवाय भारतीय समाज खऱ्या अर्थाने वर्गीय समाज कसा असू शकेल, कामगार पुढारी भारतीय समाजाचे वास्तव वर्गीय मानीत होते, तर **डॉ.** बाबासाहेब आंबेडकर जातीय किंवा ब्रम्हण्यग्रस्त मानीत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, कामगार संघटनांनी राजकारणात प्रवेश केला पाहिजे, कारण राजकीय सत्तेशिवाय कामगारांचे हित जोपासणे शक्य नाही. कामगारांच्या ज्या प्रमुख मागण्या आहेत त्या केवळ संघटना उभारून मिळत नसतात, तर त्यासाठी संघटनाच्या शक्तिमागे कायद्याची मजबूत ताकद उभी राहिली पाहीजे आणि त्यासाठी कामगारांनी राजकारणात पडले पाहिजे. कामगारांनी पगारी गुलामगिरी ऐवजी स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव ही तत्वे मानणारी समाजव्यवस्था निर्माण केली पाहिजे. १९३८ मध्ये मुंबई विधान मंडळामध्ये मांडण्यात आलेल्या औद्योगिक विवाद विधेयकावर सुदूम पडताना आपल्या भाषणामध्ये आंबेडकर

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261
Special Issue 79 : Political History of Peasant-Workers Movements in Maharashtra
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
December-2018

म्हणाले, "संप म्हणजे स्वातंत्र्याच्या हक्काचे दुसरे नाव प्रत्येक मनुष्याला स्वातंत्र्याचा हक्क आहे असे कबूल करता तर प्रत्येक कामगाराला संप करण्याचा अधिकार आहे, हे तुम्हाला कबूल करावे लागेल. स्वातंत्र्याच्या हक्का इतकाच कामगारांचा संप करण्याचा हक्क पवित्र आहे. बाबासाहेबांनी या विशेषकातील तत्वीच्या तडजोडीच्या कलमाला कडाडून विरोध केला. संप करण्याचा हक्क नसल्यामुळे कामगारांना संप करण्याबद्दल लिहा करणे ही गोष्ट नीतीच्या या मानवाच्या विरुद्ध नाही असे म्हणणे पूर्णपणे चुकीचे असल्याचे मत त्यांनी ठामपणे मांडले.

बाबासाहेबांची व्हॉईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळामध्ये २० जुले १९४२ रोजी कामगार मंत्री म्हणून नियुक्ती झाली. या संधीचा लाभ उठवून आंबेडकरांनी विविध परिषदा, अभ्यासमंडे व व्यासपीठांवरुन केलेल्या भाषणांमधून व्यक्त केलेल्या विचारांनी, देशातील कामगारांचे हितरक्षण व कल्याणासाठीच्या धोरणाचा पाया घातला. स्थायी कामगार समितीच्या तिसऱ्या सभेच्या अध्यक्षपदावरुन बोलताना बाबासाहेबांनी कामगार, मालक व सरकार यांच्या त्रिपक्षीय परिषदेने एकविसरीत्या कामगार कल्याणाच्या योजना राबवण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली. १९४३ साली 'मुंबई कामगार कल्याण निधी अधिनियम, १९४३ हा कायदा संमत करण्यात आला. कामगारांचे प्रश्न त्यांना आपल्या संघटनेमार्फत मांडता यावेत याकरिता १३ नोव्हेंबर, १९४३ रोजी भारतीय श्रमिक संघटना कायद्यामध्ये दुरुस्ती करणारे विधेयकही त्यांनी विधिमंडळामध्ये मांडले. या विधेयकामध्ये कामगार संघटनांना मान्यता देण्याचे बंधन मालकांवर टाकण्यात आले होते; तसेच कामगार संघटनांनी पूर्तता करावयाच्या अटी नमूद केल्या होत्या. या अटींची पूर्तता करणाऱ्या कामगार संघटनेस मालकाने मान्यता न दिल्यास ती दंडनीय गुन्हा ठरविण्याची तरतूद सुद्धा करण्यात आली होती. भारतातील कामगार चळवळीला प्रोत्साहन देणारे हे विधेयक नवसंजीवनी ठरले हे मान्य करावे लागेल.

कामगारांसाठी बाबासाहेबांनी दिलेले योगदान:

1. १९३७ साली कोकणातील खाजन कामगारांचे शोषण थांबविण्या संबंधी खोती पध्दत नष्ट करण्यासंबंधी बिल मांडले
2. १९३८ साली कोकणातील 'औद्योगिक कलह विधेयकानुसार' कामगारांचा संप करण्याचा अधिकार हिरावुन घेतला गेला, पण बाबासाहेबांनी या विलावर भाषण करताना संप हा दिवाणी अपराध आहे, फौजदारी गुन्हा नव्हे असे मत दिले व पुढे कामगारांना संप करण्याचा कायदेशिर अधिकार मिळवुन दिला.
3. १९३८ मध्ये 'सावकारी नियंत्रण' विधेयक तयार केले
4. बिडी कामगारांना न्याय मिळवून देण्यासाठी बिडी कामगार संघ स्थापन केला.
5. २ सप्टेंबर १९४५ ला कामगार कल्याण योजना सादर केली, ही योजना मेग्ना चार्टर म्हणून प्रसिध्द आहे.
6. 'दि.फॅक्टरी अमेंडमेंट बिल' संमत करुन कामगारांना १० दिवसाची पगारी रजा आणि खाण कामगारांना १४ दिवसाची पगारी रजा देण्यासंबंधी कायद्यात दुरुस्ती केली.
7. १९४६ च्या बजेट सेशन मध्ये आठवड्याचे कामाचे तास ५४ वरुन ४८ व दिवसाला १० तास ऐवजी ८ तास करण्याचे बिल मांडले.
8. अपघात ग्रस्त कामगारांना मोबदला मिळावा म्हणून 'कामगार भरपाई कायद्याची' निर्मिती केली.
9. २१ फेब्रुवारी १९४६ साली मध्यवर्ती कायदे मंडळात 'दि इंडियन्स ट्रेड युनियन्स (अमेंडमेंट) ऐक्ट आणून ट्रेड युनियनला मान्यता देणे व्यवस्थापनाला सक्तिचे करण्या संबंधीचे विधेयक मांडले.

10. १९ एप्रिल १९४६ ला मध्यवर्ती कायदे मंडळात कमीत कमी मजुरी आणि कामगारांची संख्या किती असावी या संबंधी बिल मांडले व त्याचेच १९ फेब्रुवारी १९४८ ला कायद्यात रुपांतर झाले
11. बाबासाहेबांनी भारतीय घटनेची निर्मिती केली. त्यातील 'मार्गदर्शक तत्व' आर्टिकल ३९ (ड) नुसार पगारदार पुरुषा इतकाच पगार त्याच पदावर काम करणाऱ्या स्त्रियांना ही मिळावा अशी घटनात्मक तरतूद केली.
12. घटनेच्या कलम ४२ नुसार गर्भवती व बाळंत स्त्रियांसाठी कामाच्या ठिकाणी योग्य व सुरक्षित व्यवस्था देण्याची तरतूद केली.
13. कलम ४३ (अ) नुसार शासनाने कामगारांना व्यवस्थापनात सहभागी करण्यासाठी प्रयत्न करावेत अशी तरतूद केली.
14. कलम ४३ नुसार शासनाने कामगारांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी सामाजिक व सांस्कृतिक संधी देण्यासाठी प्रयत्न करण्याची तरतूद केली.
15. 'स्टेट्स ऐण्ड मायनॉरिटीज' या ग्रंथामध्ये वेठबिगार कामगारांच्या प्रश्नाला हात घालतांना बाबासाहेब 'वेठबिगार हा गुन्हा आहे' असे मत मांडले आहे.
16. कामगारांचे आर्थिक जीवनमान उंचावण्यासाठी स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या जाहिरनाम्यात आर्थिक धोरण
17. स्पष्ट केले. त्यातील आर्टिकल २ सेक्शन २ (४) मध्ये आर्थिक शोषणाच्या विरोधात स्पष्टीकरण केले.
18. त्याप्रमाणे कामगारांचा आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी संपत्तीची जास्तीत जास्त समान वाटणी करण्याबद्दल राज्याने प्रयत्न करावेत अशी सूचना केली.
19. शेतीच्या प्रगतीसाठी व शेतकऱ्यांच्या उत्कर्षासाठी बँक ऑफिंग बँक, शेतकऱ्यांची पतपेढी, खरेदी विक्री संघ इत्यादी स्थापण करणेबाबत धोरण व्यक्त केले.

समारोप :

बाबासाहेबांचे वरील बहुमूल्य योगदान पाहतां आज कामगारांची जी सुस्थिती दिसत आहे, त्यात बाबासाहेबांचा सिंहाचा वाटा आहे. म्हणून बाबासाहेब हे सर्व कामगारांचे आदर्श आहेत. ही बाब सर्वांनी लक्षात घेणे आवश्यक आहे. आज जर काही कामगारांची स्थिती वाईट आहे. नव्या कामगार धोरणाला फारसा लाभ नाही. साम्राज्यवाद फोफावत आहे. जागतिकीकरण आले. यांत्रिकीकरण सुरु झाले. त्यामुळे सामान्य माणूस भरडला जात आहे. साम्राज्यवाद, नव वसाहतवाद, सांस्कृतिक वर्चस्ववाद, बहुराष्ट्रीय कंपन्या इत्यादीमुळे माणसाच्या श्रमाचा दाम कमी आणि भांडवलदाराला नफा जास्त या दोहोंच्या फरकामुळे गरीब हा दिवसें दिवस गरीब तर श्रीमंत हा अधिकाधिक श्रीमंत होत जाते. सामाजिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांची घसरण होत आहे. माणसाचे अवमूल्यन होत आहे. माणुसकीला काळीमा फासणाऱ्या घटना घडत आहेत. अशा दुर्धर व्यवस्थे विरुद्ध तसेच शासक समाज व्यवस्थे विरुद्ध आपण प्रतिरोध केला तरच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वप्नातला भारत घडवू शकू. तेव्हाच प्रत्येकाचे जीवन सुंदर होईल. प्रगती करता येईल आणि भरभराट ही पुढे नेता येईल.

संदर्भ :

1. डॉ. राजाराम कसबे, आंबेडकरवाद : तत्व आणि व्यवहार, सुगावा प्रकाशन पुणे, द्वितीयावृत्ती-2004.
2. य. दि . फडके , आंबेडकरी चळवळ, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती-1990

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261 | December-2018
Special Issue 79 : Political History of Peasant-Workers Movements in Maharashtra
UGC Approved Journal

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास

दिपक शंकरराव भगुरे
संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद.

प्रस्तावना

अगदी प्राचीन काळापासून महाराष्ट्रात शेतकरी चळवळी पहावयास मिळतात, महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी सुमारे सव्वाशे वर्षांपूर्वी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हा ग्रंथ लिहून शेतकऱ्यांच्या जिव्हारच्या स्थितीवर प्रकाश टाकला, त्यांनी शेती प्रश्नाकडे लक्ष द्यायला सरकारला भाग पाडले होते.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनीदेखील शेतकऱ्यांचे मेळावे, परिषदांच्या माध्यमातून शेती व शेतकरी, कामगारांच्या प्रश्नांना वाचा फोडली. त्यावेळी राज्यकर्ते परकीय असल्याने त्यांना शेतकऱ्यांसाठी फारसे काही प्रकारचे देणे घेणे नव्हते. त्यांनी शेती व शेतकऱ्यांची ओळखण केली.

आजही महाराष्ट्रातील शेती व शेतकरी विविध राजकीय संघटनांच्या माध्यमातून उजेड सुरू आहे. कारण आजही शेती प्रश्न हे कायम आहे शेती फायद्याचा व्यवसाय नाही. पैसेदेखे नाही तर खर्चाच्या तुलने उत्पादन खर्चही निघत नाही त्यामुळे पुढेही शेतकऱ्यांचे असेच आंदोलने चळवळी विविध राजकीय संघटनांच्या माध्यमातून चालू राहतील असे वाटते.

शेतकरी कामगार पक्ष :

२६ एप्रिल १९४८ रोजी श्री भाउसाहेब राउत यांच्या निवासस्थानी शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना करण्यात आली दिनकर जवळकरांच्या प्रस्तावर नेत्यांने शेतकरी कामगारांचा पक्ष सुरू करावा अशी सूचना केली होती. त्याचा अनुसरून राष्ट्रीय काँग्रेसमधे असलेल्या बहुजन समाजातील ग्रामीण नेतृत्वाने शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना केली त्यात शंकरराव मोरे केशवराव जेधे गुलाबराव जाधव इत्यादी प्रमुख नेते आघाडीवर होते. महात्मा ज्योतिबा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पुरोगामी विचारांना आदर्श मानून काले मार्क्स, लेनिन यांना अपेक्षित असलेली शोषणविरहित समाजरचना निर्माण करण्याचा संकल्प केला. त्यामुळे महाराष्ट्रात शेतकरी कामगार पक्षाची झपाट्याने वाढ होत गेली.

शेतकरी कामगार पक्षाच्या शेतकरी कामगारांच्या बदल चळवळी.

१९५० मध्ये शेतकरी कामगार पक्षाने नाशिक जिल्ह्यात दाभाडी येथिकाणी अधिवेशन भरवले त्यात पुढील मुद्दे प्रामुख्याने मांडले गेले आहेत.

१. करसेल त्याची जमीन ही शेतकरी वर्गाची प्रमुख भूमिका होती.
२. कुळाला योग्य संरक्षण मिळेल अशारितीने कूळ कायद्यात दुरुस्ती कराची.
३. मोबदला न देता जमीनदारी नष्ट करणे जमिनीचे राष्ट्रीयीकरण करणे व तिची फेरवाटणी करावी.
४. शेतकऱ्यांच्या उपजिवीकेला व शेतीच्या धंद्याला लागणाऱ्या वस्तू यावरील अशा धाक्त मिळण्याची व्यवस्था निर्माण करावी.
५. उत्पादनाला लागणारा खर्च व सर्वसाधारण नफ्याचा दर या बाबी समोर ठेवून अन्नधान्याच्या किमती ठरवण्यात. वितोतरी प्रमुख मागण्या शेतकरी कामगार पक्षाने मांडलेल्या आहेत.

'मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पार्टी' महाराष्ट्र किसान सभा :

महाराष्ट्र विविध पक्ष संघटनांनी शेती आणि शेतकरी प्रश्नांवर लढे उभारले आंदोलने केली त्यामुळे शेतकरी कामगार पक्षा बाबतचे मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पार्टी आणि त्याच्या नेतृत्वाखाली किसान सभेचा उल्लेख होतो.

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad

Estd. 6 Jan. 1979
Reg.No.:MAH/1184/Kop.
E-mail : bacpvd@yahoo.co.in

UGC (2 f & 12 B) dt. 23 June 2006
Perm. Affi.No.Affi/T.2/SGB/10780 dt.16 Feb.2005
Jr.College Index No.23-06-004 J

Jayprakash Education Society's
DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA
Barrister Tatyasaheb Mane Vidyanagar, Peth Vadgaon - 416112.
Dist. Kolhapur (Maharashtra) Ph.Office : 0230-2471086
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Founder Chairman : **Hon. Adv. Nanasaheb S. Mane** B.A. LLB., D.M.A
Chairman : **Shri. Satish S. Mane** M.A., M.Phil
Principal : **Dr. S. D. Diwale** M.Sc, Ph.D
Mob. : 7709880950

Research papers published per teacher in the Journals notified in UGC Care list during the year (2017-18)

Particulars

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of the paper
1.	Mrs. S. S. Amrutsagar	Higher Education in India: Emerging Issues & Challenges
2.	Mrs. S. S. Amrutsagar	A Study of Green Banking Trends in India
3.	Mr. J. C. Ghatage	Rape Culture Prevailing of India: A Socio-legal Study
4.	Mr. K. C. Kanade	भारतीय उच्च शिक्षण प्रणालीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Peth Vadgaon ★ Estd. 1979

Principal,
Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon,Dist.Kolhapur,Maharashtra

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)

A Peer Reviewed Journal
Eduindex Impact Factor : 5.20

UGC Approved journal No. 48833
ISSN : 2277-8721

Vol. VII Special Issue – II

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon
Dist. Kolhapur

NEW STREAMS IN HIGHER EDUCATION

— *EDITORS* —

Dr. Smt. Mudekar Tejaswini B.
Head, Department of Economics,
Kamala College, Kolhapur.

Dr. Shri. Powar Netaji V.
Co-ordinator, YCMOU Study Centre
Kamala College, Kolhapur.

— *CO- EDITOR* —

Dr. Shri. Patil Sujay B.
Department of Marathi,
Kamala College, Kolhapur.

TRUE COPY
Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyal
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharas

KAMALA COLLEGE, KOLHAPUR
NAAC Reaccredited 'A' grade (3.12 CGPA)
College with Potential for Excellence
www.kamalacollegekop.edu.in

Prof Sunita S. Annupagar.

164

93

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)

A Peer Reviewed Journal
Eduindex Impact Factor : 5.20
UGC Approved Journal No. 48833
ISSN : 2277-8721
Vol. VII Special Issue – II, February 2018

NEW STREAMS IN HIGHER EDUCATION

■ EDITORS ■

Dr. Smt. Mudekar Tejaswini B.
Head, Department of Economics,
Kamala College, Kolhapur

Dr. Shri. Powar Netaji V.
Co-ordinator, YCMOU Study Centre,
Kamala College, Kolhapur

■ CO-EDITOR ■

Dr. Shri. Patil Sujay B.
Department of Marathi,
Kamala College, Kolhapur

KAMALA COLLEGE, KOLHAPUR

NAAC Reaccredited 'A' grade (3.12 CGPA)
College with Potential for Excellence
www.kamalacollegekop.edu.in

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

TRUE COPY

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Sr. No	Title	Author	Page No
77	Overview of Indian Leather Industry	Dr. D. K. More & Dr. P. Y. Burute	321
78	Higher Education and Challenges Before Higher Education	Mr. Ramchandra Keshav Wakarekar	326
79	Skill Development and Education in India	Smt. Pranita Abhijeet Jadhav	329
80	New Trends in Commerce Education (With Special Reference of Vocationalisation of Traditional Education)	Smt. Prachi Sushant Khade	333
81	A Geographical Analysis of Physical Set of Satara District	Prof. S. P. Patil & Dr. C. U. Mane	337
82	Higher Education and Skill Development in India	Dr. Suryanarayana S. Bure & Dr. S. S. Shejal	344
83	Best Practices in The College Libraries	Ravindra R Mangale	347
84	Challenges Before Higher Education in India	Smt. Rajnanda Hindurao Deshmukh	354
85	Start Up India and Opportunities Challenges	Prof. Mayur S. Hiremath	357
86	International Student Mobility in Higher Education and Brain Drain	Janhavi A. Rode	360
87	Role of National Cadet Corps in Skill Development in Higher Education	Prof. Mrs. Varsha .P. Sathe	362
88	Emerging Trends in Teaching English	Dr. Neeta S.Dhumal	366
89	Use of New Technologies in Higher Education	Prof. Ranjana V. Bansude	369
90	Use of New Technologies in Higher Education	Prof. Dr. Shivanand B. Bhanje	372
91	Use of New Technologies in Higher Education	Prof. Umashankar G. Nadargi	377
92	Understanding the need to Incorporate Soft Skills in Higher Education	Suchita R. Suragihalli	381
93	Higher Education in India: Emerging Issues and Challenges	Sunita S. Amrutsagar	384
94	'Why we are not Success in Higher Education System?'	Ms.Nishigandha Prakash Bansode Ms. Nagina S. Mali	389
95	माहिती व तंत्रज्ञान युगात ग्रंथपालाची भूमिका	अमर रंगनाथ दिक्षित	393
96	नोटाबंदीनंतरच्या काळातील भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदलांचे स्वरुप	डॉ. शशिकांत रामचंद्र गाडगीळ	396
97	उच्च शिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीयीकरण आणि भारतातील उच्च शिक्षण	प्रा.सौ.नूतन विभूते	401

TRUE COPY

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

EIIRJ ISSN– 2277-8721 Volume–VII, Special Issue–II, February 2018

HIGHER EDUCATION IN INDIA: EMERGING ISSUES AND CHALLENGES

Sunita S. Amrutsagar
Assistant Professor
Dr.Babasaheb Ambedkar College,
Peth vadgaon, Kolhapur

Introduction

India's higher education system is the world's third largest in terms of students, next to china the United States. In future, India will be one of the largest education hubs. India has been always been land of scholar and learners. In ancient times also, India was regarded all over the world for its Universities like Taxila, Nalanda, Vikramshila and its scholars. Europe and North America have been the dominant centers of organized higher education for nearly a thousand years. It is in bologna in Italy that the oldest extent university in the world was created in 1088. Paris followed three later, in 1091. Other citadels of higher learning soon emerged in different countries in Europe, including Oxford University in 1167 and Cambridge University in 1209. India has in some ways, an even longer heritage of higher education. Consider Nalanda University, which served as a pan-Asian university (it drew students in all over Asia), run by a Buddhist foundation. When the oldest European university, Bologna, was founded in 1088, Nalanda was already than six hundred years old. Nalanda was an ancient centre of advanced learning that attracted students from many countries in the world, for example China, Korea, Japan, Thailand, Indonesia, and the rest of Asia, but few also from as far in the west as Turkey . At its peak, Nalanda a residential university had ten thousand students in its dormitories, in the seventh century. By independence India had 20 universities, 500 colleges enrolling about 230000 students, since independence India has progressed significantly in terms of higher education statistics.

Indian education ladder starts at 6 years of age, it comprise of 10 years of primary or elementary and secondary stages, 2 years of higher secondary stages, 3 years bachelors degree, 2 years of masters degree and at least 3 years beyond masters degree for a Ph. D. According to NEP 1968, 1986 this is known as 10+2+3 system. The post higher secondary education is known as Higher Education in India. India will have world's largest set of young people. Higher education provides specialized knowledge and skilled persons for national development. While the correlation between people and higher education is not up to the mark. The increasing youth population can be a great asset if potential employability is brought to fruition. Conversely, if we fail to provide education and employment then it will open a downside gate for Indian economy. Education is an essential tool for achieving sustainability. The education commission 1964-66 described the role of education in social and economic transformation through a statement the density of nation is shaped in its classroom. Education creates human capital which is the core of economic progress and assumes that the externalities generated by human capital are the source of self sustaining economic process. This paper aims to identify emerging issues and challenges in the field of higher education in India.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

EIIRJ ISSN– 2277-8721 Volume–VII, Special Issue–II, February 2018

Objectives:

1. To analyze the current scenario of higher Education system in India.
2. To identify on the emerging issues of Higher Education in India.
3. To identify on the emerging challenges of higher education in India.

Present scenario of Higher Education in India

Higher Education is the most powerful tool to build a knowledge-based society for the future. The enormity of the challenge of providing equal opportunities for quality higher education to an ever-growing number of students is also a historic opportunity for correcting sectoral and social imbalances, reinvigorating institutions, crossing international benchmarks of excellence and extending the frontiers of knowledge .Recognizing this requirement, as well as the basic fact that institutions of higher learning have to perform multiple roles like creating new knowledge, acquiring new capabilities and producing an intelligent human resource pool, the Indian higher education system has to brace itself to address global challenges by channelizing teaching, research and extension activities, and maintaining the right balance between need and demand. Higher education needs to be viewed as a long-term social investment for the promotion of economic growth, cultural development, social cohesion, equity and justice. Education being on the concurrent list of subjects (List-III - Entry 25) the Central Government has powers for coordination and determination of standards in institutions of higher education or research, and scientific and technical institutions. The role of Ministry of Human Resource Development, Department of Higher Education, therefore, includes policy formulation, programme implementation, coordination with other sectors, data management, training and capacity building, development of disadvantaged sections, women and minorities, etc. For the purpose of discharging these responsibilities, it has established statutory bodies such as,

- Universities Grants Commission - for coordination, determination and maintenance of standards in higher education,
- All India Council for Technical Education - for proper planning and coordinated development of technical education system throughout the country

The Government of India has various Centrally Funded Institutions (Central Universities, IITs, NITs, IISERs, Institutes of National Importance etc) receive generous funding from the Centre with a view to increase access, equity, quality and excellence, relevance and value based education.

The government totally funds capacity building of institutions, providing scholarships to student and scholars and salary of faculty and staff of institutions under its administrative control. The institutions, however, enjoy institutional and academic autonomy and managerial flexibility with effective monitoring and overall accountability to the boards. The funds to the Institutions are audited by the CAG. In addition to this, there is a Centrally Sponsored Scheme RUSA for bringing qualitative improvement in approximately 306 State Universities and 8500 Colleges under them with 50% funding from the Centre. Another Centrally Sponsored Scheme, Technical Education Quality Improvement Programme-II (TEQIP-II), envisages bringing qualitative changes in State-aided technical institutions which is proposed to be converted as a Central Sector Scheme under TEQIPIII.

Major Reform Measures and Policy Initiatives

1. Consultation process for formulating New Education Policy (NEP)
2. National Institutional Ranking Framework (NIRF)

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

3. Global Initiative of Academic Networks (GIAN) Programme
4. Study Webs of Active-Learning for Young Aspiring Minds (SWAYAM
5. Unnat Bharat Abhiyaan
6. Ucchtar Aavishkar Abhiyaan
7. Pandit Madan Mohan Malaviya National Mission on Teachers and Teaching
8. IMPRINT (Impacting Research Innovation & Technology)
9. Promoting Start-ups
10. Technical Education for unemployed Youth
11. Campus Connect
12. Credit framework for Skills and Education
13. Know Your College
14. National Digital Library
15. e-Shodh Sindhu
16. Vidya Lakshmi Portal
17. Ishan Vikas
18. Ishan Uday
19. Higher Education Financing Agency (HEFA)

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Dist. Kolhapur

Emerging Issues

Poor quality of graduates – lack skills for employability

- Only 10% of graduates are directly employable
- Only 25% of engineering graduates are directly employable (Infosys, and IT giant, last year sorted through 1.3 million applicants only to find that around two percent were qualified for jobs.)
- Quality of education delivered in most institutions is very poor. While India has some institutions of global repute delivering quality education, such as (Indian Institute of Management) IIMs and (Indian Institute of Technology) IITs, we do not have enough of them.
- Very narrow range of course options are offered
- Education is a seller's market – lack of competition – no incentive to provide quality education.
- Increasing number of students going abroad for higher education which is a drain on foreign exchange resources and also on the students and/or their parents' finances.
- Lack of attractiveness in teaching as a profession – there is clearly a lack of educated educators – Teaching is not an attractive profession – it's a last choice in terms of career.
- Number of Ph.D.s produced each year is very low – those required by academia is far higher. In fact, at many institutions fresh graduates are employed to teach, leading to poor quality of classroom instruction.
- Industry having to invest a lot of resources in training new hires – not every organization is in position to set up requisite training infrastructure
- Most of the education institutions esp. in states such as Maharashtra and states in South India are owned by politicians – Education system which is highly regulated by the government has been set up to benefit politicians.
- In India many of universities do not have adequate infrastructure or facilities to teach students. Even many private universities are running courses without classroom. Internet and Wi-Fi facility is still out of reach of many students.

EIIRJ ISSN– 2277-8721 Volume–VII, Special Issue–II, February 2018

- Professor still stick to those older method of teaching like board, maker. They do not like to make use of audio visual aids in teaching. Also they are not up to date with the information available and what global industry demand.
- Financing of higher education has received less attention in terms of public spending then other levels.

Challenges:

I. Commercialization of Higher Education, There is strong feeling that the technical and medical education institutions are charging enormous high tuition fees and also following unfair practices. Therefore the higher education is beyond the reach of common man.

II. Deterioration in quality of education. The mushrooming of private institution has creating the doubts in the quality concern of the higher education.

III. Economic and socio-cultural factors unemployment in the country, shortage of technical manpower and cost of education some of the economic factors influence the education, socio cultural factors including lack of opportunities, status of women, rural-urban divide also affects the development of higher education sector.

IV. Shortage of faculty as per conservative estimated more than thousand posts have remained vacant in the higher education institutions on account of non availability if suitable candidates. This posing a threat for quality of education imparted by educational institutes.

V. Existence of number of regulators and fragmentation of higher education there are 15 regulatory bodies in existence to regulate higher education, each regulatory body functions in isolation. The regulatory provision of the various acts are substantially different for each other, since they were created at different periods by different ministries, overlapping regulation at different layers for penning university/college, offering a course getting accredited. This is much time consuming and time taking process.

VI. Regional Imbalance: The average GER in India is 23.5% , Out of which only in eight states account for about 70% of total number of universities and colleges. Whereas 70% of the technical institution are located in only 7 states.

VII. Inadequate Infrastructure facilities: Institution in rural area facing acute shortage of infrastructure facilities.

Conclusion

Education is the process by which a person's body, mind and character are formed and strengthened. It is bringing of head, heart and mind together and this enabling a person to develop an all round personality identifying the best in him or her. India has a long heritage of quality higher education system it has failed to solve the problems of access, equity, and quality until recent past. The deteriorating administration, unproductive practice, corruption and fund availability leads to break down of indigenous educational system. India is today one of the fastest developing country of the world but still large section of the population remains illiterate and a large number of children's do not get even primary education. The period of time, growth have been take place in higher education in terms of institutions, enrolments etc. but it is not sufficient . Indian economy is facing various challenges regarding higher education, which need to overcome through appropriate policy formation

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad Dist. Aurangabad

and their effective implementation. The politics is the result and most often the changes are not implemented language has been a similar issues in which government attempted to solve in difficult social and political problem through policy relating to higher education. The review of international practices provides evidence to support the view that many of our input centric norms only add to cost than contributing to the quality outcomes of higher education. Our universities are finding difficulty in finding place in top 100 university ranking at the global level. Therefore there is strong need to think on the consolidation of the regulatory system in India to facilitate the higher educational institutions to function with better quality standard. To conclude, Higher education in India is an extraordinarily important part of modern Indian society and it is intertwined in the political and social system of the society. It is in need of change, development and important. In order to effectively plan for reforms and improvement, it is necessary to have in realistic perceptions of what is possible and what is not.

References

- Aishe higher education 2016-2017
- Outcome budget 2016-2017
- Jean Dreaze & Amartya Sen. An Uncertan Glory India and its Contradictions
- Arunachalam P. Higher Education Sector in India: Issues and Imperatives. Journal of Global Econom 2010; 6(4)
- Padhi, S.K. (2011), 'Issues, Challenges and Reforms in Higher Education for a Knowledge Society,'
- Higher Education in India: Issues, Concerns and New Directions http://www.ugc.ac.in/pub/heindia.pdf
- Ramesh G. Indian Higher Education and the Challenges of Sustainability: An AnalyticAgarwal R et al.
- Higher Education and Quality Improvement: A challenge for India. Indian Journal of Applied Research 2014; 4(10).
- Mishra Sharda, (2006). UGC and Higher Education System in India. Book Enclare, Jaipur.302006
- Arunachalam P. Higher Education Sector in India: Issues and Imperatives. Journal of Global Econom 2010; 6(4)
- Padhi, S.K. (2011), 'Issues, Challenges and Reforms in Higher Education for a Knowledge Society,'
- Higher Education in India: Issues, Concerns and New Directions http://www.ugc.ac.in/pub/heindia.pdf
- Ramesh G. Indian Higher Education and the Challenges of Sustainability: An Analytical Note.
- International Journal of Social Science & Interdisciplinary Research 2013; 2(9). Chronicle of Higher Education, various issues (cited as CHE) (http://chronicle.com/)
- British council report. Understanding India: The future of higher education and opportunities for international cooperation, 2014
- Shaguri, Obadya Ray, Higher Education in India Access, Equity, Quality, EAN World CongressScholar, Global Access to Postsecondary education, 2013.
- Masani, Zareer, India still Asia's reluctant tiger, BBC Radio 4, 27 February 2008.
- Newsweek, Special Report: The Education Race, August 18-25, 2011.
- Henard, Fabrice, Report, Learning our Lesson: Review of Quality teaching in Higher Education, 2008. Higher Education in India: Twelfth Five Year Plan (2012-17) and beyond FICCI Higher EducationSummit 2012.
- Kumar, Anuj & Ambrish, Higher Education: Growth, Challenges And Opportunities, International
- Journal of Arts, Humanities and Management Studies, Volume 01, No.2, Feb 2015.
- Sharma, Sahil, Sharma, Purnendu, Indian Higher Education System: Challenges And Suggestions,

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

◆◆◆ TRUE COPY

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Dnyansadhana Shikshan Prasarak Mandal Niwade, Sanchalit

M.H.Shinde Mahavidyalaya ,Tisangi

Tal. Gaganbavada, Dist. Kolhapur (M.S.)

One Day Interdisciplinary National Seminar

17th Feb.2018

On Nation Builders

A Special Issue of

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Special Issue - **XXI**

ISSN –2349-638x UGC Approved No. 64259

Impact Factor 4.574

Editor

PRIN. DR . N. K. SHINDE

DR . VINOD KAMBLE

TRUE COPY

Principal

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

One Day Interdisciplinary National Seminar 17 th Feb.2018
Special Issue On Nation Builders

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

109.	Dr. B.N. Ravan	Condition Of Higher Education In India	331 To 333
110.	Dr.Swapnil D.Patil	Training The Libero Tracker	334 To 335
111.	Mrs. Gaikwad Rajashri D	Nation Builder Of India: Dr. A. P. J. Abdul Kalam	336 To 337
112.	Mr. Tanaji Laxman Kamble & Dr. N. I. Divatankar	Information As The Resource For Industrial Development	338 To 342
113.	Yashodhan K. Kharade	Major Dhyan Chand Singh: Wizard Of Hockey	343 To 346
114.	Mr. Dinesh Sitaram Betkar	The Father Of Indian Law And Constitution: Dr. B.R. Ambedkar	347 To 350
115.	B. D Patil	Achivement Of Women Wrestlers In Nation Building	351 To 352
116.	RamchandraKeshavWakarekar	Role Of Banks In Nation Building	353 To 355
117.	Prof. SocorinaFernandes	Role Of Women In Nation Building	356 To 359
118.	Nilesh Mohanrao Wankhade	Hierarchal Analysis Of Weekly Market Centres In Devgad Tahsil Of Sindhudurg District, Maharashtra	360 To 364
119.	Dr. P. S. Kamble & Dr. Vishal Vishnu Ovhal	Leather Industry: Sustainable Livelihood Model Of Rural Development With Reference To Kolhapur District	365 To 369
120.	Dr. P. S. Kamble & Mr. Vishal Madhukar Kurane	Journey Of Goods And Service Tax (GST) In India	370 To 373
121.	Dr D.B . Ingawale	The Voice Of Denotified And Nomadic Tribes In Nation Building	374 To 378
122.	DR. PRASHANT K. POWAR	Overview On Infrastruture In Nation Development	379 To 383
123.	Dr. Sachin A. Kamble & Dr. B.T. Waghmare	Role Of Globalization In Agricultural Development Of India	384 To 385
124.	Dr. S.F. Bothikar	The Role Of Teachers In Nation Building– A Study With Respect To Qualities Of Best Teacher	386 To 388
125.	Sunny S. Pandhre	Bank Marketing And Its Role In Development Of Indian Economy: A Study	389 To 391
126.	Sunita S. Amrutsagar	A Study Of Green Banking Trends In India	392 To 397
127.	Dr. M. K. Kamble & Dr. D. B. Ingavle	A Study Of Population Growth Of Hilly Talukas In Kolhapur District And Its Impact	398 To 401
128.	Samina S Jamadar	Importance Of Agriculture Credit In Indian Economy	402 To 406
129.	Prof.Samadhan Sandipan Bansode	E-NAM	407 To 410
130.	Mr. Rohit Dinkar Barsing & Miss. Sarika Namdev Shinde	Profit Analysis Of Public Sector Banks (Psbs) In India	411 To 414
131.	Miss. Sarika Vishwas More	Status Of Agricultural Labour In India-	415 To 419
132.	Prof. P. R. Mali	Tourism Places In Shirala Taluka In Sangli District	420 To 42

TRUE COPY

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

One Day Interdisciplinary National Seminar 17 th Feb.2018
Special Issue On Nation Builders

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

A Study Of Green Banking Trends In India

Sunita S. Amrutsagar
Assistant Professor
Department of Commerce
Dr.Babasaheb Ambedkar College
Peth vadgaon, Kolhapur

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth Vadgaon Dist. Kolhapur

Abstract

Green Banking is nothing but transformation of traditional paper banking to paperless banking. Which considers all social and environmental factors help sustainable development; it is also called as an ethical banking. The paper focus on green banking practices in India. Banking sector is one of the major sources of financial investment for commercial projects which is one of the most important economic activities for economic growths. Green banking means ensuring environmental friendly practices in banking sectors and thereby reducing internal and external carbon footprints. Green banking includes combining operational improvement, technology and changing client habit in banking business. This comes in many forms such as –using online banking instead of branch banking. Paying bills online instead of mailing them; opening money market accounts at online banks, instead of large multi-branch bank. Main emphasis has been made on the concept and scope of Green Banking in India. So as to make our environment human friendly and enrich our economic productivity.

The objective of this paper is to conceptualize the concept of green banking. This study covers global scenario, Indian Scenario and strategies adopted by Indian banks. This paper explores the importance of green banking also. Research is based on secondary data.

Key Word: Green Banking, Ethical, Sustainable Growth.

Introduction

Green Banking means endorsing environmental responsive practices and tumbling your carbon trail from your banking happenings. Green bank is like a normal bank, which considers all the second and environmental/ecological factors with an aim to protect the environmental and conserve natural resources. It is called ethical bank or sustainable bank. Green is slowly becoming the symbolic color of eco consciousness in the world. The concept of green banking will be mutually beneficial to the banks, industries and the economy. Green banking involves a two pronged approach. Firstly it focuses on the green transformation of internal operations of all banks. It means the entire bank should adopt appropriate ways of utilizing renewable energy, automation and other measures to minimize carbon footprint from banking activities. Secondly, all banks should adopt environmentally responsible financing, weighing up environmental risk of the project, before making financial decisions, and in a particular supporting and fostering growth of 'green' initiatives and projects. Generally, the green banking coverage includes: sustainable banking, ethical banking, green mortgages, green loans, green credit card, green saving accounts, green checking accounts, green money, market accounts, mobile banking, online banking, remote deposit, waste management and green financing.

An ethical bank also known as a social, alternative, civic, or sustainable bank, is a bank considered with the social and environmental impact of its investments and loans. Ethical banks are part of a larger societal movement towards more social and environmental responsibility in the financial sector. This movement includes: ethical investment, socially responsible investment, Corporate Social Responsibility (CSR), and is also related to such movement, ethical consumerism, boycotting etc.

Green banking is an emerging concept and financial mechanism of the banking industries, which essentially tend to integrate banks with environment to create new business consciousness and embedded opportunities in an ethical and sustainable manner. Green bank shows that it is committed to social responsibility and resource efficiency with default paper free accounts, green mortgages and green home improvement loans. The paper aim is to understand the concept of green bank, objectives, important, sustainable development particularly in the Indian context.

One Day Interdisciplinary National Seminar 17 th Feb.2018
Special Issue On Nation Builders

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Meaning and definition

Green Banking is like a customary bank, which considers all the shared and eco-friendly factors; it is also called as virtuous bank. Virtuous banks have started with the aim of guarding the environment. These banks are like a normal bank which aims to defend the environment and it is controlled by same specialists as what outmoded bank does. Green banking is like a normal bank, which considers all the collective and conservational/biological factors with an aim to shelter the milieu and conserve accepted resources. It is also called as an ethical bank or a sustainable bank. They are controlled by the same establishments but with a bonus agenda toward taking care of the Earth's environment / habitats / resources. For banking pros green banking involves the canons of sustainability, ethical lending, conservation and energy efficiency.

Green Banking is the banking of products that are presumed to be environmentally preferable to others. Thus green banking integrates a extensive range of accomplishments, including artifact modification, changes to the trade process, sustainable wrapping, as well as amending advertising. The "Green Banking" is holistic banking concept incorporates a broad range of actions, wherein the invention, presentation, depletion and clearance of products and services happen in a mode that is less unfavorable to the environment.

Objectives of the study

- To study of concept of 'Green Bank'.
- To check the awareness of green banking among general public.
- To understand the sustainable growth of green banking in India.

Green banking: Global Scenario

When global warming and environmental issue are being talked about in every country, be it developing or developed nation green banking has become the top priorities for many. The concept of green banking has developed in western countries. Not only developed countries but developing countries like Bangladesh which is one of the most vulnerable countries for climate change has successfully replicated the concept of green banking.

In the year 1990's the United Nations Environmental Programme (UNEP) launched what is now known as UNEP finance initiative 200 financial institutions around the globe are signatories of this initiative statement to promote sustainable development within the framework of market mechanism towards common environmental goals. The objectives of these organizations are to integrate the environmental and social dimensions to financial performance and risk associated with it in financial sector.

Some of the other Major initiatives in the field of green banking by some International Banks:-

1. Green Auto Loan Rate deal from United Financial Credit Union:- United :- United Financial Credit Union is offering a .25% rate reduction if one has to buy a new car fueled by alternative energy source mainly Hybrid car, Electric car, Ethanol-powered car or a car powered by a fuel cell. Now buying an eco-friendly car is no more a costly affair.

2. Citi Bank: – It has developed environmental management system which basically guides its environmental initiatives. In 2003 it developed had developed a comprehensive environment and social risk management (2003) policy and updates periodically which requires adherence to International Financial Corporation (IFC) performance standards and its guidelines which provides pollution prevention, safety and guidance to as large as 63 specific sectors.

3. PNC Bank: – PNC Bank is the first U.S bank which applies green building standards to all newly constructed or renovated retail branch offices. Some of the benefits of green building standards are cleaner indoor air and improved health and well-being of employees. PNC integrates water and energy saving technology into building practice. PNC has built the largest green wall in United States which provides energy efficiency on the PNC's headquarter building.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

4. National Bank of Abu Dhabi: – It is the first bank in United Arab Emirates to install a solar-powered ATM for use by customers. National Bank of Abu Dhabi has a target of installing solar-powered machines in all its 110 branches and also adds another 430 solar-powered stand alone.

Green banking: An Indian scenario

India is on a higher growth trajectory for last one and half decade and the industrial sector plays the most important role in India's growth story. However, Indian industry faces the challenges of controlling environmental impact of their business i.e. reducing pollution and emission of their clients. Though government has been trying to address the issue by framing environmental legislations and encouraging industry to follow environmental technologies and practices, they would not be enough given the poor track records of enforcement, public awareness and inability to derive competitive advantage by producing eco-friendly products. Incidentally, India's is the world's sixth largest and second fastest growing country in terms of producing green house gases. Delhi, Mumbai and Chennai are the three of the world's ten most polluted cities. The major polluting industries in India are (a) primary metallurgical industries namely zinc, copper, steel etc. (b) paper & pulp (c) pesticides/insecticides (d) refines (e) fertilizers (f) tanneries (g) sugar (h) textiles (i) chemicals/pharmaceuticals etc. The banking operation and investment by financial institutions should take care of environmental management of these polluting industries by improving the overall environment, the quality and conversation of life, level of efficiency in using materials and energy, quality of services and products. In this context, the role of banking sector, which is on major financing sources to the Industries, assumes high importance. The environmental regulations in India can be broadly classified into two broad categories i.e. command and control regulations and liability law. The command and control regulations are *ex ante* regulations that are designed to dissuade environmentally damaging projects. This regulation is implemented by setting industry specific pollution standards, scrutinizing the projects and granting/denying permissions by the concerned authorities like Ministry of Environment and Forest. The liability laws are *ex post* in nature and are implemented by enforcing authorities through imposing fines, closing down the defaulting industries etc. However there is no law and rule in India that can hold banks responsible for scrutinizing investment projects before financing and for the environmental damage created by its client. Once legal framework for the environmental pollution standards are formulated in India, the polluting industries either have to close down or have to make necessary investment to comply with the standard. In this process these industries will lose their competitiveness in the international market, which would directly affect Indian economy and the banking sector.

Thus in the present context, it is equally important for banks to guard themselves against the conversion of the now performing assets into non-performing one in the future. Realization of these facts by banks will certainty make them fast adopt the concept of *Green Banking*. The industries, which are ill equipped to control pollution now, are the possible polluters of future. A day may come, when legislation may take a hard stance against these environmental culprits and may order the closer of these units. Almost 150 SSI units around Agra and Delhi were forced to close down for their non-compliance to the mandated environmental close down for their non-compliance to the mandated environmental standards12. In such an eventuality, the industries cannot be rescued from becoming the non-performing ones, as the banking institutions continue to overlook these aspects.

Steps in Green Banking: The following are some of the steps that can be taken for going green in banking:

1. Go Online

Online banking is the developing concept in young and corporate India. Online banking helps in additional conservation of energy and natural resources. Online Banking includes: a. Paying bills online, b. Remote deposit, c. Online fund transfers and d. online statements. It creates savings from less paper, less energy, and less expenditure of natural resources from banking activities. Customers can save money be

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

avoiding late payments of fees and save time by avoiding standing to queues and paying the bill from home online.

2. Use Green Checking Accounts

Customers can check their accounts on ATM or special touch screens in the banks. This can be called as green checking of account. Using a green checking account helps the environment by utilizing more online banking services including online bill payment, debit cards, and online statements. Banks should promote green checking by giving some incentives to customers by giving higher rate of interests, waiver or discount in fees etc

3. Use Green Loans for Home Improvements

The Ministry of Non-renewable Resource in association with some nationalized and scheduled banks undertook an initiative to go green by paying low interest loans to the customers who would like to buy solar equipment. The rate of interest is as low as 4% p.a. Before you undertake a major home improvement project, study if the project can be done in an eco-friendly manner and if you might qualify for a green loan from a bank Green loan are perfect for energy saving project around the house.

The new Green Home Loan Scheme from SBI, for instance, will support environmentally friendly residential projects and offer various concessions. These loans will be sanctioned for projects rated by the Indian Green Building Council (IGBC) and offer several financial benefits –a5 percent concession in margin, 0.25 percent concession in interest rate and processing fee waiver.

4. Power Savings Equipment

Banks can directly contribute to controlling climate change and as an initial step they intend to start a campaign to replace all fused GSL bulbs, in all owned premises offices and residential.

Banks can also make a feasibility study to make rain water harvesting mandatory in all the Bank's owned premises. In December 2009 Indusland Bank inaugurated Mumbai's first solar-powered ATM as part of its 'Green Office Project' campaign titled 'Hum aur Hariyali'.

5. Use Green Credit Cards

Some of the banks introduced Green Credit Card. The benefit of using a green credit card is that banks will donate funds to an environment-friendly non- profit organization from every rupee you spend on your credit card to a worthwhile cause of environment protection.

6. Save Paper

Bank should purchase recycled paper products with the highest post- consumer waste content possible. This includes monthly statements, brochures, ATM receipts, annual reports, newsletters, copy paper, envelopes etc. Whenever available, vegetable-based inks are used instead of less environmentally friendly oil-based inks.

7. Use of Solar and Wind Energy

Using solar and wind energy is one of the noble cause for going green. State Bank of India (SBI) has become the first bank in the country to venture into generation of green power by installing windmills for captive use. As part of its green banking initiative, SBI has installed 10 windmills with an aggregate capacity of 15 MW in the states of Tamil Nadu, Maharashtra and Gujarat.

8. Mobile Banking

Mobile banking is tricky. On the one hand, it is great to have the ability to check balances, transfer funds or pay bills from you phone. One the other hand, it saves time and energy of the customers. It also helps in reducing use of energy and paper of the bank. Most of the Indian banks introduced this paper-less facility. The basic concepts we can understand from green banking are:

- Basically Green banking avoids as much paper work as possible and rely on online/electronic transactions for processing so that we get green credit cards and green mortgages. Less paperwork means

One Day Interdisciplinary National Seminar 17 th Feb.2018
Special Issue On Nation Builders

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

less cutting of trees. It also involves creating aw to banking business people about environmental and social responsibility enabling them to do an environmental friendly business practice.

- Green Ethical banks adopt and implement environmental standards for lending, which is really a proactive idea that would enable eco-friendly business practices which would benefit our future generations.
- When we are awarded with a loan, the interest of that loan is comparatively less with normal banks because green banks give more importance to environmental friendly factors- ecological gains.
- Natural resources conservation is also one of the underlying principles in a green bank while assessing capital/operating loans to extracting/industrial business sector.
- Green Banking as a concept is a proactive and smart way of thinking with a vision for future sustainability of our only Spaceship Earth - as design science explorer Richard Buckminster Fuller called our Earth.
- The value proposition for corporations to go green includes many of the same issues as that for individual consumers but on a much large scope and with additional concerns. Corporations may share a desire to reduce carbon footprint and enhance security by eliminating paper waste, but they are also extremely concerned with eliminating or decreasing errors due to manual processing and with creating a profitable bottom line. For these reasons and more, corporations are actively pursuing green programs, many companies are taking active steps to reduce waste, implement sustainability measures and increase profitability by going green.

Green banking initiatives by various Indian banks.

Green banking implementation year	Names of the banks operating in India
1996	Union Bank Of India
2003	Citi Group INC, HSBC, ING Vyasa, RBS, Royal bank of Canada, Syndicate Bank, Standard Charted
2005	Yes bank, Corporation Bank
2006	Bank Of America, JP Morgan
2007	ICICI, OBC, SBI
2008	Bank Of Baroda, Karnataka Bank, Industrial Bank, Dena Bank
2009	HDFC, Indian Overseas, Indusland Bank, PNB, ABN Amro, Karur Vyasa, Andhra bank
2010	Axis bank, Kotak Mahindra, South Indian Bank
2011	Canara Bank, IDBI, EXIM
2013	IDFC

Challenges

- Confronting challenges to going green
- These above banks are still startups
- Operating expenses and cost are higher
- Lack of environmental audits
- Less attention on environmental risk management
- Non automation of business process
- Lack of clear policies
- Unavailability of skilled employees

One Day Interdisciplinary National Seminar 17th Feb.2018
Special Issue On Nation Builders

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Conclusion

Green banking is really a good way for people to get more awareness about global warming; each businessman will contribute a lot to the environmental and make this earth a better place to live. Until a few years ago, most traditional banks did not practice green banking or sick investment opportunities in environmentally- friendly sector or business. If an Indian banks desire to enter global markets, it is important that they recognize their environmental and social responsibilities. This concept of "green Banking" will be mutually beneficial to the banks, industries and the economy. Not only green banking will ensure the greening of the industries but it will also facilitate in improving the asset quality of the banks in future.

References

1. Ray Vareen, 'A Green Dream', 4P's Business and Marketing, 21 Nov to 4 Dec 2008.
2. Leslie D Monte, 'It's Times for Green Banking', Business Standard, May 21, 2010.
3. Ritwik Mukherjee, 'SBI launches green policy for paperless banking', Financial Chronicle, August 27, 2010. 4. Banking and Financial Markets in Maharashtra 1947 to 2007 by Niti Bhasin New Century publication, New Delhi, June 2007 edition.
4. Jeucken, M (2001) "Sustainable Finance and Banking, The finance Sector and The Future of the Planet". London, Earthscan.
5. Ray Vareen, 'A Green Dream', 4P's Business and Marketing, 21 Nov to 4 Dec 2008.
6. Leslie D Monte, 'It's Times for Green Banking', Business Standard, May 21, 2010.
7. Ritwik Mukherjee, 'SBI launches green policy for paperless banking', Financial Chronicle, August 27, 2010.
8. Banking and Financial Markets in Maharashtra 1947 to 2007 by Niti Bhasin New Century publication, NewDelhi, June 2007 edition.
9. Jeucken, M (2001) "Sustainable Finance and Banking, The finance Sector and The Future of the Planet". London, Earthscan.
10. Starogiannis, D (2006) "What is Environmental Responsibility of Banks" UNEP FI Conference, June.
11. Thompson,-Hilary-J, (1995) "The Role of Financial Institutions in Encouraging Improved Environmental
12. Green, C. F. "Business Ethics in Banking." Journal of Business Ethics 8.8 (1989): 631–634

TRUE COPY

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

A Study Of Green Banking Trends In India

Sunita S. Amrutsagar
Assistant Professor
Department of Commerce
Dr.Babasaheb Ambedkar College
Peth vadgaon, Kolhapur

Abstract

Green Banking is nothing but transformation of traditional paper banking to paperless banking. Which considers all social and environmental factors help sustainable development; it is also called as an ethical banking. The paper focus on green banking practices in India. Banking sector is one of the major sources of financial investment for commercial projects which is one of the most important economic activities for economic growths. Green banking means ensuring environmental friendly practices in banking sectors and thereby reducing internal and external carbon footprints. Green banking includes combining operational improvement, technology and changing client habit in banking business. This comes in many forms such as –using online banking instead of branch banking. Paying bills online instead of mailing them; opening money market accounts at online banks, instead of large multi-branch bank. Main emphasis has been made on the concept and scope of Green Banking in India. So as to make our environment human friendly and enrich our economic productivity.

The objective of this paper is to conceptualize the concept of green banking. This study covers global scenario, Indian Scenario and strategies adopted by Indian banks. This paper explores the importance of green banking also. Research is based on secondary data.

Key Word: Green Banking, Ethical, Sustainable Growth.

Introduction

Green Banking means endorsing environmental responsive practices and tumbling your carbon trail from your banking happenings. Green bank is like a normal bank, which considers all the second and environmental/ecological factors with an aim to protect the environmental and conserve natural resources. It is called ethical bank or sustainable bank. Green is slowly becoming the symbolic color of eco consciousness in the world. The concept of green banking will be mutually beneficial to the banks, industries and the economy. Green banking involves a two pronged approach. Firstly it focuses on the green transformation of internal operations of all banks. It means the entire bank should adopt appropriate ways of utilizing renewable energy, automation and other measures to minimize carbon footprint from banking activities. Secondly, all banks should adopt environmentally responsible financing, weighing up environmental risk of the project, before making financial decisions, and in a particular supporting and fostering growth of 'green' initiatives and projects. Generally, the green banking coverage includes: sustainable banking, ethical banking, green mortgages, green loans, green credit card, green saving accounts, green checking accounts, green money, market accounts, mobile banking, online banking, remote deposit, waste management and green financing.

An ethical bank also known as a social, alternative, civic, or sustainable bank, is a bank considered with the social and environmental impact of its investments and loans. Ethical banks are part of a larger societal movement towards more social and environmental responsibility in the financial sector. This movement includes: ethical investment, socially responsible investment, Corporate Social Responsibility (CSR), and is also related to such movement, ethical consumerism, boycotting etc.

Green banking is an emerging concept and financial mechanism of the banking industries, which essentially tend to integrate banks with environment to create new business consciousness and embedded opportunities in an ethical and sustainable manner. Green bank shows that it is committed to social responsibility and resource efficiency with default paper free accounts, green mortgages and green home improvement loans. The paper aim is to understand the concept of green bank, objectives, important, sustainable development particularly in the Indian context.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Meaning and definition

Green Banking is like a customary bank, which considers all the shared and eco-friendly factors; it is also called as virtuous bank. Virtuous banks have started with the aim of guarding the environment. These banks are like a normal bank which aims to defend the environment and it is controlled by same specialists as what outmoded bank does. Green banking is like a normal bank, which considers all the collective and conservational/biological factors with an aim to shelter the milieu and conserve accepted resources. It is also called as an ethical bank or a sustainable bank. They are controlled by the same establishments but with a bonus agenda toward taking care of the Earth's environment / habitats / resources. For banking pros green banking involves the canons of sustainability, ethical lending, conservation and energy efficiency.

Green Banking is the banking of products that are presumed to be environmentally preferable to others. Thus green banking integrates a extensive range of accomplishments, including artifact modification, changes to the trade process, sustainable wrapping, as well as amending advertising. The "Green Banking" is holistic banking concept incorporates a broad range of actions, wherein the invention, presentation, depletion and clearance of products and services happen in a mode that is less unfavorable to the environment.

Objectives of the study

- To study of concept of 'Green Bank".
- To check the awareness of green banking among general public.
- To understand the sustainable growth of green banking in India.

Green banking: Global Scenario

When global warming and environmental issue are being talked about in every country, be it developing or developed nation green banking has become the top priorities for many. The concept of green banking has developed in western countries. Not only developed countries but developing countries like Bangladesh which is one of the most vulnerable countries for climate change has successfully replicated the concept of green banking.

In the year 1990's the United Nations Environmental Programme (UNEP) launched what is now known as UNEP finance initiative 200 financial institutions around the globe are signatories of this initiative statement to promote sustainable development within the framework of market mechanism towards common environmental goals. The objectives of these organizations are to integrate the environmental and social dimensions to financial performance and risk associated with it in financial sector.

Some of the other Major initiatives in the field of green banking by some International Banks:-

1. Green Auto Loan Rate deal from United Financial Credit Union:- United :- United Financial Credit Union is offering a .25% rate reduction if one has to buy a new car fueled by alternative energy source mainly Hybrid car, Electric car, Ethanol-powered car or a car powered by a fuel cell. Now buying an eco-friendly car is no more a costly affair.

2. Citi Bank: – It has developed environmental management system which basically guides its environmental initiatives. In 2003 it developed had developed a comprehensive environment and social risk management (2003) policy and updates periodically which requires adherence to International Financial Corporation (IFC) performance standards and its guidelines which provides pollution prevention, safety and guidance to as large as 63 specific sectors.

3. PNC Bank: – PNC Bank is the first U.S bank which applies green building standards to all newly constructed or renovated retail branch offices. Some of the benefits of green building standards are cleaner indoor air and improved health and well-being of employees. PNC integrates water and energy saving technology into building practice. PNC has built the largest green wall in United States which provides energy efficiency on the PNC's headquarter building.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

4. National Bank of Abu Dhabi: – It is the first bank in United Arab Emirates to install a solar-powered ATM for use by customers. National Bank of Abu Dhabi has a target of installing solar-powered machines in all its 110 branches and also adds another 430 solar-powered stand alone.

Green banking: An Indian scenario

India is on a higher growth trajectory for last one and half decade and the industrial sector plays the most important role in India's growth story. However, Indian industry faces the challenges of controlling environmental impact of their business i.e. reducing pollution and emission of their clients. Though government has been trying to address the issue by framing environmental legislations and encouraging industry to follow environmental technologies and practices, they would not be enough given the poor track records of enforcement, public awareness and inability to derive competitive advantage by producing eco-friendly products. Incidentally, India's is the world's sixth largest and second fastest growing country in terms of producing green house gases. Delhi, Mumbai and Chennai are the three of the world's ten most polluted cities. The major polluting industries in India are (a) primary metallurgical industries namely zinc, copper, steel etc. (b) paper & pulp (c) pesticides/insecticides (d) refines (e) fertilizers (f) tanneries (g) sugar (h) textiles (i) chemicals/pharmaceuticals etc. The banking operation and investment by financial institutions should take care of environmental management of these polluting industries by improving the overall environment, the quality and conversation of life, level of efficiency in using materials and energy, quality of services and products. In this context, the role of banking sector, which is on major financing sources to the Industries, assumes high importance. The environmental regulations in India can be broadly classified into two broad categories i.e. command and control regulations and liability law. The command and control regulations are *ex ante* regulations that are designed to dissuade environmentally damaging projects. This regulation is implemented by setting industry specific pollution standards, scrutinizing the projects and granting/denying permissions by the concerned authorities like Ministry of Environment and Forest. The liability laws are *ex post* in nature and are implemented by enforcing authorities through imposing fines, closing down the defaulting industries etc. However there is no law and rule in India that can hold banks responsible for scrutinizing investment projects before financing and for the environmental damage created by its client. Once legal framework for the environmental pollution standards are formulated in India, the polluting industries either have to close down or have to make necessary investment to comply with the standard. In this process these industries will lose their competitiveness in the international market, which would directly affect Indian economy and the banking sector.

Thus in the present context, it is equally important for banks to guard themselves against the conversion of the now performing assets into non-performing one in the future. Realization of these facts by banks will certainty make them fast adopt the concept of *Green Banking*. The industries, which are ill equipped to control pollution now, are the possible polluters of future. A day may come, when legislation may take a hard stance against these environmental culprits and may order the closer of these units. Almost 150 SSI units around Agra and Delhi were forced to close down for their non-compliance to the mandated environmental close down for their non-compliance to the mandated environmental standards12. In such an eventuality, the industries cannot be rescued from becoming the non-performing ones, as the banking institutions continue to overlook these aspects.

Steps in Green Banking: The following are some of the steps that can be taken for going green in banking:

1. Go Online

Online banking is the developing concept in young and corporate India. Online banking helps in additional conservation of energy and natural resources. Online Banking includes: a. Paying bills online, b. Remote deposit, c. Online fund transfers and d. online statements. It creates savings from less paper, less energy, and less expenditure of natural resources from banking activities. Customers can save money be

avoiding late payments of fees and save time by avoiding standing to queues and paying the bill from home online.

2. Use Green Checking Accounts

Customers can check their accounts on ATM or special touch screens in the banks. This can

be called as green checking of account. Using a green checking account helps the environment by utilizing more online banking services including online bill payment, debit cards, and online statements. Banks should promote green checking by giving some incentives to customers by giving higher rate of interests, waiver or discount in fees etc

3. Use Green Loans for Home Improvements

The Ministry of Non-renewable Resource in association with some nationalized and scheduled banks undertook an initiative to go green by paying low interest loans to the customers who would like to buy solar equipment. The rate of interest is as low as 4% p.a. Before you undertake a major home improvement project, study if the project can be done in an eco-friendly manner and if you might qualify for a green loan from a bank Green loan are perfect for energy saving project around the house.

The new Green Home Loan Scheme from SBI, for instance, will support environmentally friendly residential projects and offer various concessions. These loans will be sanctioned for projects rated by the Indian Green Building Council (IGBC) and offer several financial benefits –a5 percent concession in margin, 0.25 percent concession in interest rate and processing fee waiver.

4. Power Savings Equipment

Banks can directly contribute to controlling climate change and as an initial step they intend to start a campaign to replace all fused GSL bulbs, in all owned premises offices and residential.

Banks can also make a feasibility study to make rain water harvesting mandatory in all the Bank's owned premises. In December 2009 Indusland Bank inaugurated Mumbai's first solar-powered ATM as part of its 'Green Office Project' campaign titled 'Hum aur Hariyali'.

5. Use Green Credit Cards

Some of the banks introduced Green Credit Card. The benefit of using a green credit card is that banks will donate funds to an environment-friendly non- profit organization from every rupee you spend on your credit card to a worthwhile cause of environment protection.

6. Save Paper

Bank should purchase recycled paper products with the highest post- consumer waste content possible. This includes monthly statements, brochures, ATM receipts, annual reports, newsletters, copy paper, envelopes etc. Whenever available, vegetable-based inks are used instead of less environmentally friendly oil-based inks.

7. Use of Solar and Wind Energy

Using solar and wind energy is one of the noble cause for going green. State Bank of India (SBI) has become the first bank in the country to venture into generation of green power by installing windmills for captive use. As part of its green banking initiative, SBI has installed 10 windmills with an aggregate capacity of 15 MW in the states of Tamil Nadu, Maharashtra and Gujarat.

8. Mobile Banking

Mobile banking is tricky. On the one hand, it is great to have the ability to check balances, transfer funds or pay bills from you phone. One the other hand, it saves time and energy of the customers. It also helps in reducing use of energy and paper of the bank. Most of the Indian banks introduced this paper-less facility. The basic concepts we can understand from green banking are:

- Basically Green banking avoids as much paper work as possible and rely on online/electronic transactions for processing so that we get green credit cards and green mortgages. Less paperwork means

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

less cutting of trees. It also involves creating aw to banking business people about environmental and social responsibility enabling them to do an environmental friendly business practice.

- Green Ethical banks adopt and implement environmental standards for lending, which is really a proactive idea that would enable eco-friendly business practices which would benefit our future generations.
- When we are awarded with a loan, the interest of that loan is comparatively less with normal banks because green banks give more importance to environmental friendly factors- ecological gains.
- Natural resources conservation is also one of the underlying principles in a green bank while assessing capital/operating loans to extracting/industrial business sector.
- Green Banking as a concept is a proactive and smart way of thinking with a vision for future sustainability of our only Spaceship Earth - as design science explorer Richard Buckminster Fuller called our Earth.
- The value proposition for corporations to go green includes many of the same issues as that for individual consumers but on a much large scope and with additional concerns. Corporations may share a desire to reduce carbon footprint and enhance security by eliminating paper waste, but they are also extremely concerned with eliminating or decreasing errors due to manual processing and with creating a profitable bottom line. For these reasons and more, corporations are actively pursuing green programs, many companies are taking active steps to reduce waste, implement sustainability measures and increase profitability by going green.

Green banking initiatives by various Indian banks.

Green banking implementation year	Names of the banks operating in India
1996	Union Bank Of India
2003	Citi Group INC, HSBC, ING Vyasa, RBS, Royal bank of Canada, Syndicate Bank, Standard Charted
2005	Yes bank, Corporation Bank
2006	Bank Of America, JP Morgan
2007	ICICI, OBC, SBI
2008	Bank Of Baroda, Karnataka Bank, Industrial Bank, Dena Bank
2009	HDFC, Indian Overseas, Indusland Bank, PNB, ABN Amro, Karur Vyasa, Andhra bank
2010	Axis bank, Kotak Mahindra, South Indian Bank
2011	Canara Bank, IDBI, EXIM
2013	IDFC

Challenges

- Confronting challenges to going green
- These above banks are still startups
- Operating expenses and cost are higher
- Lack of environmental audits
- Less attention on environmental risk management
- Non automation of business process
- Lack of clear policies
- Unavailability of skilled employees

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Conclusion

Green banking is really a good way for people to get more awareness about global warming; each businessman will contribute a lot to the environmental and make this earth a better place to live. Until a few years ago, most traditional banks did not practice green banking or sick investment opportunities in environmentally- friendly sector or business. If an Indian banks desire to enter global markets, it is important that they recognize their environmental and social responsibilities. This concept of "green Banking" will be mutually beneficial to the banks, industries and the economy. Not only green banking will ensure the greening of the industries but it will also facilitate in improving the asset quality of the banks in future.

References

1. Ray Vareen, 'A Green Dream', 4P's Business and Marketing, 21 Nov to 4 Dec 2008.
2. Leslie D Monte, 'It's Times for Green Banking', Business Standard, May 21, 2010.
3. Ritwik Mukherjee, 'SBI launches green policy for paperless banking', Financial Chronicle, August 27, 2010. 4. Banking and Financial Markets in Maharashtra 1947 to 2007 by Niti Bhasin New Century publication, New Delhi, June 2007 edition.
4. Jeucken, M (2001) "Sustainable Finance and Banking, The finance Sector and The Future of the Planet". London, Earthscan.
5. Ray Vareen, 'A Green Dream', 4P's Business and Marketing, 21 Nov to 4 Dec 2008.
6. Leslie D Monte, 'It's Times for Green Banking', Business Standard, May 21, 2010.
7. Ritwik Mukherjee, 'SBI launches green policy for paperless banking', Financial Chronicle, August 27, 2010.
8. Banking and Financial Markets in Maharashtra 1947 to 2007 by Niti Bhasin New Century publication, NewDelhi, June 2007 edition.
9. Jeucken, M (2001) "Sustainable Finance and Banking, The finance Sector and The Future of the Planet". London, Earthscan.
10. Starogiannis, D (2006) "What is Environmental Responsibility of Banks" UNEP FI Conference, June.
11. Thompson,-Hilary-J, (1995) "The Role of Financial Institutions in Encouraging Improved Environmental
12. Green, C. F. "Business Ethics in Banking." Journal of Business Ethics 8.8 (1989): 631–634

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Peth Vadgaon Dist.Kolhapur

ISSN 2278-3199
Volume - 07, Issue - 01, January - June, 2018

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Dr. Babasaheb Ambedkar
Path Vidyapeeth
Dist. Kolhapur

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities....

'Social Issues and Problems'

- CONTENTS –

Sr. No.	Titul of Paper	Authar Name	Page No.
1.	Caste and Gender Discriminations in Hindu	M. S. Wankhede	...1
2.	Buddhist Philosophy and it's reflection....	Shuchismita Mishra	...7
3.	A Thematic Study of Cultural Alienation...	Manoj S. Madavi	...11
4.	Rape Culture Prevailing of India...	Jayant C. Ghatage	...14
5.	Teaching Self-Concept...	K. M. Pardhi, S. G. Sharma	...19
6.	Smokeless Tobacco and Women Health in India	Alka W. Patil	...22
7.	Sustainable Development Goals	Kawita Lende	...26
8.	Gender Discrimination....	Anita Sarve	...30
9.	Migration and Problems in Current Scenario	Anil Kosamkar	..28
10.	महानगर पालिका क्षेत्र के वृध्दाश्रमो के वृध्दो का स्वास्थ्य	राजेंद्र बगाटे	...34
11.	तथागतांचा मानवी कल्याणासाठी दिलेला दुःखमुक्तीचा मार्ग	विश्रांती मुनेश्वर	...40
12.	भारतातील अल्पभूधारक शेतक–यांच्या आर्थिक समस्या	विलास बी. कांबळे	...43
13.	फुलेकालीन स्त्रीजीवन : एक अध्ययन	राखी तुरस्कर	...45
14.	जैवविविधता आघाताचे मूल्यमापन	अल्का पी. दुधबुरे	...48
15.	कृषी आणि आधुनिक तंत्रज्ञान	एम. व्ही. कोल्हे	...52
16.	मुंबई येथील केंद्रीय ग्रंथालयातील देव ओपॅक चे उपयोग	सुनिल कान्होलकर, आनंद मलेवार	...56
17.	तंजावरकडील मराठी विदग्ध परंपरा	संजय पाखमोडे	...58
18.	महात्मा फुल्यांची धर्मचिकित्सा – पुस्तक समीक्षा	नलिनी बोरकर	...61
19.	भंडारा–गोंदिया लोकसभा मतदार संघातील सत्तांतरण	पितांबर उरकुडे	...66
20.	भारतीय शेती : समस्या व उपाययोजना	राहुल भगत	...68
21.	सुखकर वृध्दत्वाकरीता वृध्द व कुटुंबियांची भूमिका	दिपक पवार	...72
22.	गोसीखुर्द प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन आणि समस्या	राजेंद्र कांबळे	...75
23.	भारतातील स्थलांतराची प्रकिया : एक लिंगभावी आकलन	ललित भवरे	...78
24.	ब्रिटीशकालीन अकोला जिल्हयाची स्थिती	मनोज सोनोने	...82
25.	अकबराच्या धार्मिक धोरणाचा चिकित्सक अभ्यास	प्रमिला भोयर	...85
26.	शिव–शाहू कालीन जलव्यवस्थापन आणि जलमानातील संदर्भ	हनुमंत मिसाळ	...87
27.	भंडारा जिल्हयातील भात आणि उस पिकाचे आर्थिक व्यवस्थापन	विजय दरवडे, सुधाकर झांबरे	...92
28.	बालचंद्र नेमाडे यांचा भाषाविचार	संजय सिंगनजुडे	...95

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Path Vadgaon Dist. Kolhapur

"RAPE CULTURE PREVAILING OF INDIA": A SOCIO-LEGAL STUDY

Mr. Jayant C. Ghatage, Sociology Department, Associate Prof. Dr. Babasaheb Ambedkar College, Peth Vadgaon. Mobile - 09823303626

Introduction : Harassment, humiliation, torture and exploitation of women is as old as the history of family life all over the world. As far as the situation of India is concerned, during the ancient times Indian women held a high place of pride and respect in the society. They were given the status of Goddesses and prayed by the society. But later on as of the social, economic and political changes, women lost their status and were relegated to the background. Today, the reality is that they are not safe in their own homes, schools, workplaces, and also on the streets in the nation. In this research paper I have tried my best to flash light on the fourth most important and heinous crime against women, namely rape.

Definition of Rape: a) According to Oxford English Dictionary, "Rape is an act of seizing and carrying away by force or violence or ravishing a woman." While according to John, "Rape is the carnal knowledge of woman by man forcibly or against the will." While Indian Penal Code defined rape as, 'A man is said to commit "rape" who, except case hereinafter excepted, has sexual intercourse with a woman in circumstances falling under any of the six following descriptions: i) Against her will, ii) Without her consent, iii) With her consent, when her consent has been obtained by putting her or any person in whom she is interested, in fear of death or of hurt, iv) With her consent, when the man knows that he is not her husband, and that her consent is given because she believes that he is another man to whom she believes herself to be lawfully married, v) With her consent, when, at the time of giving such consent, by reason of unsoundness of mind or intoxication or the administration by him personally or through another of any stupefying or unwholesome substance, she is unable to understand the nature and consequences of that to which she gives consent, vi) With or without her consent when she is under sixteen years of age.

Explanation: Penetration is sufficient to constitute the sexual intercourse necessary to the offence of rape.

Exception: i) A medical procedure or intervention shall not constitute rape; ii) Sexual intercourse by a man with his own wife, the wife not being under fifteen years of age, is not rape. The above definition excluded marital rape, same sex crimes and considered all sex with a minor below the age of sixteen as rape. After 3rd February 2013, the definition was revised through the Criminal Law (Amendment) Act 2013, which also raised the legal age of minor to eighteen. Even after the 2013 reform marital rape when the wife and husband live together continued no to be a crime in India. Article 376B of the 2013 law made forced sexual intercourse by a man with his wife-if she is living separately-a crime, whether under a decree of separation or otherwise, punishable with at least a 2-year prison term. Forced sex by a man on his wife may also be considered a prosecutable domestic violence under other sections of IPC, such as Section 498A as well as the Protection of Women from Domestic Violence Act 2005. All Sexual acts between the members of the same sex, consensual or forced, remains a crime under Section 377 of IPC, after 2013 Criminal Law reform, with punishment the same as that of rape.

Rape Statistics: In 1983, the there were 6019 reported cases of rape, which increased to 9,099 and 9519 in 1990. In 2012 there were 24023 cases. This was the year when a special law against child abuse, the Protection of Children from Sexual Offences Act was enacted. The criminal law Amendment Act was passed in early 2013. Instead of a deterrent that year saw a sharp increase of 8500 cases and a further increase of 3000 cases in 2014, peaking at an all-time high figure of 36735 cases. A slight drop of 5.7% was seen in 2015 when the numbers came down to 34651 cases. But in 2016, this figure increased to 38947 cases. Over 34,600 rape cases have been reported across the country in 2017 which explains that over five rape cases reported every day in 2017, with Madhya Pradesh and Delhi topping the infamous list of states and union territories respectively. We also look into the statistics about rape of minors for understanding the magnitude of rape culture in India. Using a small sample survey, Human Rights Watch projects more than 7,200 minors -1.6 in 100,000 minors- are raped each year in India. Among these, victims who do report the assaults are alleged to suffer mistreatment and humiliation from the police. Minor girls are

Mahavidyalaya ★ Dr. Babasaheb Ambedkar

trafficked into prostitution in India, thus rape of minors conflates into a lifetime of suffering.

Estimates of unreported rapes: Most rapes go unreported because rape takes place within our homes and in our neighbourhoods. As per a 2016 NCRB report 95% of the rape victims knew their assailants. A child under 12 does not walk alone to the police station to report the crime. It is the family members who report the crime. In cases of incest, there will be even greater reluctance to report. Issues will be settled through family and neighbourhoods, placing the child at even greater peril. Indian parliamentarians have stated that the rape problem in India is being underestimated as a large number of cases are not reported, even though more victims are increasingly coming out and reporting rape and sexual assaults. Few states in India have tried to estimate or survey unreported cases of sexual assaults. The estimates for unreported rapes in India vary widely. A comparison between data from the NCRB and the NHFS in 2005 shows that 5.8% of rapes were reported. It has been estimated that the women who faced sexual violence by their husbands was forty times the number of women who faced sexual violence by men they do not know. Madiha Kark estimates 54% of rape crimes are unreported. A UN study of 57 countries estimates just 11% of rape and sexual assault cases worldwide are ever reported.

Jammu and Kashmir: There have been allegations of rape and mass rape in Jammu and Kashmir. Reports have been shown that rape has been carried out by both Indian armed forces and Islamic militant groups. In 1991, the 4 Rajputana Rifles unit are alleged to have entered the village of Kunan Poshpora and raped between 30 and 100 women aged between 13 and 70. The rapes by Islamic militants have been reported since the Indo-Pakistani War of 1947. On 22 October 1947, Pashtun militants invaded Baramulla in a Pakistan army truck, and raped women including European nuns. In March 1990, Mrs, M. N. Paul, the wife of a BSF inspector was kidnapped, tortured and gang-raped for many days. Militant organizations such as Hizb-ul-Mujahideen, Jamiat-ul-Mujahideen and Harkat-ul-Ansar have been accused of carrying out rapes. Following the rise of rapes by the Indian armed forces and militants, HRW has submitted that the victims of rape suffer ostracism and there is a "code of silence and fear" that prevents people from reporting such abuse. According to the HRW, the investigation of case of rape by Indian forces and militants is difficult because many Kashmiries are reluctant to discuss it for the fear of violent reprisals.

Participation of India and During Riots: During the participation of India, some 1000000 women claimed to have been kidnapped and raped. Along with this in recent years variety of rapes have taken place during the communal riots. During the post 2002 Godhra train burning, in the certain parts of Gujarat, rape was carried out by rioters. Thirteen rape cases and assault cases were reported during the 2013 Muzaffarnagar riots.

Tourist advisories: In March 2013, a Swiss couple who were cycling from Orchha to Agra, decided to camp for a night in a village in Datia District. They were physically assaulted by eight locals, robbed, the man was overpowered and tied up, while 39-year-old woman was gang-raped in front of her husband at the village.

Religious Rape: The So called Goodman's like Ram Rahim Baba and Assaram Bapu had been arrested for large number of rape cases of their devotees. They both are under custody and waiting for the result.

Notable incidents: In 1978, Rameeza Bee was gang raped by policemen in Hyderbad; Mathura, a 16-year old tribal, was gang-raped by policemen within a police station in Maharashtra. In 1992, upper caste men raped social eorker Bhanwari Devi (Rajasthan). The gang rape of a 23-year-old student on a public bus, on 16th December 2012, in August 2013, a 22-year-old photojournalist, who was interning with an English-language magazine in Mumbai, was gang-raped by five persons, in May 2014 two girls aged 14 and 16 were allegedly gang raped and murdered in the northern state of Uttar Pradesh, on 14th March 2015, a 71-year-old was allegedly gang raped in Ranaghat, West Bengal, on 29th March 2016, the corpse of Delta Meghwal, a 17-year old dalit girl was found in her hostel's water tank. On 17th January, Asifa, a 8-year old minor girl was raped and murdered in Rasana village near Kathua in Jammu and Kashmir. On 5th May 2018 a minor girl 0f 17-years was allegedly raped by three teen agers at Chokhi Dadri in Haryana. A 50 year old man raped a 10-year minor girl in Andhra on 4th May 2018. A study across socio-economic groups found that 42% children had been subjected to CSA, 15 % severely abused. A nation wide Study on Child Abuse (Ministry of Women and Child Development,

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

2007) indicates that some 53% children have faced CSA.

Role of Social Media: Social Media sites according to Carrie A. Rentscher, can become both "aggregators of online misogyny" as well as key spaces for feminist education and activism. They are spaces where "rape culture," in particular, is both performed and resisted, and where a feminist counter public can be formed.Reporters who cover sexual violence say a pervasive attitude of victim blaming, which has implications of consent, often underpins Indian coverage. "If someone comes and claims they have been raped, then the first question, is "what did this girl do wrong?" said former times of India reporter Smriti Singh. An example of this is the 2014 Delhi taxi driver rape case, in which it was widely reported that the victim fell asleep in the back of the car. "The media talks about personal behaviour but it's done in a very objective manner. But there is an underlying thought to it. It's always brought up too much when a a girl lapses in her security," said Hindustan Times reporter Avantika Mehta. The press can also effects on the public policy. A number of English-language publications used the December 16 rape as an opportunity to pursue their own campaigns to change India's laws. In 2015 against the advice of the Verma Committee, the Indian government amended the juvenile justice law to lower the age of criminal responsibility from 18 to 16 in the case of "heinous crimes" like rape and murder. The Times of India celebrated the success of their campaign with the headline: "Now 16-18-yr-olds won't get off lightly for serious crimes." But Indian Express editor Praveen Swami is skeptical about how much influence the Times actually had on government policy, arguing that the campaign fit with a pre-existing belief about mass urban migration: that young men are becoming lawless and out of control. "One of the great vanities is that what we write actually shapes public or political discourse, but the fact is, successive governments don't really give a toss about what was said on a whole host of issues," he said.

Legal response: The Indian law prior to the Nirbhaya Incident took into account only acts of penile-vaginal intercourse within the definition of rape and forcible acts of penetration of vagina, mouth, urethra or anus through penis or an inanimate object did not fall within the definition of rape. A large number of rapists would be let-off because there was no law to punish such acts. The definition was expanded in 2013 to consider rape as any acts like penetration by penis, or any object or any part of body to any extent, into the vagina, mouth, urethra or anus of a woman or making her to do so with another person or applying of mouth to sexual organs without the consent or will of the woman constitutes the offence of rape. The section also clarified that penetration means "penetration to any extent", and lack of physical resistance is immaterial for constituting an offence. Except in certain cases aggravated situation the punishment will be imprisonment not less than seven years but which may extend to imprisonment for life, and shall also be liable to fine. In aggravated situations, punishment will be rigorous imprisonment for a term which shall not be less than ten years but which may extend to imprisonment for life, and shall also be liable to fine. Section 53A of the Code of Criminal Procedure deals with the medical examination of the victim. The revised statutes of 2013 Indian law, in section 376A, mandates minimum punishment in certain cases. For instance, if the sexual assault inflicts an injury which causes death or causes the victim to be in a persistent vegetative state, then the convicted rapist must be sentenced to rigorous imprisonment of at least twenty years and up to the remainder of the natural life or with a death penalty. In the case of "gang rape", the same mandatory sentencing is now required by law. The convicted is also required to pay compensation to the victim which shall be reasonable to meet the medical expenses and rehabilitation of the victim, and per Section 357 B in the Code of Criminal Procedure. Death penalty for the most extreme rape cases is specified. The 2013 law also increased the age of consent from 16 to 18 years, and any sexual activity with anyone less than age of 18, irrespective of consent, now constitutes statutory rape. The new law has made it mandatory for all government and privately run hospitals in India to give free first aid and medical treatment to victims of rape. On 3 November 2015 the Allahabad High Court observed that a child born out of rape will have inheritance rights over the property of the assaulter and will be treated as illegitimate, however if the child is taken for adoption then he/she will not have any rights on the property of the biological father.

Fast track court: As a result of the 2012 Delhi gang rape case, the Indian government implemented a fast-track court system to rapidly prosecute rape

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

cases. This fast-track court system has been welcomed by some, but their fairness questioned by legal experts and scholars. The Legal scholars state that the fast-track courts may not be fair in an impoverished country where millions of cases are backlogged, and there are an average of just 14 judges per million people-among the lowest in a United Nations of 65 nations. Fast track courts divert limited judicial resources and add delays to prosecution of other crimes. They noted that Delhi state had instituted five fast-track courts in 2013 to handle rape cases, but there are no fast-track courts for murder. Mirnal Satish, of New Delhi's National Law University said, "there is a risk that in this emotional response and clamor for immediate justice, we could end up putting innocent people in prison. As far as the conviction rate for rapists has fallen at a steep rate over the past 40 years. Out of all the rape trials in India, only one out of four leads to a conviction. The rate for rape cases in India was 44.3% in 1973, 37.7% in 1983, 26.9% in 2009, 26.6% in 2010, 26.4% in 2011, 24.2% in 2012 and 27.1% in 2013. Indian courts heard 64,138 child rape cases during 2016 under POCSO Act 2012. On 1st May 2018 the Supreme Court expressed shock at finding that 1,12,628 cases under POCSO are pending before trial courts across the country. It had earlier noted that "implementation of POCSO is in a shambles". Despite the sheer volume as well as routine brutality of rape and CSA cases, justice remains elusive. Perpetrators enjoy impunity. The SC has issued directives that police chiefs should constitute Special Task Forces to investigate POCSO cases, high courts must ensure fast-track trials by designated Special Courts, and ensure a 'child-friendly atmosphere'. These directives for speedy probe and trials merely rehash what POCSO already enjoins. The Union cabinet's ordinance instituting death penalty for those convicted of raping under-12-year-olds is misconceived. It fails to understand the social foundations of rape, and undermines human rights and women's movement struggles for a violence-free world.

Potential abuse concerns: In 2013, Judge Virender Bhat has suggested that the legal proposition of relying upon the sole attestation of the victim became "an easy weapon" to incriminate anyone in rape case. Justice Kailash Ghambhir of the Delhi High Court stated that penal provisions for rape are often being misused by women as a "weapon for vengeance and vendetta" to harass and blackmail their male friends by filling false cases to exort money and to force them get married. In 2014, as per a report submitted by Delhi Commission for women 53% of reported rapes in 2012-13 were found to be 'false'. This report considered the cases that were dropped before going to trial as false, it failed to differentiate between the cases dropped due to coercion and cases where it was clear that women were lying. The Hindu Journalist, Rukmini Shrinivasan, investigated the cases further by only considering the cases that went to full trial. Out of 460 such cases in Delhi district court in 2013 only 2% were found to be committed by strangers. 41% were field by parents to criminalize and end consented sexual relationships. 24% were field under the breach of promise to marry and 30% were found to be committed by acquaintances and relatives.

Conclusion: The new ordinance of death penalty by the cabinet is not the solution of curbing rape cases. I think it is the only response to the protestors to calm down their tempo. Death penalty is not solution of this social evil. I am of the opinion that we must try to increase self esteem of the child and women. We need to intervene to ensure respect for the basic rights, fulfillment of basic needs, socialization and education that builds self-confidence and skills for self-assertion. It requires systematic inputs by schools, communities, health services, police and law. Child rights' and women's organizations have the requisite to support and led this effort. Along with fighting for the justice we have to provide safety, rehabilitation to the survivors. On the government's side the Ministry of Health and Family Welfare unveiled resource material relating to health issues to be used as a part of a nationwide adolescent peer-education plan called Saathiya. Among other subjects, the material discusses relationships and consent. The material states, "Yes, adolescents frequently fall in love. They can feel attraction for a friend or any individual of the same or opposite sex. It is normal to have special feelings for someone. It is important for adolescents to understand that such relationships are based on mutual consent, trust, transparency and respect. It is alright to talk about such feelings to the person for whom you have them but always in a respectful manner..... Boys should understand that when a girl says 'no' it means no. It becomes our duty to form more and more NGO's who took this task on

Babasaheb Ambedkar Marathwada Vidyapeeth * Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada Vidyapeeth Dist. Aurangabad

their shoulders and fight for the rights and justice forever.

References:

1. Mitra, Hem Chandra; Mukhurji The Indian Penal Code, Act XLV of 186. Calcutta. P. 322.
2. Metha, Siddharth (April 2013), Rape law in India: Problems in prosecution due to loopholes in the law."
3. Ghosh Abntika (21 Feb.2017) Same Sex Attrection is OK, boys can cry, girl's no means no.
4. Shanmugam, Ramalingam (2013) "Informatics about fear to report rape using bumped-up Possion model.
5. The Hindu, Chennai: (27th August 2013) India; Majority of rape cases go unreported: MPs"
6. S. Rukmini: (22 Oct. 2014) "Marital and other rapes grossly under-reported".
7. Feminist Media Studies Journal vol. 16, 2016-issue 6: Rape Culture and social media: young citiesand a feminist counterpublic"
8. Flavia Agenes "Darconian and Dangerous," Indian Express 30th April 2018 p. 8.
9. Ramu Rawat and Tadapatri Masthanaiah: "explosion of Rape Cases in India: Last One Decade" International Journal of Current Research.
10. Deepti Priya Mehrotra: "The Last Child First", The Indian Express, May 7th 2018.
11. A minor girl was allegedly raped by three teen agers at Chrkhi Dadri in Haryana, Indian Express 5th May 2018.

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

Aarhat Publication & Aarhat Journal's

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)

Peer Reviewed Interdisciplinary Research Journal

ISSN- 2277-8721

Online and Print Journal

Impact Factor: 5.20 (EduIndex)

UGC Approved Journal No - 48833

10th March, 2018

Vol VII Issues No VIII

Chief Editor

Ubale Amol Baban

Guest Editor

Prin. Dr. Purandhar Dhanpal Nare

15	Indian Higher Education System : Emerging Issues Challenges And Suggestions	Smt. Geeta Shivapuji	70-75
16	Present Scenario Of Higher Education In India	Ghatage Jayant C.	76-79
17	Challeneges Before Teachers In Higher Eduaction	Mr. Arvind Anil Ghodake	80-86
18	निझामकालीन सन व्यवस्था : सन १७२४ ते सन १९४८	डॉ.गीतांजली भीमराव बोराडे	87-94
19	Present Scenario Of Higher Education In India	Miss. Jadhav Sukeshani Bharatrao	95-97
20	भारतीय उच्च शिक्षण प्रणालीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	किरण कानडे	98-102
21	भारतातील उच्च शिक्षणाचा विकास	अनिल महाजन	103-108
22	Computerization In Higher Education : Present Scenario	Prof. Maruf Samsher Mujawar & Dr. Vasant Maruti Patil	109-111
23	Present Scenario Of Higher Education In India	Shri. Suresh G. Panchal	112-115
24	Present Scenario Of Language And Literature Teaching For Career And Personality Development In Higher Education: An Impact On Human Relationship And Communication.	Prof. Patil Raygonda Pungonda	116-119
25	Present Scenario Of Higher Education In India	Dr. Madhavi Pawar	120-122
26	उच्च शिक्षणातील सद्य स्थिति	कु. सविता जिवंधर नारे .	123-125
27	Present Status Of Higher Education In India	Prof. Shobha Sambhoji	127-128
28	The Current Scenario Of Higher Education System In India"	Prof. Smt. Patil Sharada Shamrao	129 -132

भारतीय उच्च शिक्षण प्रणालीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन

किरण चंद्रशेखर कानडे

नाईट कॉलेज ऑफ आर्टस ऑण्ड कॉमर्स, इचलकरंजी.

भारत एक उगवती महासत्ता या विषयी संका आहे का? कदाचित असेलही आणि नसेलही सन २०२० ला देशाला विश्वाचे केंद्र बनवण्याचे स्वप्न दाखाणारे दिवंगत राष्ट्रपती ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनी स्वप्न दाखवले पण स्वप्न दाखवणे, पहाने आणि त्यानुसार मार्गक्रमन करणे हे ज्याच्या त्याच्या हातात असत. भारतीय समाजामध्ये शिक्षण व्यवस्थेच्या जाळयामुळे व विविध प्रकारचे शिक्षण मग ते प्राथमिक शिक्षणापासुन उच्च शिक्षणापर्यंत सर्व पध्दतीच्या शिक्षण व्यवस्थेचा भारताच्या जडण घडणीमध्ये हात आहे. देशाला स्वातंत्र मिळून जवळ जवळ ७० वर्षे पूर्ण झाली आहेत. देश आपला अमृत मोहोत्सव साजरा करण्याच्या तयारीत असताना ज्या मुलभूत गरजांची पूर्तता होताना दिसत नाही यापैकीच एक गरज म्हणजे शिक्षण होय. माणसाला शहाण करत ते शिक्षण अस म्हटल जात पण आज उच्च शिक्षण व्यवस्थेकडे पाहताना आमची मने कदाचित शून्यच होतात. काय करावे, म्हणजेच पूढे काय? हा प्रश्न उच्च शिक्षण घेणाऱ्या व्यक्तिना पडत आहे.हो माझ भविष्य घडवत असताना मी आज ज्या स्थितीत आहे ती स्थिती आणि उच्च शिक्षणानंतरची माझी स्थिती काय असेल हे शिक्षणाची फळे चाखतानाच लक्षात येत.

'शिक्षण म्हणजे वाघीनिच दुध असं म्हटल जात' खरंच असं असेल का? उच्च शिक्षणातील सध्य स्थितीचा विचार करता आम्ही शिकावे का आणि कशासाठी असा प्रश्न पडतो पण शिक्षा प्रणालीमधील बदलान्वये या गोष्टी साध्य होवू शकतील अशी आशा.

उद्दिष्टे

१. भारतीय शिक्षण पध्दतीचा अभ्यास करणे.

२. भातीय उच्च शिक्षण पध्दती समजावून घेणे.

३. भारतीय उच्च शिक्षण व्यवस्थेची सध्य स्थितीचा अभ्यास करणे.

४. परंपरागत शिक्षण व अधुनिक शिक्षण प्रणाली अभ्यासणे यांच्यातील योग्य बाबींचा उच्च शिक्षणात समावेश कसा करता येईल याचा आढावा घेणे.

संशोधनाचि पध्दत

सदर शोधनिबंधासाठी संशोधकाने दुय्यम साधन सामुगी चा वापर केला आहे यामध्ये उच्च शिक्षणासंबंधी लेख, पुस्तके, मासिके, वर्त मान पत्रे, विकिपीडीया, सोशल मिडीया यांचा वापर केला आहे.

शिक्षण

माणसाला शहाण बनवत ते शिक्षण, व्यक्तिच्या वैचारिक जडणघडणीत प्रत्यक्ष संबंधित असत ते शिक्षण, व्यक्तिमध्ये सामाजिक भान व जागृती निर्माण करत ते शिक्षण, या सर्वांपरीवर व्यक्तिची वैचारक मापदंड निश्चित करत, व्यक्तिच्या दृष्टीकोण बदलण्याचे काम करत ते शिक्षण या सर्वांपरीवर मानसाला माणसातील मानुस बनवत ते शिक्षण ज्याची समाजातील सर्वच व्यक्तिला आज नितांत आवश्यकता आहे. शिक्षणा संदर्भात अनेक विचारवंतांनी आपल्या परिने त्याच्या व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

फिलिप्स

"शिक्षण एक अशी संस्था आहे जिचे केंद्रीय तत्व ज्ञान संग्रह करणे हे आहे."

"शिक्षण म्हणजे सर्व प्रकारचे ज्ञान संग्रह तथा मानवाचा चौफेर विकास होय."

दुर्खीम

"शिक्षण समाजाच्या आदर्श नियमांना, संस्कृतीला एका पीढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित करीत असते."

ब्रिटीशांनी भारतीय शिक्षण व्यवस्था जी अस्तित्वात होती ती मोडीत काढून त्यांना हवी असणारी कारकुणीचे शिक्षण देणारी व्यवस्था त्यांनी निर्माण केली. या पाठीमागे त्यांचा उद्देश काहीही असो. पण भारतामध्ये अधुनिक शिक्षणाची नांदी सुरु झाली ती ब्रिटीशांमुळेच पूर्वी भारतीय शिक्षण व्यवस्था आणि भारतीय शिक्षण प्रणाली ही माणवाला किंवा भारतीयांना त्यांच्या आवडी प्रमाणे शिक्षण देणारी प्रणाली होती. गुरुकुल पध्दत जीचे आज विद्यापीठीय शिक्षणामध्ये परिवर्तन झाले. आणि आमची शिक्षण व्यवस्था एका चौकटीत बंदिस्त झाली. जी आजही चालू आहे तीला आम्ही अभ्यासक्रमाचे (Syllabus) रूपदिले आणि आमची शिकण्याची रूचीच कमी झाली. शिकण्यामध्ये व शिकवण्यामध्ये असणारे स्वातंत्र्य हे हिरावून घेतले व आम्हाला प्रत्येक विषयागणिक आमचे विभाजन केले यामध्ये आमची आवड निवड याला काहीच महत्व उरले नाही. परिणामी आज शिक्षणात आमची रूची राहीलीच नाही.

उच्च शिक्षण

उच्च शिक्षण म्हणजे विद्यापीठीय शिक्षण होय. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी १९४९ साली दिलेल्या भाषणात 'विद्यापीठ संकल्पनेत त्यांना नेमके काय अपेक्षित आहे हे स्पष्ट करताना ते म्हणतात मानवतावाद, सहिष्णू वृत्ती, विवेक आणि बुध्दिनिष्ठा मानवाची सतत प्रगती, तसेच नवे विचार आणि कल्पनांचे साहसी सृजन बुध्दिगत व्हायला पोषक वातावरण तयार करणे आणि सत्याचा शोध व ध्यास घेणे हे विद्यापीठाचे खरे प्रयोजन होय. याचा पुनरुच्चार पुढे डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी ही केला.

म्हणजेच उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत आमच्या देशाची असणारी दृष्टी हि यावरून दिसून येते. स्वातंत्र्य प्राप्तिनंतर देशाच्या विकासामध्ये शिक्षण महत्वाचे स्थान बजावणार होते. देशाला सर्वांगाने जर बळकट बनवायचे असेल तर देशातील कानकोपऱ्यात शिक्षण पोहचपणे महत्त्वाचे होते. म्हणूनच उच्च शिक्षणाला मोठ्या प्रमाणात चालणा मिळाली.

उच्च शिक्षणाची सध्य स्थिती

देशातील उच्च शिक्षणाची नेमकी दशा दर्शवणारा अहवाल केंद्रीय मनुष्यबळ विभागाणे जाहीर केला. ऑल इंडिया हायर एज्युकेशन सर्वे (AIHS) नुसार उच्च शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण (ग्रॉस एनॉमेंट रेशो जी.ई आर) वाढवण्यासाठी १० - १२ वर्षात प्रयत्न झाले त्यामुळे तो २५% पर्यंत पोहचला. १८ ते २५ वयोगटातील २५.२% तरुण तरुणी उच्च शिक्षण घेतात. २०१२ - १३ पासुन २०१६ - १७ पर्यंत यामध्ये ४ % वाढ झाली उच्च शिक्षण घेणाऱ्या स्त्री पुरुषमध्ये भेद - भाव कमी होतोय. गोवा, हिमाचल प्रदेश, मेघालय जम्मू - काश्मिर, नागालॅड, सिक्किम आणि केरळ या सात राज्यात उच्च शिक्षणात मुलींचे प्रमाण अधिक आहे. तंत्र शिक्षण इंजिनिअरींग शिक्षणात सुविधा मोठ्या वाढल्या तरी बी.ए. (३८ %) बी.एसी. (१६ %) बी.कॉम. (१४.१ %)

तसेच इंजिनीअरींग कडे (१४.७ %) इतके प्रमाण आहे.

उच्च शिक्षण देणारे देशातील ७७.८% महाविद्यालये खाजगी संस्थांच्या ताब्यात आहेत. यापैकी ६४.२७% हि विनाअनुदानित इंजिनीअरींग, मेडीकल व व्यावसायीक महाविद्यालये आहेत. आज उच्च शिक्षण घेण्याचे प्रमाण हे वाढीस लागले आहे. या व्यवस्थेमध्ये मात्र खाजगी क्षेत्राने मोठया प्रमाणावर आपले वर्चस्व राखले आहे. सध्या देशात सुमारे ३.५७ कोटी तरुण - तरुणी उच्च शिक्षण घेत आहेत त्यामध्ये मुलांचे प्रमाण १.९ कोटी व मुलींचे प्रमाण १.६७ कोटी इतके आहे. १८ ते २३ वयोगटातील उच्च शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण २५.२% आहे. मुलांचे प्रमाण २६% तर मुलींचे २४.५% अनुसुचित जातिसाठी (SC) २१.१% अनुसुचित जमातीसाठी (ST) १५.४% आहे. एकूण उच्च शिक्षण घेणारे अनुसुचित जातीतील विद्यार्थ्यांचे प्रमाण १४.२% होते व जमातीचे प्रमाण ५.१% आहे. OBC चे प्रमाण ३४.४ आहे मुस्लीम अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यांचे प्रमाण ४.९% व इतर अल्पसंख्याकांचे प्रमाण २.२% आहे. म्हणजे आजही देशातील जवळ जवळ ७५% तरुण तरुणी हया उच्च शिक्षण घेत नाहीत किंवा त्यापासुन वंचित आहेत हि उच्च शिक्षणाची आजची स्थिती म्हणावी लागेल.

म्हणजे भारतीय समाजामध्ये आजही मोठया प्रमाणावर उच्च शिक्षण व्यवस्थेची वाणवाच आहे. याच बरोबर शिक्षण प्रणालीतील बदलही आपेक्षित आहेत पण ते स्विकारणारी व्यवस्था मात्र क्षिण व जिर्ण आहे परिणामी 'मागे तसेच पुढे' हि अवस्था उच्च शिक्षण प्रणालीची आहे.

प्राचिन शिक्षण व्यवस्था व आजची उच्च शिक्षण व्यवस्था

भारतातील प्राचिन किंवा परंपरागत शिक्षण व्यवस्था आणि आजची उच्च शिक्षण व्यवस्था यांचा मेळ घालता येईल का याकडे आम्ही लक्ष देणे आवश्यक आहे. आवश्यक काय महत्वाचेच आहे. आम्ही उच्च शिक्षण प्रणाली विकसित केल्याचे गोडवे गातो. पण आजचे उच्च शिक्षण आम्हाला, खरंच आमच्या विकासाचे आहे का? १९८० नंतर सरकारणे खाजगी विनाअनुदानित महाविद्यालये सुरु करायला मुक्त हाताने परवानग्या दिल्या पण याचा उद्देश जो होता तो पाठीमागेच राहील व बड्या उद्योगी राजकारण्यांनी या शिक्षण व्यवस्थेचा फायदा उचलून सरकारी भुखंड लाटले शिक्षणासारखे पवित्र काम आजमात्र धंदा आणि अड्डा बनलय उदा. सन १९८९ मध्ये जुन महिण्यात अभियांत्रीकीचे अनेक विद्यार्थी पूणे विद्यापीठाच्या आवारात घरणे धरुन बसले त्यांची मागणी होती कि वार्षिक परिक्षेत कितीही विषयात नापास झाल्यास पुढच्यावर्गामध्ये प्रवेश दयावा , अशी मागणी त्यांनी श्री.मा.भावे यांच्याकडे केली. पुढे ते लिहतात कि त्यांनी विद्यार्थ्यांना विचारल 'अशी मागणी करायला तुम्हाला शरम वाटली पाहिजे', त्यावर ते विद्यार्थी बोलले कि सर तुम्ही आमच्यावरोबर कॉलेजात रहा आणि परिक्षा पास होवून दाखवा. आमच कॉलेज खानदेशात फेबुवारीपासुन होस्टलमध्ये पाणी नाही, कॉलेज लायब्ररीत पुस्तके नाहीत, शिकवायला प्राध्यापक नाहीत, आम्हाला मराठी येत नाही. आम्ही उत्तर प्रदेशचे आहोत. तुम्हाला हे कॉलेज कसे मापडले हे विचारल्यावर ते म्हणाले संस्थेचे काही एजंट लखनैमध्ये आहेत ते जाहिरात करतात पूणे विद्यापीठाची पदवी मिळेल कॉलेज शहरात आहे फि ७५,000/- आहे ५0,000/- काम करुन देतो असे बोलताना (श्री.मा.भावे शिक्षनाची सत्तर वर्षे समाज प्रबोधन पत्रिका)

यावरुन लक्षात येत कि आमची उच्च शिक्षण प्रणाली कशा पध्दतीची आहे. आता पारंपारिक शिक्षण कला, विज्ञान, वाणिज्य या महाविद्यालयांची स्थिती काही वेगळी नाही. आज वर्गामध्ये शिक्षण घेण्यासाठी विद्यार्थी किती हजार असतात किंवा आम्ही

शिकवण्यास किती तयार असतो. ५० मिनिटांचा तास पण ५० मिनिटे ज्ञानार्जन करतो का हा प्रश्नच आहे. आणि शिकवतोय तर काय, कशा पध्दतीने आमचा अभ्याक्रम कसा असे असंख्य प्रश्न समोर पडतात.

पुणे विद्यापीठामध्ये समाजशास्त्राची अध्ययन अध्यापन या विषयी एक कार्यशाळा भरली होती. त्यामध्ये एक प्राध्यापक, माझे गुरू म्हणाले कि "आम्ही जो पेपर बी.ए. भाग एक ला शिकलो तोच पेपर आम्ही बी.ए.भाग तीनला शिकवतोय" म्हणजे ३० वर्षांमध्ये आम्ही साधा आमचा अभ्यासक्रम बदलू शकत नाही तर उच्च शिक्षण देवून उपयोगच काय किंवा त्याचा फायदा त्या विद्यार्थ्याला, समाजाला काय होणार.

पूर्वीची प्राचिन कालखंडातील आमची शिक्षण प्रणाली ही खरंच उत्कृष्ट होती गुरूच्या गृही वयाच्या ८ व्या वर्षापासुन २४ व्या वर्षा पर्यंत आम्ही गुरू कडून समाजामध्ये वापरण्यासाठी लागणारे सर्व ज्ञान घेत होतो.आम्हाला आमच्या आवडीनुसार शिक्षण घेण्याची मुभा होती. ते शिक्षण समाजातील सर्वच क्षेत्रांचे होते. यामध्ये व्यावसायीक शिक्षणाची व्यवस्था ही अस्तित्वात होती. वास्तूकला, शिल्पकला या बरोबर गणित, बुध्दीमत्ता विज्ञान आरोग्य या बाबतीतील ज्ञान ही आमच्या देशाच्या पारंपारिक शिक्षण व्यवस्थेमध्ये होते. ० चा शोध भारतात, चरकची चरक संहिता, कौटील्याचे अर्थशास्त्र या सर्वांमधुनच आम्हाल पारंपारिक शिक्षण प्रणाली किती उत्कृष्ट होती हे समजते.

उदाहरण म्हणून पुर्वीच्या वास्तूकलेचे घेवू आमच्याकडे पूर्वी बांधली गेलेली घरे मंदीरे यांच्याकडे कटाक्षाने पाहिल्यास लक्षात येईल कि वास्तूकला कशा पध्दतीची होती. ताजमहाल, कोल्हापुरच्या अंबाबाईचे मंदीर, आजही आम्ही मंदीरात येणारी सुर्य किरणे पाहण्यासाठी जातो. मूर्तीपर्यंत सुर्याची किरणे यावित हि व्यवस्था खरच उल्लेखनिय आहे. जोतीबा मंदीरातील व्यवस्था पहा मंदीरात शुध्द व गार हवा आत येण्यासाठी विशिष्ट पध्दतीची व्यवस्था अस्तित्वात आहे. कोयना डॅमचे मॉडेल एका १० वी ITI शिकलेल्या व्यक्तिने बनवले पूर्वीच्या शिक्षणात माणसला प्रामाणिक, खरे, उत्तम, स्वच्छ, समाजसेवक, दान, सहकार्य इ. ज्ञान दिले जात होते. पण आजचे शिक्षण हे देत का? उच्च शिक्षण घेवून मुल परदेशी जातात आई मरून ३ वर्षे घरात पडली हे ही आम्हाला कळत नाही. एखादा बाप मुलाच्या येण्याची वाट पाहतो कारण नंतर ऑपरेशन करू पण बापाच्या दुर्दैवाने बाप गेला तरी मुळ परत येत नाहीत. ते बापाच विषयी प्रेम, मातृ प्रेम, बंधु प्रेम हे पूर्वीच्या व्यवस्थेत होत आजमात्र नाही.

यांत्रीक युगात माणुसही यंत्र बनला रोबोटची नवी दुनिया आज उच्च शिक्षणाने बनवली जात आहे. व्यक्तिमध्ये व्यक्तिवादी दृष्टीकोन वाढीस लागला. अमिरखान यांनी आपल्या एका भाषणात उल्लेख केला कि, आमच्या शाळेचा निकाल १००% लागतो. हे सर्व शाळा सांगतात पण अमीर विचारतात कि "आपके स्कूलमेसे कितने बच्चे खुश है" यावर आम्ही काय उत्तर देणार पूढे ते म्हणतात कि हिदुस्थानमध्ये आम्ही विद्यार्थ्यांना शिक्षण दयावे (Educationis behond mass) ते आनंदाने दयावे शिक्षण म्हणजे नुसते ज्ञान नव्हे, त्यामध्ये आम्ही मुलांना तयार करतो माणूस म्हणून (Human Being) पूढे ते आपल्या पायावरती उभे राहतील, चांगला माणूस बनतील दुसऱ्याला मदत करेल, प्रतिष्टा मिळवतील, दुसऱ्याकडे लक्ष देतील, अशा पध्दतीचे शिक्षण हवे. थ्री इडियट, तारे जमि पर या चित्रपटांचा उल्लेख करून लोक मुलांच्या मानेवर बसुन त्यांची आवड सच्ची विचारात न घेता आपल्या मनाप्रमाणे मुलांना शिक्षण घेण्यास भाग पाडतात पाश्चात्य राष्ट्रांचा विचार करता आम्हीच आज शिक्षण व्यवस्था हि अतिशय कमकुवत आहे. अमेरीका, चिन, जपान, सिंगापूर या देशात भारताच्या ४ पटीने विद्यापीठे आहेत १२५ कोटी पेक्षा जात लोकसंख्या

अमणाऱ्या देशात ९०० विद्यापीठे आहेत. (चिन २५००, अमेरीका १५००) पण यातील एकही जागतील पहिल्या १०० विद्यापीठात नाही मग खरंच आमच उच्च शिक्षण हे आम्हाला तारणार आहे का. असा प्रश्न पडल्या शिवाय खरंच दहात नाही.

निष्कर्ष

१. भारतीय शिक्षण प्रणाली मुळापासुन बदलावी लागेन जेणे करून शिक्षणाचा खरा अर्थ समाजातील व्यक्तिंना समजला पाहिजे.

२. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर जेवढे म्हणून शिक्षणाबाबतीत आयोग नेमले त्यांची अम्मल बजावणी होणे महत्वाचे आहे.

३. स्वप्नांच्या मतापमाणे शिक्षण हे चार भिंतीच्या आत होवू शकत नाही ते सर्व निसर्गानुसारच हवे या प्रमाणे शिक्षणाला जे बंदोस्त बनवलय ते खुल करावयाचे हवे मुक्त हस्ते शिक्षणाची देवान घेवात व्हावी.

४. मुलांना त्यांच्या इच्छे प्रमाणे हवे त्यावेळी हवे ते शिक्षण देणारी व्यवस्था निर्माण व्हावी. त्याला आवड असणारे शिक्षण घ्यावे. तरच शिक्षणाने खरा शिक्षित समाज निर्माण होईल.

५. पारंपारिक शिक्षण व्यवस्थेमध्ये असणाऱ्या चांगल्या बाबिंचा स्विकार व्हावा.

६. आम्हाला खरे ज्ञान देणारे अभ्यासक्रम निर्माण करावे लागतील निसर्गाशी, समाजाशी मुक्तपणे साधर्म्य साधता येईल असे शिक्षण हवे तरच समाज खरा ज्ञानप्राप्त करणारा समाज बनेल.

७. वरील सर्व वर्गेअंती माणसाला केवळ तांत्रिक शिक्षण घेणारा रोबो न बनवता सामाजिक, कौटुंबि संबंध निसर्गाचे ज्ञान देण्याचे काम करण्याची नितांत गरज बनली आहे.

शेवटी तोतोचान या पुस्तकाचा उल्लेख करावासा वटतो, जेव्हा एका शाळेचा मुख्याध्यापक 'कोबायाशी' आपली शाळा जळताना पाहतो त्यावेळी ते म्हणतात कि "पुढची शाळा कुठल्या प्रकारची बांधूया रे ? यावरून त्यांच्यामधील शिक्षक, हाडाचा शिक्षक समोर उभा राहतो अशी माणस या शिक्षण व्यवस्तेमध्ये हवीत. शेवटी अस म्हणाव लागेल.

हजारो फुलं फुलू दे
विचारांचा संघर्ष होऊ दे
विश्वाला नवजीवन मिळू दे.

संदर्भ

१. उच्च शिक्षण - द.ना.धनागरे, लोकवांडमय गृह
२. शिक्षण - पा.विलास रणसुगे लोकवांडमय गृह
३. आमन समाज आणि शिक्षण - कृष्णकुमार लोकवांडमय गृह
४. महाराष्ट्राचा शैक्षणिक विकास - पा.शमशुद्दीन तांबोळी डायमंड पब्लिकेशन
५. महाराष्ट्रटाईम्स - उच्च शिक्षण लेख
६. तोतोचान - सेत्सुको कुरोयानागी नेशनल बुक ट्रस्ट